

Л.І.МАЦЬКО, О.М.МАЦЬКО

Риторика

Рекомендовано Міністерством освіти і науки України

Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів

2-ге видання, стереотипне

Київ «Вища школа» 2006

УДК
808.5(075.8) ББК
83.7я73 М36

*Гриф надано Міністерством
освіти і науки України (лист від 16
грудня 2001 р. № 14/18.2-135)*

Рецензенти: д-р філол. наук, проф. *Л. О. Кадомцева* (Національна академія СБУ); канд. філол. наук, доц. *Л. В. Кравець* (Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова)

Мацько Л. І., Мацько О. М.
М36 Риторика: Навч. посіб. — 2-ге вид., стер. — К.: Вища шк.,
2006. —311 с.

ISBN 966-642-331-6

Розглянуто предмет риторики, основний зміст понять і всіх розділів класичної риторики. Висвітлено надбання цієї науки за всю історію її розвитку, які покладено в основу сучасних наук: неориторики, стилістики, поетики, прагматики, теорії комунікації тощо. Посібник містить також дидактичний матеріал та зразки ораторської майстерності.

Для студентів вищих навчальних закладів. Може бути корисним для викладачів, учителів та учнів гімназій, ліцеїв, коледжів, середніх загальноосвітніх шкіл та училищ.

УДК 808.5(075.8) ББК 83.7я73

ISBN 966-642-

331-6

© Л. І. Мацько, О. М.
Мацько, 2003

ПЕРЕДМОВА

Історія риторики сягає середини I тис. до н. е. Зародившись у Давній демократичній Греції з суспільної потреби переконувати слухачів живим словом, вона швидко здобула суспільне визнання в єдності з філософією і логосом, виробила свої технології, категорії й закони, стала наукою, моральною й патріотичною, перетворилася на мистецтво слова і засіб здобуття кар'єри громадського діяча, політика, державця. Захоплюючи елітні прошарки суспільств, риторика поширилася у просторі й часі на всю Європу.

Прикметно, що, сповідуючи постулати істинності й ширості, риторика багато набувала, щось втрачала, пишно розквітала в періоди навіть короткого демократизму, національного відродження, Просвітництва і занепадала в періоди тоталітарних режимів, які керували силою влади і зброї, а не засобами переконливого дійового слова.

Здобувши наприкінці XX ст. незалежність, Україна вступила у 3 тисячоліття демократичною правовою державою; керуючись гуманістичними ідеями, дбає про людину як найвищу цінність, про її освіту і розвиток. У цих благородних намірах і діях маємо використати освітньо-виховні надбання риторичної науки від найдавніших часів до наших днів.

Інтенсивний розвиток теоретичної риторики (зокрема, різних напрямків та частин її) призвів до того, що риторика як наука ніби зруйнувала саму себе в класичному вигляді і відділила свої частини й окремі сфери іншим наукам. Логос риторики, те, що становило єдність думки і виразу, забезпечувало точність і ясність вислову, логічні операції (силіогізми), відійшло до логіки. На основі розділів риторики — «Інвенції» і «Диспозиції» — розвинулась уже в XX ст. теорія аргументації, яка ввійшла як складова частина до теорії комунікації.

Грамматика правильності риторики (*puritas*) ще за середньовіччя перейшла до граматики.

Найпродуктивнішим для наукотворення розділом класичної риторики виявилася елокуція. Це в ній зародилося поняття стилю — складу, ладу («рубаного» — у Лісія, «надутого» — у Ісократі, «напруженого» — у Демосфена, «ясного», «доброго» або «тяжкого», «холодного» — в Арістотелі). З теорії трьох стилів Арістотеля в елокуції почалася стилістика, хоча вона ще носитиме назву риторики до XVIII — початку XX ст., але потім стилістика поглине всю елокуцію. У сферах елокуції виникла семіотика як наука про знаки і знакові системи, лінгвістика тексту.

Риторика звужиться до краси, образності висловлення, її називатимуть короткою, редукованою, частковою, практичною тощо. Це завадить риторичі і на певний період вона набуде іронічного іміджу формальних прикрас. У ній іще збережеться елоквенція (вчення про тропи і фігури), але й вони вже стануть предметом стилістики (тропи і стилістичні фігури) та теорії літератури. Друга половина XX ст. закликала риторичу до соціально активних наук, що мають забезпечувати ефективну передачу інформації через канал мови, формувати гуманістично орієнтовану мовну особистість, толерантний мовний клімат у суспільстві. І тут починається новий період розвитку риторики — неориторика.

Нині поширюється інтерес до вивчення риторики і використання її в суспільному житті. Це позитивна ознака, яка свідчить про те, що відходить у минуле тоталітарна епоха, що в суспільстві набирають сили процеси демократизації й гуманізації. Проте дуже важливо в цей період відродження інтересу до риторики не схилитися в бік прикрашальної риторики (елоквенції), пафосу й образності, а рівномірно й виважено використовувати набуток всіх розділів класичної риторики. Прагматично-інформаційне XXI ст. спонукає нас до раціонально-експресивної нової риторики, в якій правила й закони винайдення ідей, задумів, тем, предметів викладу і способів їх таксономічного представлення (інвенція), тезування і теорії аргументації (диспозиція) органічно втілювалися б у природну і доречну мовну форму (елокучія), прикрашаючи предмет мовлення в міру доцільної потреби і здорового глузду (елоквенція), гідно й майстерно виголошувалися (акція).

Мета навчального посібника — дати знання основ класичної і сучасної риторики як науки про мисленнєво-мовну діяльність, спрямовану на переконання, вплив, на досягнення цілей у процесі мовної комунікації, а також виробити у студентів уміння й навички аналізувати та продукувати тексти різного типу відповідно до мети, призначення й умов спілкування в процесі їхньої майбутньої роботи.

Як наука, що налічує 2,5 тис. років своєї писемної історії, риторика має великий обсяг матеріалу. Для цього посібника матеріал відібрано і подано так, щоб збереглася спадкоємність різних етапів розвитку риторики, був використаний історичний досвід класичної риторики, стали зрозумілими і доступними закони сучасної

4

риторики і щоб це позитивно трансформувалося у сучасну риторичну практику і культуру мовлення.

При вивченні курсу «Риторика» необхідно:

- засвоїти знання, що складають зміст риторики як науки, усвідомити й запам'ятати систему понять, оволодіти риторичною термінологією;

- вивчити історію і джерела риторики та педагогічної майстерності, тому що кожний відомий ритор був і майстерним педагогом риторики;

- уважно ознайомитися зі зразками промов якомога ширшого кола визначних ораторів минувшини і сучасності з тим, щоб максимально використати їхній досвід;

- оволодіти методом риторичного аналізу текстів різних типів промов, навчитися членувати текст, точно визначати тему, тези, докази, операції, мовні засоби (тропи і фігури), доцільність кожного слова;

- навчитися самому, використовуючи свої знання і досвід інших промовців, продукувати тексти різних типів промов з потрібної теми і для різних ситуацій;

- виробити в собі уважне і критичне ставлення до свого мовлення і суспільної мовної практики.

Засвоєння теоретичних основ риторики й оволодіння практичними вміннями та навичками побудови мовних текстів рекомендується здійснювати відповідно до вимог, викладених у цьому посібнику.

Основні наукові праці з риторики, навчальні та методичні посібники з курсу «Риторика» наведено у списку рекомендованої літератури.

ВСТУП

Риторика як наука і навчальна дисципліна

З демократизацією суспільного життя і гуманізацією освітньої системи в Україні посилюється інтерес до такої призабутої за тоталітарних часів класичної науки, як риторика.

У багатьох вищих навчальних закладах, старших класах гімназій, ліцеїв, середніх шкіл вводиться курс риторики. Можна сказати, що викладання риторики в Україні не починається, а відновлюється, тому що з давніх часів в українській освітній системі риторика була однією з основних гуманітарних дисциплін, і ми маємо з тих часів риторів світового рівня, зокрема киево-могилянської риторичної школи, про що йтиметься пізніше. Відновлюючи перервану традицію викладання риторики не з кращих для неї часів, мимовільно схилиємося до риторичної епідейтичної, тобто прикрашальної як ближчої, зрозумілішої і легшої. Саме на ній закінчувався попередній етап викладання

риторики в дорядянські часи. Нискільки не применшуємо ролі епідейктичної риторики у формуванні особистості, тому що, як учив Феофан Прокопович, епідейктичне красномовство, шукаючи, прикрашаючи й звеличуючи добро, чесність, справедливість, гідність, примножує ці чесноти в суспільстві, подає для молоді взірці для наслідування. Звернімо увагу лише на кілька, на наш погляд, специфічних і суттєвих ознак риторичної науки й ораторської практики.

Насамперед риторика — це наука лінгвістична, тобто мовознавча, більше того — живомовна. Такою вона виникла у Давній Греції, і на це розраховані всі її постулати. Сподівання на те, що можна незнання, неволодіння українською мовою прикрити риторикою, є марними. Усі поради і застереження щодо культури спілкування без знання мови залишаться пустими брязкальцями, від яких мовці самі відмовляться. З цього випливає наступне: риторика універсальна, вона потрібна в усіх галузях професійного навчання, в усіх сферах суспільного життя, бо суспільство омовлене — немає суспільства без мови. Актуальність риторики як лінгвістичної науки зумовлюється універсальністю й феноменальністю самої мови.

6
адже мова підносить людину над світом природи, виділяє її як інтелектуальний феномен, який здатний пізнавати, освоювати і творити світ. Мова дає можливість людині реалізувати себе як духовну особистість, ідентифікуватися з власним «я», з колективом, суспільством, нацією. Вона моделює вчинки, щоденну прагматику людини. Знецінення мови знецінює її носіїв — мовців, знецінює націю і її духовну культуру.

Мова підтримує в людині стан психологічної впевненості, рівноваги, дає відчуття життєвої перспективи, духовної опори. На основі мови формується національно-культурне поле з протяжністю у часі (через віки) і у просторі, бо мова є каналом духовного й інформативного зв'язку у суспільстві, вона здатна актуалізувати через лексику і фразеологію морально-етичні, звичаєві норми.

Мову можна визначити як стан розуму в певний час, екзистенцію інтелекту, канал інтелекту, результат мислительної діяльності, фіксований мислення, лакмус мислення, відновник інформації, модель, картину світу, річ у собі і річ для нас одночасно — і все це буде правильно, бо визначатиме кожного разу якусь з цих ознак.

Риторика — це наука успіху. Однак він може залишитися тільки вербальним, словесним, перетворитися на віртуальний, якщо не змішаний, коли в ньому не буде фахових, професійних складників.

Як і кожну науку, риторику треба вчити, нею треба оволодівати, бажано й шляхом критичного, реструктивного і конструктивного аналізів. Основними методами вивчення в давній риториці були повтори, декламації взірців і написання своїх промов за зразками. Проте не треба забувати, що риторика, можливо, як ніяка інша наука, є суто індивідуальною, особистісною. Цим вона цікава й потрібна, адже виховує особистість, але потребує ґрунтовної підготовки, такту, обережності, смаку, щоб чужа ідея, манера, фраза, прийом, слово стали твоїми, не перетворились на протилежність.

Риторика — це наука текстотворча, в центрі її — закони мислення і мовлення, механізми продукування тексту усного й писемного. Отже, потрібно ширше осягати предмет і сфери риторики та глибше проникати у зміст основних понять і категорій риторичної науки.

Виникнувши з народного мовлення істинно демократичної Давньої Греції 2,5 тис. років тому з єдиним призначенням впливати на розум і волю громадян засобами живого слова і тим допомагати їм та захищати, риторика розвинулася у багатоаспектну і багатогалузеву науку, зродила зі свого лона ще гроно благородних наук — логіку і філософію, граматику й поетику, етику й естетику. Історія риторики свідчить, як і скількох мудреців і державців, геніїв і властолюбців підіймала вона на п'єдестал влади і слави, скільком давала натхнення і задоволення, скількох утішала чи окрилювала. Ця ж історія свідчить, наскільки залежить риторика від міри сво-

7
боди й демократії в суспільстві, від розвитку культури й духовності, як у різні періоди влада слова замінюється владою зброї. Проте в духовному поступі людства перемагає все ж таки мудрість, сила, добро і краса Слова. Формування гармонійно розвинутої особистості без інтелектуально-естетичного впливу мови неможливе, в якій би сфері суспільно-виробничої діяльності не реалізовувала себе сучасна людина. Вміння виголосити політичну промову чи ювілейне привітання, побудувати розгорнений монолог з фахової проблематики і приємно його виголосити, аргументовано дискутувати, природно вести цікаву бесіду чи конструктивний діалог, не відчуваючи браку слів, знайти своє місце у полілозі, ненав'язливо підтримувати розмову або непомітно чи невимушено вийти з неї, доречно зауважити чи просто шляхетно звернутися і пошанувати співрозмовника або слухачів і при цьому не тільки самому відчувати задоволення, а й дарувати його іншим, бездоганно володіючи мовою, маючи гарне чуття і смак до мови, — цьому вчить лінгвістична риторика.

Класична риторика мала надзвичайно широкий предмет дослідження, опису й вивчення красномовства — від ідеї, задуму, наміру, теми, предмета мовлення, засобів, звучання до завершення акту спілкування—виголошення промови і рефлексії, тобто все те, чим займався оратор у всіх сферах життя. А участь його була повсюдною. У розділі «Про похвалу красномовству і, передусім, про його переваги» десятикнижної праці «Про риторичне мистецтво» Феофан Прокопович писав так: «...він [оратор] турбується і проводить найважливіші справи на форумі, в судах, курії, церквах. Він розкриває і переслідує злочини, дискутує про чесноти і достоїнства, викриває таємниці природи, нарікає на нестійкість долі, говорить про виникнення і загибель царств і про суєтну мінливість речей, ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що здобули славу, тлумачить священні справи трисвятого і найбільшого Бога, виголошує похвали, викладає народові накази і закони. Одним словом, все, що тільки є у природі речей, може бути предметом [промов] оратора...»¹.

Предмет риторики формувався у кількох вимірах. У вертикальному вимірі — це вивчення й опис усіх видів риторичної діяльності від задуму, ідеї до породження тексту, виголошення його і релаксації. Все це є предметом п'яти розділів класичної риторики: інвенції, диспозиції, елокуції, меморії та акції.

У горизонтальному вимірі — це риторика трьох основних родів промов — судових, дорадчих, епідейктичних (похвальних) — та кількох їх жанрових видів, технологія і методика підготовки та виголошення яких залежить від сфери, в якій реалізується красно-

¹Прокопович Феофан. Філософські твори: В 3 т.—К., 1979.—Т. 1.— С. 107.

мовство (політичне, педагогічне, дипломатичне, сценічне та ін.). Накладали свій відбиток й історичні епохи та літературно-мистецькі стилі в національній культурі.

Риторика як наука про розумне й прекрасне дійшла в такому вигляді майже до ХХ ст. У ХІХ ст. М. Ф. Кошанський писав: «Мета загальної риторики полягає в тому, щоб, розкриваючи джерела винайдення думки, розкрити всі здатності розуму, щоб, показуючи нормальне розташування думок, дати Розумові і Моральному почуттю відповідне спрямування, — щоб навчити виражати тендітне, збудити, посилити в душах учнів живу любов до всього благородного, великого і прекрасного»¹.

Багато чого з того, що входило в предмет риторики часів її розквіту, пізніше з розвитком і диференціацією та переформуванням науки відійшло до предметів інших наук. Тому риторику називають систематичною наукою, оскільки вона все систематизувала, або синтетичною, бо поєднувала в собі те, що пізніше розвинулося в інші науки. В результаті виникли й інші означення риторики крім класичної: повна, скорочена, редукована (що є тим самим). Виникали й галузеві риторики за родами промов: судова риторика, шкільна, педагогічна, сценічна, театральна, політична тощо. Це ще раз засвідчує універсальний характер лінгвістичної риторики, те, що вона потрібна в усіх тих сферах людської діяльності, де мова є основною рушійною силою і засобом творення суспільно корисних людських цінностей.

Значення терміна «риторика» і його концепт виразніше проступає через його опозицію до інших термінів. Риторика — мистецтво прозової мови, тоді як поетика — мистецтво поетичної мови, хоча кожний з термінів поширив свій вплив і на «сусіда»: є риторика поетичної мови і поетика прозової мови. Риторика — це гарна або прикрашена мова, тоді як звичайна практична мова спеціальних прикрас не має. Риторика — це наука породження тексту, тоді як герменевтика — наука розуміння тексту. Лінгвістична риторика — це правила побудови мовлення на рівні фраз і понадфраз, це вчення про типи переносних значень, тропи і фігури та соціальне функціонування тексту як цілісних семіотичних (знакових) утворень...

Сучасна риторика як наука переконання засобами мови виходить далеко за межі публіцистичних промов. Вона має широке застосування в найрізноманітніших ситуаціях мовного спілкування як усього соціуму, так і окремих мовців.

Традиційно риторику сприймають як науку про красномовство. Однак у сучасному мовознавстві з'явилося і поняття «дискурсивна риторика», тобто риторика дискурсу як щоденного мовного спілкування в соціумі. Саме така риторика має перспективу широкого застосування у сучасному українському суспільстві, тому що вона з риторики красномовства транспортує технологічний апарат побудови висловлювань і текстів для мовного спілкування нашо-день у різних сферах життя.

Сприймаючи мову просто як засіб спілкування, ми, на жаль, спрощуємо і мову, і мовну свідомість, і свій мовний образ, тому що

¹ Кошанский Н. Ф. Общая риторика. — СПб., 1836. — С. 3.

9

забули, що мова — це дар розуму і серця, яким треба користуватися майстерно, по-мистецькому. Залежно від того, що говорити і кому, риторика відповідає на питання, як говорити, для чого і де.

Основні поняття класичної риторики

Найпростіше визначення класичної риторики — мистецтво переконувати — реалізується через такі основні загальні поняття риторики, що мали назви в античній науці: логос, етос, пафос, то-пос.

Логос. У давньогрецькій мові слово *logos* означало такі дві групи понять:

а) слово, мова, мовлення і б) поняття, думка, розум, а точніше — єдність цих понять обох груп як всезагальну закономірність. Це відбилося в семантиці сучасних слів з коренем *лог-*, які зосереджені в основному у сферах логіки (науки про закони і форми мислення) та мовознавства: *логічна грамати́ка, логічне мовлення, логічний наголос, логічний суб'єкт, логічне судження, логотип, логограма, логічний предикат* тощо.

Логос як основна категорія класичної риторики покликаний був вєдино представляти думку і слово, що практично означало: слово має зміст, думку, воно має йти від розуму й апелювати до нього. Засновник риторичної науки Арістотель бачив Логос, тобто риторику як науку, що має два основні засоби переконувати: 1) силогізм (висновок від загального до часткового) і 2) ентимему (скорочений силогізм, в якому процедура міркування і висновку не повністю показана, а маємо ніби вже готовий висновок) — троп. Ентиме-ма — це троп, а троп з погляду логіки — це скорочений силогізм. Перший спосіб реалізується у розділі «Диспозиція», де зосереджено всі правила розташування матеріалу і логічних процедур з ним, всі види силогізмів, типи аргументацій. Другий спосіб (коротке, ніби стиснуте міркування) розвинувся у розділі «Елокуція» в підрозділ елоквенції як система засобів фігурального мовлення (фігури слова і фігури думки).

У сучасній риториці логічність є однією з основних ознак промови і тексту. Вона реалізується через можливість вибору у мовному викладі послідовності міркувань, несуперечності тез і положень промови, у доцільності співвідношень, якщо реальність диктує

10

суперечливі положення. У розділі «Елокуція» описуються мовні засоби, якими досягається логічність комунікації (система службових слів, які виражають логічні відношення; порядок слів і синтаксичних структур; лексеми з семантикою відношень; граматичні парадигми відмінкових, особових, видо-часових форм).

Етос. У давньогрецькій мові слово *ethos* означало звичай, звичка, характер, норів (від нього походить і сучасне слово *етика*) і в античній риториці спочатку вживалося як ознака до слова *оратор*, а потім закріпилося в риторичній науці як моральний принцип її. Етос є основою формування риторичного ідеалу.

Як одна з основних категорій класичної риторики етос визначав зразкову суспільну й особисту морально-етичну поведінку оратора, інакше промовець не зможе переконувати інших і впливати на них. Власне, без етосу (морального кодексу) риторика самознищується, перетворюється не в істину думок і почуттів, а в самообман. За Арістотелем, промовець має впізнаватися слухачами як людина достойна, гідна промовляти до їхніх сердець і розуму. Арістотель писав, що «істина й справедливість за своєю природою сильніші за свої протилежності»¹, тому їх треба дотримуватися неухильно. Слухачі завжди і всюди складають уявлення про етос оратора, в цьому допомагає їм його промова.

Антична риторика широко послуговувалася поняттям етосу, виховувала високу мораль (гідність, чесність, справедливість, порядність).

Розвиваючи засади античної риторики, Феофан Прокопович подавав етос риторики як види чеснот: мудрість, справедливість, хоробрість, поміркованість. Кожна з цих чеснот описувалася як комплекс рис промовця, правил поведінки і дій, які мають вести до вдосконалення моралі й етики особистості.

Звичайно, риторику як технологію мовлення, як комунікативний матеріал можна використати як на благо людей, так і на зло. Однак риторична наука і практика декларувала і відстоювала високу моральність оратора як непорушний закон, як велике благо оратора і риторики в цілому. В усі віки цінувалися високі помисли, чисте серце, щира душа оратора.

Пафос (гр. *pathos* — пристрасть, почуття) — це інтелектуальне, вольове, емоційне устремління мовця (автора), яке виявляється і в процесі мовної комунікації, і в його продукті — тексті.

Пафос є категорією естетики. У «Лекціях з естетики» Г. Гегель так визначив поняття пафосу, посилаючись на античне розуміння його: «Ми можемо за прикладом античних авторів позначити словом *Pavos* ті всезагальні сили, які виступають не тільки самі собою, у своїй самостійності, а й живуть у людських грудях і рухають людську душу в її найпотаємніших глибинах...

...Пафос утворює справжній осередок, справжнє царство мистецтва; його втілення є головним як у творі мистецтва, так і в сприйнятті останнього глядачем. Бо пафос зачіпає струну, яка знаходить відгук у кожному людському серці. Кожний знає цінне й розумне начало, яке міститься в змісті справжнього пафосу, і тому він визнає його. Пафос хвилює, тому що в собі і для себе він є могутньою силою людського існування»¹.

¹ Античная риторика. — М., 1978. — С. 17.

11

Пафос є фактом життя. Певні справи, погляди, ідеї можуть настільки оволодівати особистістю людини, що стають пристрастю (пафосом) її життя, творчості чи суспільної або виробничої діяльності. І безперечно, все це виявляється у пафосі мовлення спонтанно, тобто незалежно від волі автора, природно або зумисне, з певною настановою на досягнення очікуваного стилістичного ефекту, співчуття, переживання, захоплення тощо. Проблема пафосу як поняття риторики постає в розмежуванні пафосу самого мовця, тобто його особистих

почуттів, що виливаються в промові, і того пафосу, який досягається мовними засобами, який іде до слухачів від тексту, а не від промовця. У промовця пафос може виникати під враженням його ж тексту і власного проголошення, промовець сам входить у пафос від своєї риторики — «як добре я говорю». Питання полягало в тому, чи має право оратор і якою мірою виявляти свої особисті почуття в промові, адже риторика потребує від промовця бути щирим. Як можна стримувати свій пафос і як керувати пафосом аудиторії, щоб не бути смішним, пишномовним, надміру трагічним,—для цього техніка риторики пропонує цілу низку прийомів організації мовних засобів промови і мовної поведінки оратора.

Ці три основоположні категорії класичної риторики можна визначити як три важливі наукові критерії, успадковані й іншими філологічними (і не тільки) науками, що розвинулися дотично до риторики: критерій істинності (логос), критерій щирості (етос), критерій відповідності мовної поведінки (пафос).

В античній риторичній категорія етосу розумілася досить широко. Вона охоплювала такі поняття, як справедливість, благо, щастя, добродійність, краса, користь у їх поєднаності і залежностях. Утверджувалися всі позитивні якості, осуджувалися негативні. Проте кожний вид промов (а Арістотель вважав, що є й три види риторик)—судових, дорадчих, похвальних (епідейктичних) — мав свій етос. В основі етосу судових промов лежить справедливість або несправедливість, а всі інші моральні поняття є супутніми, так само у дорадчих — користь або шкода, у похвальних — хвала чи хула. Позивач у суді шукає справедливість, а одержати може й несправедливість, дорадник радить або вдає, що радить, на користь, а вийти може й на зло. Той, хто вихваляє або гудить, керується прекрасним або потворним і відповідно оцінює, але має прагнути тільки прекрасного. Прекрасне те, що є благом, і воно заслуговує на похвалу.

Про характер етосу церковної риторики — гомілетики — можна судити з уривка проповіді одного з перших християнських ораторів — проповідника Василя Великого: «...будь добрим з другом, не злопам'ятним до зухвалих, людинолюбним до смиренних, утішай злосчастних, відвідай хворих, зовсім ні до кого не стався презирливо, вітай з приємністю, відповідай зі світлим обличчям, до всіх будь прихильним, доступним, не хвалися сам, не змушуй інших говорити про тебе, приховуй, скільки можеш, свої переваги, а в гріхах сам себе звинувачуй...».

Кегель Г. В. Ф. Зстетика: В 4 т. — М., 1968. — Т. 1. — С. 240—241.

12

У давньоукраїнській риторичній невідомого автора «Сказання про сім вільних мудрошів» риторика подається через персоніфікований образ мудрості і чесності: «...я — мудрість солодкомогового говоріння, я — солодощі чудового й стрункого сказання, я — доброта не зменшаного багатства, я — скарб неокраденої корисності, я — веломовність, яка не обтяжує слух, я — від людей ворогування темне віджену і замість нього світлу любов у них вселю. Я гнів відганяю і сварку відкидаю, благостинню уводжу й посаду складаю, я нещирі слова відсікаю й неправду викриваю, лестоці відкидаю, а чесноту стверджую. Я — світла слава й розумна сила»¹.

Топос (гр. *topos* — місце), топіки — це риторичне поняття, що означає загальні місця у промові. До них належать найтипівіші часопросторові мовні ситуації та описи їх, які легко запам'ятати і які майже у всіх мовців однакові (*Моя сім'я; У магазині; У транспорті* тощо). Антична риторика любила топоси і розробляла заголовки для них (логограми) та схеми, які легко можна було пристосувати до аналогічних ситуацій, а люди, що розробляли такі логограми, називалися логографами. Цій меті значною мірою служили й зразки промов з певних тем і для певних ситуацій.

Індивідуально-оригінальним у мовленні є якраз те, що перебуває поза топіками, або топіки мають якість незвичне вираження. Однак треба пам'ятати, що існує певна пропорційність між топосом і оригінальністю у промові, і наявність топосів підкреслить красу й доцільність оригінальних висловів.

У повсякденному житті ми спілкуємося у межах топосів різних моделей: театр, гості, хвороба, робота, навчання дають нам багато звичних ситуацій, у яких не постає питання: як запитати? що відповісти? Тут діє аналогічна стратегія побудови текстів. Проте кожний з нас колись та потрапляє в ситуацію невідомої нам мовної поведінки, де тих, уже нам відомих, загальних місць мало, а є більше невідомих, які ми маємо уже самі витворити, заповнити можливостями свого інтелекту і мовного смаку (зрада близької людини, перший прийом у посольстві тощо).

У риторичній використовуються вирази *детальний топос* (широкий набір правил і формул мовної поведінки), *техніка топосу* (вміння швидко пристосуватися до мовного спілкування, ввійти в рамки топосів, вдало поставити запитання, точно відповісти).

¹Снафарий Николай. Зстетические трактаты. — Л., 1978. — С. 145.

13

Людина, яка не орієнтується в топосі, ставить зайві, недоречні або некоректні запитання.

Основоположні розділи класичної риторики

Інвенція (лат. *inventio* — винахід, вигадка) — це перший розділ класичної риторики, в якому розробляється етап задуму, намірів, ідей, формулювання гіпотези майбутнього виступу. На цьому етапі промовець має систематизувати власні знання про реальні предмети, явища чи абстракції в обраній галузі, що стануть предметом промови, потім зіставити їх зі знаннями про інші і визначитись, який предмет і в якому обсязі промовець може представити у промові. Основне в інвенції — вдало, доречно вибраний предмет розмови і намір його представити та розкрити так, щоб досягти здійснення задуму.

Диспозиція (лат. *dispositio*, від *dispono* — розташовую, розміщую) — це другий розділ риторики, в якому формулюються основні поняття про предмет виступу і визначаються правила оперування поняттями, тобто формуються аналогічні процедури. Основне призначення гарної диспозиції, тобто на етапі побудови промови, — запропонувати цілий набір положень і в такій послідовності, щоб вони не суперечили одне одному, а конкретно переміщувалися з однієї частини в іншу аж до закономірного висновку. Диспозиція пропонує також логічні операції, якими знімається суперечливість визначень.

Елокуція (лат. *elocutio* — висловлююся, викладаю) — третій розділ класичної риторики, в якому розкриваються закони мовного вираження предмета спілкування. Основний зміст елокуції з класичної риторики перейшов у сучасну стилістику (вчення про стилі і вчення про тропи та фігури).

Розробки першого і другого етапів — інвенції і диспозиції — в елокуції набувають мовного фігурального вираження і в результаті — додаткових змістових, оцінних, емоційних, вольових ефектів. Якщо перший і другий етапи підготовки промови підпорядковані суворій логіці операцій, то на третьому етапі — елокуції — зміст промови входить у зону паралогіки, яка допускає використання слів і виразів у переносному (фігуральному) значенні.

Такі порушення, зміщення логіки (паралогіка) створюють нові смисли і часом викликають ефекти неймовірної сили. Це зона використання мовних засобів, що здатні трансформувати основні значення слова у переносні (тропи), і мовних засобів, які здатні трансформувати значення синтаксичних структур та елементів думки (фігури). На етапі елокуції розвинулося вчення про стилі. Тому цей розділ риторики називають найкрасивішим і найефективнішим. Саме він приводить мовця до мети.

Елоквенція — підрозділ елокуції — найбільшого розділу риторики, в якому досліджуються фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури)¹. Отже, цю частину можна назвати серцевиною красномовства. Іноді її просто називають красномовністю. В класичній давньогрецькій риторичній від часів Горгія, римській часів Цицерона, традиційній ренесансній, просвітницькій, бароковій і особливо в шкільній риторичній за тропами й фігурами закріплювалася прикрашальна функція. Це усолоджувало промови, але часто прикривало примітивний зміст, і цим викликало у XIX—XX ст. іронічні напади на риторичну як просту красиву забавку.

Нині утверджується погляд на тропи і фігури як на творчі елементи мови, що відбивають специфіку творчого мислення, художнього бачення предмета мовлення, а не пусті прикраси: «Тропи не є зовнішньою прикрасою, певного роду апліке, що накладається на думку зовні, — вони складають суть творчого мислення, і сфера їх ширша, ніж мистецтво. Вони належать творчості взагалі»². На підтвердження такої думки можна навести приклади наявності тропів і фігур у певних стилях, їх жанрах і конкретних типах текстів та сферах звучання живої мови, де немає й натяку на прикрашання. Наприклад, метафори й епітети в науковому та офіційно-діловому стилях: *воронована криця, вушко голки, вушко ресори, носик чайника, ніжка стола, заява пішла* тощо.

Тропи і фігури виникають в результаті складних семантико-син-таксичних процесів між словами і словосполученнями, і вже це також свідчить, що вони не є простими засобами прямого прикрашання. Це метаболі — одиниці перетворення мислительної і мовної енергії та вербальної субстанції. Тропи і фігури є органічними складниками мови, а виявляються в тексті тільки у формі непрямой дії істинних ознак предметів.

Меморія (лат. *memoria* — пам'ять, згадка) — це наступний розділ риторики, призначення якого — допомогти оратору запам'ятати зміст промови так, щоб не розгубити не тільки фактичну інформацію, а й образність, цікаві деталі. Його можна назвати тренуван-

ням пам'яті. Змістом цього розділу є мнемотехніка — система «секретів», прийомів запам'ятовування матеріалу, швидкого відтворення, розвитку оперативної пам'яті, вміння користуватися набором енциклопедичних знань з обраної галузі і суміжних, якими володіє

¹ Див.: Клюев Е. В. Риторика. — М, 1999. — С. 9.

² Лотман М. Ю. Риторика // Избр. статьи: В 3 т. — Таллинн, 1992. — Т. 1. — С. 169.

промовець. По-сучасному це можна визначити як збагачення і впорядкування «банку даних».

Акція (лат. *actio* — дія, дозвіл) — п'ятий розділ класичної риторики, призначення якого полягало в тому, щоб підготувати оратора зовнішньо і внутрішньо до виступу. Це найважливіший і найвідповідальніший етап риторичної діяльності оратора, бо на ньому під час виголошення промови за короткий час має реалізуватися вся тривала попередня підготовча робота і привести до очікуваної мети. Тут великого значення набуває самоконтроль оратора і його вміння «на ходу» коригувати свої дії, не чекаючи остаточного провалу промови, мобілізувати свої сили, активізувати увагу слухачів, достойно завершити акцію.

Оратор має зовнішньо добре виглядати, справляти приємне враження не тільки змістом промови, а й дикцією, силою звучання голосу, тоном, вмінням тримати паузу, мімікою, жестами, кінесикою.

Після виступу, виголошення промови настає етап *релаксації* (від лат. *relaxatio* — зменшення, ослаблення), тобто спадає фізичне й інтелектуально-психологічне напруження. Гарний оратор обов'язково використає цей стан, щоб «по свіжих слідах» ще раз пережити виступ, проаналізувати його, виділивши вдалі й невдалі місця, знайти їм пояснення, зробити собі застереження на майбутнє, чого не слід казати.

Зв'язок риторики з іншими науками

Риторика пов'язана з іншими науками як пранаука, з якої вийшло мистецтво мовного спілкування в усіх наукових сферах. Найближче риторика пов'язана з філософією і є частиною її. Філософія вивчає загальні закони розвитку людини, природи, суспільства і формує світогляд людини; риторика вивчає й описує конкретні закони, закони ефективної мисленнєво-мовної діяльності, виробляє правила мовного спілкування, а також сприяє формуванню цілісного світогляду та морально-етичних норм людини.

Риторичну і логіку єднає не тільки спільний генезис (логос), а й те, що основою кожної є мислення. У логіці йдеться про загальні закони мислення, його форми, види. В риторичній основним є вербальне мислення. У логіці панує теорія доказу, в риторичній найважливішими є аргументи переконання.

Арістотель зазначав, що риторика слугує уяві, як логіка — розумові. Логіка орієнтована на істину та діяльність, а риторика —

16

ще й на вигадку та на ймовірне, вона творить мовлення, яке описує реальний і, можливо, уявний художній світ.

Спільними для риторичної й етики є моральні закони. Риторика завжди стояла і стоїть на сторожі добра: «Риторика * — найбільше для людей добро» (Платон). Моральний облік оратора і риторика забезпечує їм успіх або неуспіх.

Риторика є праматір'ю для лінгвістичних наук. Вона — попередниця граматики, культури мови, поетики, стилістики, лінгвістики тексту, соціолінгвістики, психолінгвістики. Маючи багато спільних з ними аспектів, риторика основну увагу зосереджує на типах і видах мовленнєвої діяльності. Якщо більшість лінгвістичних наук досліджують готовий текст, мовні одиниці та явища, що відбуваються з ними, то риторика вивчає і вибудовує за авторською настановою тривалий шлях до готового досконалого тексту. І не до абстрактного тексту, а до типів і жанрових видів текстів відповідно до конкретної настанови.

Міцні і давні зв'язки риторичної з граматиною. Граматика в античні часи визначалася як мистецтво (у греків) — *techné*, у римлян — *ars*) гарної мови. Перший граматик і філолог софіст Протагорас (V ст. до н. е.) виклав окремі граматичні категорії, зокрема синоніми, що включалися до тогочасного розуміння граматики. Автор першої грецької граматики Діонісій (II ст. до н. е.) граматиною називав знання того, що говорять поети і прозаїки (отже, гарної літературної мови). Діонісій поділяв граматику на шість частин: 1) старанне читання тексту з погляду наголошування; 2) пояснення наявних риторичних фігур; 3) пояснення історичних виразів; 4) етимологічний пошук. Це все Діонісій називав елементарною граматиною, або малим мистецтвом. До великого мистецтва граматики відносив: 1) мовну регулярність (аналогії у мові); 2) оцінку автентичних і естетичних вартостей поем. Таким чином, він визначав компетенцію граматики як усталення (творення) тексту, належне читання, пояснення й естетичний коментар (критика). Головна мета грецької граматичної школи — розвиток уміння пояснювати літературні тексти з погляду риторичної науки. До граматики входили ще рахунок і малювання. Римляни також сприйняли цю ідею, граматиків називали літераторами. Грецьке слово *граматик* по-латинському перекладалось як *літерат* (*literat*). У пізній антиці граматика виконувала пропедевтичні мовно-літературні функції до студіювання риторичної, була ніби підготовкою до неї. Граматика, риторика і діалектика становили цикл вільних наук (*artes liberales*). Іронія долі в тому, що вікове партнерство граматики і риторичної, коли граматика служила риторичній, закінчилося поразкою риторичної, поглинанням її граматиною.

Риторика в епоху Ренесансу (XV—XVI ст.) займала в науці центральне місце, була основою гуманістичної освіти в усіх універси-

2 —

17

тетах Європи, сприяла встановленню духовних контактів між людьми, вдосконаленню моралі. В результаті мова, слово стає одним із найпомітніших і найулюбленіших видів літературного ренесансу, з'являються твори, трактати у формі слова, поширюється термін «оратор», *орация* (промова).

З усіх наступних епох найбільшого розквіту зазнала риторика в барокові часи. В епоху Ренесансу риторика розвивалася як культура інтелекту. Гуманісти трактували її як універсальне знаряддя для ясного, гарного викладу думок з будь-якої теми. В бароковий період ця теорія поширюється на романтичне вираження думки, емоційні порухи і красивості. Виникає бароковий (вибухливий, розкішний) стиль. Взагалі розбудовується теорія стилів, тропів і фігур, виникають такі поняття, як стиль народу, епохи, автора.

Прикладом може бути робота з французької риторики того часу, в якій невідомий автор подає наївно-жартівливий опис риторичних фігур і яка називається так: «Квітник французької риторики, прикрашений найкращими квітами красномовства з творів як давніх, так і сучасних ораторів, і фруктовий сад Поезії». Гарний текст автору уявляється таким: «На першій грядці ми бачимо в'юнки (кручені паничі), що представляють періоди...».

«Друга грядка — духмяні троянди найвишуканіших виразів...»

«Метафоричні вирази дають змогу різко виявити стиль: зобразити чарівність квітки або розсіяти хмару печалі...»

«Прекрасні прислівники надають силу й енергію дієсловам...»

«Синоніми запалюють стиль...»

«Четверта грядка — тюльпани... Вони становлять висновки із загальних положень риторики...» і т. ін.

Проте вже у XVII ст. риторика як королева вільних наук-мис-тецтв втрачає зв'язки з філософією, зокрема з логікою, яка вбирається у шати математики. Втрачаючи корону думки, риторика стає господинею форм і прикрас. Позбавившись діалектико-логічних правил, шкільна риторика стає наукою штучних форм, надмірних оздоб, ненатуральною, знеособленою. Спад шкільної риторики не був тривалим у європейській дидактиці, риторика утрималася в гуманітарній освіті і ввійшла своїм змістом і окремими підсистемами і правилами в інші науки і навчальні дисципліни. Її місце в системі мовознавчих наук зайняла стилістика, частково риторика ввійшла в граматику, педагогіку, філософію, естетику.

На особливу увагу заслуговує зв'язок риторики з лінгвостилістикою, яка заступила її. Стیلістика досліджує стилістичну систему національної мови, тобто виражальні можливості і їх реалізації в мовленні. Вона вивчає закономірності і матеріал функціонування мови в різних сферах спілкування — функціональні стилі та їх засоби. Отже, сучасна лінгвостилістика є для риторики теоретичною наукою, базою, на якій реалізується прикладна наука — технологія риторики. Вона вчить, як використати стилістичний потенціал мови, має для цього розроблену систему, моделі, правила, техніку, вимоги до оратора та аудиторії. Проте водночас риторика надає для стилістики ширші і загальні закони побудови тексту й технології.

Культура мови вивчає комунікативні якості мови — правильність, точність, ясність, виразність, образність, багатство, естетичність — у статичній, виокремлено. Лінгвістична риторика досліджує ці самі якості в динаміці і комбінаціях, залежно від умов і ситуацій спілкування, і подає технології досягнення їх у мовленні. Отже, культура мови і риторика пов'язані між собою як перший необхідний етап оволодіння мовою і другий (риторика) як наступний, що передбачає вже комплекс цих якостей, їх комбінації у видах публічного мовлення. Тісно пов'язані між собою лінгвістична риторика і сценічне мистецтво, же має свою мистецьку специфіку і завжди передбачає попередню мовно-риторичну роботу.

Сценічна майстерність є результатом знання законів і правил риторики та вміння володіння технікою риторики. Тут важливими є риторичні поради про мовне дихання, дикцію, композицію, міміку, жести, пози, рух тощо.

Риторика, естетика і поетика генетично є спорідненими з лінгвістичними науками, У давні часи поетику називали другою риторикою. Якщо визначати поетику коротко, то це — «мистецтво мови поезії». За походженням воно належить до найдавніших мистецтв, ще дописемних, усних, і успішно розвивається нині.

Риторика і поетика слугують такій мовній організації художнього тексту, яка могла б донести до реципієнта художній задум, ідею чи концепцію образного бачення. Вже для Платона риторика була «філософією красномовства», засобом досягнення мудрості мистецтвом і наукою слова.

Етичні настанови класичної риторики трансформувалися у комунікативні постулати й імплікатури сучасної прагматичної лінгвістики.

Автор терміна «прагматика» й основоположник семіотики, що представляв її як науку з трьох компонентів: *семантики* (вчення про відношення знаків до об'єктів реальності), *синтактики* (вчення про відношення між знаками) і *прагматики* (вчення про відношення інтерпретаторів до знаків), Ч. Морріс вважав риторику прямою попередницею лінгвістичної прагматики¹.

Риторичні правила вгадуються у комунікативних постулатах (конвекційних максимах) лінгвопрагматика Г. Грайса: «1) постулат інформативності («Твоє висловлення має бути досить інформативним!»); 2) постулат істинності («Говори правду або, при-

Щит за: *Штерн І. Б.* Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики // Енциклопедичний словник. — К., 1998. — С. 250.

наймні, не говори того, що ти вважаєш брехнею!»); 3) постулат релевантності («Говори те, що на цей момент прямо стосується справи!»); 4) постулат ясності висловлювання («Уникай неясних висловлювань!»)¹.

Риторична спадщина в сучасній прагмалінгвістиці виразно простежується у теорії мовленнєвих актів Дж. Остіна², Дж. Серля³, З. Вендлера, Л. Вітгенштейна.

Те, що в риторичі означалося як риторичний ідеал, образ автора, образ слухачів (аудиторії), наміри мовця, контакти, подолання опору аудиторії, Н. Арутюнова групує у чотири функціональні центри проблем мовленнєвого акту: проблеми мовця, адресата, контактів, ситуації спілкування⁴. Комунікативні наміри, мету й цілі промови вчені стали називати, за Дж. Остіном, *ілокутивними силами*, а вплив на адресата (аудиторію) — *перлокутивним ефектом*⁵ оцінку мовцем контексту мовленнєвого акту, загального фонду знань, поінформованість — *прагматичною пресупозицією*, а систему знань про правила мовної комунікації — *комунікативною компетенцією*, до якої належать знання про національно-ментальну і ритуальну та конвенційну специфіку, соціальну зумовленість мовного спілкування, ситуативно-тематичні вимоги та стилістичні нюанси, комунікативні стратегії й тактики мовленнєвої поведінки, процедурна обізнаність, інтенція, дієвість. Відповідно до них — і комунікативна мета, акт, комунікативний крок (прийом), комунікативний зміст, комунікативний потенціал, компонент і як результат — комунікативний ефект⁵ — входять у зміст поняття комунікативної компетенції.

Предметом сучасної риторики американського зразка (new rhetoric), популярної у США університетської дисципліни, є навчання мови (письма) як риторичної діяльності, розвиток когнітивних навичок конструювання тексту відповідно до риторичних ситуацій, вибір риторичних стратегій, оволодіння жанрами як діями⁶, соціально вмотивованими змістом, формою, контекстом.

³Grice H. P. Logik and Conversation // Syntax and Semantics. — N. Y., 1975. — Vol. 3.

⁴Austin L. How to do things with words. — Cambridge, MA: Harvard University Press, 1962.

*Searle J. R. A Classification of Illocutionary Acts // Language in Society. — 1976. — N 5.

⁴Див.: Арутюнова Н. Д. Прагматика: Речевой акт // Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 73.

⁵ Див.: Штерн І. Вибрані топіки та лексикон сучасної лінгвістики // Енциклопедичний словник. — К., 1998. — С. 251—253.

⁶ Див.: Яхонтова Т. В. Концепція жанру в сучасній риторичі // Мовні і концептуальні картини світу: 36. наук, праць. — К., 2002. — С. 555—560.

Міфологія красномовства

Як і все з давнього життя, у міфології знаходив своє відродження і дар красномовства, майстерне володіння пісенно-поетичним переконувальним живим словом, що здатне впливати на людину, а та й вирішувати її долю.

У грецькій міфології риторіку уособлювала одна з дев'яти мистецьких муз прекрасноголоса богиня Калліопа¹, донька Зевса і богині пам'яті Мнемосіни. Від імені Мнемосіни пізніше в риторичі називатиметься розділ, у якому розроблятимуться прийоми запам'ятовування промов у період їх підготовки до виголошення — мнемонікою. Калліопа була покровителькою духовної культури — риторичі чарувального слова і співу, поезії та науки. Вона вчила співати Ахілла. Скульптурним зображенням цієї богині стала красива жінка з навшоченою дощечкою та з паличкою (стилосом) для писання в руках. Одним з її синів — прекрасних співців — був популярний у грецькій міфології Орфей. Словесними і музичними чарами Орфей впливав на богів, людей, птахів, звірів, усю природу.

Божественним голосом чарування були наділені міфічні істоти — сирени-напівжінки, напівптахи. Це доньки музи трагедії богині Мельпомени. Вони мешкали на скелях безлюдного острова, чарівним голосом заманювали мореплавців. Ніхто не міг встояти проти цих чар.

У грецькій міфології був бог глузування і лихослів'я Мом², що злісно пащекував про богів і людей. Зевс вигнав його з Олімпу, і в цьому виявилось негативне ставлення до лихослів'я у грецькому суспільстві.

Провісниця Зевса, богиня чуюк Осса, була наділена божественним голосом і мала назву «дитя золотої надії».

Богиня чаклунства Геката³, за міфами, допомагала людям у громадських справах захищати себе словом.

Цей міфологічний матеріал свідчить, як побожно греки ставились до Слова, шанували добре слово й осуджували лихе, як цінували велику силу живого слова і вірили в неї.

У Греції покровительками красномовства були три богині: богиня переконання Пейто (гр. Peitho — переконання)², супутниця Афродіти і Гермеса, і дві богині Ериди (гр. Eris) — богині суперечок³. Одна Ерида — гармонійна, тобто така, що прагне гармонії у

21

Див.: Словник античної міфології / Уклад.: І. Я. Козовик, О. Д. Понома-рив. — 2-ге вид. — К., 1989. — С. 119. ²Там само. — С. 144.

спілкуванні, злагоді, компромісу і хоче досягти мети, істини. Друга Ерида — дисгармонійна, яка йде до перемоги через конфлікт і навіть смерть, тому її вважали злою, на відміну від першої Ериди. Звідти ж іде традиція розрізняти два основні види суперечок: конструктивний, нині — це компромісний, консенсусний шлях розв'язання проблеми (греки називали його діалектикою) і деструктивний, конфліктний (у греків — атональний, аж до агонії, тобто передсмертного стану організму), його називали еристикою, або атональною еристикою. Згодом еристикою стали називати обидва види словесних спорів.

В римській культурі риторика зображалась в образі величної жінки — богині мистецтв, що сиділа на пишному троні в осяйному вбранні, на якому виткані мовні фігури. З прекрасних уст росла лілея, яка символізувала красу (ornatus), і меч, що символізував грізну зброю (persuasio). Риторика красою і силою живої мови переконує. Поруч зображені найвидатніші оратори минулого на чолі з Цицероном і Вергілієм.

У єгипетській міфології всесильним був бог Тот, покровитель усього розумного, Він дав людям письмо і рахунок, володів часом, ввів літописання, керував «усіма мовами» і вважався язиком бога Птаха. Тот був покровителем архіваріусів, бібліотек, переписувачів книг, охоронником усього пізнання.

На зображеннях поруч з богом Тотом сидить красива жінка — богиня мудрості Сіа і бог чарівних слів Ху.

Японська міфологія має сім богів щастя, одним з яких є бог красномовства Бенсай-тен. Це він, за повір'ями, засобами красномовства продовжував життя, збагачував його, дарував мудрість, захищав від злих сил. Зображувався Бенсай-тен верхи на драконі чи змії, тримав у руках музичний інструмент біва.

У давньоіндійській міфології було дві богині красномовства. Донька бога любові Ками богиня слова Вач вважалася повелителькою богів, царицею богів, володаркою незліченних багатств, богинею мудрості. У відомому епосі «Рігведа» їй присвячено окремий гімн. Богиня священного мовлення Сарасваті була і богинею мудрості та красномовства. Її вважають винахідницею санскриту й алфавіту

¹Див.: Словник античної міфології / Уклад.: І. Я. Козовик, О. Д. Поно-марів.

— 2-ге вид. — К., 1989. — С. 59. ²Там само. — С. 163. ³Чом само. — С. 104.

22

деванагарі, покровителькою наук і мистецтв. А ще Сарасваті вважалася богинею чистої води, великого потоку. Це свідчить, що в уявленні давніх індійців мова була близькою до води, мала бути чистою і литися, як вода, вільно, природно.

Слід звернути увагу на те, що в міфології і давніх епосах усіх народів боги і герої красномовства, слова, голосу, мови і співу були напрочуд красивими, вишуканими, обдарованими. Народ пов'язував з мовою, з її впливом на людину все краще, чого досягав, що хотів мати і як його уявляв.

Риторика Давньої Греції

Розвиток риторичі в Давній Греції у V—IV ст. до н. е. пов'язаний з епохою софістики і цим вченням стимулювався. Як філософське вчення, що виникло на етапі розпаду, руйнування міфологічної свідомості, яка вже відходила, і ще не зміцнілих науково добутих знань про світ, тому що експериментальна база природничих наук була слабкою, софістика заперечувала об'єктивну істинність (вона нічим не могла її довести) і сповідувала релятивізм та скептицизм. Іншими словами, софістика піддавала сумніву можливість вірогідного пізнання істини,

існування надійних критеріїв істини і взагалі критично-недовірливо ставилася до спроб її пізнання, тому спрямувала увагу на ближчий, конкретніший і доступніший об'єкт пізнання — людину, її розум і духовну сферу, проголосивши вустами Протагора: «Людина — міра всіх речей: існуючих — що вони існують, неіснуючих — що вони не існують».

Софісти (в перекладі з грецької — учителі мудрості, майстри), виходячи з ідеї, що об'єктивної істини немає, а може бути тільки суб'єктивне судження про істинність, проголосили, що істинною буде та думка, яка переконливіша. Тому вчителі софістики своє завдання вбачали в тому, щоб навчити переконувати інших, вміти навмисне робити думку, ідею слабкою або сильною. Для того щоб виробити в учнів уміння переконувати слухачів, використовувалися два основні засоби впливу: мистецтво міркування (діалектика) і мистецтво спілкування (риторика). Хто оволодіє цими мистецтвами переконувати, той зможе домогтися успіху в тогочасному демократичному суспільстві Афін, той стає «громадською» людиною. Зрозуміло, що у зв'язку з цим зростала роль риторики як науки переконання.

На розвиток риторики впливали філософські школи софістів: діалектики, елейти, піфагорійці.

23

Основою діалектики є ідея вчення Геракліта Ефеського (кінець VI — початок V ст. до н. е.) про рух і змінність світу («все тече, все змінюється»). Софісти поширили цю ідею на речі та людей, на те, що про будь-яку річ і про все може бути кілька думок і з різних, часом взаємовиключних, позицій. В дію мав вступати доказ, спрямований на переконливість певної думки. Мистецтво доказу породило логіку, яку Арістотель пізніше оформить як науку,

Елейти відстоювали багатоманітність думок, скептицизм стосовно істини і намагалися утверджувати свої думки за допомогою гімнастики розуму, майстерної вибудови доказів.

Піфагорійці під впливом вчення Піфагора про гармонію небесних тіл шукали гармонію в людині і знаходили її через мову, формували засобами мови, звучання, ритму, стилістичних прикрас.

Софісти багато зробили для розвитку мови і мовознавства, риторики й етики. Протагор першим сформулював правила граматики й орфоєпії (зрозуміло, що тодішня граMATика не мала сучасного вигляду), поділив слова на частини мови, ввів поняття способу дієслів і назвав чотири способи. Як свідчить Арістотель, Протагор розділив «роди імен... чоловічий, жіночий, середній».

Нарешті, софістика зробила основне: до існуючої родової елітарності (за походженням, належністю до певного, зокрема аристократичного, роду) додала і вивщила елітарність за освітою і знаннями. В демократичній державі кожен має право висловити свою думку у відкритій публічній дискусії і думка його може бути прийнята, але він має подбати про свої освіту і знання.

Для того щоб зрозуміти, чим був викликаний та як підтримувався такий інтенсивний і пишний розвиток риторики в Давній Греції, треба звернути увагу на кілька передумов. Однією з них є змагальність, яку фахівці з античності називають фундаментальним принципом грецької культури, настільки вона пронизувала грецький менталітет¹. Намагаючись довести свої переваги, давні греки змагались у всьому навіть з богами (це відображено в міфології, літературі й мистецтві). Свідчення цьому можемо знайти в «Риторичі» Арістотеля: «... змагання [як ревнисте бажання порівнятися] є щось хороше і буває у людей гарних... Схильними ж до змагання (*dzelos*) будуть обов'язково люди, що вважають себе гідними тих благ, яких вони не мають, бо ніхто не бажає того, що здається неможливим. Тому-то такими [тобто схильними до змагання] бувають люди молоді і люди, що мають велич душі, а також люди, що володіють такими благами, як і достойні мужів, що користуються повагою; до цих благ належить багатство, велика кількість друзів, влада та інші схожі блага. Якщо почуття змагання вияв-

¹ Див.: Зелінский Ф. Ф. История античной культуры.—2-е изд. — СПб., 1995. —С. 188.

лється стосовно благ, що користуються повагою, то сюди необхідно віднести добродійництво і все те, з допомогою чого можна принести користь і виявляти благодійництво до інших людей...». На Олімпійських іграх, що, на думку вчених, почалися з 776 р. до н. е. і перетворилися на унікальну подію політичного й культурного життя Давньої Греції, організовувалися не тільки спортивні змагання, а й мистецькі: за лаврові вінки переможця змагалися в майстерності поети, скульптори, музики, художники, оратори. Відомо, що там виступали оратори Платон, Демосфен, Сократ.

Другою передумовою зародження й успішного розвитку риторики можна вважати те, що риторика виникла не на порожньому місці. До риторики вже існувала усна традиція ліричної та епічної поезії. Про це свідчить і текст «Іліади» Гомера, де подано виступи царів перед воїнами, й інші зразки ораторської прози, зокрема оповіді про злочини й убивства в родині, які потім використовувалися в судових промовах.

Очевидно, для поширення риторики мало значення й те, що в VII—V ст. до н. е. у греків був культ живого, а не писаного слова. Цінувалося живе звертання до колективу (воїнів, ремісників, міщан) із закликком діяти. Виникає жанр стройових пісень воїнів (ембате-ріїв). Майстром таких закличних промов був Тіртей. Легенда розповідає, що Спарта терпіла поразку у другій Месенській війні і попросила в Афіні допомоги. Афіни послали Тіртея. Коли кривий шкільний учитель Тіртей ледве зійшов з колісниць, спартанці зовсім підупали духом — не такої допомоги чекали. Проте як став Тіртей промовляти своїми піснями до спартанців, вони вщент розгромили ворога. Інша легенда також нагадує, яку роль виконувало живе слово в Давній Греції. У війні з сусідкою Мегарою Афіни втратили острів Саламін. Не змігши повернути острів, афіняни заборонили навіть згадку про нього під страхом смерті. Тоді молодий Солон [майбутній батько афінської демократії] склав елегії — 100 вишуканих віршів про острів і, прикинувшись божевільним, прочитав їх на площі перед народом. Соромно стало афінянам, вони призначили Солона керівником воїнів, відбили острів, а потім відсудили в суді. Греки вірили гарним словам і любили мову. Тому охоче вивчали гарні тексти, декламували, захоплювалися афоризмами і цитували їх, карбували на камені, виголошували тріумфальні промови, вітаючи переможців. Є свідчення про те, що давні греки не знали читання «про себе», а читали тільки вголос. Більшість писемних пам'яток, що дійшли до нас, мали живомовне походження і призначення.

Однак головною передумовою розвитку риторики був демократичний устрій Давньої Греції: верховний суд, народні збори і рада п'ятисот.

Давні греки тривалий час терпіли свавілля родової знаті, яка карала всіх за традиційними неписаними законами аристократич-

ної ради (ареопагу). Ясно, що найбільше кривд зазнавав демос (простолудини). Під тиском афінського демосу архонт Драконт уклав закони (так, як це зробив Зелевк в Локриді — Центральній Греції), за цими законами стали судити і аристократів, і простий люд. А що закони були суворі, то вислів «драконтові закони» (у нас — «драконові закони») став символом жорстокості. Так у Давній Греції аристократія втратила право самочинно карати чи милувати.

За часів Солона був створений суд присяжних, суддею якого міг стати будь-який громадянин держави незалежно від майнового цензу (це вперше!), якому виповнилося 30 років. Цей суд називався гелією, що свідчить про те, як любовно ставилися до нього греки, адже у перекладі з грецької мови це слово означає «сонячне місце зібрання». Залежно від того, якою була судова справа і наскільки важлива, жеребкуванням обиралися судові засідателі за кількістю 201 або 401 чи 501, а для винятково складних кримінальних справ обиралося 1001,1500 і навіть 2001 суддя. Такий суд неможливо було підкупити. Проте, крім цього суду, ніяких інших юридичних інституцій (прокуратури, адвокатури, слідства) не було. Позивач сам був слідчим, а відповідач — захисником. Усе це відбувалося без ділових паперів, тільки в живих промовах. Якщо немає позивача чи відповідача, його замінювали родичі, близькі люди, друзі. Після заслуховування сторін таємним голосуванням виносився вирок. У таких ситуаціях рішення суду присяжних залежало від того, яке враження на суддів справлять промови позивача і відповідача, хто зможе засобами живого слова більше переконати суддів у своїй правоті.

Так у суспільстві виникла гостра, життєво необхідна потреба в красномовстві і зростав попит на риторів-учителів красномовства та риторичні школи. Суспільство стало цінити тих, хто вмів себе захищати, добре говорити, гідно триматися перед публікою. Афіни за Солон були правовою державою; дотепники жартували, що афіняни стали «вічними сутяжниками», бо часто судилися, домагалися справедливості і честі. Про цей час (V—IV ст. до н. е.) і значно пізніше (II ст. н. е.) римський письменник Лукіан, жартома пишучи про те, які в його уяві образи пов'язані з давніми народами, скаже у «Захарному польоті» так: «Кожного разу, вглядаючись в Гетику, я помічав воюючих готів, коли ж оглядався на скіфів, то бачив їх кочівниками з кибитками. Злегка перевівши погляд вбік, я міг спостерігати за єгиптянами, що обробляли землю; фінікійці мандрували, кілікійці робили розбійні набіги, ла-коняни самі себе картали, афіняни судилися»¹. Давні греки розуміли, що суд є найкращим способом вирішення конфліктів і демократична, справедлива держава немислима без юридичної сис-

Щкіан. Избранное. — М., 1962. — С. 197.

26

теми, яка з цього часу активно розвивається, і насамперед засобами риторики. Риторика гучно про себе заявила саме судовим красномовством.

Давні греки мали особливу форму покарання — остракізм (у перекладі з грецької мови це слово означало «черепок»). Остракізму піддавали лише дуже відомих людей, як правило, політичних і державних діячів. Раз на рік Народні збори вирішували, чи треба організувати остракізм. Якщо рішення приймалося позитивне, то суд організував голосування з черепками, на яких кожний суддя писав ім'я того діяча, який ставав небезпечним для демократії або міг стати тираном у суспільстві. Якщо 6000 геліастів (суддів) голосували за остракізм, то звинуваченого висилали на 10 років за межі батьківщини без позбавлення громадянства і конфіскації майна, але все одно для греків це було як смертна кара, настільки вони любили вітчизну. «Дим батьківщини» («і навіть дим солодкий та коханий...» — *Леся Українка*) у нашій культурі — це від них, патріотичних греків. Вигнання з Атики на 10 років зазнав реформатор Солон, тричі намагалися покарати остракізмом Перікла, але не набиралося 6000 голосів.

Щоб судді могли виконувати свої громадянські обов'язки при доброму здоров'ї, з середини V ст. до н. е. їм призначалося утримання в розмірі трьох прожиткових мінімумів на день.

Другою демократичною інституцією Афін була *ekklesia*, або віче, перетворене реформатором Солоном у Народні збори викликаних, тому що на певний день на ці збори глашатаї скликали людей з усієї держави. Збори обирали посадових осіб, приймали рішення про війну і мир, відносили з іншими народами тощо. На таких зборах висловлювати свою думку мали право всі вільні громадяни, а оскільки таких громадян було тисячі, то зростали вимоги до промовців, які мали володіти ораторською майстерністю, щоб утримувати увагу аудиторії.

Третьою демократичною інституцією Афін була створена Солоном рада п'ятисот, яка мала готувати справи для слухання їх на Народних зборах. Пізніше ця рада п'ятисот стала основним адміністративним органом Афін, колегіально приймала рішення, де також дуже важливим було вміння промовця переконати слухачів.

Отже, красномовство стало в Давній Греції невід'ємною ознакою політика, судді, державця.

Першим з великих ораторів Афін був Перікл. Завдяки своєму хисту красномовства йому вдалося керувати Афінами впродовж 40 років, за що він одержав титул вождя афінської демократії. Його промови відзначалися логікою і впевненістю у правоті. На урочистому похованні захисників Афін, полеглих у Пелопоннеській війні, Перікл виголосив таку «Надгробну промову», що матері юнаків, яких він послав на загибель, на руках пронесли його містом. Про-

27

мова проста і зрозуміла: «Рік втратив весну; ті, що загинули, вони, як боги; вирішальний момент прощання з життям був для них і кінцем страху і початком посмертної слави; якими б добрими не були справи приватної особи, з загибеллю вітчизни вона все одно загине».

Наступним грецьким оратором був Клеон. Якщо Перікл походив з царського роду, то Клеон за походженням — чинбар (шкірник), який не мав освіти, благопристойності та виховання. Проте, як ремісник, звертався до найбільшій неосвіченій маси, був їй близьким, прийшов до влади як демагог (у перекладі з грецької означає «вождь народу») на дешевому популізмі, служив натовпу. Його вважали винним у занепаді афінської демократичної державності.

Проте риторика починається не стільки з самого красномовства, як з того періоду, коли настає усвідомлення того, що красномовству можна і треба вчитися. Красномовство набуває інтелектуальної сили. Ним починають займатися філософи-софісти (вчителі майстерності). Вважають, що риторика зародилася на Сицилії, де поет Емпедокл очолив демократичний рух проти тиранів, виступавшу ролі судового оратора.

Його послідовниками були Корака, Лісій і Горгій. Корака задумав за допомогою слова схилити демос до добрих слів, але з часом залишив громадську роботу і відкрив школу, щоб учити інших того, чого сам набув у судовій практиці. У школі він підготував хрестоматію зразків, які можна вставляти в промову. Його учень Лісій (бл. 459—380 рр. до н. е.) продовжив цю ідею і створив теоретичний посібник *техне*, в якому були поради щодо побудови промови.

Сам же Лісій написав понад 400 промов, з яких збереглося кілька десятків. Як прихильник афінської демократії Лісій писав пристрасні політичні промови, викриваючи злочини олігархів проти народу й держави. Його промови були емоційними, конкретними, писаними від імені зневаженої простої людини (інваліда, ремісника).

Ставши ритором, Лісій перестав платити вчительську винагороду Кораку, через що той подав у суд. Відповідач Лісій звернувся на суді до позивача Корака:

— Скажи мені, *Коране*, вчителем чого я себе оголошую?

— *Мистецтва переконувати кого завгодно*, — відповів Корака. — *Але якщо ти вивчив мене цьому мистецтву, — то ось я тебе переконаю нічого з мене не брати; якщо ж ти мене не навчив переконувати, то і в цьому випадку я тобі нічого не винен, оскільки ти мене не навчив того, чому обіцяв навчити.*

— *Якщо, навчившись у мене мистецтву переконувати, ти переконуєш мене нічого з тебе не брати, то ти повинен віддати мені винагороду, оскільки ти вмів переконувати; якщо ж ти мене*

не переконуєш, то ти знов таки повинен заплатити мені гроші, оскільки я не переконаний тобою не брати з тебе грошей!

Вироком стали такі слова суддів:

У дурного ворона дурні яйця. Як воронята готові зжерти своїх батьків, так і ви пожираєте один одного. Це звучить багатозначно, бо *корок* по-грецькому означає *ворон*.

Горгій

Слово — величний владика: на вид мале й непомітне, а творить чудесні справи

Наступним з великих сицилійських ораторів був Горгій (483 — бл. 375 рр. до н. е.). Його слава почалася тоді (427 р. до н. е.), коли він прибув до Афін як посол міста Леонтіни, що потерпало від Сіракуз, просити допомоги і захисту. Горгій так майстерно виступив, що викликав у афінян неймовірне захоплення. Тут ще так ніхто не говорив: вишукані антитези понять з евфонічними співзвуччя-ми, поетичні образи у фігуральних висловах ткались на словесному полотні в неймовірно вигадливі малюнки. Пізніше сам Горгій назве в таких

промовах два прийоми — чарування духу й обман думки. А поки що під враженням цієї промови Горгія афінські Народні збори (еклесія) вирішати негайно надати Леонтині військову допомогу у її боротьбі з Сіракузами.

Горгій переїжджає до Афін і відкриває школу риторики. Звичайно, він успадковує все те, що вже відкрили в риториці попередники, бо ланцюжок оратор — учитель — учень — оратор був у риториці святим: учні пишались вчителями, вчителі — учнями. Проте Горгій відкриває чимало нових можливостей у риториці. Зокрема, він уважно проаналізував звуковий лад мови, шукаючи в ній гармонію. Звукові прийоми народної поезії, молитви, голосінь, закликань, чарувань апробує те, як звучання впливає на думку: «Закликання просякнуті божественною силою мови, і радість наводять, і печаль відводять, тому що сила заклинання, стикаючись з людською думкою, чарує її, переконує і переінакшує її засобами своїх чар. Існує ж два способи чаклунського чародійства: чарування духу і обман думки»².

Ця ідея Горгія є фактично реалізацією одного з основних постулатів філософії софістики — релятивізму: все відносне — як зачаруєш, а звідси — як переконаєш, так і буде.

Платон (про його риторику йтиметься далі) різко критикував софістику, що не шукала істини, не прагнула до пізнання правдивого, і

¹Корнилова Е. Н. Риторика — искусство убеждать: Своеобразие публицистики античной эпохи. — М., 1998. — С. 25.

²Горгий. Похвала Елене // Античные теории языка и стиля. — М.; 1936. — С. 152.

29

відповідно засуджував софістичну риторику. На думку Платона, оратор, який не володіє істиною про предмет промови, не знає розмежування правдивого і неправдивого, може принести не користь, а шкоду. Софістиці (софія — вміння, досвід, вправність) Платон протиставляв філософію (прагнення мудрості, любов до мудрості). Риторика має бути істинною — правдивою і моральною (етос), але така риторика може бути тільки на основі знань, пізнання природи речей і людей, а це, за Платоном, доступно тільки для філософів. Вже тут намічається розходження риторики і філософії, але ще якийсь час вони йтимуть поряд.

Щоправда, чарувальна риторика Горгія шкоди не приносила, тому що він не займався політичним та судовим ораторством. Його риторична сфера — похвальне красномовство (за термінологією Арістотеля — епідейктичне).

Саме Горгій утвердив принцип «риторика—майстер переконання» і розробив ряд засобів, якими оратор може, насолоджуючи душу слухача і трошки приспавши розум («обман думки»), вести його за собою. Ці засоби згодом одержали назву *горгійські* (горгіанські) фігури: антитеза як поєднання протилежностей, рівночленність, або ізоколон, тобто вирівнювання синтаксичних частин (блоків, конструкцій) речень та співзвуччя кінцівок (геместелевти), яке досягається повторами асонансів і також посилює улюблену горгійську антитезу: «Чи була вона силою вкрадена, чи речами ущещена, чи любов'ю охоплена; вони воздвигли трофеї над ворогами, Зевсу на прикрашання, собі ж на прославляння [пор. У «Слові о полку Ігоревім»: *шукаючи собі честі, а князю — слави*]; вони не були незнайомі ні з дарованою їм від природи доблестю, ні з дозволеною їм від закону любов'ю, ні з лайливим спором, ні з ясним миром, були благочестиві перед богами своєю праведністю і шановані перед батьками своєю відданістю, справедливі перед співгромадянами своєю скромністю і чесні перед друзями своєю вірністю»¹.

Горгій здобув славу майстра урочистої похвальної промови.

Вміння хвалити містить такі складові:

— вміння знайти в об'єкті цінність, гідну похвали (за що хвалити?);

— вміння зробити предмет похвали близькими для тих, кому говориш (кому хвалити?);

— вміння надати мовному вираженню приємне звучання (як похвалити?).

Текст, основною темою якого є тільки похвала, називали *енко-мією*, що в перекладі з грецької означало «для прославляння, у славу». На основі енокмії пізніше розвинулися такі літературні жанри, як ода, панегірик, слава, слово, тост. Похвала є також елементом епітафії,

¹Горгий. Похвала Елене // Античные теории языка и стиля. — С. 152.

яка містить також плач і втішання.

Зразком епідейктичного красномовства стали два твори Горгія: «Похвала Олені» та «Виправдання Паламеда». Не одне покоління ораторів вчилася «грі розуму», «риторичним іграшкам», як писав Іван Вишенський, на цих текстах. В «Похвалі Олені» Горгій майстерно використав логічний прийом опозиції, за якої не можна одну річ пізнати й виразити без пізнання іншої, обов'язково протилежної їй. Оратор подає загальну схему опозиції: «космос» — це світ, лад, порядок, слава, краса (звідси «косметика») і «акосмос» — відсутність космосу, «хре» — належне, потрібне і «гамартія» — надумане, помилкове.

Відповідно «Похвала Олені» починається опозиціями:

«Славою (космос) служить місту сміливість, тілу — краса, духу — розумність, діянню — доблесть, мові — правдивість; все протилежне цьому (енантія) — лише безслав'я (акосмія)»¹.

Моделі поведінки винуватиці Троянської війни Олені враховують чотири фактори:

- ірраціональний (веління богів, випадок (тюхе), неминучість);
- фізичний (насилля);
- інтелектуальний (переконання словом);
- емоційний (любов).

В опозиції «сильний — слабкий» Олена опиняється серед слабких, невинних жертв: «Бог сильніший за людину і силою, і мудрістю, як і всім іншим: якщо Богу або випадку ми вину повинні приписати, то Олену вільною від безчестя повинні визнати». Отже, Олену можна виправдати.

За Горгієм, виходило, що все можна виправдати, якщо знайти йому новий ряд опозицій. Пізніше наступний великий оратор Ісократ скаже, що Горгій фактично створив Олені не похвальну, а захисну промову. Це ще час, коли епідейктичне красномовство тільки намагалося відділитись від судового, тому Горгій не потрапив у такий шанований у Давній Греції «канон десяти ораторів».

Учень Горгія Ісократ був майстром урочистих, святкових промов. Він відкрив в Афінах школу красномовства (392 р. до н. е.), працював у ній майже 40 років, розробляв техніку красномовства, дбав про образне оформлення промов, введення ритмічних періодів. Над окремими промовами Ісократ працював роками. Вершиною його творчості є «Панегірик», який автор виношував 10 років.

Афінська школа Ісократу була першим навчальним закладом, що готував висококваліфікованих ораторів—професіоналів, політиків.

¹Горгий. Похвала Елене // Ораторы Греции / Под ред. С. Аверинцева. — М., 1985. — С. 27.

Тут вивчалася право, політика, філософія, мистецтво. Риторика в розумінні Ісократу поєднувала в собі ораторство з державною мудрістю і мораллю, збагачувалася досягненнями інших наук, конкурувала з любов'ю до мудрості — філософією.

Ораторство Демосфена

Прекрасно прославитися найвищими достоїнствами, дарованими долею, але набагато прекрасніше — бути причетним до всякого славного діла завдяки власній наполегливості

У класичній давньогрецькій риторичі Демосфен (384—322 рр. до н. е.) став вершинною постаттю — її символом. Цьому сприяло те, що більшого патріота й захисника серед ораторів, як Демосфен, Давня Греція не знала. З одного боку, саме це патріотичне почуття надихало його досягти вершин в ораторському мистецтві, а з другого — особиста незавидна доля. Хворобливий хлопець-сирота, якого розорили нахабні опікуни, дійшовши повноліття, почав відстоювати свої права на спадкове майно, а для цього брав уроки у вже відомого оратора у спадкових справах Ісея і виграв процес. Набравшись у такий спосіб певного ораторського досвіду, Демосфен став логографом. Проте у виступах перед великою публікою зазнав невдач. Погана дикція, нервовий тік плечей, часте дихання не подобалися слухачам. Плутарх цю історію Демосфена описав так. У розпачі після поразки, закрившись плащем, ішов Демосфен додому, його проводив вірний приятель актор Сатир. І Демосфен йому поскаржився, що віддає всі сили красномовству, але публіка шанує не його, а якихось п'яниць, що не сходять з підмостків. Сатир попросив Демосфена прочитати щось з Евріпіда або Софокла, Демосфен виконав прохання, Цей самий текст прочитав і Сатир, але з іншим настроєм, і Демосфен зрозумів, у чому програвав. Треба думати, як подати, зіграти промову, бо самі собою вправи успіху не принесуть. Демосфен облаштував у підземеллі кімнату для занять і щоденно вчився там акторській грі, вдосконалював дикцію, змінював голос. Все життя підпорядковував меті стати прекрасним оратором. Заради цієї мети аналізував бесіди, зустрічі, розмови, виступи інших ораторів. Запам'ятавши чужу гарну промову, намагався розкласти в ній всі ходи міркувань, доказів і спростувань, потім шукав інший шлях, свій, виразити цю саму думку. Оскільки в Афінах навіть судовому ораторові доводилося виступати на площі перед тисячами суддів-слухачів, а Демосфен мріяв бути політичним оратором і виступати перед Народними зборами, де ще

слухачів, то він почав фізично загартовуватися, тренувати дихання і голос: піднімався в гори, читаючи вірші, набравши в рот камінців, дерекрикував шум мря, відпрацьовував жести й міміку. Щоб позбавитися нервового посмикування лівого плеча, підвішував над ним меч. І, нарешті, таки зробив з себе прекрасного оратора. Такі тренування привчили Демосфена завжди готуватися до промови. Він не виступав без попереднього обдумування промови, і через це над ним піджартувували. Демосфен же доводив, що істинний прихильник демократії повинен готуватися до промови³ бо це знак поваги до народу, віра в силу слова. Тільки прихильники рлі-гархії покладаються на силу рук, а не слів. Скромному і працьовитому Демосфену було соромно, якщо на світанку хтось ставав до роботи раніше за нього.

Демосфен усе життя був пристрасним прихильником демократії і патріотом Афін. У цьому йому не було рівних, перемагав він ість рістю і пристрасною, тому що не мав ані політичної, ані фінансової, ані військової влади. Однак добре розумівся у зовнішній політиці і свої пропозиції проводив як постанови через Народні збори і раду п'ятисот. Він був радником з міжнародних справ, брав участь у дебатах і посольських делегаціях, мав талант дипломата, аналітика, публіциста.

Політичний пафос Демосфена, спрямований на боротьбу з тиранією і захист демократії. Демосфен вважав, що «не рлозо і не звук голосу цінні в оратора, а, те, щоб він прагнув до того ж, до чого прагне народ, і щоб він ненавидів чи любив тих самих, кого ненавидить чи любить батьківщина». Намагаючись рб'єднати еллінський світ, Демосфен виступи³ проти македонського царя Філіппа, що хотів прихопити собі частину демократичної Греції, а, як удається, то й більше. Демосфен гнівними посланнями проти царя Філіппа, започаткував у риторичі окремих жанр — філіппіки. У його філіппіках є такі думки: «Будь-який цар або тиран є ворогом сво-боди і противником законів»; «Не підкоряй собі закони, а підкоряйся їм сам: тільки цим зміцнюється народовладдя». Опора на закон — ось головне завоювання демократії і основа народовладдя, тому що демократична держава є державою правовою.

Демосфен вступає в багаторічну боротьбу з оратором Есхіном, прихильником царя Філіппа. Демосфен додає до високої політичної патетики у своїх промовах інвективну лексику, використовує дотепний прийом претеричії (з грецької мови дослівно перекладається як «проходжу мимо»), який полягає в тому, що автор заявляє, ніби не буде сваритися, а потім лається, обіцяє не згадувати, а потім згадує тощо. У звинувачувальних промовах Демосфед поєднує елементи урочистої політичної мови і мови вайдану, вулиці, майстерно вплітає елементи народної сміхової, комічної культури (грубі жарти, образи). Македонський цар одержує перемоги не своєю

6-1564³ —

33

мудрістю і силою, а зрадою грецьких політиків, бо, як писав Де-мосфен, «в Елладі в ту пору — та й не десь в одному місці, а повсюдно — зійшов такий урожай зрадників, хабарників та інших святотатців, що подібного достатку нікому й не пригадати, скільки не згадує. Ось з цими-то спільниками і помічниками він ввергнув еллінів, що здавна не ладили і ворогували один з одним, в ще зліші нещастя; одних обманув, інших одурив подачками, ще інших при-лестив усякими обіцянками і в такий спосіб роз'єднав усіх, хоча насправді для всіх було найкращим лиш одне — не давати йому такої сили. По-моєму, в цю саму пору і трапилось так, що майже повсюдно громадяни через свою непомірну і недоречну безпечність повністю позбавились свободи, а їхні провідники, які раніше думали, ніби торгують усіма, але не собою, зрозуміли, що себе продали ще на самому початку торгу. Нині не величають їх друзями і гостями, як у старі часи, коли наживались вони на хабарях! Нині вони звуться і підлабузниками, і клятвпорушниками, і ще по-вся-кому — слухають, що заслужили!»¹. Правдивість таких оцінок Де-мосфена підтверджується і сучасною політичною ситуацією в Україні — уже більше як через два тисячоліття.

Політичні промови Демосфена (а серед них вісім філіппік) були настільки майстерними і загальнозрозумілими, що навіть вороги оратора їх визнавали. Розповідають, що коли цар Філіпп Македонський прочитав третю філіппіку Демосфена, то сказав: «Якби я слухав Демосфена, я сам би подав голос за нього як за вожда в боротьбі проти мене». Коли на суді з уже згаданим суперником Есхіном Демосфен переміг, Есхін не сховався платити штраф і подався у вигнання на острів Родос, де й організував школу риторичі. Одного разу учні попросили Есхіна прочитати його останню промову на суді з Демосфеном, і Есхін охоче задовольнив їхнє бажання. Промова була прекрасна, і учні здивовано запитали, чому ж після такої промови їхній учитель у вигнанні, а мав би бути переможцем. На що Есхін відповів: «Якби ви чули, що говорив Демосфен, ви б про це не запитували».

До Демосфена грецька риторика вже мала чимало технічних напрацювань. Демосфен, скориставшись частиною з них, доповнив арсенал риторичної техніки своїми засобами. Він вважав, що першою умовою успіху оратора є *жвавість*, другою — *жвавість* і третьою — *жвавість*. Політичні промови, філіппіки Демосфена сповнені іронії, пародіювання, етичних антитез, риторичних запитань.

Членування періодів, довгі склади і ритми, евфонія кінцівок колонів робили вимову Демосфена плавною, приємною. У промовах Демосфена слово вирізнялося логічним наголосом, ключові

Щемосфен. За Катесифанта о венке // Оратори Греции. — С. 223—224.

слова ставилися на початку або в кінці періоду, вони повторювалися, створюючи риторичну фігуру анафори.

Улюбленими тропами Демосфена були метафора і гіпербола. Не цурається він фігури умовчання, ніби запрошує слухачів до співтворчості, продовжити думку і дати свою оцінку.

Демосфен прожив активне життя. І не тільки тим, що багато виступав (збереглося 60 промов), а й тим, що і виступи, і вчинки, і самі промови були діями і давали результат. Одну з таких описує Плутарх: цар Філіпп захопив Елатію і Фокіду, афіняни злякалися і розгубилися, ніхто не наважувався піднятися на ораторський поміст. Зійшов на нього Демосфен, порадив об'єднатися з Фівами, окрили народ надією, взяв на себе посольський обов'язок виїхати у Фіви, щоб домовитися і разом виступити проти Філіппа. Однак цар також послав до Фів послів. Та ораторство Демосфена ніхто не міг перевершити. Фіви приєдналися до Афін і разом вони перемогли Філіппа.

Рада п'ятисот і весь народ постановили Демосфена увінчати золотим вінком у театрі Діонісія за вірність вітчизні і народу. Демосфен виступив перед слухачами: «Чого зі мною не було: мене вимагали видати з головою, мене страхали помстою..., мені погрожували, мене пробували підкупити, на мене натравлювали ось цих гидких тварюк — але, не зважаючи ні на що, моя вірність вам була незмінною. А чому? А тому, що, ледве ступивши на державне поприще, зразу вибрав я для себе прямий і чесний шлях — берегти і невпинно примножувати силу і успіхи вітчизни. Така моя служба»¹.

Кінець ораторської кар'єри й життя Демосфена був таким же незвичним, як і початок.

Афіни програли війну зі спадкоємцями Александра, підписали тяжкий мир і змушені були винести на Народних зборах смертні вироки тим ораторам, які закликали проти війни з Македонією. Оратори втекли в храм, але були знайдені і закатовані. Демосфен знайшов пристановище у храмі Посейдона; але й там трагічний актор Архій знайшов його. Демосфен висміяв Архія за сценічні провали, попросив трохи часу, щоб залишити письмові розпорядження, сам зайшов у святилище, підніс до губ очеретяну паличку, якою писали давні, прикусив її і впав отруєний біля вівтаря.

Афіняни вшанували оратора-патріота бронзовим пам'ятником, на п'єдесталі якого викарбували такі слова:

«Мав би ти силу таку, Демо сфене, як розум, могутню,

То македонський Арей влади в Елладі не взяв би»².

з *

35

Шемосфен. За Катесифанта о венке // Ораторы Греции. — С. 279.

² *Плутарх. Про Демосфена і Цицерона // Порівняльні життєписи... — К., 1991. — С. 312—374.*

Сократ як ритор

Усякому, хто творить промову, годиться пристосуватися до слухачів, хто не хоче слів на вітер кидати...

Сократ (469—399 рр. до н. е.) залишився в історії давньогрецької просвітницької епохи як мудрець, який своїм розумом і моральною позицією вплинув і на риторику, і на софістику. Про себе він казав, що вибрав роль такої людини, яка приставлена до міста, як «гедзь до коня, великого і благородного, але такого, що облінився від ситості і потребує, щоб його підганяли»¹. Сократ усе життя намагався переконувати громадян дбати про добродетельність. До канону добродетельності він включав такі моральні властивості, як втриманість, хоробрість, поміркованість, справедливість, благочестя. Сократ переносив міру оцінки людських вчинків у саму людину (внутрішній голос).

Основою філософії й етики Сократа стали добродетельність і благо та засудження зла. Він вважав їх підґрунтям людського буття. Навчання й пізнання світу через освіченість — це пошук добродетельності й блага. «Людей достойних і чесних — чоловіків і жінок — я зву щасливими, несправедливих і дурних — нещасними», — так говорить Сократ у діалозі Платона «Горгій». Слід зазначити, що головним жанром Сократа були усні бесіди. Сократ нічого не писав, тому мудрість його вчення успадкувалася нащадками через тексти діалогів його учня Платона «Протагор» і «Горгій» та «Апології Сократа». На думку Сократа, істинне красномовство повинне піклуватися про душу громадян, промова достойного оратора завжди має бути спрямована на вище благо для людей.

Сократ збагатив практичну риторику своїми розробками дещі-тичної полеміки (в перекладі з грецької мови — військовий, ворожий) та еристики (з грецької — сперечатися, змагатися) — суперечки в процесі пошуку істини, спору, а точніше — такої бесіди, в якій міркування розвивається шляхом зіткнення протилежних ду-^аок і кожний відстоює свою думку. На той час і слово *діалектика* мало значення «бесіда», або мистецтво мислити в рухливих формах бесіди, гри слів. Такими формами софісти як філософи і вчителі досягали віртуозної гри слів і розуму у красномовстві, заробляли гроші, здобували славу, благо для вітчизни і громадян, а Сократ, також софіст, але вже інший, шукав істину, мудрість. Ще далі від софістики відійшов учень Сократа Платон і став головним її противником.

¹ *Корнилова Е. Н. Риторика — искусство убеждать. — М., 1998. — С. 75.*

Основною ознакою еристики Сократа була іронія (в перекладі з грецької — придурювання, вдавання) — прихований глум, прикидання таким, який нічого не знає, щоб на незнанні ввіймати співбесідника. Іронія Сократа полягала в тому, що він дотепною системою запитань загаяв суперника у глухий кут, коли той починав сам собі заперечувати. Проте робив це не злостиво («Будь-яке зло я зву ганебним» — «Горгій»), а добродушно, бо хотів не образити співбесідника, а тільки показати, що той неправильно мислить. Сократ говорив: «...я тільки шукаю разом з вами, і якщо хто, сперечаючись зі мною, знайде правильний доказ, я перший з Ним погоджусь» («Горгій»).

Для бесід Сократа головним було дотримання логічного принципу, щоб у бесіді чи промові наступне випливало з попереднього. Про одну з прекрасних промов Лісія Сократ, проаналізувавши її, сказав: «Все в цій промові накидано як попало; він прагне до того, щоб його міркування пливло не з початку, а з кінця, на спині назад». Сократ вважав, що будь-яка промова має бути побудована, ніби жива істота, у неї повинно бути тіло з головою і ногами, до того ж тіло і кінцівки мають підходити одне до одного і відповідати цілому (діалог «Федр»),

Не зрозумівши Сократа, його несправедливо присудили до смертної кари за заперечення богів і розбещення молоді, чого насправді не було. Сократ не міг викручуватися, бо це був би не він, і випив чашу цикути.

Перед смертю Сократ з чашею отрути звернувся до злочинних суддів із промовою у своїй «сократівській» манері: «Велика надія моя, судді, що, посилаючи мене на смерть, ви робите добре діло. Бо одне з двох: або смерть остаточно позбавить мене чуття, або вона перенесе мене в яесь інше місце. Якщо смерть гасить в людині всі почуття, то яке ж це щастя — вмерти, великі боги! Чи багато є в житті днів кращих, ніж така ніч! І якщо вся навколишня вічність схожа на неї, то хто в світі блаженніший, ніж я? Якщо ж правду говорять, ніби смерть є переселенням в інший світ, де живуть ті, що відійшли, то це ж блаженство ще більше! Подумати тільки: ушитися від тих, хто претендує тут бути моїми суддями, і постати перед суддями... Справді гідними цього імені... Зустрітися з тими, хто жив праведно і чесно, — та хіба це не найпрекрасніше з переселень. А якою втіхою було б мені зустріти Паламеда, Аянта та інших, хто засуджений неправедним судом! Я спробував би мудрість і великого царя, який йшов полчищами проти Трої і Уліса, і Сізіфа, і за ці мої розпитування не поплатився б смертним вироком, як трапилось тут. Та й ви, судді, що голосували за моє виправдання, також не бійтеся смерті. Жодній хорошій людині не загрожує ніщо дурне ні в житті, ні після смерті, жодна його справа не промине безсмертних богів, і що сталося зі мною, то трапилось не випадково. І тих,

хто мене звинуватив, і тих, хто мене засудив, я не виню ні к чому — хіба що в тому, що вони думали, ніби роблять мені зло...

Однак час нам уже розходитися — мені, щоб померти, вам — щоб жити. А яка з цих двох доль краща, знають тільки боги, а з людей, як я думаю, ніхто не знає»¹.

Сократ запам'ятовувався нащадкам великим скептиком. Будучи най-мудрішою людиною свого часу, він не побоювався сказати: «Я знаю, що нічого не знаю». Це тільки Сократ зміг думку про те, що людину можна пізнати через її мову, що мова є інтелектуальним портретом людини, вмістити в афоризми: «Заговори, щоб я тебе побачив». Зі спогадів сучасників відомо, що Сократ був бідним, не маючи взуття, ходив босий, носив бідняцький одяг, але гроші за навчання не брав. Платний учитель нагадував йому продавку жінку, яка зобов'язана дарувати кохання тому, хто заплатив. Сократ не хотів витратити час на платних учнів, він бесідував лише з тими, у кого бачив ознаки «душевної вагітності», в кого «працювали» душа й розум.

Платон про риторику

Насамперед слід пізнати істину стосовно будь-якої речі, про яку говориш і пишеш

• У 407 р. до н. е. зустрівся Сократу дужий, красивий юнак, який мав ще й неабияке обдаровання, займався поезією, музикою, театром, живописом, спортом. Проте успіхи не тамували жаги пізнання. І заради бесід з мудрецем Сократом він все полишає, знищує власні вірші, комедії, трагедії. Сократ називав юнака Плато-ном, що по-грецькому означає «широкий, плечистий». Юнак виявився дужим не тільки фізично, а й інтелектуально, духовно. Хоча з Сократом до його страти Платон був лише 8 років, але він зміг розкрити мудрість Сократа у своїх творах—діалогах, бесідах, розмовах.

Учень Сократа Платон (427—347 рр. до н. е.) продовжив ідеї свого вчителя і став відомим у риторичі тим, що вимагав від неї знання об'єкта, який вона обслуговує. І це знання мало бути не легким поверховим знайомством з предметом розмови, а вмінням осягати глибинну суть предмета (визначити його рід і вид з погляду цілого і частини, проаналізувати склад і взаємозв'язки тощо).

Платон протиставив релятивізму софістів онтологію як вчення про буття, осягнене розумом. Він одним із перших звернув увагу

Щицерон М. Т. Тускуланские беседы // Избранное. — М., 2000. — С. 243.

38

риторів на психологію слухачів і розробив теорію сприймання, пов'язав логіку в образі діалектики зі знанням душі. На реакцію слухача раніше звертали увагу й інші ритори, Платон же потребував вивчати її й систематизувати і не тільки помічати її як невольому суб'єктивність, а пізнавати її причину зумовленість. Софісти прагнули вправно говорити про одне й те саме по-різному, дуже часто протилежне. Істинність речей не була їхньою метою. Платон же віднайшов критерій правильності висловлювань у процесі логічних міркувань про предмет.

Велике значення для історії риторики мають праці Платона про великих ораторів, його попередників і сучасників. Він транспонував усний діалог Сократа в жанр писемної мови і ввів діалогічну прозу в грецьку літературу.

З аналітичної ідеї Платона розвинулися пізніше наукові методи аналізу і синтезу. Багато посутніх думок Платона про риторику цитуються й нині: *риторика — найбільше для людей добро, риторика — джерело влади*. Якщо хто вирішив оволодіти красномовством по-справжньому, він має бути людиною справедливою.

Однак треба пам'ятати, що Платон, великий мислитель, філософ істинності і пристрасний мораліст, жив уже в інший час, ніж оратори, про яких він писав, у час придушення афінської демократії. Формується ідея тоталітарної держави, виникає потреба монополії на істину, і тут Платон (мов на замовлення) творить теорію про державну релігію і культуру. Якщо в діалогах «Протагор», «Горгій», «Федр» та «Софіст» Платон воює з софістами, вважає неправильним віддавати владу в руки красномовців, то в «Політиці», «Державі», «Законах» він висловлює думку, що в державі треба взагалі заборонити публічні виступи: «І поети, і ті, хто пише в прозі, переважно погано судять про людей; вони вважають, що несправедливі люди частіше бувають щасливими, а справедливі — нещасливими; ніби чинити несправедливо доцільно, аби лише це залишалось в таємниці, і що справедливість — це благо для іншої людини, а для її носія вона — покара. Подібні вислови ми заборонимо, і припишемо ї в піснях, і в сказаннях викладати якраз протилежне» («Держава»).

Полишивши після страти Сократа Афіни, Платон тричі їздив на Сицилію до тирана Діонісія, щоб умовити втілити його рекомендації щодо покращання державного устрою. Надокучливого філософа продали в рабство в «нагороду» за турботу про державу. Друзі Платона викупили його і повернули до Афін. Тут Платон заснував у саду грека Академа школу, яка називалася Академією, а її учні — академіками. В ній надавалася перевага усім формам викладання, писемна мова вважалася художнім відгуком живої усної мови. Проіснувала ця Академія дев'ять років. Найславетнішим із когорти учнів Платона був Арістотель.

39

Риторика Арістотеля

Хто рухається вперед у науках, але відстає у моралі, той швидше йде назад, ніж уперед

Сімнадцятирічним юнаком прибув Арістотель з Македонії до Афін і вступив до Академії Платона, де й пробував аж до смерті Платона — двадцять років. Потім заснував власну школу у гаю Аполлона Лікейського, яка стала називатися Лікей (пізніше ліцей). Заняття Арістотель проводив зі слухачами, прогулюючись у затінку дерев, тому його учнів називали перипатетиками. Вони залишають помітний слід в античній філософії. Зокрема, їхні думки аналізуватиме найзначніший римський оратор і ритор, філософ і письменник Марк Туллій Цицерон у «Тускуланських бесідах»¹.

Риторична діяльність Арістотеля (384—322 рр. до н. е.) відрізнялася від риторики його попередників, зокрема і Платона, тим, що він вивів загальні закони красномовства, створив теоретичне вчення про принципи досягнення прекрасного у сфері мовотворчості. Врахувавши досягнення попередників, Арістотель запропонував систему вимог до поетичного твору, до ораторської (античної) прози.

Риторичне вчення Арістотеля викладене у двох трактатах: «Риторика», або «Про мистецтво риторики», що складається з трьох книг, і «Поетика». Арістотель вважав, що коріння насолоди, яку одержуємо від оратора, не в чуттєвому задоволенні від словесної гри оратора, а в пізнавальних та інтелектуальних потребах. Те, що говоримо, має бути розрахованим на слухача і сказано правильно і до того ж несподівано. Оцінюючи риторику з погляду логіки, Арістотель вважав головним у риторичі пошук доказів, способів переконань. Для цього необхідно навчитися складати переконливі умовиводи — ентимеми, або риторичні силогізми. Вирішальними у цьому ланцюжку пошуків є діалектика (рух думки і слова, розвиток) і критерій істинності.

Арістотель скеровував увагу риторів і ораторів на такі чинники:

- предмет риторики;
- позу оратора;
- очікування емоції;
- стиль промови.

У першій книзі «Риторики» розглядається предмет риторичної науки у системі інших наук, називаються три види (роди) промов: дорадчі, або політичні; епідейктичні, або урочисті; судові.

Дорадчі промови радять щось прийняти або відхилити, судові — звинуватити або виправдати, епідейктичні — хвалять або гудять. У всіх своя мета: у політичних (дорадчих) промовах — користь або шкода: вони спонукають до кращого або закликають до гіршого. В урочистому красномовстві може бути прекрасне й ганебне, у судовому — справедливе і несправдливе.

Цікавим є спостереження Арістотеля над темпоральними ознаками промов: дорадчі промови кличуть у майбутнє, судові повертають позовників у минуле, епідейктичні промови завжди звучать у теперішньому часі.

Досвід дорадчих ораторів античності є корисним і для сучасних політичних оглядачів (коло проблем, прийомів тощо).

Особливе місце в теорії риторики Арістотеля належить моральності, зокрема в епідейктичному красномовстві: «Всі оратори, як ті, що проголошують хвалу чи хулу, так і ті, що вмовляють або відмовляють, а також ті, що звинувачують чи виправдовують, не тільки намагаються довести що-небудь, а й стараються показати велич і нікчемність добра чий зла, прекрасного чи ганебного, спра* ведливого чи несправедливого»¹.

На думку Арістотеля, в епідейктичній промові похвала за певні діяння спонукає діяча до нових, ще більших і кращих, благородних діянь, і ця похвала є ніби порадою іншим брати приклад з Похваленого. В цьому великий педагогічний сенс риторики Арістотеля: «Похвала і порада схожі своїм видом, тому що те, що при наданні поради може служити повчанням, те саме робиться похвалою... так що, коли ти хочеш звалити щось, подивись, що би Міг поради... Якщо ти не знаходиш, що сказати про людину саму по собі, порівняй її з іншими, як це робив Ісократ... Слід порівнювати з людьми знаменитими, тому що, якщо вона виявиться кращою від людей, достойних поваги, її достоїнства від цього виграють. Справдливе перебільшення вживається при похвалах, тому що похвала має справу з поняттями вищості, а вищість належить до числа речей прекрасних»².

«Родзинкою» Арістотелевої теорії риторики, як того й треба було сподіватися від «найуніверсальнішого розуму античності» (Ф. Енгельс), була орієнтація на інтелектуальну насолоду, яку оратор має викликати у слухачів. Саме цим пояснюються численні роздуми та поради, які висловив Арістотель щодо пошуку способів переконань і доказів, композиції промов (диспозиції) та стилю мовного вираження і проголошення промов (елокції). Основним критерієм істини і блага є об'єктивно існуюча і пізнана реальність: «Загальним законом я називаю закон природний. Є щось справедливе і несправдливе в природі, спільне для всіх, визнаване таким усіма народами, навіть якщо між ними немає ніякого зв'язку і ніякого погодження стосовно цього»¹.

Виділяючи такий важливий у судових промовах прийом переконань, як показання свідків, Арістотель поділяє їх на нові і давні свідчення. До нових належать свідчення звичайних судових свідків. Під давніми розуміються «вироки поетів та інших славних мужів, вироки, що є загальновідомими»². Як «давні» свідки залучаються до суду приказки, прислів'я, народні легенди, тобто весь морально-етичний досвід суспільства, як сказали б нині, культурний дискурс нації.

¹ Арістотель. Риторика // Античні риторики. — М., 1978. — С. 17—22.

² Там само. — С. 23.

41

Чимало порад Арістотеля збагатили техніку риторики новими прийомами: ампліфікація як накопичення за рахунок розширення сказаного, синонімічних повторів; доповнення означень антитезами; перебільшення як особливість епідейктичних промов, щоб надати діянню величчю і краси; ентимеми причини, доказу, наведення; топоси як особливі посилання до кожного питання (спільні місця).

Особливого значення Арістотель надавав предметові, початку промови, тому, що в поетичному творі, за його словами, називається прологом, а в грі на флейті—прелюдією. Вони ніби прокладають шлях усій промові.

Арістотель був учнем Платона, чимало його думок про риторичну він розвинув та узагальнив, але розходився з Платоном в одному дуже суттєвому питанні — про відношення словесного мистецтва до знання, до пізнання. Платон вважав, що «всі хороші епічні поети складають свої прекрасні поеми не завдяки техне, а лише в стані натхнення й одержимості; так само і хороші мелічні поети... в отупінні творять свої прекрасні пісенні пісні; ними оволодівають гармонія і ритм, і вони стають вакхантами і одержимими...»³, а отже, джерело мистецтва ірраціональне, і відокремлював мистецтво від практичного пізнання світу. Арістотель же цінував у мистецтві не прекрасні незрозумілі чари, а інтелектуальне задоволення, насолоду ясності, пізнання і подивування, що йде від знання.

Майстерність риторики Арістотель вбачав у трьох видах засобів переконання: а) логічні докази; б) моральні докази (довіра до оратора); в) емоційні впливи. Їх він розглядає у другій книзі «Риторики», пояснюючи виникнення гніву і милосердя, страху і ненависті, сорому й заздрості та вказуючи, яким способом ці почуття можна збудити у слухачів: ми тоді співчуваємо людям, якщо з ними трапляється щось таке, чого ми для себе боїмося.

Арістотель сприймав риторичні прикраси тільки в єдності зі змістовим наповненням: «Той стиль і ті ентимеми бувають вишуканими, які швидко повідомляють нам знання»¹. До таких ентимем (силогем) Арістотель відносив насамперед метафори, вважаючи, що вони потребують гнучкості розуму, містять у собі загадку і при найменших зусиллях з боку оратора та слухачів повідомляють максимум нових знань.

¹ Арістотель. Риторика // Античні риторики. — С. 6—9.

² Там само. — С. 4.

³ Платон. Іон // Діалоги. — К., 1995. — С. 73.

42

Арістотель цінував пізнавальний і педагогічний характер риторичної мови. Для нього кращим навчанням були не дидактика і повчання, а стимулювання роботи розуму, яке могла надавати йому риторика і цим викликала приємні почуття. Арістотель любив ті тропи і фігури, які могли напружувати думку, які треба було розгадувати, і такими вважав порівняння, дотепи. Вони дають миттєве, несподіване осяяння: «І порівняння — (свого роду) метафора... Порівняння корисне і в прозі, але рівно, тому що воно поетичне». «Дотепність більшою мірою також досягається через метафору і завдяки обману».

Обережно ставився Арістотель до іронії та гіперболи, бо їх можна використовувати лише в окремих конкретних випадках. Цікавими є думки Арістотеля про ритм ораторської прози. Якщо ритм буде метричним, то не переконуватиме і відволікатиме від суті проголошеного. Якщо ж не буде ритму, то не буде й відчуття межі, а все, що не має меж, є неприємним і незрозумілим.

Арістотель висловив свою думку і про таку «горгієвську» фігуру, як період, спочатку називаючи його складом («слогодом»): «...склад може бути нанизувальним і неперервним завдяки сполучникам, якими є зачини дифірамбів, або сплетеним і схожим на строфи і антистрофи давніх поетів. Нанизувальний склад — старовинний [...]. Я називаю його «нанизувальним», тому що він сам у собі не має ніякого кінця, поки не закінчиться предмет викладу. Він неприємний через відсутність межі, адже всім хочеться бачити кінець [...]. Таким є склад нанизувальний, а склад сплетений складається з періодів. Періодом я називаю уривок, що має в собі самому свої початок і кінець і добре видимую протяжність [...]. Треба також, щоб думка завершувалася з періодом, а не розривувалася»². З періодом пов'язані і думки про фігуру колон як частину синтаксичного періоду: «Період або з колон, або простий. Той, що складається з колон, є висловленням завершеним, розчленованим, але розголошуваним на одному диханні, не будучи розчленованим, але цілим. Колон — один із двох його членів. Простим же я називаю період, що складається з одного колони. Ні колонам, ні періодам не можна бути ні кучими, ні розтягненими.

¹ Арістотель. Риторика // Античні риторики. — С. 7.

² Там само.

Адже короткість часто змушує слухача спотикатися: справді, коли той ще тягнеться вперед, тією мірою, межа якої в ньому самому, але буває насильно зупинений, він неминуче спотикається через перепопу. Довготи ж примушують його відставати...».

Щодо загальної характеристики стилю, то Арістотель називав дві протилежні ознаки: ясність як основну ознаку гарного стилю в єдності з граматичною правильністю та холодність як неприродну, надуману, переобтяжену велеречивість. «... Достоїнство складу — бути ясим; доказ тому — якщо мова не доводить до ясності, вона не робить своєї справи».

«Холодність» стилю виникає з кількох причин: через складні слова, слова-прикладки, довгі, часті і несучасні епітети, тому що вони створюють неприродність стилю. Про «холодність» творів одного автора (Алкідаманта) Арістотель писав: «Він користується епітетами не як приправою, а як їжею, настільки вони в нього часті, перебільшені, впадають в око. Ті, хто недоречно вводять у мову поетичні звороти, роблять стиль смішним, холодним і неясним через багатослів'я... і метафори бувають недоречними: одні через те, що смішні..., інші через урочистість і трагізм; вони бувають неясні, якщо запозичені від далеких предметів». Увага до ясності викладу, виразності слова, що здатні викликати у слухачів інтелектуальну насолоду, були основою Арістотелевого розуміння гарного стилю.

Риторика пізніших часів, як і стилістика, не могла заперечити основних положень риторичного вчення Арістотеля.

Риторика еллінської Греції

Із занепадом демократії в Афінах уповільнюється розвиток риторики, бо вона втрачає політичну основу. Певний час (близько трьох століть) риторика гідно тримається в Родосі. Родоський стиль риторики відзначається діловитістю змісту і красою форми. Най-видатнішим ритором Родосу був Молон (I ст. до н. е.), у якого вчився Цицерон.

З трьох різновидів красномовства — дорадчого, судового, епі-дейктичного — розквітає тільки похвальне, на догоду можновладцям. Шкільна риторика стає основою античної освіти, з обов'язковою декламацією суазорій (вигаданих політичних промов) і кон-траверсій (вигаданих судових промов). Риторичні задачки, що містили промови з вигаданих карних справ, сприяли, вважають вчені, появі середньовічних новел.

Зміна політичної і соціальної ситуації в грецьких полісах викликала зміну риторичного ідеалу. Увага зосереджується не на силі переконань, а на красі слова, його пишності, вишуканості. Йде нова

44

хвиля теоретичних і методичних (технічних) розробок риторики на потребу часу еллізму. Найвищим досягненням цього періоду вважається система «знаходження» Гермагора, який звів багатоманітність судових казусів до логічної схеми видів і підвидів (статусів). Проте основні ідеї давньогрецької класичної риторики в науці залишаються. В III ст. до н. е. в Пергамській бібліотеці, де збиралися тексти визначних ораторів, сформувався канон десяти античних ораторів: Антифонта, Андокіла, Лісія, Ісократ, Демосфе-на, Ісея, Лікурга, Гіперіда, Динарха, Есхіна.

Риторика Стародавнього Риму

Войовничий і практичний Стародавній Рим холодно сприймав грецький культ краси в усьому, тому, продовжуючи з II ст. до н. е. духовну культуру Греції виробляв свій ораторський ідеал. Для римської ментальності не характерний культ гарного слова, звукової гармонії, насолоди пишномовністю. Політична система цієї могутньої імперії потребувала практичного красномовства в сенатських дебатах. Якщо у Давній Греції заняття риторикою мали масовий характер, то в Стародавньому Римі це було сферою законодавства, політики, влади — консулів і сенаторів. Політики сперечалися між собою, відстоюючи свої проекти й інтереси. А народ (плебс) реагував тільки шумом і криком на сходках (коміціях).

Відомим ритором цього періоду був захисник плебей Гай Гракх, високо оцінений Цицероном. Його промови є зразком римського патетичного стилю, про що свідчить уривок виступу Гракха після вбивства прихильниками сенатської олігархії рідного брата і в передчутті своєї трагічної смерті: «Куди, нещасний, подамся я? До кого звернуся? На Капітолій? Але він залитий кров'ю мого брата. Чи додому? Для того щоб побачити матір, нещасну, в сльозах і принижену?».

Цицерон згадував, що виголошене це було з таким виразом очей, таким голосом, що навіть вороги не могли утриматися від сліз.

Давньогрецька риторика служила богам, тому шукала краси й пишності, а вже потім — гармонії, добра й істинності. Давньоримська ж мала пряме життєве призначення і йшла навпаки — від простоти і практичності до краси й пишності. Про це свідчить відомий афоризм Катона Старшого: «Тримайся суті справи — слова знайдуться». Грецьку риторіку називали аттичною, римську — азіанською.

Для давньоримської риторики характерними є кілька ознак. Одна з них — інвективність, тобто розвінчуваність. Інвектива зазвичай супроводжувалася іншою ознакою негації — грубуватим гумором, який дуже подобався плебсу. З розповіді Плутарха відомо, що одно-

45

го разу, коли римляни домагалися хліба, Катон, аби відвернути їх від бунту, почав промову словами: «Важке завдання, громадяни, говорити зі шлунком, у якого немає вух».

Ще однією прикметною ознакою римської риторики є її афористичність: «Приватні злодії марнують життя в колодках і пугах, громадські — у золоті й пурпурі» (Катон). Інші риторичні засоби — нагромадження дієслів, метафори, антитези — органічно ввійшли в римську риторіку. Проте основою її завжди були сумлінно дібрані і згруповані факти.

Риторика Цицерона

Істинно красномовний той, хто звичайні речі виражає просто, великі — велично, а середні — помірно

Найвидатніший оратор і ритор римської риторики був відомим політичним діячем, філософом, письменником, що помножувало його успіхи у красномовстві. Марк Туллій Цицерон (106—43 рр. до н. е.) вчився у грецьких риторів і, розуміючи, що шлях до політичної влади у Стародавньому Римі пролягав через судові справи, а до вершин ораторської майстерності — через перше і друге, зайнявся адвокатською практикою, з головою поринувши у тяжби старовинних римських родів і ставлеників диктатора. Вигравши справу, Цицерон виїхав до Греції вчитися ораторському мистецтву. Повернувшись збагачений досвідом до Риму, він швидко досягає політичної влади. Його призначають керувати островом Сицилія, де вже був злодійкуватий намісник Гай Веррес. Сицилійці звертаються по допомогу до адвоката Цицерона, і він сміливо виступає проти корупції. Пять промов «Проти Верреса» стали блискучими зразками політичного красномовства: «Він [Гай Веррес] буде дуже задоволений, якщо прибутки першого року йому вдасться повернути на свою користь; прибутки другого року він передасть своїм покровителям і захисникам; прибутки третього року, найвигіднішо-го, що обіцяє найбільші бариші, він повністю збереже для суддів..., за словами чужоземних народів, вони ще можуть задовольнити зажерливість найжадібнішої людини, але оплатити перемогу винного вони не в змозі». (Це датовано 75 роком до н. е., що свідчить про здирицтво і високий рівень корупції уже тоді.)

Цицерон переміг, гроші повернуті сицилійцям, а Гай Веррес — у вигнанні.

До Цицерона поширеними були два види промов: аттичний та азіанський. Прихильники аттичного стилю говорили стисло, просто, без поетичних прикрас. Любителі азіанського стилю надавали перевагу образним засобам, говорили урочисто, велично, пишно.

46

Цицерон не робив такого протиставлення. Він створив власний ораторський стиль, який навіки став взірцем красномовства засобами класичної латини. Він поєднав у своєму стилі простоту, безпосередність і пишність, інтелект і почуття, логіку й екстаз¹.

Улюбленим художнім прийомом Цицерона була ампліфікація, перелік з метою емоційного нагнітання звинувачень: «Я стверджую, що в усій Сицилії, такій багатій, такій давній провінції, в якій так багато міст і таких багатих домів, не було ні одної срібної, ні одної коринфської або делонської вази, ні одного дорогоцінного каменя чи перлини, ні одного предмета із золота або слонової кістки, ні одного зображення з бронзи, з мармуру чи слонової кістки, ні одної писаної фарбами або тьмяної картини, яких би він [Гай Веррес] не розшукав, не роздивився і, якщо вони йому сподобались, не забрав собі»².

Цицерон став консулом, бажаючи втілити свій ідеал політичного діяча в життя, примирити всі суспільні верстви (для цього написав трактат «Про державу»). Один його блискучий виступ міг змести з трону диктатора або піднести на п'єдестал політика. Одна промова Цицерона продовжувала Цезарю термін імператорських повноважень на п'ять років, але інші його ж викривальні промови підштовхнули до вбивства того ж диктатора Цезаря. Однак потім все змінювалося, вороги перемагали, політики зраджували, і тільки Цицерон залишався вірним Римській республіці, за що його й убили воїни Антонія, привезли голову Цицерона своєму повелителю.

У політичній діяльності Цицерон піднімався до консула і падав до вигнання, але в ораторстві завжди залишався неперевершеним майстром і патріотом Римської республіки: громив жорстоких імператорів, змовників, заколотників і казнокрадів. Його промова-ше-девр «Проти Луція Сергія Катіліни» починається патетичними риторичними запитаннями:

«Доки ж ти, Катіліно, будеш зловживати нашим терпінням? Як довго ще ти, скажений, будеш знущатися з нас?»³.

Далі до риторичних запитань додаються анафори і повтори: «...невже тебе не стривожили ні нічні караули на Палатині, ні сторожа, що обходить місто, ні страх, що охопив людей, ні присутність усіх чесних людей, ні вибір цього так захищеного місця для засідання сенату, ні обличчя і погляди всіх присутніх? Невже ти не розумієш?..». Цей ряд залишився навіки: «О часи! О звичай!». Далі йде ритмічно почленоване дієсловами на колони (частина періоду) речення, в якому третій колон стає антитезою двом першим:

Шив.: Цицерон. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972. — С. 170—175.

Шит. за: Корнилова Е. И. Риторика — искусство убеждать. — М., 1998. — С. 118—119.

^Підлісна Г. Н. Цицерон // Антична література. — К., 1992. — С. 198.

«Сенат це розуміє (консул бачить), а ця людина ще живе». Вся фігура містить в собі градацію (висхідний перелік): «Та хіба тільки живе? Ні, навіть приходить у сенат, бере участь в обговоренні державних справ, помічає й показує своїм поглядом тих із нас, хто має бути вбитий, а ми, хоробрі мужі [іронія. — Авт.], думаємо, що виконуємо обов'язок перед державою, ухиляючись від його оскаженіння і вивертаючись від його зброї».

Цицерон широко користувався прийомом історичної аналогії (паралелі), персоніфікації: «Але тепер вітчизна^ наша спільна мати, тебе ненавидить, боїться...»; поєднанням несумісних понять — оксюморонами: «Вона [вітчизна] так звертається до тебе, Катіліно, і своїм мовчанням ніби каже...; але коли справа стосується тебе, то сенатори, залишаючись байдужими, одобрюють; слухаючи, виносять рішення; зберігаючи мовчання, голосно говорять, і так доступають це тільки ось ці люди, цей авторитет ти, очевидно, високо ціниш (?!!), але чие життя ставиш ні в що...» [виділено нами. — Авт.]. А ще у промові були порівняння, метафори, заклинання. Сам Цицерон пізніше сказав, що, будучи людиною нечуваного нахабства, Катіліно онімів у сенаті перед таким звинуваченням і вночі покинув Рим, але продовжував організацію заклоту.

Цицерон любив етичні антитези: «Адже на нашій стороні бореться почуття *честі*, на тій — нахабство; тут — *сором 'язливість*, там — розбещеність; тут — *вірність*, там — обман; тут ^— *доблесть*, там — злочин...; тут — *чесне ім'я*, там — ганьба; тут — *стриманість*, там — розбещеність; словом, *справедливість, помірність, хоробрість*... всі доблесті борються з *несправедливістю, розбещеністю, лінощами, безглуздя, всілякими пороками*», нарешті, *багатство бореться зі злиднями; порядність — з підлістю, розум — з безумством, нарешті, добрі цаї— з повною безнадією*. Невже при такому зіткненні, вірніше, в такій битві, самі безсмертні боги не дарують цим прославленим доблестям перемоги над стількома і такими тяжкими пороками» [виділено нами. — Авт.].

Цікавий вид ритмізованої антитези на алітераціях і асонансах, що виникали від повторів модифікованих лексем, створив Цицерон, хоча й програв справу, у віртуозній промові «На захист Міле-на» (Міден, захищаючись, убив політичного противника Цицерона — Клодія): «Стало бути, судді, є такий закон: не нами писаний, а з нами народжений; його ми не чули, не читали, не вчили, а від самої природи одержали, почерпнули, засвоїли, він у нас не від навчання, а від народження, ним ми не виховані, а просякнуті; і закон цей гласить: якщо життя наше в небезпеці від злих підступів, від насилля, від мечів розбійників або недругів, то всякий спосіб себе оборонити законний і чесний». І далі йде типовий для Цицерона гострий афоризм: «Коли говорить зброя, закони мовчать».

З риторичної спадщини Цицерона залишилися 58 промов, три трактати про ораторське мистецтво «Про Оратора», «Брут», «Оратор», Листи, філософські «Тулусканські бесіди», інші твори з етичних тем, ^

У праці «Про оратора» Цицерон на класичній грецькій риториці, на риторичному досвіді Перікла, Сократа, Платона, Демосфена, Арістотеля створює риторичний ідеал оратора. Ораторське мистецтво має служити високій і благородній меті. Тільки в єдності зі знанням і досвідом риторика може породити політичного вождя. Красномовство — вершина науки. Це важке мистецтво, бо вимагає від оратора знань з багатьох^ наук. Основою епосу має бути уявлення про природу, керовану розумом, і про душу з чотирма добродійними ознаками — мудрістю, справедливістю, мужністю і помірністю. Оратор з такою Душею матиме моральний обов'язок служити народові й батьківщині і відчувати від цього щастя. До особи оратора Цицерон висував багато вимог: бути уважним, мати досконалу пам'ять, гартувати волю. Особливостям національного римського красномовства, його історії був присвячений наступний трактат «Брут»... Пророчими на дві тисячі років стали слова Цицерона про римське красномовство, сказані ним у цьому творі: «Ні ті, хто зайнятий облаштуванням держави, ні ті, хто веде війни, ні ті, хто скорені і сковані царським владичеством, нездатні спалахнути пристрастю До слова. Красномовство — завжди супутник миру, товариш спокою і нігби вигодуванець впорядкованої держави». Наступні два тисячоліття підтвердили істинність цих слів* справжнє, благородне красномовство не розвивається в неволі, при тоталітарних режимах, воно і дитя демократії, і мати та батько їй.' Слово розвиває там, де панують гуманістичні ідеї, мораль (етос) і соціальна справедливість, де може вільно розвиватися особистість.

Практичні питання риторики та ораторський досвід праці з мовним матеріалом висвітлено в трактаті «Оратор».

До риторичної спадщини Цицерона належить і 14 блискучих⁶ філіпік проти Антонія, в яких він, майстерно володіючи технікою риторики, таврує нового узурпатора Риму. Дослідники відзначають, що ці памфлети можна порівняти хіба що з філіпіками Демосфена проти македонського царя Філіппа, інші рівнятися на них не можуть. У філіпіках, як того потребує жанр, використано інвективи (грубі, лайливі слова, прокляття), іронію і сарказм, гострі, обурливі антитези. Проте тут є і благородні, приємні місця, душевні одкровення і порівняння: «Я ж про себе скажу ось що: я захищаю державу будучи молодим, я не покину її старим, Із президентом віднісся я до мечів Катіліни, не злякаюся й твоїх. Більше того, я охоче зустрів би своїми грудьми удар, який міг своєю смертю наблизити звільнення співгромадян». Так патетично, як півти-сячоліття тому, звучала «Надгробна промова» Перікла в пам'ять афінських юнаків, що загинули в Пелопоннеській війні, так уро-

чисто й проникливо склалися слова в епітафії Цицерона, присвяченій загиблим за вітчизну воїнам: «Коротке життя, дане нам природою, але пам'ять про благородно віддані життя вічна... прекрасна була ваша участь, пам'ять про вас священна».

Оратор Гай Юлій Цезар

Прийшов, побачив, переміг

Видатним оратором був Гай Юлій Цезар (100—44 рр. до н. е.) — засновник Римської імперії, військовий полководець, політик, письменник. Його промови сягали рівня промов Цицерона, але він не надавав їм такого великого значення, як це робив Цицерон, і не зберіг їх. Увагу Цезаря більше привертало політика і державотворення. Про його ораторський хист свідчить такий факт. Під час громадянської війни між Цезарем і сенатом повстали легіонери. Хоча друзі відмовляли Цезаря, але він сміливо вийшов до повсталих, дав солдатам звільнення, а потім звернувся до них словом «громадяни!» замість прийнятого «воїни!» (гр. *militas!*). І цим єдиним, майстерно вимовленим словом, щирістю і повагою він привернув їх до себе. Воїни почали кричати, що хочуть йому вірно служити, і добровільно йшли за ним у Африку, хоча він і відмовлявся від їхньої допомоги. Можливо, тому, що Цезар розглядав риторику не як мистецтво, не як самодостатню науку, а як засіб для досягнення політичної мети — влади, його промови не мали якихось особливо вишуканих прикрас, як це ми бачили в промовах Цицерона, а були природними, сповненими сьогочасного, живого інтересу до конкретних подій, осіб, явищ.

Найвідомішим твором Цезаря є «Записки про галльську війну». Це апологія Цезаря самому собі, щоб створити міфічний образ для римлян непереможного у війні з варварами (так римляни називали тоді всі народи Європи) і справедливого імператора, самого себе — Цезаря. Це об'єктивна оповідь з умовчаннями, з легкою іронією про себе в третій особі як благодійника римлян, імперії і всіх варварів, які не розуміють свого щастя. Воно не на волі, воно під рукою Цезаря. Така сама ідея зреалізована і в праці «Записки про громадянську війну», де Цезаря подано як борця проти зграї олігархів заради блага держави, турботи про народ. Він сміливий і рішучий, використовує в «Записках...» свої виправдання та інвективи, прямиозвинувачення проти інших. «Записки...» Цезаря — це політична публіцистика простого, ясного і переконливого стилю без складних риторичних красиво стей, але й без зневажливого просторіччя. Внутрішня впорядкованість і вмiла побудова періодів роблять текст доступним і водночас вишуканим.

В історії не тільки Риму, а й Європи Гай Юлій Цезар став найбільшою знаковою постаттю. Він був творцем ідеї імператорського Риму і сам став імператором-родоначальником єдиновладних правителів (від його імені пішли назви *цезар*, пізніше *кесар*, *цісар*). Юліанський календар як традиційне європейське літочислення до наших днів введено за його розпорядженням. В його «Записках...» фактично відображено історію і звичаї народів Європи, її міст, провінцій. Цезаря можна вважати засновником преси і журналістики, прийнятним першим організатором.

Історія цього питання цікава і повчальна. Давні греки не відчували потреби у пресі, тому що цінували й любили живе слово, ним жили, передаючи з уст в уста у суді, на зборах, у міських вуличних зібраннях. Писемні тексти використовували і зберігали як зразки ораторського мистецтва для навчання риториці та для одержання естетичної насолоди від мистецтва слова. Цей спосіб мовного спілкування перейняв і Рим. Інформація поширювалася в сенаті, на форумі та зібраннях, на сходах сенату і через глашатаїв, а пізніше через афіші і написи.

Таких написів двотисячорічної давності збереглося 120 тис. зразків, і видані вони істориками у книзі «Корпус латинських написів».

Змістом таких написів були закони, постанови сенату, основні події, погода тощо. Написи робилися на білих стінах, мідних, мармурових або дерев'яних дошках. На будинку понтифіка ви* вішувалася спеціальна дошка, що починалася іменами консула, суддів. На ній за розпорядженням офіційної влади коротко записували основні події, факти з життя Риму і провінцій. Закінчувався рік, і списану дошку переносили в архів на зберігання, а на її місці починала життя нова дошка. Так починалася писана історія Риму.

Міфологія (і грецька, і римська) по-своєму практикувала поширення мовної інформації. Для цього в ній жила богиня (Чутка), що мала сто очей і сто вух. Згадки про цю богиню є у Гомера, Со-фокла, Вергілія. Богиня вдень перебувала на дахах високих будинків, щоб усе бачити і чути, а вночі перебігала небом, щоб усе розповісти. Вона невтомна, ніколи не дремає, все бачить, все чує, а розголошує і правду, і неправду. Чутками, а частіше — плітками живилися прості люди, задовольняли свій інтерес до суспільного життя.

Політики і державні діячі потребували інформації значно більшої і достовірнішої, тому на чутки не поклалися, а використовували епістоли (листи). Для цього, покидаючи на якийсь час Рим, вони наймали людей (репортерів) з числа грамотних, але голодних (тому що безробітних) греків для того, щоб вони збирали по місту інформацію і листовно пересилали її господарю (Цицерон жартівливо називав таких *плагіаторами*). Так започаткувався епістолярний стиль. Тепер уже кореспондентами стають самі відомі політики, державні консули, сенатори, письменники, філософи, оратори, які пишуть про себе та про інших листи, розсилають їх у надії стати відомими в такий спосіб, поширити свої ідеї, вплинути. За листами Цицерона й Цезаря можна вивчати історію Римської держави, а з творчості поетів Горація і Овідія видно, який вплив мали їхні епістолярії на розвиток словесного мистецтва в Римі.

Іноді римські політики вдавалися до відкритих листів, переписуючи їх тексти і розвішуючи у людних місцях, щоб довести інформацію до людей і сформулювати потрібну громадську думку.

Гай Юлій Цезар знайшов Продуктивний ішіяx. Ставши у 59 р. до н. е. консулом, Цезар почав видавати «Щоденні протоколи сенату і римського народу» і цим фактично започаткував пресу і журналіст тику.

Риторика в Римській імперії

Перехід Риму від республіки до імперії (I ст. н. е.) трагічно позначився на розвитку римського красномовства. Воно повторило долю давньогрецького красномовства на межі переходу від демократії до монархії. З утратою політичних свобод занепадає політичне красномовство (пристрасне, жваве, активне, дійове)/ натомість процвітає урочисте, епідейктичне. Воно красиве, але не дійове і недостатньо результативне. Застигало і твердло римське право, у судових промовах меншало юридичного змісту, а більшало формального блиску. Відходило Цицеронове багатослів'я, по-ступаючись дорогою новому красномовству: короткі сентенції, гострі антитези, рубаний короткий стиль, предмети промов на вимогу дня. І тільки в риторичних школах збереглася класична риторика як предмет вивчення.

Основним методом навчання в римських риторичних школах було заучування кращих промов видатних грецьких і римських ораторів та декламація їх. Відповідно навчальними, посібниками були збірники декламацій (тексти зразків з техніки риторики) та риторичні задачки з різноманітними завданнями з побудови промов. Обов'язковою вимогою до учнів було засвоєння методики побудов *суазорій*, тобто переконувальних послідовних монологічних промов, та *контроверсій* — промов суперечливих, парадоксальних, які можуть мати і монологічну, і діалогічну форми. В науковій літературі виводиться такий приклад контроверсиву зі збірника декламацій Сенеки Старшого: «Хворий потребував, щоб раб дав йому огруту. Той відмовився. Вмираючий наказав спадкоємцям розіп'ята раба. Раб шукає захисту у трибунах».

Ритор, що виступає проти раба, вигукує: «Вся сила заповіді загинула, якщо раби не виконують волю живих, трибуни — волю мертвих. Невже не господар рабу, а раб господарю визначає смерть?».

Ритор, який захищає раба, заперечує: «Безумним був той, хто наказав убити раба; хіба не безумний той, хто і себе хотів убити? Якщо вважати смерть покаранням, то навіщо її просити? Якщо благом, то навіщо нею погрожувати?»¹.

У Римі, що заснований у 753 р. до н. е. і до початку нової ери вже став великою і могутньою державою, мав писану славу історію, тільки у I ст. н. е. поступово узаконюють в школах викладання латинською мовою.

Педагогічна риторика Квінтіліана

Марк Фабій Квінтіліан був прихильником педагогічної риторики. Він бачив зміни в риторичній та занепад традиційного красномовства і причину цього явища вбачав у поганому навчанні та вихованні ораторів. На думку Квінтіліана, вирішальне значення для розквіту красномовства має особистість кожного оратора, його освіта і моральність, заняття філософією, вироблення смаку, достойність у поведінці й вишуканість у мовленні. Про це він написав у великій праці «Ораторська освіта» (100 р. н. е.).

Квінтіліан високо цінував красномовство Цицерона, вивчав його твори і використовував їх у своїй риторичній школі. Учням говорив: «Чим більше тобі подобається Цицерон, тим більше будь упевнений у своїх успіхах». Однак сам Квінтіліан Цицероном не став: інший час, інша ситуація, інша особистість. Проте Квінтіліан перевершив усіх у педагогічній риторичній школі. Якщо Цицерон вважав основним ритором життя практичну освіту в сенаті і на форумі, досвід ораторів-сучасників і постійне вдосконалення до самої смерті, то Квінтіліан дотримувався тієї думки, що для оратора є обов'язковим навчання в риторичній школі, засвоєння всіх премудростей риторичної науки, практичної риторики — техне, використання зразків великих ораторів минулого. Цицерон бачив в образі оратора філософа, мислителя, добродія, благодійника. Квінтіліан намагався вивчити і виховати оратора як гарного, вишуканого стиліста. Квінтіліан вважав, що «Різноманітність засобів словесного вираження повинна мати свої межі, блиск — мужню стриманість, д винахідливість має бути поміркованою. Таким чином, промова стане тривалою, але не занадто; вишуканою, але не претензійною; сміливою, але не нахабною; серйозною, але не сумною; глибокою, але не важкою; веселою, радісною, але не легковажною; жартівли-

¹Корнілова Е. Н. Риторика — искусство убеждать. — С. 159.

53

вою, але не розбещеною; величною, але не багатослівною»¹. Цицерон був у вічному пошуку натхненної риторики, а Квінтіліан сумлінно досліджував те в риторичній школі, що вже зробили інші. І про це написав 12 риторичних книг під загальною назвою «Institutio oratoria».

Нова риторика періоду Римської імперії

Перш ніж сказати щось іншим, скажи це собі

Учень Квінтіліана Пліній Молодший став відомим як автор великого, на 100 сторінок, епистолярного збірника «Панегірик Траяну» та дев'яти книг послань (листів) до різних осіб і однієї книги ділового листування з імператором Траяном. Стилем він намагався бути схожим на Цицерона, але це тільки підкреслювало велич Цицерона, а не його.

¹Про нові течії у риторичній школі свідчила творчість популярного у I ст. н. е. філософа і мораліста Луція Аннея Сенеки. У філософських трактатах Сенека впроваджує нову форму тексту, новий стиль — *diatriba*. Це проповідь-суперечка, в якій проблема розглядається одночасно з різних боків, тому текст має не лінійну композицію, аргументація тримається не на послідовності зв'язків, а на суміжності окремих, коротких «набійків» думки. Не розгортання тези, а емоційні повтори в несподіваних мовних формах одного міркування є характерними для Сенеки. Він не користувався складною системою засобів класичної риторики, а витворював свою. Писав короткими фразами, перебиваючи сам себе запитаннями, вводив розмовну лексику, творив неологізми. Про римську риторичну школу цього часу О. М. Корнілова писала: «Так із вільного словника і нестрогого синтаксису складалася та мова, яку прийнято називати «срібною латинню», а з логіки коротких ударів і емоційного ефекту — той стиль, який у Римі називали «новим красномовством»².

Зразком такого стилю може бути публіцистичний памфлет Сенеки на імператора Клавдія після його смерті «Огарбування», який треба розуміти як каламбур до слова «обожнювання». Кожного померлого імператора причисляли до сонму божеств. Комізм ситуації породжувався тим, що в Римі дарбу був символом дурості. Майстерно висміюючи Клавдія за допомогою високих цитат Гомера, Евріпіда, Вергілія та народних приказок і грубих слів, Сенека прославляє молодого, вихованого ним імператора Нерона, та доля насміхається і над Сенекою: за наказом цього ж Нерона йому доводиться різати собі вени.

Про те, яким бути оратору і красномовству в цілому, знаходимо цікаві думки в оратора й історика Корнелія Таціта в його риторичній праці «Розмова про оратора». Таціта хвилюють не окремі питання риторики, а її місце в новому суспільстві. Класичне красномовство було пишним і красивим, бо мало міцну основу — мораль і філософію. В суспільстві, де владарює тиран, тому красномовству місця немає, потрібне інше. І в своїй «Історії» Таціт відмовився від цицеронівської пишноти, а звеличив трагічну монументальність. Однак

Щит. за: Кузнецова Т. #., Стрельникова И. П. Ораторское искусство в Древнем Риме. — М., 1976. — С. 178.

²Корнілова Е. Н. Риторика — искусство убеждать. — С. 163.

54

це шлях геніїв.

Для розуміння розвитку риторики важливими є два поняття: першої софістики і другої софістики. Вони розмежовуються значним часовим простором і змістом. Час першої софістики — це V ст. до н. е., коли вчителі риторики і водночас логіки, філософії — любомудри, — мандруючи Елладаю, творили красивий світ на розумі і знаннях. Час другої софістики — це II ст. н. е. в Римській імперії, уже без пієтету логіки і філософії і без мрій вдосконалити суспільство. Це певний синтез грецької і римської культур, але обмежений групою інтелектуалів, які не можуть кардинально вплинути на суспільство. Імператорська влада не давала простору для обговорень її. Політичне красномовство зачало. Судове красномовство, що раніше проголошувало моральні і політичні ідеали, тепер, призначене і дозване імператором, також не мало значення в суспільстві. Воно вироджується в апологію самого себе та в інвективу на супротивника. Поживу для розвитку одержало тільки епі-дейктичне красномовство — безкінечні похвали богам, владі, містам, особам, речам. Віртуози слова жартували, складаючи похвали навіть горшкам, мишам, мухам.

ВІТЧИЗНЯНА РИТОРИКА

У Київській державі грецька міфологія й антична риторика стали відомими в XI ст. Сучасник князя Ярослава чернець Георгій Амартол («амартол» — грішник) уклав «Хроніку» на основі грецької міфології, скориставшись хронікою свого попередника, грекомовного письменника, історика Малали, що жив у Сирії у VI ст. З XI—XII ст. у Київській Русі стає відомим «Еллінський літописець». Він увійшов складовою частиною в давньоруський літопис. Відтоді грецька міфологія і риторика широко входили у культуру наших предків, зокрема в поезику, художню прозу, прикладне мистецтво.

Першим великим християнським проповідником у Київській Русі був митрополит Іларіон. Виявляючи традиційну в Київській

55

державі любов до гарного Слова, Іларіон свою урочисту проповідь, виголошену у 1049 р. в храмі Святої Софії у Києві в присутності княжого роду і киян, називає «Словом про закон й благодать». У цьому творі виявився високий духовний талант Іларіона, володіння складними фігурами візантійської риторики, лишномовство та своя оригінальна архітектоніка проповіді: вступ, звертання, пояснення (іудейська віра закон, а християнська — благодать), воздання хвали Володимирі за хрещення Русі, Ярославу Мудрому — за розквіт рідної землі. *Помолимося це за сина твого, благовірного кагана нашого Георгія [християнське ім'я князя Ярослава], щоб він у мирі й у здоров'ї вир життя свого переплинув і до пристані небесного безвітряного спокою пристав, нешкодженно корабель душевний і віру зберігши, і з багатством добрих діл, нехибно Богом доручених йому людей управивши, став разом із тобою без сорому перед престолом Вседержителя і за труд випасу людей його прийняв од нього вінець слави нетлінної з усіма праведними, які трудилися заради нього.*

І знову звернення до Бога з вірою і молитвою від імені всієї землі і з проханням для неї благодаті. «Слово...» сповнене символами, високими епітетами, паралелізмом антитез, оригінальними метафорами.

Михайло Возняк зазначав,^{*} що «штуку красномовства опанував Іларіон блискуче». Про високу ораторську майстерність Іларіона, прозаного Київським, його знання риторики і власний художній стиль свідчить такий мовний матеріал¹:

^спершу закон, а потім благодать, спершу тінь, а потім істина.

«Слово...» Іларіона складене високим експресивним стилем, густо орнаментоване стилістичними засобами. Протиставлення Старого і Нового Завітів виразилося через антитези образів: Старий Завіт—*місяць*, Новий Завіт—*сонце*, Старий Завіт — *тінь*, Новий Завіт — *світло*, Старий Завіт — *нічний холод*, Новий Завіт — *сонячне тепло*, закон — *благодать*:

Віра бо благодатна по всій землі поширилась. І до нашого народу руського дійшла. Озеро ж закону пересохло, а євангельське джерело, наводнившись і всю землю покривши, аж до нас розлилося. Се ж бо й ми вже з усіма християнами славимо Святу Трійцю.

У пустинній бо й пересохлій землі нашій, висушеній ідольським жаром, зенацька забило джерело євангельське, напуваючи всю землю нашу.

Тоді (після хрещення) почав морок ідольський од нас odchодити, і зорі благо вір'я з * явилися; тоді тітьма бісслужування погубила, і слово євангельське землю нашу осяяло.

Пастухи словесних овець Христових, єпископи, стали перед святим олтарем, жертву безкровну возносячи.

¹Тут і далі цитується за текстами: *Давня українська література / Хрестоматія, — К., 1991 — С. 196.*

...добролюбна Божові милостиня; Він славний город твій Київ величчю, як вінцем, обклав...; вінець слави нетлінної.

Радуйся, учителю наш і наставнице у боговір'ї. Ти правдою був наділений, міццю припоясаний, істиною взутий, смыслом увінчаний і милостинєю, як гривною і шатами золотими прикрашений.

З того, як побудоване «Слово про закон и благодать», які тропи і стилістичні фігури використано, можна судити про те, що вже були відомі київським авторам секрети античної риторики, очевидно, через переклади грецької богослужбової літератури. Одночасно можна стверджувати й те, що наші предки вже мали самобутній розвинений поетичний фольклор, свою традиційну тропіку. «Слово...» Іларіона читалося по церквах в день пам'яті Святого Володимира.

До найдавніших пам'яток періоду Київської Русі належать «Зборники Святослава» 1073 р. і 1076 рр. Перший збірник (1073 р.) — це копія з болгарського оригіналу, який є перекладом з грецької мови. Зміст його енциклопедичний: статті церковно-догматичного, філософського, історичного, календарного характеру, повчання тощо. Особливий інтерес для нас становить стаття Георгія Хуровського «О образѣх», в якій стисло називаються основні стилістичні засоби — тропи і риторичні фігури: «Творчі образи суть 2/»: алегорія (инословіє), метафора (привод), зловживання (непотрібне), прийняття, зміна порядку слів (поворот), протиріччя (сьприятіє), сполучення (сьнятіє), ономапія (именотворіє), порівняння, антоно-масія (заміна одного імені на інше), метонімія, найменування від протилежностей (вспятословіє), перифраз (округлословіє), еліпсис (нестаток), плеоназм (изрядіє), гіпербола (лихорьчіє), лара-бола (притча), приклад, повчення (отданіє), персоніфікація (ли-цетвореніє), уподібнення (сьлог), іронія (поруганіє), попередження (послідословіє) та ін.

инословіє	гр.	аЯЯт^уоріа	суч.	терм.	алегорія
привод	гр.	цетасрора	суч.	терм.	метафора
сьприятіє	гр.	спОстов	суч.	терм.	епітет
	гр.		суч.	терм.	синекдоха
всьпятьсловіє	гр.	авТКрраоіг	суч.	терм.	антифразис
сьтвореніє	гр.	7іе7хоіг j,евов	суч.	терм.	порівняння
сьнятіє	гр.	оуХАтлїлє,	суч.	терм.	силепсис
нестатькь	гр.	еЯЯсіфк;	суч.	терм.	еліпс
сьвратословіє	гр.	ларафраоїд	суч.	терм.	парафраза
лицетвореніє	гр.	тіроасотїотїона	суч.	терм.	уособлення, персоніфікація
имятвореніє	гр.	ово ахо7хоіа	суч.	терм.	звуконаслідування

взданіє	гр.	смггасооок;	суч.	терм.	алегорія
отьименіє	гр.		суч.	терм.	метонімія
образ ¹	гр.		суч.	терм.	фігура
приклад	гр.	гсарабсіуца	суч.	терм.	приклад
поруганіє	гр.	еіро)веіа	суч.	терм.	іронія
поцграніє	гр.	оаркао юд	суч.	терм.	сарказм
изобиліє	гр.		суч.	терм.	марнослів 'я
лихнорічіє	гр.	итгсрроЛті	суч.	терм.	гіпербола
притьча	гр.	тгараРоХті	суч.	терм.	притча

В «Ізборнику Святослава» 1073 р. трапляються стилістичні фігури порівняння, паралелізму й повтору: *Реку же: узда коневі єсть правитель і воздержаніє: праведнику же книги. Не составить бо ся корабль без звезды, ні праведник без почитанія книжного. Красота воіну оружїє і кораблю вітрила, тако і праведнику почитаніє книжное.*

Хоч основна частина «Ізборників» є перекладною, проте вони відзначаються високою художністю (призначені для світської еліти) та стилізацією до східнослов'янського, зокрема київського, мовного ґрунту: «Слово про читання книг», «Слово одного батька до свого сина», «Поради для заможних», «Стословець», «Яка має бути людина» та ін. Тексти сповнені риторичними фігурами, прислів'ями, мудрими сентенціями, що стали чи могли стати афоризмами. Наприклад: *ногами ступай тихо, а духом хутко до воріт небесних; радість цього світу плачем кінчається, як можна бачити в світі цьому на двох сусідах: у цих відправляють весілля, у тих за мерцем плачуть; матір ю злого є ліноці; не той багатий, хто багато має, а той, хто небагато потребує; якщо ступаєш на стежу подвигу, душу від розслаблення звільни.*

Уже на той час суворо засуджувалася пиятика: *Сміливого робить боягузом, чистого розпусником, правди не знає, розум віднімає, і як вода вогонь, так безмірне життя мед розуму згашує...*

До проповідників та письменників давньоукраїнської доби належав і сам князь Володимир Мономах (1053—1125 рр.). Його «Повчання», звернені до власних дітей і молоді, а також молитви та лист до князя Олега Святославича не втратили актуальності й нині, тому що в них сформульовані основні засади не стільки княжої, скільки народної моралі, про що свідчать такі поради з «Повчання»:

...Богаради, не лінуйтеся, я благаю вас... Усього ж паче — убогих не забувайте, але, наскільки є змога, по силі годуїте і подавайте сироті, і за вдовицю вступітьє самі,

а не давайте сильним погубити людину. Ні правого, ні винного не вбивайте і не повелівайте вбити його...

Старих шануйте, як отця, а молодих — як братів. У домі своїм не лінуйтеся, а за всім дивітьє ... щоб не посміялися ті, які приходять до вас, ні з дому вашого, ні з обіду вашого.

Ні питтю, ні їді не потурайте, ні снанию. Лжі бережітьєся, і п'янства, і блуду, бо в сьому душа погибєє і тіло...

Недужого одвідайте, за мерцем ідіте, тому що всі ми смертні єсмо.

І чоловіка не лишіть, не привітавши, добре слово йому по* дайте. А коли добре щось умісте — того не забувайте, а чого не вмісте — то того учітьєся, так же, як отець мій. Удома сидячи, він зумів знати п'ять мов, — а за се почесть єсть до інших країв. Ліноці ж — усьому лихові мати: що людина вміє, те забуде, а чого не вміє — то того не вчітьєся.

Глибока мудрість, точність і стислість виразу, мовне вміння зробили ці вислови афористичними. Вони свідчать про появу нового, живомовного народного начала у вітчизняній риторичі.

До найвизначніших проповідників-ораторів належить і єпископ із Турова Кирило Туровський (1130—1182 рр.). Він є автором численних слів, повчань, послань, молитов, володів надзвичайним ораторським і поетичним талантом, за що у народі був прозваний другим Златоустом. У проповідях використовував яскраві образні засоби: епітети, метафори, паралельні порівняння, антитези, які, безперечно, збагачували давню українську книжну мову. Про характер образності творів Кирила Туровського дають уявлення такі рядки з його проповіді «Слова Кирила, недостойного монаха, по Великодню...», яка відома це й під іншою назвою «Слово в новий тиждень після Пасхи»:

Нині сонце, красуючись, на висоту сходить і, радіючи, землю огріває, — сходить — бо нам од гробу праведне сонце Христос і всіх, хто вірять у нього, спасає.

Нині місяць з вишнього зіступивши щабля, більшому світилу честь воздає; вже бо Старий Закон, як каже Святе Письмо, із суботами бути перестав, і пророки Христовому закону честь воздають.

Нині зима гріхозна покаянням припинилася ільод невір'я богопізнанням розтопився...

Сьогодні весна красується, оживляючи земне єство, і бурхливі вітри, повіваючи, плоди множать, і земля, насіння живлячи, зелену траву родить. Весна бо красна є віра Христова, яка хрещенням одроджує людське єство.

Нині дерева парості випускають, і квітами пахоці процвітають, і сади вже солодкі видають пахоці, і робітники, з надією трудячись, плододавця Христа прикликають.

59

Нині орачі слова, словесних телят до духовного ярма приво-дячи, і хресне рало в мислених борознах заглиблюючи, і борозну покаяння прокладаючи, сім'я духовне всипаючи, надіями майбутніх благ веселяться.

Кирило Туровський був не тільки оратором та письменником, а й учителем риторичі, радив бути уважним до слова, шукати відповідні слова у рідній мові для прикрашання дрстойних діянь.

Основним стилістичним прийомом Кирила Туровського була ритмізована антитеза, зокрема протиставлення божої і людської природи в образі Христа:

Пан наш Ісус Христос розп'ятий, як людина, — але як Бог — сонце затьмарив, місяць зробив кривавим, і було темно по всій землі* Як людина, він крикнув та віддав дух, — але як Бог — струсив землю, і каміння розпалося. Як земного царя, стерегла його сторожа та лежав він запечатаний у могилі, — але як Бог — з ангельськими воїнами в твердині пекла бісівським силам наказував..., тому, він з небес зійшов і втілюся, і став людиною, — щоб трухляве оновити і на небеса вивести. Списом пробито йому ребра, — щоб він відвернув подум'яну зброю, яка забороняє людині вступити до раю. Кров свою виточив із ребер, —* та тим очистив тілесні плями й душу людську освятив, зв'язано його і тернами увінчано, — щоб від кайданів диявольських людей звільнити та терня омани бісівської викоринити. Бґрїб покладено його, як мертвого, — щоб він усі віки померлим життям дарував. Камінням з печаткою його заперто, — щоб він пекельні ворота та верєї доценту розбив. Для всіх, видно; стерегла його сторожа, але незримим зійшов він до пекла і зв'язав сатану...!

Мовотворчість Івана Вишенського

Тематика полемічних творів потребувала розширення рамок риторичних засобів за рахунок введення живомовної експресії та вже значних на той час мовних надбань українського фольклору. Тому і такий великий захисник церковнослов'янської мови, як Іван Вишенський, який вважав її «плодоносніший од всіх язїков и богу любимший», широко використовував у своїй творчості просту мову. Навіть у творах, написаних слов'яноноруською мовою («Іоанна мниха извещение краткое о латинских прелестях», «О еретиках», «Новина...»), «Позорище мьсленное»), трапляються елементи «простої» мови на зразок: *тепла хата, коханка*.

Щит. за: *Чижевський Д.* Історія української літератури. — К., 1999. — С. 141—142.

У творах, написаних простою мовою («Писание к утекшим от православное вт>рї єпископам»; «Краткословный отвт>т... против безбожного... писання Петра Скарги», «Порада», «Зацпка мудрого латышника с глупым русином» та ін.), Вишенський, звертаючись до фактів реальної дійсності, конкретного життя, надає перевагу джерелам живої розмовної мови і тільки богословські питання висвітлює церковнослов'янською, припасовуючи, перекладаючи окремі слова й вирази простою мовою. Вислів П. Житецького про те, що,

«незважаючи на свою релігійну повагу до слов'янської мови, не міг [І. Вишенський. — *Авт.*] упоратися з її важкою фразеологією, то переробляючи її в народному дусі, то мішаючи її з народними словами й виразами, сповненими міцного малоруського гумору», є правильним у тому розумінні, що Вишенський об'єктивно уже не міг знехтувати «просту» мову, вона владно пробивалася в літературу. П. Пляшч точно зауважує, що у творчості Івана Вишенського «змагання книжної і живої розмовної мови відбиває реальний стан речей у мовній культурі самого І. Вишенського і подібних до нього тогочасних українських книжників»¹.

Стихія церковнослов'янської мови цілковито переважає у творах І. Вишенського, стихія ж живої мови дуже позначається на його творах, писаних «простою» мовою. Твори Івана Вишенського збагачені словами та виразами української народної мови: *але, барило, бридкий, будувати, воли, волосся, вирок, виконати, вилучати, відомий, власний, глитати, горілка, гостинець, драпіжник, жебрак, зрада, зажмурити, заступник, запитати, інший, коляда, кривда, кожем 'яка, комора, коні, лічба, лях, марно, мовити, нікчемний, неборака, обора, огидний; отрута, ошукати, порада, перешикода, панувати, послухати, прагнути, паскудний, певний, пильно, пиха, ремісник, сіромаха, стайня, страва, страшно, скриня, стан, хата, хлопчик, черево, четвертак, червоний, чботище; як у маслі плаваєте, нічого не обати, очі витріщити, як мати народила, з лиски Божої, на Сміх чорту* тощо.

У лексиці, морфології, фонетиці «простої» мови Івана Вишенського багато церковнослов'янських та українських паралелей: *благочестивий—побожний, глас—голос, глава—голова—злоголовий, велеріччє — многомовство, грабитель — драпіжник, кто — хпіо, мерзость — огида, нашего — нашого, путь — гостинець, смрад — Смородливий, услышати — почувти, чего — чого, Человци — чоловіки, язъици — язики* Та ін\

У праці «І. Вишенський і його твори» Іван Франко писав, що мова Івана Вишенського ставить «безмірно інтересний образ того хаотичного стану, в якому находився наш язык в початку своєї літературної кар'єри, виломлюючись з обіймів церковщини». Проте, *Шляхц П. П.* Історія української літературної мови. — К., 1972. — С. 135.

61

виходячи «з обіймів церковщини», українська книжна мова збагачувалася старослов'янізмами і передала їх як традиційні номінації, а частіше як стилістичний засіб сучасної української літературної мови. На цьому шляху від давньоукраїнського періоду прийняття християнства і до сучасного стану української літературної мови творчість Івана Вишенського є чи не найпоказовішою у плані того, як зароджувалися, синтезувалися з книжних і розмовних стилістичні засоби української мови. Послання І. Вишенського багаті на стилістично диференційовану лексику¹: церковно-богословську, суспільно-політичну, абстрактну, побутово-просторічну, емоційно-експресивну. Особливий стилістичний інтерес становлять індивідуально авторські новотвори, складені з двох-трьох семантично далеких коренів. Несподівано незвичним Поєднанням створюється нове сатиричне або іронічно-дошкульне значення: *барв 'яноходці, богочревіці, громовладатель, скачомудрець, кровоедь, свиноедь, куроєдь, гускоедь, волоєдь, скотоедь, звіроедь, маслоєдь, пироого-єдь; периноспаль, мякоспаль, тілолюбитель; кровопрагнитель; перцолобець, шафранолобець, кгвоздицолобець, кминолобець, цукролобець, сладколобець, чревобісник, грътаноигратель, грътено-мудрець, млекопий, писародрачъ* та ін. Михайло Возняк писав, що Вишенський «сипле як з рукава неологізмами»².

Про те, що Іван Вишенський досконало володів риторикою, свідчить стиль його послань. На думку М. Возняка, він «дуже зручно користувався всіма викрутасами риторичного мистецтва»².

Мовний стиль Івана Вишенського ґрунтувався на засадах античної риторики, хоч сам Вишенський писав, що «грамматичного дробезку не изучих, риторичное игрушки не видах», та гомілетички (церковної риторики). Це видно з текстів послань, у яких є стилістичні засоби (фігури), відомі ще з часів античної риторики — риторичні звертання, запитання й оклики* анафори, нагнітання слів і речень, розгорнені антитези. Завдяки таким засобам, сильним, різким висловам послання Вишенського ставали вогненними полемічними памфлетами:

*О чоловіче окаянный, як, честі своєї позбувшись, волів ти приеднатись і пристосуватись до несмисленності безсловесного скоту?
О так званий християнине, як ти осмородив таким світолюб-ством помазанія хрещенія в Божество Божого духу!
О сиу віри в небесного Бога, як ти міг перейменуватися, через плоди діл своїх диявольським сином!
О царське свячення, язю святей, людей оновлення, як перетворився ти в поганське та еретичне безвір'я!
До тебе, земле Лядська, з плачем голосом Ісайним мовлю...*

¹Возняк М. Історія української літератури. — Л., 1993. — С. 436.

²Там само. — С. 435.

...Де-бо нині в Лядській землі віра, де надія, де любов, де правда і справедливість суду, де покора?..

Замість суду і правди панують брехня, кривда, облудність, суперечки, наклепи, лицемірство, облесність, насильство антихристове.

Замість віри, надії і любові панують безвір'я, ненависть, заздрість і мерзота.

А замість добродесного життя конечна розпушта, плюгавство й нечистота гідка панує.

Чи не ваші милості голодних оголоднюєте і чините спраглими бідних підданих?..

Чи котрийсь із вас завів у дім страннього, прихистив, задовольнив?..

Чи було, що ви одягали голіх? Чи не ваші милості самі оголюєте?..

Чи було, що ви хворим послужили? Чи не ваші милості самі чините хворих із здорових: б'єте, мучите і забиваєте?.. (Адаптація текстів сучасною українською літературною мовою Валерія Шевчука.)

Прямі звинувачення, виражені фігурами багатоступеневих антитез, створюють іронічний колорит тексту. Кожна теза називається на початку абзацу. Далі йде розгорнутий виклад — заперечення і висновок-узагальнення.

Оригінально витворені і майстерно використані у творах Вишенського словесні художні засоби:

— новотвори-епітети: *бісомудреннїє наставники, детино-игральський розум, среброполмисная трапеза, скверноначаль-ник;*

— метафори абстракцій: *вода прелести, гостинець (шлях) пре-мудрости, зеркало сомнений, союз любве, суд зависти, ров невірїя, серп погубельнои карьг, обора правоверїя;*

— порівняння з народних фразеологізмів: *говорити и трактовати, як пустое коло млинное; як пес встекльїй, бьгаеишя; як порхавка, надьмати.*

Особливо досконало розробив Вишенський такий прийом (відомий, до речі, з античної риторики, який ввів Сократ), як діалогізація викладу, іронія і фігури її вираження, наповнивши їх українським матеріалом. Найкраще це видно на прикладах з твору «Викриття диявола-миродержця»: -

Запитання. Що жмені даєш, дияволе?..

Відповідь. Дам тобі нинішнього віку славу, розкіш і багатство. Коли хочеш кардиналом бути, впади, поклонися мені — я тобі дам...

Коли хочеш старостою бути, впади, поклонися мені — я тобі дам...

Коли хочеш королем бути, пообіцяй мені на офіру піти в гісну вічну—я тобі й королівство дам.

Відповідь мандрівця від імені всіх, котрі зваблюються дияволом. Знаю, дияволе, ти все те назване даси, якщо я тобі поклонюся, алея піду шукати і в зерцалі Христового учення виглядати, чи ж та твоя данина на пожиток, а чи на погибель вічну буде? Чи ж вона на славу, чи на безчестя вічне перетвориться?

...Що за пожиток з тієї дочасної славиці, коляя вічно посоромлений буду?

..^Відійди, сатано!..

«Стиль Вишенського такий багатий, різномірний і цвітистий, — писав М. Возняк, — що в усій українській літературі до Котляревського Вишенський уступає хіба одному «Слову про похід Ігоря» щодо пластичності й сили індивідуального вислову. Фраза Вишенського не довга й не коротка, послідовно розчленовується на частини, летється плавно, поступово переходить від нижчого до щораз вищого ступеня і закінчується кількома сильними акордами»¹. •# -

Своюю полемічною творчістю Іван Вишенський підтвердив думки Арістотеля про стиль полемічного мовлення («Існує два види полемічного стилю: перший етичний (заціпає мораль), другий патетичний (збуджує пристрасті)»).¹

І мораль, і пристрасті, й оригінальна мовотворчість Вишенського є настільки виразними, що поставили його до ряду найвидатніших творців давньої книжної української мови, зробили предтечею української публіцистики. Про «Послання до єпископів» («Вельможним їх милості... Іван чернець з Вишні, від святої Афонської гори») Іван Франко висловився пристрасно: «Такий є кінець того громового сильного послання, того могучого маніфесту талановитої незалежної особистості, гордої своєю правотою і своїм почуттям душевної солідарності з масами рідного народу. Ніколи ще до того часу сильні мира цього, світські чи духовні, не чули від простого українця таких гордих, рішучих і потрясаючо сильних слів».

Високо оцінюючи творчість Івана Вишенського, Дмитро Чижевський писав: «Головна його спільна риса з сучасниками—риторизм, не в якомусь негативному значенні цього слова, а в сенсі певної літературної форми, яка всі думки «вдягає» у форму промови, зворотів до читачів, закликів, закидів, запитань...». І далі продовжував: «Це той самий риторичний стиль, що і стиль інших полемістів, його сучасників. Лише маємо в нього значно більшу пишність: він нагромаджує епітети, порівняння, запитання, заклики. Велике мовне мистецтво його приводить до того, що це нагромадження не вражає неприємно. Бо й іменники, і дієслова Вишенського завжди ваговиті, барвисті, соковиті. Мова дуже близька до «простої». Вже вказувано на те, що цей риторизм — традиція духовної літератури ренесансу»¹.

Мовна спадщина Григорія Сковороди

У Києво-Могилянській академії вчився останній видатний представник давньої книжної української мови, поет у стилі релігійного бароко, філософ Григорій Савович Сковорода. Мовотворчість Григорія Сковороди реалізувалась у різноманітних жанрах: філософські і

¹Возняк М. Історія української літератури. — С. 436.

педагогічні трактати, притчі, байки, оригінальна і перекладна поезія, проповіді й епістолярій. Це є свідченням того, що Сковорода як учень Києво-Могилянської академії і як високоталановитий представник давньої книжної української мови сприйняв європейські освітні традиції і філософсько-риторичний культ Слова, що був успадкований українською культурою з античних часів разом із філософією, риторикою, поетикою, біблійною міфологією.

Мова Сковороди — це мова «українського бароко з її обома полюсами — церковнослов'янщиною української редакції та народною мовою»², яка підготувала ґрунт для єдиної літературної мови на народнорозмовній основі.

Боротьба проти поневолювачів українського народу велася не тільки на полі брані, а й у сфері духовній, де основною зброєю було слово. Словом народ боронив і відстоював свою сутність.

Сковорода виробив цілу філософію слова. Він його розумів і як «безодню», що може охопити всю різноманітність космосу, і як міру речей, через яку все можна спробувати пізнати, відчутти, і як силу реально існуючого. Загадка слова, що була непізнана до нього і залишилася такою й нині, хвилювала Сковороду. Слово не тільки знак світу, а мова — знакова система. Слово має структуру, що нагадує структуру світу. С матерія у вигляді звуку, є знакове зміщення субстанції, якась назва, є, зрештою, образ, тобто якийсь символічний зміст, що дає змогу алегорично його використовувати, як у байці. Однак є щось невидиме, невловиме, внутрішнє, завдяки чому слово переживає речі, людей, час, простір.

Літературна спадщина Григорія Сковороди відобразила високий рівень розвитку давньої української літературної мови, що сформувалася на книжних, переважно церковнослов'янських, джерелах. Урочистістю конфесійного стилю, традиційною образністю гомілетики сповнений «Сад божественних пісень, прозябший із зерн священнаго писання»:

Оставь, о духмой, вскорі всі земляний міста!

¹Чижевський Д. Історія української літератури. — Т., 1994. — С. 225, 231—232.

²Плющ П. П. Історія української літературної мови. — К., 1977. — С. 111.

Взойди, духмой, на гори, гді правда живет свята...

Оставь земни пенали и суетность мірских діл!

Будь славен во вік, о муже ізбранне, •

Вільности отче, герою Богдане!

Літературні твори Сковороди більшою чи меншою мірою позначені рисами традиційної книжності (античної піітики, церковнослов'янської гомілетики). Проте якщо про великого попередника Сковороди полеміста XVII ст. Івана Вишенського Франко писав, що його мова становить «безмірно інтересний образ того хаотичного стану, в якому находився наш язик в початку своєї літературної кар'єри, виломлюючися з обіймів церковщини»¹, то їх можна частково віднести і до мови Сковороди, бо в його часи цей процес прогресує, проста українська мова дедалі більше через загати слов'янщини пробивається в літературу. Наближається пора формування нової української літературної мови на народнорозмовній основі. Мовна ситуація XVII ст. відбилася у творчості Сковороди, який, за свідченням сучасників, говорив у житті простою розмовною українською мовою, добре знав український фольклор і життя всіх верств суспільства. Суперечливий світогляд філософа, художника, але богослова не дав можливості відірватися в літературній творчості від церковнослов'янщини, «греки й латини», перейти на просту українську мову (що не схвалював Тарас Шевченко). Та гуманізм, Просвітництво й демократизм часто виводили письменника з «обіймів церковщини» на широкий світ народної мови. І він, цей світ, ухорив у твори Сковороди — суперечливий, незвичний. Тому, на думку І. Франка, вірші і пісні Сковороди писав «досить незграбною книжною мовою», «надзвичайно кучерявим і баламутним стилем»². Ясно, що йдеться про суперечливість, в яку вступали книжна і розмовна мови у творах Сковороди.

Феномен Григорія Сковороди І. Франко пояснював так: «Доля поставила його на розграні двох великих епох. Стара козацько-гетьманська Україна конала політично, підточувана царсько-чиновницьким централізмом, та видихалась і духовно, переживуючи стару києво-могилянську схоластику, опереджена з погляду наукового столицями, котрі колись від неї брали перші імпульси до наукового розвою». І далі: «Можна би сказати, що се старий міх, налитий новим вином. Все в ньому: пригоди і спосіб життя, вдача, мова,

форма писання — все має отой двоїстий характер, являється мішаниною старої традиції з новим духом»¹.

Народнорозмовний струмисько виразно помітний у багатьох творах Г. Сковороди. Це постійні народнописанні епітети, порівняння, метафори, народні вислови, прислів'я тощо. Наприклад: *Душа моя єсть верба, а ти еси ей вода. Питай мене в сей воді, утишь мене в сей біді* (П-всьн 3-я); *Стоит явор над горою, все кивает головою. Буйні вітри повівають, руки явору ламают. А вербочки шумят низко,*

Щит. за: *Микитась В. Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. — К., 1988. — С. 232. ²*Там само.* — С. 280—281.

волокут мене до сна. Тут течет поточок близко; видно воду аж до дна (ВДсьн 18-я); *Жайворонок меж полями, соловейко меж садами* (Пвсьн 13-я); *Не пойду в город богатый. Я буду на полях жить, буду вік мой коротати, гді тихо время біжить. О дуброва! О зелена! О мати моя родна!* (Пвсьн 12-я).

Оригінальним художнім явищем є «Басни Харківськія», в яких органічно поєднано просту і книжну мови, що, очевидно, помітив як позитивне І. Франко, відзначивши, що байки «писані гарною, подекуди навіть граціозною прозою». У «фабулах» байок здебільшого привертає увагу проста мова. У «силах» — книжна.

Григорія Сковороду можна вважати предтечею нової української літературної мови на народнорозмовній, народнопоетичній мові. Так, присвячуючи своєму переяславському другові ігумену «най-високочтимішому у Христі отцю Геврасію Якубовичу», що виїжджав у 1758 р. з Переяслава до Белгорода, прощальну пісню (по-грецьки *апобатеріон*), Сковорода так характеризує українську пісню: «Правда, наша пісня майже зовсім селянська і проста, написана простонародною мовою, але я сміливо заявляю, що при своїй простонародності і простоті вона шира, чиста і безпосередня»².

Мовний стиль Г. Сковороди позначений характерними рисами українського бароко, зокрема риторизмом. Хоч і заявляв Сковорода, що істина має просту мову, сам же широко використовував фігуральні вирази, метафоричні конструкції, символи, майже весь арсенал поширених тоді у світській і духовній культурі прийомів і засобів красномовства (епітетів, антитез, перифраз, ампліфікацій, асонансів та ін.). Очевидно, це викликалося прагненням філософа і художника, що поєднувалися в особі Григорія Сковороди, зрозуміти і розкрити людську душу, сповнену протилежностей, та прекрасний і болісно трагічний світ навколо.

Григорій Сковорода залишив багату наукову і літературну спадщину, яка мала і має вплив на формування і збагачення стилістичної системи української мови. Його наукові трактати у жанрі монологів і діалогів з традиційними засобами класичної риторики і виразними вкрапленнями живомовних елементів, його літературна творчість, у якій все сильніше проступали окремі риси нової, що народжувалась, літературної мови, засвідчили синтез мудрості книжної і народної.

Щит. за: *Микитась В. Л.* Іван Франко як дослідник давньої української літератури. — С. 279.

³*Деркач Б. А.* Григорій Сковорода // Г. С. Сковорода. Вибр. твори. — К., 1972. — С. 17.

67

Мовотворчість Сковороди поповнила українську мову афоризмами, словами і виразами, що закріпилися з певними образними значеннями: *світ ловив мене, та не впіймав; народ спить, но всякий сон єсть пробудний; сродна праця; всякому городу нрав і права; сад божественних пісней; хто думає про науку, той любить її, а хто її любить, той ніколи не перестав вчитися; з видимого пізнай невидиме; копай усередині себе криницю для тої води, яка зростить і твою оселю, і сусідську; не за обличчя судить, а за серце; нова людина має і мову нову; життя наше—це подорож, а дружня бесіда—візок, що полегшує мандрівникові дорогу; одне мені тільки близьке, вигукну я: о школо! о книги!; Від природи, як матері, легесенько спіє наука собою. Це є всенародна і істинна вчителька і єдина; Учитель і лікар — не лікар і вчитель, а тільки служитель природи, єдиної і лікарки, і вчительки.*

Григорій Сковорода «освітив розумом не тільки свою епоху, але й перелив своє світло у віки наступні, адже його наука стосувалася основного в житті: яка ти, людино, що можеш і як тобі жити»¹.

Риторика в Києво-Могилянській академії

XVI — початок XVII ст. — це період поширення книгодрукування, науки й освіти в Україні. Масово відкривалися братські школи, вищі навчальні заклади — колеґіуми й академії. У Києві в 1615р. була заснована вища школа при Києво-Братському монастирі на Подолі, в 1631 р. митрополитом Петром Могилою відкрита Лаврська школа. У 1632 р. обидві школи об'єдналися і започаткували Києво-Могилянську колеґію (пізніше—академію). Вона стала осередком освіти й культури не тільки в Україні, вплив її поширювався на всі слов'янські землі ціле наступне століття. Випускники її ставали відомими церковними і політичними діячами, вченими, письменниками: Єпіфаній Славинецький, Феофан Прокопович, Симеон Полоцький, Стефан Яворський, митрополит Дмитро Ростовський (Димитрій Туптало), Іоанікій Галятовський, Інокентій Гізель, Григорій Сковорода, Микола Бантиш-Каменський. Певний час у ній навчався Михайло Ломоносов.

В академії культивувалися усі типи давньої української літературної мови — слов'яноруська, слов'яноукраїнська і проста україн-

ська мова. Гуманітарну освіту тут здобували, вивчаючи поезику, риторику, діалектику (полеміку), грецьку і латинську мови. В ри-

¹*Шевчук В. О.* Григорій Сковорода—людина, мислитель, митець //Дорога в тисячу років. — К., 1990. — С. 209.

ториці розвивався бароковий стиль з пошуками вибагливих пишномовних форм, символів, незвичних уподібнень, урочистих протиставлень, несподіваних персоніфікацій.

Про ідеал поетичної краси й ораторство як стилістичну ознаку літературного мовлення XVII—XVIII ст. можна судити з того, як учені викладачі Києво-Могилянської академії озаглавлювали латиною свої навчальні посібники з поезики. Наприклад:

М. Довгалецький. «Сад поетичний, вирощений задля збирання квітів і плодів віршованого і прозового слова в Київській Могиляно-Зборовській академії для більшої користі українському садівникові і його православній батьківщині біля Йорданського і Марійського морів у 1736 році»;

77. Конюшкович. «Правила правилам душ Аполлона, тобто структура поезії, піднесена на найвищі вершини Парнасу і передана для використання благородній руській молоді в рідних Афінах Києво-Могиляно-Зборовських з року 1739 у рік 1740»;

невідомих нам авторів; «Парнас, або ж кифара поетичних правил Аполлона для нас у Києво-Могилянській колегії викладена й перекладена ...1719—1720 рр.»;

«Аполлон музи руської Паллади, або правила поезії, викладені року... 1722».

Будучи все ще гомілетикою (церковною), вітчизняна риторика все більше збагачувалася соціальними мотивами і мусила шукати простіші, доступніші форми вираження змісту проповідей. Най-видатнішими проповідниками і риториками-педагогами цього періоду були Інокентій Гізель, Лазар Баранович, Іоанікій Галятовський, Антоній Радивилівський.

Інокентій Гізель — архимандрит Києво-Печерської лаври, історик, ректор колегії, автор оригінального публіцистично-проповідницького підручника для духовенства «Мир з Богом чоловіку» (1669 р.). Праця сповнена алегоріями, які, розкриваючи церковну мораль, виражали ідеї гуманізму. Соціальне зло (несправедливий суд, знування над беззахисними) — це гріх.

Інокентія Гізеля називають українським Аристотелем, він відзначився у багатьох галузях знань.

Інший відомий проповідник ректор Києво-Могилянської колегії *Лазар Баранович* написав книгу «Меч духовний є глагол Божий» (1666 р.), у якій 55 слів-проповідей, написаних за правилами шкільної гомілетики, і «Труби словес проповідних», що містять 80 проповідей на різні свята. Самі назви книжок уже свідчать, що написані вони образно, високим стилем церковної риторики.

Учень Лазаря Барановича і також ректор Києво-Могилянської колегії, відомий український культурний діяч і письменник

69

Іоанікій Галятовський, сам викладач риторики, розробив теорію новомодного красномовства. У 1659 р. він видав книгу проповідей «Ключ розуміння» з теоретичною частиною «Наука, або Спо-соб зложення казання», яка стала відомою науковою працею далеко за межами України. І. Галятовський пропонує кожному, хто хоче «казання учинити», обрати тему, за якою має повідати все казання, що має складатися з трьох частин: перша — ексордіум, початок; друга — нарація, оповідь; третя — конклюдія, кінець. Описавши призначення кожної частини і зв'язок між ними, автор називає основні джерела, з яких можна брати матеріал: Біблія, життя святих, праці великих проповідників, а ще історії і хроніки, книги про людей, природу, звірів — все це нотувати й амплікувати до своєї теми. Далі І. Галятовський застерігає промовця, щоб «людей не призвів мовою своєю до desperaції, до розпачу», і радить: «...читай книги, що хороше вчиташ, нотуй собі і до свого казання амплі-куй». Свою теорію красномовства Галятовський втілює у книзі проповідей про чудеса Марії Богородиці «Небо нове» (1665 р.).

Найповніше барокові тенденції у вітчизняній риторичній відобразилися у публіцистично-ораторській прозі талановитого українського письменника і культурно-освітнього діяча *Антонія Ради* вилівського*. Він автор двох збірок проповідей: «Огородок Марії Богородиці» (1676 р.), в якому 199 проповідей на релігійні свята, а також проповіді з морально-етичних тем світського життя; «Вінець Христов, з проповідей недільних, як цвітов рожаних, на украше-ніе православно-католицької святої східної церкви сплетений» (1688 р.) (вміщено 155 проповідей на теми євангельських читань). Антоній Радивилівський був учнем Галятовського і свої проповіді будував за його теорією казань. Провідь мала чітко визначену будову. У вступі (ексордіумі) повідомлялася подія з якоїсь релігійної книги, щось принагідно зауважувалося про світські справи. В основній частині (нарації) викладали суть проповіді, у третій частині — висновках (конклюдії) — узагальнювали сказане і повчали паству.

Як теоретик вітчизняної риторики Радивилівський розробляв методіку складання і виголошення проповідей, визначав завдання ораторів, склад аудиторії. За теорією Радивилівського, проповідник, оратор є послом Бога, його вустами промовляє сам Бог. Тому проповідник повинен бути всезнаючим, глибоко порядним, чесним. Радивилівський радив (і сам так робив) проповіді будувати логічно, використовувати вставні оповіді з античної і середньовічної літератур, міфології, прикрашати хитромудрими порівняннями, байками. Відомими є байки Радивилівського «Лис і Журавель», «Рак і Раченята», «Лис і Козел».

Радивилівський був великим патріотом України. У його проповідях для воїнів «Слова часу війни» звучали риторичні запитання:

70

«Що може бути ліпшого за Вітчизну? Якщо милі здоров'я, дружина, діти, брати, то Вітчизна має бути в багато разів рідніша, бо вона вас породила, виховала, всім добром збагатила, всіх обняла і приголубила. Запитаймо відважних воїнів, хто примусив їх залишити домівку, дружин, дітей, братів і сестер та піти на смертельну битву з бусурманами. Любов до Вітчизни. Кому ж доведеться вмерти за неї на полі бою, той одержить на небі нагороду і як лицар, і як мученик». Антоній Радивилівський писав простою мовою з «густою домашньою українізмів» (П. П. Плющ), його твори завжди мали виразний український колорит. Радивилівський написав більше трьохсот оповідань, українізуючи сюжети й образи античної і середньовічної літератури. Його вважають типовим представником українського бароко в ораторській прозі.

Стефан Яворський, викладаючи риторичку в Києво-Могилянській академії, написав працю, яку також можна називати підручником з риторики, «Риторична рука», в якій виклав теоретичні засади риторики стосовно п'яти її розділів (п'яти пальців «риторичної» руки): інвенція, диспозиція, елокуція (елоквенція), меморія, акція. У Яворського—це винахід, розміщення, вітійство (тропи і фігури), пам'ять і виголошення.

Степан Яворський був автором панегірика «Ехо» гетьману Івану Мазепі (1689 р.), а через 20 років він же за наказом царя Петра I написав (уже як блюстителю патріаршого престолу в Москві) і проголосив анафему Івану Мазепі. У вірші «Invituperium Mazerae» він назвав гетьмана України ядовитою, лукавою змією, «бывша вождя Івашки Мазепи»¹.

Особливою увагою в Україні користувалася грецька міфологія й антична риторика у бароковий період розвитку української культури, коли найхарактернішими її ознаками були пишномовність, урочистість, яскравість образів і прикрас. Герої й сюжети грецьких міфів часто використовувалися як символи й емблеми, алегорії у величальних та компліментарних віршах на честь державців, вельмож, воїнів, праведників, «на герб», «на клейнод». У вірші «На герб... княжат Острозьких» Даміана Наливайка (1601 р.) натрапляємо на образи покровителя мистецтв Аполлона, Парнасу, муз. Уславляючи родину Замойських (1631 р.), Тарас Земка у поетичному творі «На клейнод Замойських» називає їх *марсобистрими, фебоясними*.

У плачах («ляментях», «треносах») частіше використовували трагічні образи грецьких міфів — богинь, які прями нитку життя.

Поширенню античної міфології та риторики грецького й римського класицизму сприяла і система освіти, яка склалася на той час в Україні. У школах усіх типів вивчалися грецька і латинська мови (грека і латина), риторика, поетика, драма. Поети працювали

Шаксимович М. Сочиненія. — К., 1880. — Т. 3. — С. 173.

71

вчителями, а вчителі мали самі вміти віршувати, складати драми і потребували цього від учнів. Тому давня українська книжна мова насичена грецькими та латинськими словами й виразами, що несли античну образність.

У Касіяна Саковича («Вірші на жалосний потреб...»), Мелетія Смотрицького («Тренос...»), Феофана Прокоповича («Похвала Дніпру»), «Опис Києва»), Симеона Полоцького, Георгія Конисько-го, Гната Бузанівського та інших імена грецьких богів, інших міфічних істот підносились як назви-символи узагальнених морально-етичних понять добра чи зла, краси чи потворності, честі, сили, мужності, справедливості.

І в період українського бароко, а потім класицизму і за ним романтизму в античному мистецтві вбачали зразок довершеності, а його образи сприймали як алегорії, які можна використати, транс-формуючи до духовних потреб сучасного суспільства.

Грецька міфологія та антична риторика живили творчість багатьох визначних діячів української культури XVII—XVIII ст., особливо тих, хто одержав освіту у Києво-Могилянській академії, де риторика читалася досить широко і видавалися підручники (наприклад, з сур риторики «Orator Mohileanus» («Оратор могилянський») И. Кононовича-Горбацького, 1735 р.).

Дослідник історії освіти в Україні Степан Сірополко писав, що «Риторика була також [поряд з вертепними драмами. — Авт.] улюбленим предметом учнів, бо вона подавала різні готові зразки високомовних речень, порівнянь, сентенцій, прикладів з історії і т. ін. Користуючись тим матеріалом, ритор міг без великих зусиль скласти промову на будь-яку визначену тему»¹.

Риторичні надбання Києво-Могилянської академії XVIII ст. були значними ще до Феофана Прокоповича. Риторика була живою наукою, яка готувала до життя, давала «хліб». Кожний ритор читав свій навчальний курс, що складався з теоретичної частини (лекцій, трактатів) і практичної (диспуатацій, діалогів). Кажуть, що в архівах збереглося 183 таких рукописних риторик. Основу їх склали давньогрецька і давньоримська риторика, візантійська гомілетика (церковне проповідництво Василя Великого, Іоанна Златоуста, Григорія Богослова), західноєвропейська риторика середньовіччя, епохи Відродження, французька, іспанська, польська риторика з помітним впливом барокової культури, зокрема «Риторика» іспанця Ф. Суареса. Найважливішими працями кийських риторів були: «Оратор могилянський, прикрашений найдосконалішими ораторськими розділами Марка Туллія Цицерона»² Йосифа Кононовича-Горбацького (1735 р.), «Комора Тулліанського красномовства» Іосафа Кроковського (1683 р.), «Ритор український» Іоанкія Валявського (1689 р.), «Комора ораторського мистецтва» Прокопія Калачинського (1691 р.), «Ріг достатку» Йосифа Туробойсько-го (1700 р.) та ін.

Сильний вплив барокової культури помітний і в назвах риторик, переповнених тропами і фігурами: «Раковина, що містить нові і доповнені генієм нашого віку перлини ораторського мистецтва, біля берегів Борисфену народжена для прикрашення голів талановитих» Інокентія Поповського; «Корабель Тулліанський на Києво-Могилянському березі Борисфену збудований, аттичною прикрасою або риторичними настановами достатньо наповнений та для плавання по морю красномовності українським учням дарований 1699 року».

Праця найповнішого ритора Києво-Могилянської академії Феофана Прокоповича називалася значно скромніше: «Про риторичне мистецтво» («De arte rhetorica»). Це свідчило про появу нового напрямку в культурі і риторичі — класицизму, хоча барокових красивостей

¹ Сірополко С. Історія освіти в Україні. — К., 2001. — С. 149.

² Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII ст. — К., 2001. — С. 276—277.

у ній ще чимало.

Проте, незважаючи на різні назви, всі риторика цього періоду мали однотипну структуру:

- а) загальна риторика, що складалася зі вступу і теоретичної риторики;
- б) часткова, або прикладна, риторика.

Теоретична риторика складалася з п'яти розділів (інвенція, диспозиція, елокуція, меморія, акція) і містила виклад основних понять і категорій риторики.

Часткова риторика викладала технологію і методику та різноманітні поради і рекомендації підготовки і виголошення промов усіх родів, видів і жанрів залежно від сфер суспільного життя, для яких ці промови призначалися. Зміст часткової риторики і її конкретний матеріал суттєво залежав від наукових поглядів, художньо-естетичних уподобань, риторичної підготовки й ораторської практики авторів. Вони могли називати (за бароковою традицією) розділи риторик назвами квітів (берізки, тюльпани, троянди), пір року (весна, літо), частин тіла («риторична» рука).

Феофан Прокопович

Цікавою і складною була життєва доля найвидатнішого ритора і найкращого українського оратора кінця XVII — початку XVIII ст. Феофана (Слезара, Єлісія) Прокоповича.

Рано залишившись круглим сиротою і зростаючи під духовним впливом свого дядька ректора Київського колегіуму, що стане згодом знаменитою Києво-Могилянською академією, Феофана Прокоповича, малий Єлізар був зарахований учнем нижчого класу колегії у 1688 р., захопився навчанням, швидко став кращим учнем — сенатором.

Слід зазначити, що цей навчальний заклад мав складну структуру і таку організацію навчально-виховного процесу, що забезпечувала високий рівень освіти. Весь навчальний курс тривав 12 років і складався з нижчої і вищої частин. Нижча частина мала 6 років навчання:

- перший рік — фара, або інфіма (читання, письмо, розмова, мови — латинська, давньогрецька, старослов'янська);
- другий — аналогія (арифметика, природничі науки);
- третій — граматики;
- четвертий — синтаксис;
- п'ятий — піїтика;
- шостий рік — риторика.

На шостому році навчання вчилися створювати і проголошувати промови, захоплювати і переконувати слухачів живим словом, пізнавали секрети красномовства.

Вища частина складалася з класів філософії і богослов'я.

Місце учня визначалося рівнем його успішності. На перших лавах сиділи найкращі студенти—сенатори. Вони допомагали вчителю вчити, а учням — вчитися. Використовувалися різні прийоми стимулювання активізації пізнавальної діяльності, вироблення уваги. Наприклад, прізвище того, хто під час розмови латиною чи давньогрецькою мовою зробить помилку, записувалось на аркуші цупкого паперу — нотаті. З цією нотатою учень мав стояти в кутку доти, доки не помітить помилку в іншого, який змінить його на цьому місці за аналогічне.

Особлива увага приділялася творчим роботам різних жанрів і диспуатам. Учні зазначали, що за добре виконану роботу вони хотіли б щось одержати, якщо робота отримує визнання. Це могли бути свічки, шапка, сорочка, хліб тощо.

Отже, в навчальному процесі одночасно задіявалися елементи стилів теоретика, мислителя, практика та прагматика, що давало добрі результати.

Єлізар брав участь у всіх диспуатах і завжди перемагав. Проте, успішно закінчивши академію, він все ж відчував, що є ще ним не пізнане і воно там, у Західній Європі. Однак боротися за православ'я з католицизмом, не знаючи його, не можна. Для того щоб принести користь своєму народові, своїй землі, треба багато вчитися і багато працювати. Так у Єлізара визріває мета — повчитися у католицькому єзуїтському училищі, і він залишає Київ та православ'я.

Його як перекинчика (з православ'я в католицизм) охоче приймають у монастирі Базилянського ордену, висвячують в уніатського

ченця Єлисія і зараховують до католицького училища Володимир-Волинського кафедрального монастиря. До його послуг єпископська бібліотека, де багато нових філософських трактатів. Нарешті, він читає те, про що тільки чув: «Богословсько-політичний трактат» і «Етику» голландця Спінози, «Метафізичні роздуми про першу філософію» французького філософа Рене Декарта, «Математичні початки натуральної філософії» Ісаака Ньютона.

Це ж ті думки, що він уже висловлював у диспутах: сама природа є Бог, вона є причиною існування самої себе і всіх речей на землі...

Тепер постала інша мета: коли ж ці книги будуть у Києві, коли ці ідеї стануть доступними українській православної молоді. Католицизм дозволяв своїй молоді читати все, православ'я обмежувало вибір.

Єлезар приїхав учитися, але він був настільки освіченим, що вже на четвертий день занять його призначили викладачем риторики і поезики.

Католицька церква пишно шанувала Єлезара Прокоповича, сподіваючись використати цього талановитого українця у боротьбі з православною церквою, а в Києві його проклинали як зрадника. І на це не було ради, треба було все стерпіти, жити, працювати. Єлезар вирішив не зупинятися, вчитися не тільки наукам, а й усьому тому, що вже напрацювали єзуїти в політичному і духовному житті. Його освіченість, талант і працьовитість помітили у Ватикані і запросили до Римської католицької академії. Тут Єлисею стала доступною багата ватиканська бібліотека, лекції найкращої професури, знайомства з видатними людьми. Єлезар читає твори Томмазо Кампанелли «Місто Сонця», «Переможний атеїзм», Міко-лая Коперника «Про обертання небесних сфер», Джордано Бруно «Про нескінченність, всесвіт і світи», твори Галілео Галілея, вивчає французьку й іспанську мови, під час вакацій знайомиться з Парижем, Мадридом, Лондоном.

Нарешті Єлисея приймає сам Папа Римський Клементій, готуючи його до висвячення в єпископи, обрання кардиналом і, можливо, навіть на своє місце. Єлисей має чарами свого слова навертати в майбутньому східних слов'ян до католицької церкви. Це нечува-на кар'єра.

Та почуття синівської любові до України переважило все, і Єлисей, закупивши всі місця в поштовому диліжансі, тікає ним з Італії.

Змучений, три дні стояв Єлисей під брамою Почаївської Успенської лаври на колінах, благаючи прощення.

Ченці плювали на нього, прочани кидали каміння, ляли й ображали, а він радів, що чує рідну мову. Після епітимії (моління на колінах в темній келії 40 днів, чорний хліб і вода) Єлисея постригли в ченці православної церкви і дали нове ім'я — Самуїл, щоб він міг повернутися до Києва.

У Києві митрополит його благословив, дозволив взяти ім'я дядька Феофана Прокоповича і призначив викладачем риторики, логіки і філософії Києво-Могилянської академії.

Почався найпродуктивніший етап життя і творчості ритора й оратора, філософа і богослова, письменника і префекта та ректора академії, яку Прокопович уславив своїми науковими й художніми працями та організаторською діяльністю.

У лекціях Феофан Прокопович висловлює нові погляди на світ і суспільство, збагачені як античною давньогрецькою і римською спадщиною, так і новітніми ідеями його західноєвропейських сучасників. Він розтлумачує нові поняття, цитує багато творів в оригіналі, майстерно викладає матеріал. Як істинний оратор він захоплює молодь, яку сам же і шукає по селах і містечках України, відбираючи на навчання найдібніших.

Використовуючи художній досвід античних класиків Сенеки, Горація, Теренція, Плавта, Прокопович, проте, першим в українській літературі створює драму «Володимир» з вітчизняним історичним героєм. До нього в Києві були вертепні вистави, в яких грали ляльки. Прокопович вперше поставив для простих киян на Житньому ринку на Подолі драму «Володимир» з живими акторами, присвячену гетьманові Мазепі. Перехід від вертепу до театру (хоч і вуличного) потребував певних змін, і Прокопович їх зробив (радив писати п'єсу на 5 дій по 10 сцен, у кожній сцені не більше трьох осіб тощо).

Феофан Прокопович писав гарні ліричні поезії («Плаче пастушок у тривалу негоду», «Каяття запорожця»), філософські й політичні трактати, сповнені любові до України і патріотичного пафосу («Духовний регламент», «Слово про власть і честь царську», «Правда волі монаршої»). У задумах були віршовані п'єси про Богдана Хмельницького, Петра Могилу.

Останній період життя і творчості Феофана Прокоповича започаткований знайомством з царем Петром I, який приїхав до Києва. Прокоповичу доручено привітати в Софійському соборі царя за законами мистецтва. Феофан Прокопович так майстерно виголосив змістовну епідейктичну промову, що цар помітив його мудрість і здивувався, чому досі він тільки викладач. Феофан Прокопович говорив, звертаючися до царя:

— *Мудрий навчителю наш, муже державний, просвітителю і перетворювачу, ти несеш світло людям, яко Прометей ніс вогонь...*

І ти прости, близький, як святій...

Володієш однаково браво мечем і сокирою, державним словом і плугом. Благословенні хай будуть твої мозолі, і твої мислі пророчі, і твої будні многотрудні. І хай святиться імя твоє...

Вдруге довелося Прокоповичу вітати царя в Софійському соборі в Києві після його перемоги під Полтавою. Тоді він прочитав

76

оду «Епінікон» (гр. «після перемоги»), і цар сказав митрополиту, що Прокоповичу давно треба бути ректором.

На посаді ректора Прокопович оновив навчальний план. Головна увага тепер приділялася природознавству, математиці, геометрії, історії, географії, філософії, класичним мовам, українській мові. Прокопович вимагав, щоб кожний викладач і спудей писали вірші і п'єси українською мовою і ставили їх на Житньому ринку на Подолі перед народом. Києво-Могилянська академія стала одним із найпередовіших і найвпливовіших вищих навчальних закладів Європи. Росія не мала такого, і тому Петро I переводить Феофана Прокоповича до Петербурга єпископом псковським і нарвським. Цей поворот у долі Прокопович також намагається використати на користь Україні, сподівається допомагати Києво-Могилянській академії з Петербурга, примножувати славу свого народу. Багато добрих справ зробив Прокопович для Росії, ставши «короною російського красномовства», але вдячності не одержав. Помирає у самотності й бідності, з гіркою думкою: «О голово, голово, розуму впившись, куди ся прихилиш?».

Феофан Прокопович залишив велику наукову, публіцистичну та художню спадщину, в якій значна частина належить риторичі. В його часи ще зберігався старий поділ науки і мистецтва, в якому провідне місце посідала риторика, красномовство, ораторська проза. Риторика розглядалася як універсальна наука про слова і життя. Вона охоплювала собою, крім власне риторичної науки, церковне і світське красномовство, філософську та історичну прозу, сягала меж художньої.

Праця Феофана Прокоповича «Про риторичне мистецтво» («De arte rhetorika»), написана за тодішньою науковою традицією латиною, звернена до української молоді, про що видно з посвяти:

«Книжок 10 для навчання української молоді, про що навчає одне і друге красномовство на благо релігії і Батьківщини, викладені преподобним отцем Феофаном у Києві у славній православної Могилянській Академії року 1706». Мудрість ученого, талант педагога, красномовство оратора очевидні вже у «Вступі», який починається такими словами Прокоповича:

«Молоді оратори! Поступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а й на благо релігії і Батьківщини... Бо це є та цариця душ, княгиня мистецтв, яку всі вибирають з уваги на достоїнство, численні бажають з огляду на користь...

Про навчання, завдяки якому хтось може оволодіти риторичним мистецтвом, я тверджу: потрібно, щоб ми намагалися *вкласти працю і зусилля*, рівні тому подиву, котрий кожний має перед красномовством... А цього ми слушно не можемо дозволити і довірити

77

талантові. Якщо його не вдосконалювати, вправляючись наполегливо у наслідуванні (кращих зразків), то талантові нічим не допоможе щастя. Але ви, *кандидати красномовства*, подаєте мені *міцну надію*, бо ви так своєчасно зійшлися тут такою громадою, що здається, наче ви не зійшлися, а злетілися. А це, гадаю, треба приписувати не якимсь *веслам* чи *вітрилам*, не *прудкості* та *швидкості* коней, а *палкому вашому бажанню*.

Я вітаю себе з таким початком, з якого можна робити висновок, що я привітав вас і себе з добрим успіхом...

Вас закликає на громадські наради Батьківщина, що так часто зазнавала спустошень; церква, яка не раз вела боротьбу з ерессю, благає вас узяти участь в полемічних дискусіях; сама *слава кличе кожного з вас* передати своє ім'я нащадкам, цього успіху можна домогтися тільки за допомогою красномовства. Я теж докладаю всіх зусиль, щоб стати вам *провідником на цьому прекрасному шляху*, або, принаймні, постараюся бути побратимом і товаришем у праці¹ [виділено нами. — Авт.]

Риторика Феофана Прокоповича складається з 10 книг, у яких висвітлено основні питання риторичного курсу, що читався ним у Києво-Могилянській академії. Книги мають певний порядок розділів:

Книжка I. Подає загальні вступні настанови, історію й джерела риторики.

Книжка II. Про підбір доказів і про ампліфікацію. Книжка III. Про розташування матеріалу. Книжка IV. Про мовно-стилістичне оформлення промов. Книжка V. Про трактування почуттів. Книжка VI. Про метод писання історії і про листи. Книжка VII. Про судовий і дорадчий роди промов. Книжка VIII. Про епідейктичний, або прикрашувальний, рід промови.

Книжка IX. Про священне красномовство (гомілетіку).

Книжка X. Про пам'ять і виголошування.

Порядок розділів першої книжки свідчить про її зміст:

— Про похвалу красномовству, насамперед про його переваги.

— Про корисність красномовства.

— Поняття риторики, визначення, предмет, мета і завдання оратора.

— Що робить оратора знаменитим.

— Про вади зіпсованого красномовства, передусім про високо-парність, невдале наслідування, байдужість, недоречність, бундючню патетичність.

ЧПрокопович Ф. Філософські твори: В 3 т. — К., 1979. — Т. 1. — С. 103.

78

— Про шкільне, поетичне, емоційно-насичене або алегоричне, низьке, просте і т. ін. мистецтво.

— Про причини зіпсованого красномовства.

— Про троякий рід красномовства або про стиль високий, поважний, середній, або квітчастий, низький, або буденний.

— Про допоміжні засоби красномовства, насамперед про талант, науку і вправність.

— Про наслідування, кого і як наслідувати, де є похвали Цицерона і Златоустові.

— Перераховуються інші латинські оратори і святі отці тієї і тієї мов.

— Перед початком самостійної праці ораторові подаються загальні настанови.

Прокопович ставив високі вимоги до таланту, знань, мовних умінь оратора, адже він «проводить найважливіші справи», «розкриває, переслідує злочини, дискутує про чесноти і достоїнства, відкриває таємниці природи, нарікає на нестійкість долі, говорить про виникнення і загибель царств і про суєтну мінливість речей, ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що здобули славу, тлумачить священні справи трисвятого і найбільшого Бога, виголошує похвали, викладає народові накази і закони... все, що тільки є у природі речей, може бути предметом промов оратора... *Він замикає в межах свого слова всі важливі справи*» [виділено нами. — Авт.]

У розділі «Про корисність красномовства» Феофан Прокопович пише, що з красномовства походить багато благ як громадських, так і приватних, божественних і вигід людського життя, тому ті, хто приступить до вивчення цього мистецтва, «хай найперше навчаться бути чесними і корисними для людського життя». На думку Прокоповича, вміння люб'язно вітати гостей і складати сердечні побажання є «маловажні теми для виступу», основне призначення риторики — патріотичне, формування суспільної думки. Найперше — виголошувати похвали визначним громадянам і керівникам, які добре і розумно керують державою, хоробро ведуть війни, «щоб їхня хоробрість не впала в забуття і щоб інших спонукала до подібних вчинків». Наступне — «промовою запалити інших до діяльного виконання завдань» у військовій справі. Далі — безкровно, словом перемагати бунти і повстання. «А чи вузьке поле розкривається перед нами при писанні листів?» — запитує автор. Він вважає, що посольська служба потребує допомоги красномовців, щоб захистити державу, зберегти її авторитет і не вдаватися до зброї. «Наша Батьківщина мовчки благає допомоги красномовства», щоб закріпити преславні подвиги в історичних пам'ятках і передати нащадкам. Церква також «домагається допомоги красномовних мужів».

79

Як пристрасний оратор і талановитий педагог, великий патріот України Прокопович звертається до учнів:

«Українські юнаки! Батьківщина, а водночас і церква, щоб не обманути вашого довіря, сумлінності, зусиль і праці для досягнення цих та інших незчислених благ, просить вас: перемажіть огиду, здолайте труднощі, не жалійте якусь хвилинку часу посвятити цій дуже приємній праці, бо це мистецтво настільки почесне і корисне, що якби воно було заховане за океаном, на самому кінці світу, то однак його треба б шукати. Адже воно своєю цінністю перевищує всякі труднощі і працю».

Великого значення надавав Прокопович теорії і методиці риторики. Основну частину його риторичного курсу складають розробки стилів і жанрів, композиції текстів, способів словесного вираження, риторичних фігур. В естетичній концепції Прокоповича риторичі належало головне місце, вона — «цариця мистецтв». Тому і в розробці техніки та методики красномовства він великого значення надавав художньому вимислу і відповідно художнім засобам (метафорам, епітетам тощо) його вираження, формуванню вмінь образного мовлення шляхом наслідування кращих зразків, виробленню мовних стилів.

Антична теорія трьох стилів знайшла в творах Прокоповича нове життя. За цією теорією, найвищий стиль використовується для опису дуже важливих, урочистих подій, учинків, він потребує емоційно піднесених слів, величної форми, вишуканих образних засобів. Середній стиль є більш узвичаєним, з помірною кількістю образних засобів, спокійним тоном. Він призначений для істориків, паперистів, які ведуть наукові, ділові справи. Низький, або простий, стиль використовується у промовах про буденні справи, але він не має опускатися до низької розмови.

Феофан Прокопович написав працю «Про поетичне мистецтво», побудовану на засадах «Поетики» Арістотеля. І поетика, і риторика, і просвітницько-ораторська діяльність, і художня творчість засвідчили геніальність Прокоповича, якого О. Сумароков називав послідовником «пресладка Цицерона», короною «красноречия рос-сийского», ритором «из числа во всей Европе главных».

З риторичної лабораторії Феофана Прокоповича і нині можна запозичити багато корисного і цікавого для себе. Сприймаючи основні положення античної риторики часів Демосфена, Арістотеля, Цицерона, Феофан Прокопович додає до риторичної науки свої ідеї й розвиває їх. Погоджуючись з тим, що риторика — це наука переконання словом, що вона має загальнолюдське і суспільне значення,

Прокопович наполягає на *національній* користі красномовства: риторика — це захист інтересів країни, її авторитету; своєї батьківщини, увічнення її історії, захист православної віри, уславлення державців, заохочення молоді до подвигів. Дасться взнаки

єпоха Просвітництва, національного відродження, розвитку барокового стилю.

Відтждаючи на посад архієпископа, Прокопович у листі до своїх колег професорів Києво-Могилянської академії пише: «Треба не йти лише по стежці, що її протоптали інші вчені, але йти вслід за самостійними науковими поглядами, себто стежкою, що, творячи солідну вченість, готує знавців, а не торгашів науки... уже остогидла до нудоти, якщо можна так висловитися, та наука, що не тече з первісних джерел, але крапля за краплею в зіпсованому вигляді тече крізь пожовклий папір з боліт невмілих учителів-ско-морох...»¹.

Прокопович розвинув теорію риторичного ідеалу, сформованого ще Цицероном і Квінтіліаном. Проте якщо Цицерон на перше місце в риторичному ідеалі ставив обдаровання, талант, потім винахідливий розум, сприйнятливий і тривку пам'ять, а вже за ними знання і досвід, а Квінтіліан науку, талант і досвід ставив на один рівень, то Прокопович найбільше цінував знання риторичної науки і наполегливість у навчанні.

За Ф. Прокоповичем, найважливішим для оратора є вміння дотримуватися відповідності між *стилем, ділом* (темою, предметом) і *часом*.

Прокопович розширює перший розділ риторики «Інвенцію» (про винайдення справ, предмета, задуму) введенням ампліфікації, хоча в античній риторичній фігурі вона розглядалася як риторична фігура в «Ело-куції». Це можна пояснити впливом барокової культури, яка вже сформувалася і розквітла у Києво-Могилянській академії і давала змогу говорити багато і пишно про те, про що можна сказати коротко. Ампліфікація як риторична фігура в класичній риторичній розумілася широко: це збільшення, порівняння, міркування, нагромадження. Тому Прокопович переніс її в перший розділ: «Завданням ампліфікації є додати речі величі, а метою — зробити промову сильнішою і успішнішою... аби те, про що доводять, що воно велике, здавалося й справді великим»².

Ф. Прокопович вбачає користь ораторства в увічненні історії своєї батьківщини, «бо так багато її преславних подвигів поминається глибокою мовчанкою», в захисті її інтересів і авторитету, в описуванні життя святих людей, що їх «породила Русь, щоб нарешті знали навіть неписьменні...», а також наші вороги, наскільки багата на чесноти наша батьківщина і наша релігія»³.

⁶ —

81

6-1564

У «Диспозиції», яку Ф. Прокопович подає у третій книзі «Про риторичне мистецтво» під заголовком «Про розташування матеріалу», він дає поради до основних частин промови: вступ обов'язково має бути майстерним, влучним, дотепним, тому що на його основі у

Шрокопович Ф. Матеріалы для истории русской церковной жизни // Труды Киевской Духовной Академии. — К., 1865. — С. 158.

Шрокопович Ф. Про підбір доказів і про ампліфікацію // Філософські твори: ВЗт. — К., 1979. — Т. 1. — С. 191—192.

² Там само. — С. 117.

слухачів складається перше враження про промовця. Розповідь має бути ясною, стислою (короткою), достовірною, приємною, напруженою. Це досягається психологічно-образною мовою і відсутністю зайвого.

Найважливішою є друга частина викладу предмета думки — це *обґрунтування*. Воно досягається вмілим розміщенням доказів (за Аристотелем — це силогізми, ентимеми, епіхрейми, дилеми, індукція). Прокопович визначає три способи такого розміщення доказів:

— природний (за часом, за місцем, за розвитком тощо);

— довільний (за бажанням, за вибором);

— мистецький (за законами стилю, підстилю, жанру).

Великого значення Ф. Прокопович надавав завершенню промови. Він вважав, що вона має складатися з двох частин: переліку сказаного (відновлення основних положень, підсумок) і збудження почуттів.

У розробці питань диспозиції Ф. Прокопович досить чітко йшов за античними риториками — Аристотелем, Цицероном і Квінтіліаном, розробляючи і поглиблюючи їхні основоположні позиції примату рації. Феофан Прокопович виявився найоригінальнішим, наймайстернішим і найцікавішим ритором під час розробки третього розділу риторики — елокуції. Він вважав, що «словесне вираження (elocutio) полягає в тому, щоб найдобрішими словами і вишуканими формами речень оформити той матеріал, який ми талановито підібрали і розважливо розмістили у певному порядку», бо без цього «слабнуть почуття, застигають доводи, сухою стає ампліфікація, тупіють дотепи, не усміхаються тонкощі та жарти, вся промова стає охлялою та нудною й наче повзає по землі, і що більше, навіть здається мертвою»¹. Тому його думки про стиль не тільки зосереджено у спеціальній четвертій книзі — «Про мовностилістичне оформлення промов», а й розсіяні в усій великій праці «Риторика», зокрема у розділах першої книги: «Про вади зіпсованого красномовства, передусім про високопарність, невдале наслідування, байдужість, недоречність, бундючну патетичність»; «Про шкільне, поетичне, емоційно-насичене або алегоричне[^] низьке, просте і т. ін. мистецтво»; «Про троякий вид красномовства, або про стиль високий, поважний, середній, або квітчастий, низький, або буденний». Уже самі заголовки свідчать про те, як послідовно і різнобічно доскіпливо формує Ф. Прокопович вчення про стилі,

³ Прокопович Ф. Про підбір доказів і про ампліфікацію // Філософські твори. — С. 241.

не забуваючи ні про достоїнства (ознаки й переваги) стилю, ні про його вади.

Як для ораторської майстерності найважливішим є вміння оратора дотримуватися відповідності між стилем, предметом (темою) і часом, так і для доброго стилю найістотнішою ознакою має бути *відповідність* між словесним вираженням, предметом промови, ситуацією, почуттями оратора і настроями слухачів. Принцип відповідності сформувався в античній культурі як вияв концепції загальної та абсолютної краси, все має бути в гармонії.

Головними ознаками стилю мають бути правильність і ясність. Дуже важливою на той період була думка Ф. Прокоповича про те, що промови можна складати й виголошувати не тільки латиною, а й живою народною мовою, дотримуючись правильності й чистоти, приймаючи ту живу вимову, якою користується більшість і яка зароджується в центрі народу, бо «кожна мова псується від сусідства з іншими»¹. Це вже був час, коли в Європі активно розвивалися національні літературні мови, заступаючи собою класичну латину. І хоч свою академічну працю «Риторику» Ф. Прокопович написав латинською мовою, все ж, очевидно, відчував, що вже започатковується нова українська літературна мова на народнорозмовній основі.

На думку Феофана Прокоповича, невідповідність між змістом і формою промови породжує вади стилю і позбавляє його чистоти та ясності й тих ознак, які вважав основними для стилю ще Арісто-тель. Ф. Прокопович виділив кілька вад стилю, яких треба уникати:

Холодний стиль — це той, у якому немає живого смислу, думка мертва, а є багатослівність, що не має душі.

Надмірний (надутий, високопарний) — стиль, у якому нагромаджено надміру засобів образності.

Лженаслідувальним стилем названо недоречне наслідування (подібна до чись промови форма, а зміст інший) або надмірне наслідування (до дрібниць).

Поетичний стиль є вадою практичної, дорадчої промови, але він доречний у творчості та в близьких стосунках між людьми, у спілкуванні з Богом.

Сухий стиль, простий стиль стає вадою промови, коли свідчить про бідність думок, змісту предмета, думок оратора, невміння та відсутність вишколу, проте він доречний в офіційних ділових стосунках.

Хиткий, непевний, неорганізований стиль свідчить або про низьку культуру оратора, або про байдужість, не увагу.

Шкільний стиль характеризується дотриманням усіх вимог шкільної риторики. Він може сприйматися як вада в устах досвід-
Шрокопович Ф. Про підбір доказів і про ампліфікацію // Філософські твори. — С. 344.

6*

83

ченого, майстерного оратора, від якого чекають оригінального, авторського стилю.

Хлоп'ячий стиль ← це недоречне, без потреби використання привабливих засобів з метою похизуватися.

Емоційний стиль (парентирс) як ваду сприймають тоді, коли він стосується незначних, не вартих таких емоцій тем.

Насправді ж емоціям і почуттям та способам збудження їх у слухачів Ф. Прокопович надавав великого значення і розробив цю тему у п'ятій книзі своєї праці «Риторика», використавши досвід Платона та Аристотеля і розвинувши своє бачення цієї проблеми. Він поділив усі емоції і почуття на ті, що пов'язані з прагненням людини до чогось, і ті, що пов'язані з уникненням чогось. До перших належать приємні: любов, бажання, надія, втіха, радість, задоволення, впевненість, тривога, занепокоєння; до других — неприємні: ненависть, страх, гнів, обурення, розпач, смуток, сором, співчуття.

Описуючи природу кожного з почуттів, наскільки дозволяла тогочасна наука про людину, Ф. Прокопович міркував, як ці почуття та емоції може оратор викликати і як може їх стримати, погамувати.

Як і в античній риторичній, в риторичній системі Ф. Прокоповича основне місце серед почуттів відведено любові, бо вона є призвідницею багатьох інших почуттів. Щоб викликати це почуття у слухачів, оратор повинен віднайти причини любові і висвітлити їх (розкрити гідності і чесноти). Проте може бути й така любов, що її треба загасити (неблагочестива), стримати, якщо вона надмірна і може перейти у протилежну якість, шкідливу любов повернути на корисну. Така увага Ф. Прокоповича до почуття любові підсилювалася його християнським гуманізмом, закликами до ораторів служити Батьківщині і релігії.

Коли справа ризикована, то у промові оратор повинен вселяти надію і впевненість, посилаючись на приклади з історії і досвіду, а промова має бути смілива і радісна (з красивими фігурами, іронією, жартами, вигуками).

Радість може бути триумфуюча (переможна) і ніжна. Радість неможлива без захоплення, отже, треба шукати яскраві тропи, звучні фігури, неординарні приклади, зразки, щоб викликати у слухачів це почуття. Якщо треба стримати радість, то бажано показати, що предмет розмо* ви і почуття радості від нього скороминущі. Для цього знадобляться вагомими словами, переконливі сентенції, сумні приклади, поважний тон.

Радість тамується смутком. Смуток буває ніжний і німий. Ніжний смуток потребує ласкавих слів, частих синтагм, ніжних вигуків, персоніфікацій, багатозначності і недомовленості. Німий смуток потребує важких слів, мало тропів і фігур, простоти.

Смуток можна погасити втіхою. Проте це складне завдання для оратора і потребує великого вміння філософствувати про життя і смерть, гріх і покаєння тощо.

Для того щоб викликати страх, оратор повинен уміти збільшувати нещастя, а щоб погасити страх — уміти його зменшувати. Для цього треба вдало використовувати зітхання, вигуки, сумнів, розмірковування. Очевидно, Ф. Прокопович вважав, що здатність і вміння викликати емоції й почуття залежать від умінь оратора користуватися засобами сміхової культури, тому що у цьому ж розділі помістив матеріал про дотепи і жарти.

Риторика сміхової культури розроблялася ще в античній риторичній науці, частково в Аристотеля, ґрунтовніше — в риторичних трактатах Цицерона і в працях Квінтіліана: як зробити промову веселою, доступною, легкою? Як висміяти приязно, іронічно, образливо, сердито? Як висміяти, не ставши самому смішним, тощо. Сучасні вислови «солоний жарт», «сальний анекдот» (брудний, грубий) походять, очевидно, ще від Цицеронового терміна *salsum* {солоний, сказаний «із сіллю»}, на відміну від його ж висловів «вишуканий жарт» (*venustus*), «світський жарт» (*urbanitas*).

Вміння жартувати — це природний дар промовця та його іронічний тип міркування, але виявляється воно через мовні засоби. Отже, на них треба звернути увагу. Ф. Прокопович радить використовувати такі мовні джерела жартів: полісемію (використовувати переносні значення слів, протиставляти їх); паронімію (вживати близькі за звучанням слова, дотепно підмінювати їх); етимологію (розкривати смішні етимології, особливо імен); порівняння (порівнювати неспорівнюване); персоніфікацію (оживлювати те, що таким не може сприйматися); гіперболу (значно перебільшувати); аллюзію (робити натяки); вигадування (фіктивне, але правдоподібне) тощо.

Питання мовних засобів сміхової культури тісно пов'язане з основним у риторичному вченні Феофана Прокоповича — з його теорією трьох стилів, оскільки Ф. Прокопович вважав, що жарти й дотепи — це ознаки низького стилю.

Вчення про три стилі виникло із зародженням самої риторики ще в античні часи (V—II ст. до н. е.) під впливом поділу промов на три основні типи: судові, дорадчі та похвальні (Аристотель) і під впливом формування стилів на регіональній основі: азійський, аттичний і родоський стилі. Крім їх змістових ознак (про що йдеться в промові) поступово виформовуються інші ознаки — міра експресивності, міра емотивності й міра етичності. З цього погляду Цицерон у трактаті «Оратор» уже виділяє три роди промов: високий, помірний і простий, щоправда, ще не називаючи їх експресивними стилями, але вже протиставляючи простий і високий за кількістю риторичних прикрашалних засобів. Простий тип промов не має риторичних фігур, тут тільки чиста мова, а високий повинен хвилювати душу багатством риторичних фігур, зокрема періодів. Помірному типу промов відведено проміжне місце між простим і високим.

85

Ф. Прокопович розширив і розвинув ідею трьох родів промов у вченні про три стилі на основі естетики класицизму і принципу логічної трихотомії: *зміст промови* (тема, предмет, мета, результат); *експресивність* (почуття, емоції, психічний стан промовця); *мова* (мовне вираження, засоби, форми).

Ф. Прокопович визначив, який тематично-предметний зміст, яка міра експресії і які мовні засоби відповідають поняттю «високий стиль», а які — поняттям «середній» та «низький» стилі. Так, високим (величним, поважним) стилем рекомендується говорити про видатні і дуже важливі справи — божественні (небесні, вічність) і людські (суворі і справедливі закони, мудрі і героїчні вчинки, перемоги, загибелі царств, присуди долі) — з великою мірою (силою) почуттів і емоцій (захоплення, пристрасті, подиву, болю, страждання). Закон доречності вимагає, щоб такому змістові і такій мірі експресії відповідала система величних і поважних (строгих) мовних засобів високого стилю: рідкісні й вишукані метафори, сильні фігури, зокрема великі ампліфікації і змінні періоди (довгі переходять в короткі і навпаки), ритмічність¹.

Середнім (поміркованим) стилем належить говорити про теми й предмети середні, звичайні, про людське життя без високостей, але гідно, поважно. Почуття й емоції виявляються помірно, але достойно. Мова повинна бути гарною і приємною. Тут вживаються не часті, але приємні метафори, дотепи, правильні слова і речення. Це стиль життя, він широкий, скромний, але може бути і квітчастим.

Низьким (простим, фамільярним) стилем можна говорити про справи малі, низькі, мізерні, щоденні, побутові, господарські, сімейні; з невисокою мірою гарних почуттів або й без них чи з неприємними почуттями. Мовні засоби цього стилю не мають величі, урочистості, тобто звичайні. Серед них можуть бути жарти і дотепи, просторічні та інвективні слова. Ф. Прокопович допускав таку можливість, коли у промові можуть бути елементи двох, а то й трьох стилів.

Ф. Прокопович вважав, що прикрашеність промови виявляється через дві основні ознаки: ритм і достоїнство стилю.

Ритм промови створюється вдалим використанням періодів, членуванням їх на колони, доречним добором слів у колонах і в реченнях. Ф. Прокопович продовжує вчення Арістотеля про структуру періоду, виділяючи першу частину періоду (протосис), що має викликати у слухачів стан очікування, чекання, і другу (аподосис), яка повинна логічно й емоційно та інтонаційно завершити речення, «заспокоїти розум». Внутрішнє членування частин на колони

Щдив.: Прокопович Ф. Про підбір доказів і про ампліфікацію // Філософські твори. — С. 143—148.

86

створює гармонію ритму, яка підтримується лексичним наповненням колон (моноколон, диколон, триколон, тетраколон). Ф. Прокопович звертає увагу на слова *чарівні, милозвучні, приємні, образні та вагомі*. На його думку, чарівні й образні слова—це слова з переносним значенням, вони відсвіжують зір і думку, бо беруть своє значення від гарних речей: світла, сонця, зірок, гарної погоди, блиску, прикрас тощо. Легкі, приємні, милозвучні слова — це ті, що складаються з вдалого поєднання гарних звуків, їх звучання нагадує шум води, що «спливає лагідно по схилах»¹. Вагомі слова — це ті, що виділяються і переконливо вражають.

У частині про розміщення слів Ф. Прокопович іде за Цицероном і не стільки радить, як треба розміщувати слова, скільки зауважує, чого слід уникати, щоб промова звучала доладно: треба уникати збігу однакових голосних і приголосних на межі слів, повторень одних і тих же слів, однакових відмінкових закінчень, надто довгих і однотипних речень, скупчення рівноскладових слів, бо промова здаватиметься повільною і важкою. Слід також уникати віршування у прозі, бо ритм прози має бути свій, не віршовий².

Достоїнство стилю здобувається правильним використанням фігур слова (тропів) і фігур мови (думки). Словесні фігури (тропи) Ф. Прокопович описав у «Поетиці», а мовні фігури (звороти, синтаксичні конструкції і структури) — у «Риторичці». Ф. Прокопович, як і його античні попередники Арістотель та Цицерон, з риторичних фігур найбільшого значення надавав періоду, описав його різновиди: ізоколон (члени періоду мають однакову кількість складів); нерівний, несиметричний період (один член коротший); антитеза (члени періоду протиставляються); об'єднання (період виходить за межі речення або речення виходить за межі періоду). Ф. Прокопович докладно описав усі види відношень між частинами (і колонами) періодів та мовні засоби, якими ці відношення виражаються і граматично оформляються. Це можуть бути відношення: причини, часу, умови, порівняння, роздільності, сумісності, градаційності, бажання, сумніву, відносності {той, хто...}, заперечення, виправдання.

Слід зазначити, що в античній риторичці і пізніше у західноєвропейській поняття фігури розуміли широко та емко. Умовно його можна поділити на три частини.

Фігурами називали слова, які мали фігуральне (переносне) значення. Це були фігури слова. Пізніше актуалізовані фігури слова стали називати тропами. Фігурами називали також мовні звороти (словосполучення, конструкції, синтаксичні структури), які набували переносного значення (фігурального) і усталювалися з ними (нині їх називають риторичними, або стилістичними, фігурами). Оскільки такі фігури виходили за межі слова у тексті, то їх називали фігурами думки. До фігур думки відносили й третій тип фігур — такі змістово-текстові структури, які виражають вольові зусилля мовця, певну частку думки і спосіб її реалізації, тип мислення, передбачувані або

¹Прокопович Ф. Про підбір доказів і про ампліфікацію // Філософські твори. ^С. 258.

²Див.: Там само. — С. 258—265.

87

непередбачувані повороти думки, послідовність думок і зв'язки між ними.

Наприклад, фігура протропа (адгортація) означає спонукування до дії, вибір поведінки, вживається при звертанні (*Громадяни, дотримуйтеся порядку*).

Антиагога (компенсація) означає те, що замість спростування закиду або звинувачення роблять зворотний закид, звинувачення (*Ти сам такий*).

Афоризм (діоризм) — короткий влучний вислів, що містить глибоку думку і став усталеним.

Харієнтизм (термін Ф. Прокоповича) — це фігура, в якій гостра, груба або неприємна думка висловлена гарно, ввічливими словами (*Ото нагріємося, як запалимо власну хату*).

Паронімія (також термін Ф. Прокоповича) — співзвучність слів і співмірність справ.

Апостасис — фігура докладного переліку замість того, щоб узагальнено сказати (*І те, і те, і те...*).

Апофасис — фігура, що полягає у запереченні промовцем своїх попередніх слів (*Раніше я казав так..., але тепер визнаю свою помилку..., ситуація змінилася*).

Аналепсис — фігура, кожна частина якої починається тим самим поворотом думки і відповідно тим самим словом або аналогічним (*Спочатку я доведу, що ти..., потім я покажу, що ти..., потім я наведу приклади, що ти...*).

Комутація — фігура, в якій поєднано дві чи більше думок так, що рема першої стає темою другої (*Окраса людини — мудрість, окраса мудрості—спокій, окраса спокою — відвага, окраса відваги — лагідність*).

Горизм (термін Ф. Прокоповича) — фігура, що є дефініцією якогось поняття, пристосованою до певної теми, випадку.

Такі й аналогічні фігури (їх багато) в сучасній стилістиці й лінгвістиці тексту доречно розглядати як *фігури тексту*.

Чотири книги риторичної праці Ф. Прокоповича відведено для порад, зауваг, рекомендацій, зразків складання промов, листів, історій. Серед професорів Києво-Могилянської академії Феофан Прокопович першим вводить у курс риторики розділ про написання історій з метою увічнити свою Батьківщину.

Феофан Прокопович розробив риторичку епістолярію, сам був великим майстром цього жанру. Він поділяв листи за родами і жан-

88

рами на дорадчі (поради, заохочення, прохання, втішання), судові (звинувачення, виправдання, захист, скарга з погрозою, позов зі звинуваченням) і показові (повідомлення, сповіщення, жартівливі і дотепні листи). Час Ф. Прокоповича був епохою розквіту епістолярію, тому він мав достатньо матеріалу, а його розгорнуті рекомендації і поради, зразки, вимоги були актуальними для освіченої публіки. Ф. Прокопович вважав, що основними ознаками епістолярного стилю мають бути *стислість і чіткість*, і цим значно змінив попередню традицію, за якою писали дуже широкий, розгорнений вступ і коротенький виклад змісту. Ф. Прокопович рекомендував писати короткий вступ листа, чіткий виклад і висновки. Стиль листа, на його думку, має бути не ораторський, а історичний, отже, спокійний, розсудливий.

Ф. Прокопович описав усі види судових, дорадчих, похвальних промов, які були поширеними й актуальними в тогочасному суспільстві, всі його рекомендації й риторичні поради спрямовувалися на досягнення ефективності промов. Для Ф. Прокоповича основним критерієм оцінки їх була ефективність.

Спадщина Ф. Прокоповича оцінювалася неоднозначно. Російський історик П. Пекарський осудив Прокоповича за «огидний сервілізм». Прокопович пишно привітав у церкві Києво-Братсько-го монастиря похвальною промовою Меншикова після того, як Меншиков безжалюно й бездушно вирізав Батурина, навіть дітей і жінок знищив, «одноплемінників оратора»¹. Критично оцінював і М. Сумцов досягнення риторів академій, вважаючи, що вони вчили учнів форми, а не змісту, вчили підлещуванню, пихатості і зарозумілості².

Багато ідей і конкретних розробок Ф. Прокоповича безіменно втілювали наступними риториками, але чимало з них ще чекають своїх дослідників і послідовників великого риторика України.

ТЕОРЕТИЧНА РИТОРИКА

ІНВЕНЦІЯ

Основні закономірності риторики

Риторичне мистецтво вимагає від оратора значних зусиль.

Для того щоб оволодіти риторикою, треба знати її призначення, специфіку й основні закономірності.

Звичайно, у сучасне розуміння риторики не можна вкласти все те, чим вона займалася впродовж 2,5 тисячоліття і що протягом цього часу вироблялось у ній, не порушуючи головної загальної вимоги до кожної науки — її єдності. Те, що відійшло з риторики до інших наук, працює уже на їх користь. Разом з тим немає підстав відкидати те загальне, що виробила риторична традиція за цей час і на основі чого виформувався ідеомовленнєвий цикл як системність мисленно-мовленнєвої діяльності, з дотриманням якої оратор завжди буде досягати мети. Інакше кажучи, риторика виробила певний тип мовомислення, який називають ораторським. Риторика розуміють як науку про умови і форми ефективної комунікації. Таке визначення видається дуже загальним і відповідно неповним, оскільки комунікація може бути

¹Пекарский П. Наука и литература в России при Петре. — СПб., 1862. — Т.

1. — С. 262.

²Див.: Сумцов Н. Иоанникий Галятовский // Киев. старина. — 1884, янв. —

С. 6—7.

і не мовною, а риторика стосується саме мовної комунікації і не звичайної практичної, а досконалої. Ближчою до істини є думка Г. М. Сагач про те, що риторика — це «наука про закони управління мисленно-мовленнєвою діяльністю, тобто про закони, які визначають ефективність цієї діяльності»¹.

У риторичі, як і в багатьох інших, особливо гуманітарних, науках, виокремлення і формулювання законів має абстрактний і дещо умовний характер, оскільки в реальному житті науки її закономірності залежать одна від одної, переплітаються і переходять одна в одну, не становлячи чітко окресленого закону.

Першим основним і найзагальнішим називаємо закон ступеневої послідовності. Він є основою ідеомовленнєвого циклу, забезпечує йому системність і єдність мисленно-мовленнєвої діяльності, спрямованої на підготовку і виголошення промов. В результаті цього він взятий за основу визначення предмета і структури у кла-

сичній риторичі. Основні розділи риторики відображають етапи (ступені) від появи ідеї через втілення її у мовний матеріал, підготовку — і до виголошення промови та одержання очікуваного ефекту від неї:

¹Сагач Г. М. Золотослів. — К., 1998. — Ч. 1. — С. 53—54.

— винайдення задуму, ідеї, мети (інвенція);

— добір і розташування відповідного матеріалу (диспозиція);

— втілення змісту у мовні форми вираження (елокуція і елоквенція);

— тренування оперативної пам'яті, запам'ятовування (меморія);

— виступ, публічне виголошення промови (акція);

— самоаналіз власних успіхів та невдач (релаксація).

У конкретному виконанні цих ступенів підготовки промови їх межі можуть бути нечіткими, розмитими, «забігати» в попередні чи наступні ступені. Наприклад, працюючи на етапі елокуції над мовною, зокрема образною, формою вираження матеріалу, оратор оглядається на попередні етапи — інвенцію (яка ідея?, чого треба досягти?), диспозицію (чи не порушується структура викладу предмета?) й одночасно думає про наступні етапи — меморію (чи запам'ятаю?, чи не переплутаю?) та акцію (як звучатиме?, чи не буде ця образність недоречною?, чи досягну нею мети?). Етапи ніби переливаються один в один, але в напрямку наступного ступеня. Ступеневість у риторичі є чітко вираженою. Порушення її призведе оратора до розгубленості і помилок у промові.

Концепція

Закони є базовими для одного чи двох-трьох етапів ідеомовленнєвого циклу, і вони є базовими у відповідних розділах класичної риторики. Наприклад, концептуальний закон є базовим для першого етапу ідеомовленнєвого циклу і відповідно першого розділу риторики — інвенції. Дотримання цього закону означає, що всім етапам підготовчої роботи до виступу мають передувати задум, ідея і створення концепції для реалізації цієї ідеї. Важливість цього закону в тому, що він підкреслює на початковому етапі пріоритет думки над дією, привчає мовця прораховувати свої наступні дії і підпорядкувати їх майбутній меті — реалізації ідеї. Проте на початковому етапі до мети — реалізації ідеї — ще далеко, тому концептуальний закон потребує створення концепції, яка б проклала мисленно-мовленнєву «стежку» до мети.

Якщо людина дотримується концептуального закону, то він привчає її до організованого мислення, спрямовує до мети обміркованою дорогою, а не манівцями, убезпечує від необдуманих вчинків, від хаотичних дій і суєти. Людина привчається мислити не розсіяно (одночасно про все потроху і зразу), а концептуально, тобто

91

зібрано і зосереджено в одному напрямі на одній думці послідовно за її частинами: концептус (лат. *conceptus* — думка, поняття; від *conspicere* — збираю, задумую).

Концептуальний закон є основним для першого етапу ідеомовленнєвого циклу і відповідно першого розділу риторики — інвенції, тому потребує ширшого висвітлення.

Концепція (від лат. *conceptio* — сприйняття) визначається як система поглядів, розуміння певних явищ, процесів, набір доказів при побудові наукової теорії¹.

Г. М. Сагач визначає концепцію з позиції риторики дуже загально: «...концепція — це система знань про предмет, виражена у стилій, короткій формі. Таке розуміння концепції найбільше відповідає її функціональному призначенню — бути першоосновою мисленно-мовленнєвої діяльності»². Це визначення є навіть більш загальним, ніж подане вище словникове. Воно може стосуватися всіх наук, бо знання завжди є першоосновою мисленно-мовленнєвої діяльності у всіх сферах. Однак стосовно риторики потрібне таке визначення концепції, яке б відображало специфіку риторики як динамічно-процесуальної і перспективної науки. Концепція як система

знань про предмет, виражена у стислій, короткій формі, не має маркера риторики. Для риторики важливою є не тільки система знань, а весь ідеомовленнєвий цикл донесення їх до слухачів і переконання їх в істинності цих знань. В риториці сам процес частіше важливіший, ніж предмет промови. Отже, в риторичних концепціях мають бути не тільки концепти системи знань, а й концепти системи дій (ідеомовленнєвого циклу), породження й кодування тексту та розкодування й розуміння його.

Вироблення концепції є важливим етапом не тільки в ораторстві, а й у всіх сферах наукової та професійної діяльності. Воно потребує усвідомленої послідовності таких дій:

1. Обрання предмета розмови і вироблення свого бачення його. Це те, що для обговорення, дослідження нині називаємо вибором теми. Тут важливим є своє і чуже бачення предмета, з якого можна поповнити своє, а також попередні знання, життєвий і професійний досвід, суспільний запит на тему тощо. Промовець намагається якомога більше дізнатися про предмет, але слід пам'ятати застереження про те, що запозичені знання не повинні заступати власні, своє бачення і своє «я», треба видобувати щось із себе, представляючи свою мовну особистість. Давні філософи вважали, що знання — це камінь для п'єдесталу, на якому вивищується особистість, але вони можуть стати й купою каміння, що поховає під собою особистість. Прагнути слід до першого варіанта.

Див.: *Словник іншомовних слів*. — К., 2000. — С. 556.

²*Сагач Г. М.* Золотослів. — Ч. 1. — С. 70.

Мотивом вибору предмета викладу у риторичі завжди був суспільний, груповий чи індивідуальний інтерес. У латинській мові слово *interesse* означало «бути всередині», «мати важливе значення». Те, що цікаве, а отже, важливе для оратора, він намагався донести до публіки, і навпаки, шукав для себе інтересне серед того, чим цікавиться публіка.

Вибір предмета зумовлювався наявністю в автора певних знань про принципи і правила систематизації та класифікації об'єктів, тобто про таксономію (гр. *taxis* — порядок, розміщення, побудова + *nomos* — закон) як теорію класифікації і систематизації і як саму класифікацію. В таксономії виділений за певним критерієм клас предметів називається таксоном. Якщо такий критерій один, то це одномірна таксономія. Якщо їх кілька, — то багатомірна (наприклад, тварини? однокопитні — парнокопитні, хижакі — нехи-жакі тощо). Таксономи розміщуються в таксономії за рангами.

Це означає, що предмет можна розглядати дуже вузько (один таксоном) або дуже широко (багато таксономів). Інвенція не рекомендувала ні першого, ні другого, а радила ораторам для промов конкретизувати поняття або предмет так, щоб наблизити його до аудиторії у потрібній їй мірі, інтимізувати, потрапити ним у свідомість слухачів. Для цього в розділі «Інвенція» розроблено стандартні типи мовних ситуацій — топіки, про які йшлося вище.

Інвенція як процес вибору предмета і систематизації його складалася з трьох фаз: фази вибору (про що вже йшлося), фази орієнтації і фази заглиблення.

Фаза орієнтації починається на емпіричному матеріалі, добутому самим автором на попередньому досвіді (позитивному, негативно-му, нейтральному) і в експерименті або спостереженнях. Проте швидко виявляється, що цього замало, настає перехід до іншої фази.

2. Вибір проблеми або окремих, особливо важливих питань. На цьому етапі оратор відходить від загальних знань про предмет і зосереджується на якійсь проблемі та заглиблюється в неї. Вибір проблеми залежить від її актуальності і практичного значення, суспільної ваги та компетентності автора і його наукових, фахових чи політичних інтересів.

У фазі вибору рекомендується працювати з емпіричним та енциклопедичним (енциклопедія, тезауруси, довідники, лексикони, монографії, документи) матеріалом, щоб промова чи текст опиралися на об'єктивний фон. Ця фаза має завершуватися планом.

3. Вивчення стану проблеми в науковій, суспільно-політичній, фаховій чи художній літературі, ознайомлення з чужим досвідом. Тепер проблема постає у багатоманітних зв'язках з іншими проблемами, у діахронічних і синхронічних зв'язках, тобто у часо-просторових вимірах, у загальному й конкретному, об'єктивному й суб'єктивному, раціональному й емоційному виявах.

93

Це фаза повного заглиблення в предмет викладу з використанням емпіричного, енциклопедичного й компаративного матеріалу. І тут з'ясується, що емпіричний матеріал може не збігатися з енциклопедичним, бути мало переконливим або його просто не вистачає. Тоді корекція, «наведення мостів» здійснюється за допомогою компаративного матеріалу (посилань на аналогії, інший матеріал, авторитети, прецеденти, порівняння тощо).

У результаті попередньої аналітичної роботи стає очевидним, який матеріал і в яких пропорціях стане змістом повідомлення, які аспекти його висвітляться, якої позиції дотримується і яку стверджує автор; проступають контури структури повідомлення (план).

4. Критичне осмислення власних напрацювань в обраній проблемі і науково-літературних відомостей з неї. В результаті відбувається осмислення і переосмислення свого чи чужого досвіду, свій досвід збагачується чужим, обираються вихідні (методологічні) позиції, формулюються теоретичні (якщо є потреба) або загальні положення змісту, концепти. Це означає, що концепція виступу чи дослідження вже є. Вона може бути побудована на законах формальної логіки чи на законах діалектичної логіки або з використанням законів і формальної, і діалектичної, але з відповідною доцільністю і поясненнями. При цьому виявиться, що багато чого з того знання, яке було на початковому етапі, є несуттєвим і непотрібним для досягнення саме цієї конкретної мети промови, якась частина знань — неістинними. Але чітко постає в мовомисленні оратора зміст (концепція). Проте концепцію ще треба реалізувати, втілити у матеріал, висвітлити, з нею ще треба дійти до мети. Для цього потрібно врахувати й інші закони.

Моделювання аудиторії

Закон моделювання аудиторії потребує від оратора вивчення соціально-демографічних, суспільно-психологічних та індивідуально-особистісних ознак аудиторії з метою наступного забезпечення контакту з аудиторією в процесі виступу.

До соціально-демографічних ознак належать: стать, вік, громадянство, національність, освіта, професія, склад родини, зайнятість (працюючі, безробітні), належність до соціальних верств (селяни, міщани, інтелігенція, переселенці, біженці тощо). Це, так би мовити, видимі соціальні ознаки людини, які ще називають анкетними. Вони дають загальне зовнішнє уявлення про людину, яким має керуватися оратор, але їх недостатньо для того, щоб бути певним, що контакт зі слухачами оратор встановить і мети досягне, бо вони не розкривають внутрішній світ людей.

94

Проаналізувавши соціально-демографічні ознаки, оратор має звернутися до суспільно-психологічних, а потім до індивідуально-особистісних.

До суспільно-психологічних ознак належать такі, що зумовлюються переважно соціально-демографічними, але не охоплюють усіх слухачів, а характеризують групи або й окремих суб'єктів. Це такі ознаки, як потреби, мотиви поведінки, ставлення до промовця і предмета мовлення та рівень розуміння того, про що йдеться.

Потреби є дуже важливим поняттям у психології людини, бо вони визначають її життєві вибори і мотиви поведінки. Потреби бувають неусвідомлені й усвідомлені. До усвідомлених потреб належать особисті, професійні і громадські, в тому числі й громадянські.

Особисті потреби спонукають людину отримувати відомості тільки для себе, для задоволення власних інтересів, як кажуть, замикають інформацію тільки на ній.

Професійні потреби спонукають людину шукати й отримувати знання для того, щоб збагатити власний професійний досвід і в такий спосіб задовольнити особисті фахові потреби. Цінність професійних потреб у тому, що, задовольняючи професійне зростання однієї особи, вони сприяють професійному і духовному, культурному зростанню тих, хто залежить від фахової компетенції цієї особи. Професійне зростання вчителя добре впливає на учнів, професійне зростання викладача — на студентів, лікаря — на хворих. Отже, професійні потреби навіть однієї людини ланцюжком виходять на рівень задоволення професійних і особистих потреб груп людей і всього суспільства. Професійні потреби не можуть замикати інформацію на одній людині.

Громадські і ще вищі — громадянські потреби спонукають людину здобувати інформацію, яка корисна для широкого кола людей і навіть для всіх громадян держави. Це означає, що така людина усвідомлює свою залежність від інших людей у суспільстві та інших — від

неї, що вона знає не тільки свої громадянські права, а й обов'язки. Жити треба разом з іншими, але не за їх рахунок, і самому дбати про суспільство та державу.

Мотиви поведінки людини зумовлюються її потребами або відсутністю таких. Виділяють такі основні типи мотивів: дисциплінарні, емоційно-естетичні, пізнавально-інтелектуальні, морально-етичні.

Дисциплінарний мотив, як правило, є зовнішнім, без власного бажання (чиню так, бо вимагають, зобов'язують, карають).

Емоційно-естетичний мотив викликається мимовільним інтересом або задоволенням (гарно, приємно, весело), але також не підкріплений міцною власною волею і бажанням. У мотивації навчання учнів і студентів переважають саме дисциплінарний та емо-

95

ційно-естетичний мотиви. Вчителі і викладачі повинні розширювати сферу мотивації, формувати вищі мотиви.

Пізнавально-інтелектуальний мотив спрямовує людину на пізнання світу і розвиток власного інтелекту як найбільшої цінності людини. Він формується міцною волею і внутрішнім бажанням, переконаннями.

Морально-етичний мотив — найвищий, бо він засвідчує в людині найвищу міру людяності: наявність совісті, моральних якостей, етичних норм. Він спрямований на збереження людського життя на планеті, на покращення довкілля, на благо для всіх і кожного.

Ставлення до предмета мовлення та промовця виявляється з боку слухачів. Реакція їх на промовця і предмет промови може бути байдужа, погоджувальна, конфліктна або конструктивна.

Байдужа чи інфантильна реакція свідчить про те, що промова не викликала інтересу в слухачів і вони не задіяли свій механізм сприймання та усвідомлення дискурсу. Байдужа реакція виявляється у зовнішньому вигляді людини (міміка, жести, очі, обличчя, відсутність уваги). У такому разі оратор зобов'язаний скоригувати свої дії у напрямку активізації уваги слухачів.

Погоджувальна реакція з'являється тоді, коли слухач легко переходить на сторону промовця і вірить йому: може, справді згодний з промовцем, підтримує його; можливо, малокомпетентний у цьому питанні і не може суперечити; можливо, зайнятий іншими справами, важливішими у цей час; можливо, вдає, що погоджується. Оратор зобов'язаний переконатися, чим викликана погоджувальна реакція, чи вона справжня.

Конфліктна реакція є завжди очевидною і виявляється у негативних емоціях, небажанні слухати і розуміти промовця. Як правило, конфліктна ситуація виникає на розходженні фахових, моральних, громадянських, політичних позицій промовця і слухачів. Приводом до конфлікту можуть бути внутрішні причини з боку оратора чи слухачів (зазнаїство, самолюбство, завищена самооцінка) і зовнішні (поганий вигляд, необачні дії). Конфліктна реакція може бути у відкритій формі (грубі репліки, некоректні запитання) і в прихованій (саботаж, невизнання позиції промовця, загальний шум).

Конструктивна реакція публіки на промову свідчить, що промовець досягнув мети. Між промовцем і аудиторією встановлюється контакт взаєморозуміння, інтелектуальної співпраці, емоційного переживання і задоволення. У таких випадках слухачі ніби доповнюють оратора, дають пропозиції, пропонують варіанти, охоче виконують завдання і прохання промовця.

Рівень розуміння предмета мовлення у слухачів залежить від "їхнього інтелектуального розвитку, освіченості, професійної підготовки, тому очевидно, що він ніколи не буває однаковим у всіх слухачів. Пересічно його визначають як низький, середній чи високий. Проте соціальна психологія точніше визначає поняття «розуміння» як переведення зовнішньої інформації на внутрішній код (мову) і диференційне чотири рівні розуміння:

1. Перше знайомство з предметом спілкування у дуже загальних рисах (про що?).
2. Проникнення у зміст предмета, одержуючи інформацію про нього з різних джерел (літератури, кіно тощо).
3. Вироблення власної позиції на основі осмислення змісту предмета, думок з літератури про нього, роздумів.
4. Застосування одержаних знань про предмет у своїй практиці (навіщо це треба?).

Ці досить умовно виділені рівні розуміння від найпростішого до глибинного свідчать, що процес розуміння є складним і тривалим. Він може закінчитися вже після промови оратора або в результаті самостійної роботи слухачів.

Індивідуально-особистісні ознаки виявляють внутрішній зміст і властивості людини: тип нервової системи, особливості мислення, темпераменту, характер, емоційно-вольову сферу тощо. Для того щоб вивчити індивідуально-особистісні ознаки слухачів, промовцю потрібен тривалий час мовного спілкування з ними. В результаті промовець може змоделювати для себе аудиторію так, щоб успішно залучити всіх, і зокрема окремі особистості, які схильні до конфліктної реакції, до участі в колективній діяльності.

Модельовання аудиторії означає, що промовець має добре знати слухачів (бажано всі їх ознаки і повністю), готуватися до зустрічі з ними, передбачати, де і коли можуть виникнути непорозуміння, а головне, впливати на слухачів за допомогою матеріалу і майстерності мовлення так, щоб дисциплінарні мотиви змінювалися інтелектуально-пізнавальними та морально-етичними, потреби слухачів усвідомлювалися як професійні і громадські, байдужість змінилася конструктивністю тощо.

Стратегія і тактика

Реалізація концепції промови для досягнення мети потребує загального планування на перспективу і конкретного планування найближчих поетапних дій, тобто стратегії і тактики. Термін «стратегія» (гр. *strategia*, від *stratos* — військо + *ago* — веду) нині став загальнонауковим («перен. мистецтво керівництва чим-небудь, що ґрунтується на правильних і довготривалих прогнозах¹»), виник у військовій сфері і позначає більшу гнучкість, динамічність, варіа-

¹ Словник іншомовних слів. — К., 2000. — С. 863.

тивність дій, на відміну від концепції, що позначає загальніше, стабільніше думання. Для реалізації однієї концепції можна розробити кілька стратегій залежно від конкретної мети, вихідних позицій, ситуації і умов спілкування, навчального середовища.

Стратегія виступу складається з кількох компонентів: визначення цільової настанови, виділення основних питань предмета мовлення і формулювання тез. Те, що має назву «цільова настанова», рідко коли має одну настанову, як правило, це цілий комплекс, що містить мету (загальну і конкретну, далеку і близьку), спонування до дії і співпереживань, завдання явні, тобто такі, які будуть поставлені перед аудиторією, і завдання, які промовець ставить перед собою і тримає в собі, тобто певне наскрізне завдання.

Стратегію не можна виробити, не маючи концепції. Вона розробляється для того, щоб реалізувати концепцію, тому стратегія залежить від змісту і завдань концепції, наукової гіпотези. Вичле-новуючи основне коло питань (і можливих запитань), промовець має передбачити, яким є його власний підхід до розв'язання їх, які відповіді є можливими, чого можна і треба чекати від слухачів, яким може бути ефект передбачуваності чи непередбачуваності.

Наступним етапом розробки стратегії є формулювання тез, тобто стислого вираження думок про виділені питання. Тези ніби синтезують у собі відповідні елементи концепції. Стратегії бувають кількох видів: представницька, повідомлювальна, наративна, об'єктно-аналітична, раціонально-евристична та ін.

Стратегія потрібна для того, щоб усю діяльність підпорядкувати концепції, уникнути відхилень і успішно досягти мети, але стратегія ще не є детальною і конкретною. Це входить до сфери дії наступного етапу (закону) — тактичного.

Тактичний закон полягає в конкретизації дій для подальшої реалізації стратегії. Тактика — це за походженням також військовий термін (від гр. *taktike* (*techne*) (мистецтво) — шиккування військ < *tasso* — шикую війська). Він має три значення: 1) складова частина воєнного мистецтва...; 2) засоби, методи, що забезпечують *стратегічний* успіх; 3) переносне значення: «прийоми, засоби досягнення будь-якої мети; лінія поведінки кого-небудь...»¹.

Серцевиною цього етапу підготовки промови, на якому панує вже тактичний закон, є аргументація — наведення аргументів, обґрунтування будь-якого положення, судження (лат. *argumentatio*, від лат. *arguere* — показувати, з'ясовувати, доводити, стверджувати. «Логічний доказ, що наводиться для підтвердження, обґрунтування чого-небудь»²). Вона сприяє активізації мислення та емоційно-вольовій діяльності й оратора, й аудиторії.

Аргументація є логічним обґрунтуванням тези шляхом наведення доказу, прямого переконання та переконання у протилежному. В класичній риторичі аргументація є основною частиною розділу риторики — диспозиції, де описуються логічна та аналогічна аргументації (див.: Диспозиція).

¹ *Словник іншомовних слів*. — С. 875—876. ² *Там само*. — С. 107.

Промовець повинен знати основні критерії добору аргументів:

— міцний зв'язок з тезою — аргумент має бути спрямований саме на цю тезу, а не розпорозуватися на всі;

— істинність, вірогідність доказу;

— орієнтація на обрану аудиторію (аргумент може бути суттєвим для тези, але не «вражати» саме цю аудиторію, не бути для неї переконливим);

— паралельне використання аргументів «за» і «проти», вираженість доказів для того, щоб переконатися в перевазі істинних;

— образна форма аргументації, оскільки вона сприяє інтенсивнішій активізації пізнавальної діяльності слухачів.

Промовець має зважати на умови аргументації, що ведуть до успіху:

— це глибокі знання і всебічна компетенція аргументатора (промовець) з теми, проблем, питань;

— обізнаність промовця в теорії аргументації (знання логічних законів, філософії та морально-етичних правил пізнання істини);

— ораторська підготовка та практичний досвід керування власними міркуваннями, почуттями і волевиявленнями для того, щоб зусилля не розпорозувалися, а спрямовувалися на результат;

— аудиторія має «привласнювати» докази аргументатора, робити їх своїми.

У ролі аргументів використовуються логічні закони, доведення, судження, аксіоми, факти. У ролі доказів можуть використовуватися такі фактори, як авторитет, впевненість, невпевненість (сумнів), обіцянка, погроза та інші суб'єктивні чинники. Це означає, що промовець може переконати в чомусь слухачів, посилаючись на авторитет ученого чи іншої відомої особи («доказ від авторитету»), на свою впевненість чи сумнів, на погоду і здоров'я, обіцяючи щось чи погоджуючи. Потрапляти «на гачок» таких доказів чи ні — то вже справа слухачів.

В такому разі починається етап активізації пізнавально-мислительної та емотивно-вольової діяльності аудиторії. Вона зацікавлюється, включається в роздуми і стає готовою для обговорення, її вже можна переконувати.

Прийоми зацікавлення аудиторії є багато: оригінальний, незвичний початок, несподіваний ефект, емоційний заряд, переключення уваги, каверзне запитання, дотепний жарг, рекламний трюк з метою захопити аудиторію ще на докомунікативному етапі.

^{7*}

99

Широко використовуються прийоми проблемного введення матеріалу за допомогою якогось гострого, справді проблемного (дуже важливого) для слухачів запитання або афоризму, в якому стисло сфокусовано думку мовного жарту. Цими прийомами досягається проникнення думки у зміст предмета, включення слухачів у вербальну комунікацію і особливо у роздуми, спонування замислитись.

До психологічних способів активізації аудиторії можна віднести психологічні паузи, під час яких слухачі мають змогу осмислити сказане промовцем, пройтися подумки по матеріалу, а також завдання для слухачів на пошуки схожості матеріалу (аналогія) та діалогічний спосіб виголошення промови. Вміння промовця будувати свій виклад матеріалу у формі запитань і відповідей змушує слухачів стежити за думкою промовця.

Для активізації аудиторії використовують модель опонента, суть якої зводиться до того, що промовець моделює загальноприйнятту думку, яку, очевидно, підтримує більшість слухачів цієї аудиторії, і ніби й він згоден би прийняти її, та... Тут починається поетапний розбір кожної з позицій цієї загальноприйнятої думки, спростування їх і представлення контрдоказів промовця. В результаті думка чи ціла концепція постає перед слухачами з усіма позитивними і негативними ознаками. Завдання оратора—так подати докази, щоб переконати слухачів у перевазі свого бачення проблеми.

Активізація аудиторії потрібна для того, щоб уникати примусу, дисциплінарних засобів, щоб «завести» аудиторію, «розкрутити» на свідоме сприймання змісту розмови, на думання і роздуми про предмет викладу, щоб створити ауру міжособистісного спілкування.

Серед способів активізації аудиторії розрізняють логічні і психологічні. До логічних способів належать: спіральний, ступеневий, пунктирний, контрастний, асоціативний способи розгортання тези.

Частіше всі способи логічної активізації аудиторії використовуються в комплексі. Проте кожний з них має свої переваги у певній аудиторії. Спіральний спосіб полягає у багаторазовому повторенні однієї думки, але кожного разу з додаванням нової інформації, тобто

відбувається прирощення до попереднього змісту нового, спіраль думки підіймається вище. Ясно, що такий спосіб розгортання тез зручніше застосовувати в аудиторії, недостатньо підготовленій до сприйняття нового змісту. Це спосіб обережний, зручний для конфліктної аудиторії.

Ступеневий спосіб розгортання тези означає поступовий, крок за кроком, рух думки від найменшого, очевидного до більшого і загальнішого, абстрактнішого. Цей спосіб придатний для аудиторії, яка мало знайома з предметом розмови.

Спіральний і ступеневий способи викладу матеріалу широко застосовуються у шкільному навчальному процесі, тому що вони

поступово розширюють сферу пізнання дійсності, відповідно до вікових особливостей сприймання і мислення школярів.

Пунктирний спосіб розгортання тези полягає в розчленуванні думки на частинки і потім об'єднанні їх для того, щоб показати її тяглість і якість у часопросторі. Такий спосіб потребує підготовленої аудиторії, яка могла б свідомо відтворювати пропуски в пунктирі, об'єднувати частини в єдине ціле. Цей спосіб викладу теми частіше використовують у науковій, студентській аудиторії. Без нього не обійтися при викладанні, аналізі чи обговоренні історичних фахових дисциплін, в яких нагромадився матеріал за віки й тисячоліття, а можливостей послідовно його весь подати немає (історія української літературної мови, історія української літератури, історія української культури, історія педагогіки та ін.). Тому «пунктирно» подаються основні джерела і позиції, історичні події, що вплинули на долю нації, етапні явища, вершинні постаті, знакові тенденції, за якими можна сформулювати об'єктивний погляд на загальний розвиток науки.

Контрастний спосіб означає, що розгортання тези має йти на контрастному фоні, шляхом зіставлення й протиставлення різних поглядів і думок на той самий предмет розмови. Цей спосіб можна використовувати для будь-якої аудиторії, але краще, коли вона підготовлена так, що зможе вибрати погляд, ближчий до істини. Цей спосіб більше підходить для аудиторії науковців, молодих учених.

Асоціативний спосіб розгортання тези спирається на систему уявлень і образів у світосприйманні слухачів. Використання такого способу більше залежить від предмета викладу, наскільки його можна розкрити за допомогою образних уявлень (візуальних, акустичних, тактильних, часопросторових, музичних тощо), а також від настрою, образного мислення слухачів. Цей спосіб добре підходить для мистецьки освіченої аудиторії.

Отже, після зацікавлення аудиторії предметом (перший крок активізації), породження у слухачів інтелектуально-пізнавального мотиву до роздумів, проникнення у зміст (другий крок активізації) логічно наближаємося до вирішального етапу діяння — глибинного розуміння предмета мовлення (третій крок активізації). На цьому етапі в процесі обговорення змісту з аудиторією або в діалогічній подачі промовця йде пошук різних, альтернативних думок, виявляються протилежності і суперечності, спростовуються вони шляхом доказів на користь тої чи іншої точки зору. Результати об'єктивного аналізу синтезуються у висновки, які можуть представляти кілька форм синтезу:

1. Найчастіше це буде визнання однієї (перемагаючої) точки зору, погляду чи думки, аргументи на користь якої були переконливішими, ближчими до істини, а сама думка — актуальнішою для слу-

101

хачів чи суспільства в цілому. В міру потреби щось може використовуватися і з протилежної думки.

2. Можливий компроміс (лат. *compromissum*— угода), коли думки є протилежними або суміжними, але мають спільну основу. Тоді шляхом взаємних рівнозначних поступок сторони наближаються до спільного висновку, зберігаючи в такий спосіб основну думку (ідею) і уникають конфлікту.

3. Вищою формою поєднання різних, у тому числі й протилежних думок є консенсус (від лат. *consensus*— згода), тобто таке погодження, якого досягають в результаті дискусій і компромісів.

Слід зважити на таке: під час обговорення наукових питань треба знаходити докази і йти до визнання однієї думки, ближчої до істини. Під час обговорення суспільно-політичних, громадських питань виходить так, що частіше треба вдаватися до поступок і шляхом компромісів йти до консенсусу. Останнє сприятиме уникненню конфліктних ситуацій і налагодженню конструктивних відносин.

Комунікативні ознаки мовлення

Успішно пройшовши всі етапи винайдення та організації думки, промовець наближається до наступного етапу текстотворення, де повністю вступає в дію мовний (мовленнєвий) закон. У класичній риторикі цьому етапу відведено третій розділ риторики — елокуція, в складі якого була елоквенція (вчення про тропи і фігури), що безпосередньо розумілась як красномовство. Цицерон писав, що він вчився правил прикрашання стилю, в яких сказано, що «висловлюватися ми повинні, по-перше, чистою й правильною латиною, по-друге, ясно й виразно, по-третє, гарно, по-четверте, доречно, тобто відповідно до гідності змісту»¹. Пізніше це одержало умовну назву мовного закону.

Дотримання мовного закону означає ретельну роботу над створенням дієвої словесної форми промови. Такої форми власного мовлення можна досягти, знаючи комунікативні функції мови та працюючи над культурою мовлення. Культура мовлення зростає по висхідній лінії від орфографічно-пунктуаційної грамотності (правильності) до стилістичної виразності, стильової доцільності, далі до комунікативної оптимальності і художньої майстерності. Основними ознаками комунікативно якісного мовлення є його правильність, логічність, доцільність, точність, виразність, ясність, етичність, естетичність.

Правильність мовлення в лінгвістичному розумінні означає добре володіння орфоепічними, орфографічними, граматичними, сти-

дістичними нормами сучасної літературної мови. Правильність у риторичному розумінні тлумачиться значно ширше. Крім лінгвіс-

¹ Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1972.— С. 112.

тичної правильності вона містить насамперед правильне, не перекручене розуміння понять, термінів, якими передаються ці поняття, доречне вживання їх, зв'язок думок і понять у єдину теорію, ясність викладу. Правильним є запитання, яке спонукає до думки і пошуку істини. Правильною є відповідь, в основі якої істинні знання (наукові, об'єктивні, достовірні).

Правильність досягається ґрунтовним вивченням мови у школі, виконанням вправ і щоденним вправлінням (тренінгом) у гарному мовленні, виробленим чуттям мови (М. В. Гоголь називав його «мовним вухом»), вмінням і звичкою користуватися граматиками, правописом, словниками і мовними довідниками.

Правильність завжди вважалася обов'язковою умовою й ознакою риторики, а не якимось її особливим досягненням. Цицерон писав: «...вміти правильно говорити... ще не заслуга, а не вміти — вже ганьба, тому що правильне мовлення, по-моєму, не стільки достоїнство вправного оратора, скільки властивість кожного громадянина»¹.

Першою умовою логічності мовлення є логічність мислення, логічність міркувань як етапів розгортання думки. Вміння дисциплінувати своє мислення, міркувати послідовно, спиратися на попередні етапи думання, розвивати наступні, шукати джерела і причини явищ, висувати положення (тези), давати обґрунтування і пояснення фактам, вмотивувати висновки — все це необхідні умови логічності мовлення, про які йшлося вище, а отже, і високої його культури, адже без культури думання не може бути культури мовлення. Видатний український письменник Олесь Гончар писав: «Убога стилістика найчастіше є породженням убогої думки».

Другою умовою логічності мовлення є знання мовцями мовних засобів, за допомогою яких можна точно передати предмет думання і саму думку про нього, якими можна забезпечити смислову зв'язність мовлення, уникаючи таким чином суперечливості у викладі матеріалу, тобто кожен мовець повинен володіти не тільки логікою мислення, а й логікою викладу думки та мовними засобами, якими

¹ Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве. — С. 112.

цього можна досягти (слова з семантикою причинно-наслідкових відношень, відповідні граматичні форми, службові частини мови і синтаксичні конструкції). Логіка викладу думки залежить не тільки від логіки мислення (хоча в основному від цього), а й від ситуації спілкування, від рольових характеристик співбесідників, від призначення і мети спілкування. Вона досягається за допомогою внутрішнього плану відповіді: задум — основна думка — її членування — висновки. Потім необхідно сформулювати тези відповіді, тобто основні положення, закономірності, правила, які ще треба буде аргументувати, розкрити або довести, «одягненими» у відповідну словесну форму: дія відбувається, результат такий, де?, за якої умови?, чому?, коли?, як? За логічної послідовності слова розміщуються так, що між ними не виникає смислових суперечностей.

Кожна теза (якщо це не аксіома) потребує доказів, підстав, тобто таких пояснень, які підтверджують, доводять істинність думки. Кожне наступне положення має органічно випливати з попереднього й бути підґрунтям для наступного. Проте крім положень з послідовним зв'язком можливі й положення з паралельними зв'язками, які оформляються структурами синтаксичного паралелізму. Докази підтверджуються демонструванням дослідів (якщо це можливо), явищ, викладом фактів, кількісних показників, ілюструванням схем, карт, прикладів.

Логічність підкреслюється логічним наголосом основних (ключових або домінуючих) слів, інформативних стосовно даної теми. Логічний наголос — це виділення за смисловим значенням якогось слова чи словосполучення. Логічно наголошувати слово можна високим або низьким тоном, повільним або пришвидшеним темпом, більшою силою голосу, тривалішою паузою перед важливим словом.

Точність мовлення досягається вмінням узгодити знання матеріалу зі знаннями мови, тобто вибрати найточнішу для певної ситуації форму відповіді чи розповіді.

Точність — одна з найважливіших ознак культури мови. Вона утримує нас від зайвого говоріння. Ця ознака складається з двох компонентів: адекватне мовне вираження дійсності, тобто несуперечливе життя; і вживання слів і виразів, узвичаєних для мовців, які володіють нормами цієї літературної мови.

Точності можна досягти, виконуючи дві вимоги: 1. Оформляти й виражати думку треба відповідно до предметів і явищ дійсності, відповідно до понять про них. Слід пам'ятати, що в народі здавна точність пов'язувалася з умінням чітко мислити, із знанням предмета мовлення, вмінням зіставити слово з особою, предметом, дією, явищем. Слово має виражати найістотніше в них і цим найістотнішим воно представлене у свідомості мовців. Тому точність мовлення — це передусім точність слів, точність добору їх.

2. Обов'язковою умовою досягнення точності мови є увага до стилю і жанру текстів, умов, середовища й колориту спілкування, культурно-освітнього рівня мовців, бо в кожному типові мовного спілкування рівень точності «свій», своя міра мовної правди й неправди, і мовець мусить відчувати цей рівень.

Точність мови — це відповідність мовного змісту предметно-речовій дійсності, реальним особам, системі понять. Точність залежить від вибору слова чи виразу, а також від уміння мовця зіставляти слово і предмет, річ, ознаку, явище, слово і поняття про них.

При цьому треба враховувати, з яким значенням нині вживається це слово, а не вживати його з будь-яким із інших значень, які також йому були властиві чи й нині рідко вживаються.

Поняття «точність» практичної (щоденної) мови не збігається з поняттям точності у науковій, офіційно-діловій і художній мовах.

У науковому та офіційно-діловому стилях точність досягається через систему термінів, а в художньому — через систему образних засобів мови.

Точність передбачає граматичну правильність. Без граматичної правильності важко досягти точності, але граматична правильність не є гарантією точності.

Ясність мови визначається як її зрозумілість і забезпечується точністю та логічністю. Ясним уявлятиметься усне мовлення адресатові, якщо його мислення встигатиме за мисленням мовця, а ще краще, якщо трохи випереджатиме, тобто буде ефект очікування сподіваного відкриття. Слухач в такій ситуації адекватно «прочитує» те, що чує, здогадується, що послідовно йтиме далі, і часто каже або думає: «Ясно, я все зрозумів». Ясності усного мовлення сприяють чітка дикція, логічне й фонетичне наголошування, правильне інтонуювання, чергування розміреного та уповільненого ритму, спокійний і ввічливий тон.

На письмі ясність досягається послідовністю лінійного викладу матеріалу, що відображає логічне розгортання думки, точним називанням, членуванням тексту на абзаци відповідно до тем, підтем і сегментів думки, повтором основних, ключових слів.

Ясність повинна бути обов'язковою ознакою гарної мови в усіх мовців і в усіх типах спілкування. Арістотель писав, що достоїнство стилю полягає в ясності, «... коли промова не є ясною, вона не досягає своєї мети».

Чистота мови уявляється насамперед як відсутність у мові чужих їй елементів. До чужих літературній мові елементів відносимо неосвоені запозичення з інших мов, невласливі українській мові форми, що з'являються під впливом інших мов. Засмічують літературну мову не тільки чужі слова, а й свої вульгаризми, лайки, все те, що ображає вихований мовний смак, гідність людини і не відповідає моральним критеріям українського менталітету.

Чистота мови має простежуватися на всіх рівнях її структури і використання: на рівні орфоєпії — літературно-нормативна вимова; на рівні орфографії — грамотне письмо; на рівні лексики — відсутність чужих слів, вульгаризмів, суржику, невмотивованих повторів; на рівні граматики — правильна, завершена будова речень, нормативні словформи.

Чистота мови є запорукою її виразності й естетичності.

³Арістотель. Риторика // Античные риторика. — М., 1978. — С. 15—16.

105

Виразність є ознакою культури мови всіх мовців і виявляється через їх уміння користуватися всіма стилями мови. У наукових текстах вона досягається точністю слів і логічністю викладу, професійною лексикою і фразеологією. В офіційно-діловому стилі для цього використовують адміністративно-управлінську термінологію, сегментування тексту, різні рівні стандартизації, кліше. Публіцистичний стиль увиразнюється суспільно-політичною лексикою, ідео-логемами, інформаційними штампами та експресивними художніми засобами.

У художній літературі виразність формується майстерними художніми засобами: тропами і стилістичними фігурами, комбінуванням слів, що мають переносні значення, доречним використанням різноманітних синтаксичних конструкцій. Приємне враження справляє мовець, який вміло користується багатозначністю слів, синонімами, фразеологізмами, прикметниковими, дієприкметниковими і дієприслівниковими зворотами, мова якого є образною. Коли основну думку або інформацію до неї в реченні вже сформульовано, є сенс повернутися до нього ще раз і подумати, що можна уточнити, додати, як конкретизувати і за допомогою яких мовних засобів (синонімів, антонімів, термінів, прикладок, епітетів, порівнянь, метафор, відокремлених членів речення, вставних слів і словосполучень тощо).

Різноманітність і багатство мови можна вважати однією ознакою, бо різноманітність — це наявність неоднорідних за змістом, значенням, формою, забарвленням одиниць, а багатство мови — це наявність у ній низки різноманітностей. Під цими поняттями розуміють різні тематичні групи лексики, багату синонімію (лексичну і граматичну), тропіку (метафори, епітети, порівняння, метонімії, синекдохи тощо), стилістичні фігури (повтори, паралелізми, періоди, градації і т. ін.).

Одноманітне мовлення втомлює слухачів, різноманітне — активізує увагу. Проте слід пам'ятати, що надто барвисте мовлення відволікає увагу слухачів від змісту, змушує захоплюватися не ним, а тільки формою.

Одним із показників культури мови є естетичність. Вона спирається на всі попередні ознаки: точність, логічність, чистоту, доречність, лаконічність, виразність, різноманітність, образність, які у взаємодії і пропорційності створюють гармонію усного чи писемного тексту, що здатний викликати у слухачів (читачів) естетичне задоволення. Одноманітний, нечіткий, невизначений, засмічений суржилом, випадковими словами текст ніколи не справить враження гарної, вишуканої мови і не викличе почуття естетичного задоволення.

Естетика щоденної практичної мови досягається оптимальним добром мовних засобів, потрібних для певної комунікативної настанови, гармонійною (змісту і форми) цілісністю тексту. Почуття

106

естетичного задоволення викликається ввічливим, дотепним розмовним мовленням.

Проте естетичність мови найповніше виявляється у художній літературі, основною функцією якої є естетичний вплив на читача. Тут вона досягається зоровою і слуховою образністю, емотивністю, емоційно-вольовою експресивністю лексики, красою мовних засобів.

Мовлення має відповідати не тільки темі, змісту інформації, а й ідеї, задуму мовця, ситуації та умовам спілкування. Усне й писемне мовлення, тобто жива мова і текст, завжди мають нести в собі ознаки певного стилю, підстилю, жанру, типу мовлення. Це сприяє ефективності мовного спілкування, сприймання й порозуміння.

Для того щоб досягти виразності й багатства індивідуальної мови, треба про це дбати, а саме:

— розробити програму розвитку своєї мовної особистості (мовне навчання і спілкування, мовне виховання і мовна поведінка);

— постійно збагачувати свій інтелект, вдосконалювати мислення, не лінуватися думати; немає думки — немає мови;

— вважати одноманітність мовлення неестетичною рисою, а бідність словника — ознакою поганого тону, тобто неетичним ставленням до співрозмовників, байдужістю;

— постійно збагачуватися новими мовними засобами зі сфери свого професійного мовлення і близьких фахів; мова — це засіб досягнення професійної досконалості і майстерності;

— виробити увагу до чужого гарного мовлення, намагатися аналізувати, чим воно гарне: багатством словника, інтонацій, особливостями тембру, різноманітністю синтаксичних структур, вмінням будувати фрази і текст, індивідуальною образністю, порівняннями, епітетами, метафорами тощо;

— читати українську класичну і сучасну літературу та публіцистику, пресу, щоб мати «на слуху» рівень розвитку сучасної української літературної мови, розуміти динаміку лексичних норм, відчувати мовний смак епохи;

— постійно бути уважним до своєї мови і мови найближчих осіб, колег, не розслаблятися, дбати про автоматизм гарного мовлення;

— розширювати сферу спілкування, але уникати бездумної балакучості;

— бути уважним до життя, до розмаїття його форм, барв, явищ, процесів як у природі, так і в суспільстві, бо все це спонукає людину до мовотворчості; *

— сприймати мову як свою людську сутність, як картину власного світу, як порадику й помічника в суспільному житті;

— своє мовне вдосконалення розуміти як благородний мовний вчинок і поширювати це розуміння серед колег, близьких людей, особливо серед молоді.

107

Дотримання мовленнєвого закону потребує доброго знання лінгвістичної стилістики, лінгвопрагматики, лінгвістики тексту та володіння лінгвістичним аналізом.

Закон ефективної комунікації діє на етапі реалізації попередньо підготовленого і лінгвістично оформленого матеріалу. Він передбачає кілька обов'язкових дій на передкомунікативному і комунікативному етапі, які мають забезпечити ефективну реалізацію мовної комунікації.

Умовою ефективної реалізації мовної комунікації є встановлення контакту, тобто інтелектуального й емоційно-вольового взаєморозуміння та взаємодії промовця й аудиторії. Контакт може налагодитися сам собою, без особливих зусиль промовця, якщо інтереси його й аудиторії збігаються. В інших випадках можлива якась із названих нижче дій або й усі разом:

— керівництво власною поведінкою;

— корекція підготовленого для виступу матеріалу;

— керівництво поведінкою аудиторії.

Керівництво власною поведінкою не обмежується тільки вмінням себе тримати відповідно до належної ситуації (контролювати рухи, жести, міміку, голос тощо). Головне тут — володіти своїм психічним станом: гасити негативні емоції в собі і викликати позитивні — доброзичливість, коректність, легкий гумор.

Керівництво поведінкою аудиторії можливе, якщо промовець зможе підтримувати й «прочитувати» зворотний зв'язок з аудиторією і вчасно на нього реагувати репліками, запитаннями, зауваженнями, пропозиціями, спонуканням чи, можливо, й жартами.

Корекція підготовленого матеріалу — це вимушена дія. Гарний оратор повинен так все передбачити ще на підготовчому етапі (доступність змісту, час, реакцію аудиторії), щоб не було потреби коригувати в процесі спілкування.

Корекцією доводиться займатися тоді, коли виникають перешкоди, які завчасно не прогноуються (в останню мить змінюється склад слухачів, ставиться інше завдання тощо). Дуже важливо вчасно зорієнтуватися, що треба коригувати: стратегію, тактику, мовну форму чи методику.

Риторика пропонує цілу систему засобів для встановлення контакту: звертання і вокативи, оперативна орієнтація за візуальним (зоровим) і акустичним (слуховим) сприйманням, розвідувальні запитання, мовний етикет, посмішка і реакція на неї, цікаві приклади і доречні цитати, сплановані відхилення (увага до когось із слухачів), активні форми спілкування (тренінг, ділові ігри), колективний аналіз і висновки, вдячність аудиторії, побажання і прощання (етикетні мовні формули).

Відсутність контакту між промовцем і аудиторією зменшує успіх спілкування, а конфліктність між ними може звести його нанівець.

Причини конфліктності можуть критися у заздалегідь провокаційному настрої і нетактовній поведінці слухачів. Однак частіше вони містяться у самому промовцеві: погано підготувався, не володіє методикою живого спілкування, не зміг дечого передбачити, загальмований тощо.

Запобігти цьому на майбутнє може тільки самоаналіз. Цей процес звільняє промовця від ілюзій та самообману, він має починатися зі слухання самого себе і виявлення своїх відчуттів, уміння їх прочитати. Якщо після виступу промовець відчуває легку приємність, це означає, що все відбулося так, як планувалося.

Якщо після промови в душі автора — велике захоплення, можна сподіватися, що вдалося зробити щось більше, ніж планувалося. Коли ж «щось муляє» або охоплює смутна тривога, треба негайно шукати помилки. Як правило, ці спочатку несвідомі відчуття при усвідомленому аналізі підказують, у чому полягає причина. Цей процес називається рефлексією (від лат. reflexio — відображення), тобто дослідженням своїх відчуттів, осмисленням власних дій, самопізнанням. Після нього рідко настає заспокоєння. Частіше виникає потреба коригувати свої мисленно-мовленнєву діяльність та поведінку. Починається пошук координат: що треба було зробити?, що зроблено?, який результат?, на якому етапі є упущення, помилки?

Рефлексія і коригування будуть продуктивними тоді, коли промовець сприйматиме їх як джерело розвитку власної особистості. Для цього треба позбавитись самозакоханості, надмірних амбіцій, вміти бачити себе з боку, тверезо оцінювати свої досягнення, вчасно позбавлятися однобічних оцінок.

Закон ефективної комунікації є основним стрижнем самого процесу виголошення промови і відповідно розділу риторики «Акція».

Наступний етап діяльності промовця ґрунтується на зіставно-аналітичному, або системно-аналітичному (за Г. М. Сагач), законі. Хоча весь період підготовки і виголошення промови також містить аналіз як основну мислительну операцію, після акції виголошення настає для промовця час зіставлення й глибокого аналізу своїх дій та поведінки і сприймання та реакції слухачів, зорієнтованих на кінцевий результат. Цей час повинен бути тим більшим, а аналіз — ґрунтовнішим, чим гірший результат. Серед причин невдачі можуть бути: невідповідність слухачів до сприймання, інші стереотипи і погляди в аудиторії, дуже короткий час для того, щоб змінити напрямок думання слухачів, невміння подолати мовну інерцію слухачів чи невпевненість промовця, невідчуження аудиторії, наявність в аудиторії провокаційних думок та ін. Якою б не була причина з боку слухачів, провина завжди «падає» на промовця, тому що він не зміг цю причину передбачити і вчасно нейтралізувати, скоригувати свою мисленно-мовленнєву діяльність.

ДИСПОЗИЦІЯ

Слово *диспозиція* (від лат. *dispositio* — розташування) має в риториці два значення: 1) як етап підготовки промови, що відбувся за інвенцією (лат. *inventio* — винахід, вигадка); 2) як розділ риторичної науки, в якому висвітлюються головні питання мистецтва організації повідомлення, власне, структури майбутнього тексту, його композиції.

З усього продуманого і вимріяного в етапі інвенції мовець повинен на етапі диспозиції відібрати найсуттєвіше і подумати, як його доцільно розташувати, щоб одержати очікуваний результат, тобто перетворити ідею в план і відчувати те, що він буде повідомляти, як процес. Звідси випливає, що треба зробити чітке членування повідомлюваного і забезпечити внутрішній зв'язок між частинами, щоб промова «не розсипалася», була цілісною і результативною. В процесі тривалої риторичної практики виробилась універсальна композиційна схема промови, а пізніше і будь-якого виступу і цілісного тексту: вступ, основна частина і висновки.

Основна частина диспозиції

Основна частина диспозиції складається з двох частин (планів): викладу предмета (теми) розмови й аргументації його. Перша частина — виклад — справляє враження об'єктивного погляду на предмет (так є!), друга частина — аргументація — суб'єктивована (так є, бо я таким бачу цей предмет тому-то й тому-то). В практиці судової риторики тривалий час (та й нині) ці частини функціонують окремо, тому що особливо важливо відділити корпус фактів від аргументів та коментарів промовця. В живих промовах і писемних текстах інших сфер діяльності такого чіткого фізичного розмежування (ось виклад, а ось — аргументація) може й не бути, бо первісно лінійні відношення між цими частинами поступово ускладнювалися, взаємопроникали одне в одне і спочатку могли називатися *аргументами*, а потім *тезою*. Проте це не означає, що в композиції теми і її мовному вираженні не повинно бути чіткого розуміння опозиційності предмета розмови і його доказовості.

Виклад

Виклад — це представлення, презентація (від лат. *praesentio* — передаю, вручаю) попередньо відібраного факту (або фактів), що становить концепт предмета. Для викладу важливим (як і в інвенції) є критерій релевантності.

Критерій релевантності в риториці розуміється як критерій міри, тобто такої виваженості викладу, при якій немає зайвих подробиць і в той же час адресат буде достатньо поінформований. Отже, першою проблемою викладу є що і в якій кількості подавати. У судовій практиці виклад — це «справа» (набір фактів). Інші учасники обговорення так повинні проаргументувати ці факти, щоб суддя міг (має достатньо підстав) виробити своє фахове рішення.

Топос, визначений в інвенції, в диспозиції, в основній її частині має бути розгорнутим у певному напрямку. Тут можливі дві моделі розгортання, які у зіставленні одна з одною деякою мірою відображають принципову ідею античної риторики, філософії і взагалі класичної науки, а саме: природа (*natura*) і мистецтво (*ars*), природне (живе) і витворене (штучне).

Перша модель має відображати природний порядок елементів, ніби нагадуючи природний плин подій у житті, коли попередні події є причиною наступних, а наступні — наслідком попередніх. Логіка топіків мовного повідомлення йде за логікою реального життя. Так виробилася лінійна схема побудови повідомлень, за якою події подавалися одна за одною, створюючи враження «йде як життя». Дотепні латиняни дали їй назву «ав ово», що означає «від яйця», і цим засвідчили свою прихильність до думки, що в схоластичній суперечці «що було першим — курка чи яйце», вони на боці «яйця». «Від яйця» означало, що події подаються з самого початку від першої до наступної послідовно, крок за кроком, ніби самостійно і вперше переживаються. Ось наступна подія ще може бути, за нею ще інша. Сюжет розгортається як ланцюжок подій і фактів (оповідання, байка, переказ), як шгучних, мистецьких побудов тексту для стимулювання інтересу слухача.

Вся увага в лінійному викладі спрямована на сам виклад предмета, а мовець виконує роль реєстратора фактів, літописця чи хронікера подій, не втручаючись у їх хід. Чим офіційніший (діловий) текст, тим менше помітний там автор.

Виклад за моделлю «ав ово» одержав згодом назву історичного (хронологічного) методу. Він зручний для промовця, тому що можна «пливти за течією» подій, особливо не мудруючи над композицією, користуючись порадою давнього ритора Катона: «*Ret tene, verba sequentur*», що означає: «Тримайся теми — слова прийдуть самі». Якщо, звичайно, ти маєш слова з цієї теми.

Для слухачів виклад предмета за лінійною схемою також зручний: прозорий, легко сприймається, запам'ятовується, не викликає напружень думки. Чітко простежується сюжетність подій і сторонність особи автора. Сам текст приведе слухача до закономірного висновку.

Однак такий комфортний виклад предмета діє на слухачів настільки заспокійливо, що вони втрачають інтерес, внутрішньо «за-

III
синають». І оратор вже не може розраховувати на співпрацю з аудиторією, а отже, і на досягнення комунікативної мети.

Коли з'являється загроза втратити слухачів, то краще обрати другу модель викладу.

Друга модель викладу потребує від промовця мистецтва групування фактів не за послідовністю їх виникнення, а за сутністю, а це означає, що треба володіти мистецтвом групування фактів, аналізу їх. Ця модель, на протигагу «ав ово», мала назву «*in medias res*» («в середину речей»). Різке комбінування, перестановка частин викладу стимулюють інтерес слухачів до повідомлюваного. Тут не можна пливати за течією подій, треба самому уважно стежити за промовцем, визначати, запам'ятовувати, оцінювати авторський мовний виклад, маневри думки, створювати атмосферу мовної взаємодії.

Для другої моделі викладу характерним є поняття «інтриги» (фр. *intrigue*, від лат. *intricare* — заплутувати) та «фабули» (від лат. *fabula* — байка, переказ) як штучних побудов тексту для стимулювання інтересу слухача.

Прямому сюжетному тексту першої моделі викладу протистоїть фабульно-інтригуючий текст другої моделі викладу. У фабульно-інтригуючому тексті попередня й наступна події можуть мінятися місцями, щось пропускатися, членуватися на епізоди або, навпаки,

об'єднуватися, розвиватися в обох напрямках — до фіналу і до початку. Текст може починатися з висновку, конфлікту, якоїсь незначної деталі.

- Друга модель викладу потребує від автора більшої підготовки і досконалішої техніки для того, щоб вчасно представити слухачам оптимальну кількість матеріалу (не більше і не менше, ніж потрібно), а також викликати зацікавлення представленим: чому саме так згруповано матеріал, чого хоче досягти автор, де тут причина, а де наслідок.

Слухач також має бути більше підготовленим до сприймання фабульно-інтригуючого тексту, ніж до сюжетного тексту. В сюжетному тексті логіка речей і подій ніби сама веде слухача до мети, а в фабульно-інтригуючому слухач повинен уміти «читати» хід подій, їх причини і наслідки, розуміти переходи, бути готовим до несподіваних змін, тримати під контролем розвиток думки, розгадувати таємниці, передбачати зміни у фабулі тексту.

Перша модель викладу предмета оперує історичним (хронологічним) та сюжетним методами. Матеріал викладається в часовій послідовності та за розвитком сюжетної лінії.

Друга модель послуговується кількома методами: дедуктивним, індуктивним, аналогічним, стадійним, концентричним.

Проте ці методи стосуються не тільки викладу предмета розмови, представлення, а й аргументації матеріалу, тому що виклад і

112

аргументація з розвитком риторики все більше проникають одне в одне. Створюються інкорпоративні структури викладу й аргументації, в яких «порція» викладу потребує своєї «порції» аргументації, наприклад такі:

1. Перша підтема

1а. виклад

1б. аргументація

2. Друга підтема

2а. виклад

2б. аргументація

3. Третя підтема

3а. виклад

3б. аргументація і т.ін.¹.

Дедуктивний метод

Дедуктивний (лат. *deductio* — виведення) метод полягає у послідовному розгортанні повідомлення і руху тексту від загального до часткового. Це метод пошуку того, як спочатку висловленому узагальненню знайти конкретні підтвердження. Прикладами застосування цього методу можуть бути всі визначення частин мови в підручнику з української (російської) мови: *Іменником називається частина мови, що називає предмет і відповідає на запитання хто, що... , прикметником називається...* і т.ін. Загальне положення зразу визначає напрям пошуку саме певних фактів та ілюстрацій і організовує слухачів бачити ці факти і думати над ними так, як хоче автор.

Дедуктивний метод веде слухачів від наслідку (загального положення) до причини (вона захована в конкретних фактах і процесах) і тим інтригує, провокує слухачів на пошуки цієї причини: фактів, подій, ознак, властивостей, які дають підстави зробити саме таке загальне положення, а не інше. Запам'ятовується слухачам якраз причина, бо вона має образ конкретного факту, а загальне положення треба зрозуміти силою міркування і завчити, запам'ятати, спираючись на факти.

Дедуктивний метод поширений в риториці як такий, що відповідає за побудову правильних умовисновків: задаються правила типу чи класу одиниць (посилання), якщо факт відповідає цим правилам, він підлягає законамірностям цього типу чи класу. Загальні судження розгортаються в часткові. У формальній логіці теорія дедукції побудована саме на дедуктивному методі.

Дедуктивний метод широко використовується у навчальному процесі, особливо у старшій і вищій освітніх ланках.

Індуктивний метод викладу

ЧСлюєв Е. В. Риторика. — М., 1999. — С. 77.

8—6-1564

113

Індуктивний (лат. *inductio* — збудження) метод є оберненим до дедуктивного. Він полягає в переорієнтації ходу думки у зворотному напрямку — від конкретного до загального.

В античній риториці цей метод називався передбаченням основ (*retitito principii*). Промова починалася з часткового факту і слухачі мали бути заінтриговані: куди «хилить» промовець, до чого веде. Проте виклад методом індукції вимагав репрезентативності факту, тобто впевненості в тому, наскільки конкретний випадок є представницьким, переконливим, щоб з нього робити загальний висновок, і як часто він повторюється. Інакше кажучи, індуктивний метод потребує, щоб одиничне було таким, яке б ввійшло чи перейшло в загальне. Наприклад, слова *п ятірка, земля, книга, сон, читання, біг* відповідають на запитання що?, мають опредмечене значення, тому називаються іменниками.

Дедуктивний метод одразу вимагає своїми загальними положеннями інтелектуальної діяльності і від промовця, і від слухачів, а вже потім конкретно-чуттєвого сприймання й емоційного переживання фактів. Індуктивний метод, навпаки, починається з конкретно-чуттєвого сприймання й емоційного переживання слухачів і вже потім має завершуватись інтелектуальною діяльністю — умовисновком. Володіти треба обома методами — індукцією і дедукцією, бо вони взаємодіють, ніби перевіряючи один одного і таким чином утримують нас від помилок у пізнанні дійсності.

Для слухача індуктивний метод спілкування завжди є легшим, тому що думка «визріває» на конкретних фактах. Для промовця обидва методи мають бути однакові, бо до зустрічі зі слухачами він самостійно повинен «пройти» свій матеріал обома методами, перевіряючи результат, і вибрати в конкретному випадку індуктивний чи дедуктивний метод викладу, зваживши всі «за» і «проти» матеріалу, слухачів, умов спілкування, комунікативної мети.

Індуктивний метод ширше застосовується у початковій освітній ланці, ніж у середній і старшій, бо він ґрунтується на конкретно-чуттєвій основі.

Аналогічний метод

Аналогічний (гр. *analogia*—відповідність, схожість, подібність) метод є варіантом індуктивного методу, бо також «веде» слухача (читача) від конкретних фактів, явищ, ознак до загального висновку. Він полягає у зіставленні подій, явищ, фактів для того, щоб виявити, чи можна перенести основні ознаки, властивості, якості, закономірності вже добре вивчених, пізнаних предметів на ще не пізнані, виявити, чи є між ними якась певна відповідність, схожість,

однаковість. Цей метод дає можливість залучати в обіг на основі подібності і відповідності новий, ще невідомий матеріал, закріплюючи його на фоні відомого, отже, розширює межі нашого пізнання світу поза можливостями конкретного бачення, а за відомими зразками, аналогами.

Аналогічний метод поширений в риторичі, коли йдеться про якісь яскраві, виразні чи актуальні, але ще не досліджені об'єкти дійсності, їм шукають відповідники-аналоги серед уже вивчених і ніби заміщають ними, або ці предмети стають аналогами іншим, у яких уже виявили такі самі ознаки. Але ці ознаки повинні бути суттєвими. На мовному рівні (в елоквенції) аналогії реалізуються в низці художніх засобів — тропів і фігур (*тіньова економіка, духовний чорнобиль, айсберг корупції*).

Аналогію не можна будувати на якихось випадкових, факультативних ознаках, бо в такому разі вона не буде достовірною і не пройде випробування на істинність, «розсиплеться».

Стадійний метод

Стадійний (гр. *stadia*—сходина, рівень) метод близький до історичного (хронологічного) методу. Він використовується тільки в лінійній побудові повідомлення, де не допускається ніяка ретроспекція, тобто неможливе повернення назад. Отже, стадійний метод викладу матеріалу можна визначити як рух мовного повідомлення від стадії до стадії за логікою розвитку думки. Суттєвим тут є те, що стадія—це етап, відтинок (частина) міркування, а не факт, подія, час. В одній стадії може бути кілька фактів, подій, ознак, властивостей. Стадійний метод потребує певної завершеності думки на кожній стадії, інакше наступна стадія не буде мати міцної опори (це як кладка цегли, як алгоритм доведення, як етапи в роботі).

Всі спокиси повернутися до попередньої стадії, щоб щось уточнити, додати, спростувати, мають бути передбачені промовцем ще в підготовчому періоді і зняті до процесу викладу матеріалу. Якщо цього неможливо передбачити, то не треба вдаватися до стадійного методу, бо він вимагає суворого дотримання лінійності в розгортанні думки й особливого матеріалу (ніби порційного).

Стадійний метод потребує градування теми за сходишками «вгору» або «вниз» (від меншого до більшого і навпаки; від конкретного до загального і навпаки).

Концентричний метод

Слово *концентр* утворене з латинських слів *cop-* (префікс, що означає об'єднання, спільність, сумісність) і *centrum* (центр, зосередження). Концентричний метод використовують тоді, коли ви-

8*

115

никає потреба вивчити якусь проблему. Тоді в центр уваги (дослідження) ставлять цю проблему і навколо неї колами групують споріднені, близькі, дотичні проблеми, питання, події, факти тощо. Структура викладу нагадує серію кілець, в центрі якої головна точка — ідея, до якої колами сходяться ближчі, а потім дальші питання.

Специфічною ознакою концентричного методу є потреба постійно повертатися до основної ідеї, ніби зв'язуючи з нею весь інший матеріал. В різному матеріалі і в різних контекстах ідея набуває нових цікавих відтінків, конотацій. Під впливом зовнішніх чинників у ній можуть актуалізуватися нові аспекти.

Концентричний метод викладу використовується у науково-навчальному стилі. Тут він дає можливість поступово з віком дитини нарощувати по колах матеріал однієї освітньої галузі. Після освітнього періоду людина концентричним методом протягом життя продовжує набувати знання, бо з віком їй відкриваються нові грані предмета науки.

Широко використовується концентричний метод викладу і в публіцистиці при обговоренні життєво важливих проблем для людини, нації, суспільства, держави, наприклад таких: українська національна ідея, патріотизм, екологія, громадянське суспільство, енергетична криза, чорнобильська трагедія, злочинність тощо.

Аргументація

У риторичі все підпорядковане мистецтву переконання. На етапі інвенції—це підбір матеріалу, в диспозиції—його розташування, в елокуції—добір мовних засобів і способів їх подачі, в мнеморії — запам'ятовування найважливішого, в акції—характер мовної поведінки і паралінгвістичних прийомів (виголошення, міміка, кінесика, жести). Це підтвердження (*confirmatio*) і спростування (*refflatio*) певних положень.

Проте основним етапом і змістом переконання є аргументація як логічна частина диспозиції.

Аргументація в широкому вжитку означає майстерний добір переконливих доказів і як результат—мистецтво дискусії. В основі аргументації лежить складна логічна операція, що є ланцюжком або комбінацією суджень як елементів доказу: теза (гр. *thesis*), аргумент (лат. *argumentum*), демонстрація (лат. *demonstratio*).

Теза

Теза (у перекладі з грецької *положення*) потребує доказу, а часто і додаткового розгортання.

Теоретично кожна теза ніби має право на докази її істинності чи неістинності. Проте практично більшість тез приймаються без до-

казів як очевидно істинні для оперативної пам'яті. Спільні фонові знання формують «енциклопедичне середовище» (Є. Ключев), з якого кожний учасник мовного спілкування в разі потреби шукає і добирає потрібні аргументи.

Теза створює базу для наступних міркувань. Вона може бути дуже стислою, але глибоко змістовною чи полемічно загостреною, або й просто примітивною. В античній риторичі вимагалось від ораторів вміння аргументувати будь-яку тезу. Арістотель вважав, що треба вміння розвивати і аргументувати тезу в обидві протилежні (позитивну і негативну) сторони і під різними кутами зору, наприклад, шукати істинність і неістинність, корисність і некорисність, доцільність і недоцільність. Такі зумисне дискусійні ситуації у напрямках як «за» (pro), так і «проти» (contra) були, як правило, ігровими, тренувальними. В реальних мовних ситуаціях тези аргументуються в одному напрямку — істинності або неістинності.

Аргумент

Аргумент (у перекладі з латинської *доказ*) — це наступне положення (мовні висловлювання чи текст), яке стосується тези й обґрунтовує її чи переконливо доводить істинність тези. Аргументи бувають прямі (безпосередні) і непрямі (опосередковані), в ролі яких можуть виступати аксіоми, точки зору та думки авторитетних людей.

Розрізняють два типи аргументації: логічну й аналогічну.

Основою логічної аргументації є силіогістика (гр. *sylogistikos* — дедуктивний), започаткована ще в логіці Арістотеля. В античній риторичі силіогізми (дедуктивні умовисновки) уявлялись як єдність двох суджень з проміжним: якщо А є В, а В є С, то А є С; А є меншим терміном і суб'єктом, С є більшим терміном і предикатом, В є середнім терміном і залишається за межами висновку.

Розрізняють чотири фігури силогізму залежно від положення середнього терміна для того, щоб гарантувати коректну побудову умовисновку:

$A \in B \quad A \in B \quad A \in C \quad A \in B \quad B \in C \quad C \in B \quad A \in B \quad C \in A$ умовисновок $A \in C \quad C \in A \quad C \in B \quad C \in B$.

Відношення між термінами у силогізмах можуть бути таких типів:

Будь-який... є... (загальностверджувальне судження). *Ні один... не є* (загальнозаперечне судження). *Деякий... є* (частково стверджувальне судження). *Ніякий... не є* (частково заперечне судження).

117

Кожна з фігур може вживатися в чотирьох видах, отже, можна побудувати 64 комбінації суджень, з яких, як пишуть ритори (Є. Ключев), лише 19 гарантують коректні висновки-докази.

Наприклад: *Молоді є веселими.*

Студенти є молодими. Висновок: *Студенти є веселими* і т. ін.

Проте реально в промовах і дискусіях силогізм не завжди розгортається, його посилення випускаються, і доказ ніби сам собою розуміється.

Такі усічені судження Арістотель називав ентимемами. Вони характерні для живого, практичного мислення.

На протигагу ентимемам в античній риторичі користувалися і соритом (гр. *sogos* — *купа, куча*). Арістотель називав сорит чималим ланцюжком суджень з випущеними посиланнями (посилками).

Майстерності аргументації можна досягти, якщо оволодіти силогістикою і знати фундаментальні закони логіки.

Закони логіки

Силогізми допомагають уникнути неточності понять. Логічні закони мають, з одного боку, допомагати будувати докази, а з іншого — запобігати порушенню основних принципів мислення і ведення дискусії. Дотримання законів логіки створює зручність, а від того комфортність мовного спілкування, бо учасники обопільно виконують певні правила, норми мовної поведінки. Для цього треба знати чотири основні логічні закони:

- закон тотожності;
- закон суперечності;
- закон виключення третього;
- закон достатньої підстави.

Закон тотожності

Цей закон формується в риторичі (і не тільки) так: будь-яка завершена думка зберігає свою форму і значення в межах певного визначеного контексту. (Будь-яка сутність збігається сама з собою або дорівнює собі.) Контекст може бути висловленим (написаним) або таким, що тільки розуміється.

Для цього закону поширюється лише на одне мовне ціле, тобто одне висловлення, і в межах певного часу. Якщо я сьогодні щось оцінюю дуже високо, то я не можу в цей же час оцінювати це саме низько. Однак в інший час може бути інша оцінка цього самого предмета. Якщо ж я одночасно даю дві різні оцінки того самого предмета чи явища, то я порушую в мовленні такі вимоги закону,

118

як вірність обраній темі, ідентичність предмета самому собі, реле-вантність, непорушення меж об'єкта і створюю незручності своїм мовним партнерам. Закон тотожності не зобов'язує до всебічного висвітлення предмета, головне — щоб у мовному вираженні він був впізнаваним, ідентифікувався.

Порушенням закону тотожності може бути, наприклад, така мовна ситуація: рецензент каже: *книга дуже хороша, проте в ній немає головного, а якщо уважніше придивитися, то взагалі нічого хорошого немає або його дуже мало* і т. ін. Отже, якщо в книзі немає головного, то ця книга хорошою бути не може.

Закон суперечності

Цей закон Арістотель у праці «Метафізика» сформулював так: «Неможливо, щоб одне й те саме разом було й не було властиве одному й тому самому і в одному й тому ж смислі». Сучасне його формулювання таке: жодне судження не може бути одночасно істинним і неістинним. Інакше виникне суперечність цих смислів, тобто цей закон оберігає мовців від тупикових, безвихідних ситуацій.

Припускається, що два судження про щось одне (річ, особу) можуть бути одночасно суперечливими: одне істинне, друге не-істинне, але логічний закон не порушиться тільки в тому випадку, якщо вони будуть належати різним особам. Це означатиме, що співрозмовники дотримуються різних поглядів, вони мають на це право.

Цей закон також діє в межах одного мовного вираження (вислову, тексту) і в один і той же час. В інший час вислів може означати судження протилежне, тобто те, що було вчора гарним, сьогодні стало поганим, але судження тільки одне, а не два одночасно.

Отже, закон суперечності полягає в тому, що судження і його заперечення не можуть бути одночасно істинними. Цей закон стосується тільки мовного вираження, а не реальних суперечностей у життєвих чи природних ситуаціях. Літом може бути дуже холодно — це суперечність у природі, але наше називання цього не є суперечливим судженням. Воно було б суперечливим, якби ми казали про це одночасно — сьогодні дуже холодно і дуже тепло. Не можна одночасно стверджувати і заперечувати одне й те саме.

Предмет мовлення має бути ідентичним, тотожним самому собі (закон тотожності), мовлення про нього (предмет) також повинне бути ідентичним собі, не суперечливим (закон суперечності).

Риторико-софісти упродовж V ст. до н. е. вчили молоді не стільки мудрості, скільки вправності переконувати людину в істинності навіть неістинних суджень. Вони керувалися філософією, що «людина є мірилом усіх речей» (Протагор). Для цього користувалися

119

«гнучкими» поняттями, на зразок: *смерть є зло для тих, хто помирає, а для грабарів — благо*. Це все є істинним одночасно, але для різних людей.

Закон виключення третього

Арістотель сформулював цей закон так: «Рівним чином не може бути нічого проміжного між двома членами суперечності, а стосовно чогось одного необхідно, щоб було одне — або стверджувати, або заперечувати». Латинське формулювання цього закону має такий вигляд: «Третього не дано». Це означає, що, маючи позитивне і негативне судження, мовець погоджується з першим, а друге відкидає або погоджується з другим, а перше відхиляє, але третього не дано. Довільний вислів: або сам істинний, або істинним є його заперечення.

Цей закон близький до попереднього, він є його продовженням. Закон виключення третього свідчить, що одне із суджень є обов'язково істинним, тоді інше — неістинне, а третього немає.

Закон виключення третього теоретично присутній у кожному комунікативному акті, просто у звичайному мовленні на ньому не наголошується. Очевидно, він є в дискусіях, де чітко проступають і загострюються позиції мовців. В такому разі часто використовують тактику «розвести погляди», яка згладить гострі кути, бо загубить предмет суперечки і навіть зробить всіх однодумцями (один про одне,

інший про інше, а всі разом ніби про одне й те саме). Наші уявлення про предмет поповняться, але ж питання, що є істинним, а що неістинним у цих повідомленнях так і залишаться нез'ясованими.

Тому риторика на початку суперечки чи дискусії пропонує використовувати прийом фіксації полюса контрадикції (суперечності), тобто уточнення предмета суперечки, того положення, істинність або неістинність якого треба довести. Це дасть можливість диску-тантам дотримуватися «генеральної лінії» і своїх позицій («свого берега»), а не перескакувати на суміжні, супровідні чи й протилежні. Фіксація полюса котрадикції швидше приведе до вичерпаності суперечки і закриття теми. Інакше суперечка може йти манівцями і бути тривалою.

Риторика пропонує й тактику допуску, припущення, тобто диску-танту пропонується роль його опонента для того, щоб він відчув, де саме і чому починається розходження в поглядах. Цю тактику можна виразити ще так: якщо ти вважаєш, що правда на твоєму боці, то подивися, а що на протилежному боці, там також може бути правда. В такому разі дискусія знаходить точки розходжень, нестикування і швидше йде до зняття їх.

Закон виключення третього помітно діє в антонімічних ситуаціях, коли є пари протиставлень, але в площині однієї тематичної

120

семантики (добре — погано, зло — добро, життя — смерть, зима — літо і т. ін.). У риторичі наводиться такий приклад: можна протиставити любов ненависті, але не ліхтар сиру¹.

Одна з умов закону виключення третього — точність протиставлення. Суперечливі судження мають бути в контрадикторних (протилежних) відношеннях за формальними ознаками, тобто з використанням заперечної частки не {гарний—негарний}, або хоча б у контрарних (протиставлювальних) за змістом {чорний — білий, день — ніч}.

Це добре відобразив Є. Клюєв на прикладі анекдоту: У відповідь на вимагання бандита «Гаманець або життя», —жертва, подумавши, запитала: «Пробачте, чи не могли б вимені на вибір ще щось запропонувати?». З погляду закону виключення третього вимагання бандита сформульоване не контрадиктивно і не контрарно, тому що поняття «гаманець» і «життя» не можуть протиставлятися. Тут вони протиставляються тільки ситуативно, а не семантично. Жертва не поставила б зустрічного запитання, якби було формулювання «життя або смерть?» Тут третього справді не дано (Є. Клюєв).

Закон про виключення третього виконує диференційну роль, він виділяє дискусію з-поміж недискусій. Дискусією можна назвати тільки таку суперечку, при якій до предмета мовлення можна застосувати закон виключення третього. Дискусія — це така суперечка (еристика), яка спрямовується на пошук істини, тому проводиться за законом виключення третього.

Закон достатньої підстави

Закон достатньої підстави завжди і постійно використовувався в риторичі і логіці, але сформулював його значно пізніше (в кінці XVII — на початку XVIII ст.) німецький філософ Лейбніц: жодне явище не може виявитися істинним або дійсним, жодне твердження — справедливим без достатнього обґрунтування, чому справа стоїть саме так, а не інакше. Отже, будь-яке судження, що приймається, має бути належним чином обґрунтоване.

Цей закон «рятуює» нас від багатослів'я, бо зобов'язує кожного промовця стверджувати тільки те, що він може обґрунтувати, на що він має підстави. Отже, треба з'ясувати, що ми розуміємо під обґрунтуванням і яке саме обґрунтування можна вважати достатньою підставою. Обґрунтуванням вважають таке судження або кілька суджень, які самі не потребують доказів, бо це вже все доведене або перевірене чи десь зафіксоване як доказ.

Достатньою підставою вважають:

— стійкі універсальні судження типу аксіом, законів, максим, принципів, постулатів: закон Архімеда, яблуко Ньютона та ін.;

Шив.: Дюбуа Ж. и др. Общая риторика. — М., 1986. — С. 246.

121

— загальновизнані людським досвідом судження на зразок: хто народився, той і помре; після зими настає весна тощо;

— власні судження, вже доведені або виведені з істинності інших суджень (силогізмів).

До сфери дії закону достатнього обґрунтування входять такі позиції: що належить обґрунтувати (які судження придатні для обґрунтування), чим обґрунтовуються судження і сам процес обґрунтування (доказу).

Отже, підвалиною судження служать прямі аргументи, одержані логічним шляхом (побудовою коректних силогізмів), та непрямі, опосередковані аргументи у вигляді посилань на вже відомі досягнення науки, авторитетні імена тощо (див. «Аргумент»).

Аналогічна аргументація

Аналогічна (гр. analogia — схожість, подібність) аргументація також належить до логічних операцій в тому сенсі, що вона відповідає законам і принципам логічного мислення, тобто «діє за правилами». Разом з тим це операція і риторична, в значенні мовна, бо всі тропи і фігури — це певні типи аналогії (див. «Елокуція»). В основі аналогії лежить порівняння за схожістю, подібністю.

Аналогія як подібність — це проміжна (і перехідна) стадія між тотожністю і відмінністю. При тотожності всі ознаки збігаються (буде серійність), при відмінності немає спільних ознак, отже, порівнювати можна тільки схожі предмети, подібні, а не тотожні або абсолютно різні.

Схожість можна помітити («влвити») у сфері трьох властивостей (якостей): рефлексивності, симетричності, транзитивності. Схожість наводить на думку про якусь часткову взаємозамінність, за якої один предмет ніби можна поставити на місце іншого, і разом з тим ця взаємозамінність не є повною, бо інакше трапиться збіг, тобто нерозрізнення предметів, і вони накладуться один на одного.

У риторичі під рефлексивністю (лат. reflexio — відбиття) прийнято розуміти ідентичність предмета самому собі в певний час, як правило, в момент мови про нього. Це ніби повернення себе в певні часові межі і продумування в них, така собі «часова рамка», бо в інший час предмет розмови може бути уже не ідентичний самому собі, як ми його зафіксували в цей певний момент, — він або щось утратить, або набуде. Предмету, що є об'єктом порівняння на схожість, подібність, потрібна стабільність. Однак більшість предметів аргументації перебуває у розвитку, тому треба їх «влвити» в певний часовий проміжок, і аналогія, яку виведемо, буде стосуватися предмета тільки в цьому часі.

Симетричність в аналогічній аргументації означає, що при порівнюванні предметів за якоюсь ознакою ця ознака присутня в обох як одна й та сама, тобто фіксована. В логіці ця симетричність виражається формулою «якщо А дорівнює В, то й В дорівнює А».

Можна означити симетричність і як незмінність певних якостей чи властивостей предметів у процесі аналогічної роботи з ними, бо якщо вони змінюватимуться, то порушуватиметься система координат і аналогія не виведеться. Це можна пояснити на такому прикладі: Важко встигнути у мовних формах точно описати пейзаж за вікном потяга, що рухається, бо весь час змінюється картина (координати).

Під транзитивністю в риторичі розуміється перенесення певних відношень за впізнаваністю. У логіці ці відношення виражаються формулою: «Якщо А дорівнює В, а В дорівнює С, то А дорівнює С». З погляду риторичі порівняння предметів є основною операцією для пізнання їх, тому що, знаходячи схожість, переносимо хоч малу кількість ознак зі знайомого на незнайоме і в такий спосіб робимо його знайомим, пізнаним, освоюємо.

Аналогічна аргументація ґрунтується на тих ознаках порівнюваних предметів, що схожі або збігаються. В структурі порівняння вони називаються третім членом порівняння (*tertium comparationis*) при суб'єкті та об'єкті порівняння, але саме цей третій член порівняння є основним (за якою ознакою порівнюється), бо ознаки можуть швидко змінюватися (зимове дерево можна порівнювати з чорною графікою, а квітуче — зі снігом, молоком).

Аналогічна аргументація може бути двох типів: фізична і метафізична. Цей поділ залежить від того, чи аналогія відбувається в результаті спостереження ознак предметів власним конкретно-чуттєвим досвідом мовця, так би мовити, наочно, і тоді це фізична аналогія, чи в результаті міркувань над ознаками предметів і виведення умовисновків — тоді це метафізична аналогія.

Серед фізичних аналогій виділяють ще власне фізичні і пережиті аналогії. Власне фізичні аналогії ґрунтуються на тому постулаті, що всі мовці мають однакові органи чуття і приблизно однаковий чуттєвий досвід побутового життя. Тому немає потреби доводити, що ніч темна, а день світлий, земля чорна, а сніг білий, сіль солона, а цукор солодкий. Достатньо лише констатувати об'єкт, як у сприйманні слухачів виникає набір потрібних чуттєвих даних і формується аналогія. Запитань — а це я кий? чи яка? — не виникає.

Пережитою аналогією називають таку, яка виникає на підставі освіченості, пережитих слухачами подій, явищ, фактів та відомих їм з авторитетних джерел, культурно-історичного досвіду народу, національної культури. Це аналогії за фоновими знаннями.

Фізична аналогія може зазнавати певних обмежень: віку (дитина має малий чуттєвий досвід, чогось іще не бачила, не чула, не пробу-

123

вала), місця (мовець тропічної зони не має «досвіду снігу», як ми — «досвіду мусонів чи тайфунів»), часу (сучасні мовці можуть не знати багатьох речей, що відійшли в минуле, та їх назв). У таких мовних ситуаціях аналогічна аргументація не спроможна народитися.

Метафізична аналогія — це теоретична аналогія, що вибудовується шляхом міркування над абстрактними поняттями (комунізм є аналогією фашизму, тому що і той, і той є тоталітарними режимами, основою їх є тоталітаризм).

Аналогічна аргументація має ту перевагу, що вона компактна, діє не через систему умовисновків, а через образ або ідею, а це не потребує розгорнутих коментарів. Аналогічна аргументація використовує для цього систему художніх засобів. Аналогічна аргументація як більш конкретніша і чуттєво-образна є емотивною, вона чарує слухача новими відкриттями, супроводжується Почуттями. Визнавши одне і впізнавши в іншому його риси, ми визнаємо друге, тобто це інше, бо третє (їх риси) є спільним для обох. Це означає, що виникла аналогія. Якщо це не є так, то аналогія не склалася.

Аналогічна аргументація не визначає поняття, а шукає і визначає зв'язок між ними (*Який батько, такий син* — якщо помітили схожу рису).

Аналогія може бути пропорційною й атрибутивною. Пропорційна аналогія потребує рівноправності зіставляваних об'єктів у розумінні наявності в них як спільних, так і відмінних ознак (чоботи і черевики, пальто і куртка (як коротке пальто)).

Атрибутивна (від лат. *attribuo* — надаю, наділяю) аналогія виникає на перенесенні ознак одного об'єкта на інший. Атрибут — це виразна, відмінна ознака, що відрізняє цей предмет від інших.

За аналогією атрибутивного типу одному об'єкту приписуються властивості або ознаки іншого і далі стають уже і його ознакою, а інші ознаки ніби приглушуються. Так виникають аналогії (схожості): *струни [скрипки] серця, зелена [трава] молодь, ведмежа [погана] послуга, вишневі [ягоди] губи* та ін.

Крім прямих аргументів є ще опосередковані. Їх можна назвати конкретно-ситуативними. Вони не мають узагальненого й обов'язкового характеру, а є можливими у певних конкретних ситуаціях мовного спілкування. Наприклад:

Аргумент до події є дуже широким, тому що події є різної сили і величини руйнівного (рідше — творчого) впливу, але для окремої теми і конкретних опонентів події їхнього життя — також аргумент у суперечці.

Аргумент до місця, обставин, ситуації — це посилання на місце й обставини, ситуацію подій, які підсилюють ваше твердження або допомагають спростувати твердження опонента, полегшують або посилюють звинувачення (напр.: *тут не місце про це говорити; в цих умовах треба діяти інакше*) або виправдовують.

124

Аргумент до публіки — це звернення до присутніх як свідків суперечки для підтримання своєї позиції і спростування позиції опонента (*Ну ви ж бачите... Хто з вас не був у такій ситуації!*). Аргумент до публіки може бути дуже вразливим: серед публіки може бути більше прихильників вашого опонента, ніж ваших; публіка може бути необізнаною з обговорюваною проблемою або взагалі бути байдужою до неї. Тому звертатися до такого аргументу треба вкрай рідко.

Аргумент до особи (особистості) — це звернення за підтримкою безпосередньо до присутньої особи як до свідка, як до суб'єкта дії (*А ви могли б так зробити?; А яка ваша думка?; А за кого ви голосуватимете?; Ви як висококваліфікований фахівець знаєте...; Як досвідчений педагог, порадьте...*).

Аргумент до авторитету — це посилання для підтримки своїх поглядів на ідеї, думки, вислови, дії відомих у світі людей, авторитетних для всіх, таких, чий авторитет є незаперечним; це звернення до авторитетів нації, культури, влади, спільноти, партії, громадських рухів; зважання на авторитет керівництва. Аргумент до авторитету є широким, бо в кожній дискусії, полеміці, суперечці і в кожній темі можуть бути свої авторитети. Дискутант, суперники повинні показати широку обізнаність з темою і її авторитетами.

Аргумент до часу — це посилання на неминучість і неможливість щось змінити, що з'явилося або відійшло з часом (*це колись так було, тепер не ті часи, за вікном ХХІ ст.*). Цей аргумент майже завжди переконливий (*колись і глина не така була; колись було так, тепер так не буде*).

Аргумент до події — це посилання на якусь значну подію, що вплинула на суспільну думку, громадське чи приватне життя, долі людей. Для нас нині це посилання на Чорнобиль (аварію на Чорнобильській АЕС), для американців — терористичний акт 11 вересня 2001 р., для росіян і чеченців може бути посилання на війну в Чечні.

Аргумент до сильнішого, багатого, дійового, вдатного, успішного, щасливого — це посилання на приклади, взірці, яких хочеться, але не вдається наслідувати (*Американський бюджет усе витримає, а наш...; Сусід усе вмів робити...; Гроші люблять багатого...; Хтось відпочиває на Канарах...*).

Є ще *аргумент до протилежного* (*argumentum ad baculum* — букв. «паличний доказ») — треба говорити і робити гірше, щоб людина навчилася цінувати і шанувати краще (чим гірше, тим краще); переконання насильством, суворою дисципліною, матеріальною скрутою, тяжкою працею.

Помилка в останньому посиланні (*ad infinitum*) доказу не при-веде аргументацію до чіткого завершення або переведе її на іншу тезу. Тоді опонент скаже: *То ми ж про інше говоримо*.

Надлишкова аргументація (*argumentum nimium probans*) також може призвести до логічної помилки, оскільки серед кількох послань можуть виявитися й такі, що суперечитимуть основному переконливому посиланню, або воно загубиться серед них. Надмірна аргументація хибе багатослівністю, розсіює увагу слухачів і не спонукає їх до основного висновку. Наприклад, якщо теза *праця потрібна* аргументується багатьма посиланнями — *праця формує людину, облагороджує, виховує, збагачує духовно і матеріально, переконує, заспокоює, звеселяє, втомлює, драгує, виснажує* (реально все це є), то яким може бути висновок: потрібне збагачення духовне і матеріальне чи потрібне виснаження?

Помилковим може бути аргумент «від можливого до дійсного» (a posse ad esse non vallet consequetia). Реально щось може бути можливим, але буде помилкою вважати, що завжди справді буде, тобто можливе перейде у дійсне. Аргумент «від можливого до дійсного» тісно пов'язаний з поняттями «необхідної умови» і «якістю ознаки»: суттєва, загальна ознака або часткова, факультативна; постійна, основна чи тимчасова, випадкова. Для того щоб аргумент «від можливого до дійсного» спрацював, потрібно в тезі до нього зазначити «необхідні умови» і «якість ознаки». Наприклад, теза «людина геніальна» потребує поширення (за яких умов? завжди чи іноді? кожна чи окрема?; ця ознака обов'язкова чи вибіркова?) і лише потім аргументації. Звідси випливає наступне: надто загальні положення не можуть бути тезами, тому що їх важко логічно аргументувати. Це або аксіоми, або такі положення спроби аргументації, які наражатимуться на логічні помилки («надлишкової аргументації», «ігнорування необхідної умови» (conditio sine qua non) або «аргументування недостовірною недостовірним» (incerta incertibus), або ні те, ні те не можна довести.

Логічною помилкою будуть і «аргументи, що перебувають поза сферою обговорюваного питання» (argumentum externum), оскільки такі докази не релевантні предмету мовлення і «випадають» з теми, бо з нею не пов'язані. В розмовній практиці такі аргументи оцінюються фразеологізмом «на городі бузина, а в Києві дядько», що у розділі «Елокуція» визначається як риторична фігура думки — алігізм.

Демонстрація

Процес виведення тез із аргументів називається в риторичі демонстрацією (від лат. demonstratio — показування). Демонстрація показує, наскільки вдало побудована вся аргументація. Саме на цьому етапі особливо важливою є мовна тактика, вміння вибудувати і показати мовні конструкції та їх лексико-граматичне напов-

нення. Виділяють демонстрацію логічну і паралогічну. Логічна демонстрація потребує від промовця дотримання правил виведення умовисновків і логічних аналогій. Паралогічна демонстрація допускає неврахування правил і навіть використання їх від супротивного. Тут вступає в дію фігуральна мова.

Продемонструвати доказ означає подати тезу і пред'явити аргументи. Способи коректної демонстрації передбачені викладеними вище логічними законами та теорією аргументації. Некоректну демонстрацію в риторичі називали логічними помилками — паралогізмами. Антична риторика їх не цуралася. Логічні помилки навмисне використовували для того, щоб заплутати адресата, збити з пантелику, хай сам вибирається на правильний шлях. Такі логічні операції називали софізмами, а вчителів риторичі — софістами. Вони проголосили мірою всіх речей людину, істинним вважали не тільки те, що реально таким було, а й те, в істинності чого могли співбесідника переконати. В мистецтві переконання риторичі-софісти досягали вершин риторичного ефекту, який створювався фігуральним мовленням — фігурами слова (тропи) і фігурами думки. Тропи і фігури з погляду логіки є паралогізмами, логічними помилками.

Пізніше демонстрацією стали називати просто ілюстрацію (лат. illustratio від illustro — освітлюю, пояснюю) предмета мови, його фізичний (наочність) чи вербальний (мовний: слово, речення, текст) образ, тобто те, що є відповіддю на імператив: покажи, наведи приклад.

Демонстрація показує, наскільки правильно і доцільно сформульовані тези та аргументи і які при цьому трапляються логічні помилки.

Логічні помилки

Логічні помилки бувають двох типів: помилки в результаті неточного визначення предмета і поділу понять та помилки у структурі силогізму.

Логічні помилки в результаті неточного визначення предмета і поділу понять

До цієї групи логічних помилок належать такі:

1. Суперечності в самому визначенні (contradictio in adjecto). Цю помилку мають у собі вислови про поняття, що містять протилежні ознаки, які не можуть одночасно в ньому бути (*холодне полум'я, квадратне коло*).

2. Визначення невідомого через невідоме (ignotum per ignotum). Така помилка трапляється тоді, коли промовець не знає освітнього рівня, пізнавальних можливостей слухачів і посилається як на приклад на те, чого вони не знають. В результаті не виникає сподіваного ефекту пізнання і зворотного зв'язку, крім запитання: а це що таке?

3. Заперечення замість визначення (via negationis) — така помилка трапляється тоді, коли, не знаючи точної дефініції, йдуть від протилежного (*чорне — це не біле; доведи, що ти не ведмідь*).

4. Тавтологія (гр. tauto logos — те саме слово; лат. idem per idem — те саме, за допомогою того самого) — помилка, при якій поняття визначається само через себе («я» є «я»), тобто двічі відтворюється те саме, не поповнюється новою інформацією.

Тавтологія може бути риторичною фігурою (див. розділ «Ело-куція»).

5. Плеоназм (гр. pleonasmus — надлишок, надмірність) — близька до тавтології помилка. Різниця між ними полягає в тому, що тавтологія — це повний повтор, а плеоназм — частковий, при якому зміст одного поняття є частиною іншого, здебільшого ширшого поняття: *місяць березень (березень тільки місяцем і є), рівна половина* (якщо половина, то вже рівна) тощо.

Плеоназм також може бути риторичною фігурою.

6. Полісемія (гр. polysemos — багатозначний) також може стати причиною помилки, якщо обрати з двох чи кількох значень не те, що треба, що відповідає меті спілкування.

7. Номінативна підміна (fallacia secundum dictionem) також може стати помилкою, коли позначене певним словом поняття на наступному етапі вже позначається іншим словом (*продукти — їжа — харчі*).

8. Непорівнювані поняття (notiones disparatae) — ця помилка трапляється при аналогічній аргументації, коли предмет порівнюється з дією або дія з обставинами тощо.

9. Порівняння замість визначення (via negationis) — ця помилка трапляється тоді, коли мовець, не знаючи точного визначення, намагається приблизно пояснити через порівняння з чимось, чого також точно не знає (*кава — це щось як наркотик*).

10. Змішування суттєвого з випадковим (fallacia accidentis) трапляється тоді, коли промовець не знає категоріальних, обов'язкових ознак та факультативних, тимчасових, додаткових і ці додаткові представляє як основні, але це не є так (*Всі жінки люблять телевізор*).

11. Називання роду замість виду і виду замість роду, перенесення предмета з одного роду чи виду в інший — такі помилки трапляються тоді, коли промовець не володіє таксономією предмета розмови і не вміє розрізняти рід та вид.

12. Побудова лінійних ланцюжків там, де мають бути ієрархічні: *дерева і яблуні зацвіли; ми і люди уважно слухали*.

Помилкова основа поділу або класифікації (*fundamentum divisionis*) приведе до несуттєвих ознак (*жінки романтичні, чоловіки — ні*) або до суперечливих висновків.

Логічні помилки у структурі силогізму

Логічні помилки цього типу можуть бути пов'язаними з вище розглянутими помилками визначення і поділу понять.

1. Первинна неправда (*proton pseudos*) — помилкова теза викладу стає причиною наступних помилкових суджень або взагалі заводить їх у глухий кут: помилка породжує помилку. Якщо проголосити помилкову тезу, що столи сплять, а цей предмет є нашим столом, то висновок, що наш стіл спить, буде таким же помилковим, як і теза.

2. Підміна тези (*ignotatio elenchii* — недоведення доказу) може трапитися через незнання промовцем матеріалу або через надмірне захоплення ним, тоді губиться ниточка міркування. Не довівши попередньої тези і не зробивши висновок, промовець переходить до іншої тези, починає її доводити, але результату втішного не буде, бо не було нормального початку.

3. Змішування кількох питань в одному (*fallacia plurium interrogationum*) приведе до помилкового висновку, тому що в ході логічної процедури в структурі силогізму не можна буде відповісти на всі запитання відразу. Наприклад: *Усі люди або щасливі (розумні, дурні, ледачі), або ні.*

4. Змішування причини і наслідку може трапитися з вини промовця, який наступну подію подає як причину попередньої, хоча вона є наслідком. Або так невиразно подасть події, що не можна зрозуміти, де наслідок, а де причина: *все згоріло II була пожежа; не зібрали врожай II пропало все.*

5. Аргументація неправдивими судженнями (*fallacia falsi tnedii*) приводить до неправдивого висновку.

6. Помилки в першому терміні і (або) в середньому терміні силогізму призведуть до неточності у висновку: *всі чоловіки є зрад** тиками, *Іван є чоловік, висновок: Іван є зрадником.*

Цю саму логічну помилку можна кваліфікувати як іншу помилку — ігнорування необхідних умов для середнього терміну силогізму, бо не вказано, в яких умовах чоловіки можуть бути зрадниками.

7. Порочне коло (*circulus vitiosus*) — типова логічна помилка, коли теза підтверджується тими самими аргументами, з яких сама виведена, в результаті утворюється коло, з якого іншого виходу немає, повертаємося до тези (наприклад, у мовленні дітей: *люблю, бо подобається; подобається, бо я так люблю*).

Дві логічні помилки — висновки про все ціле за його частиною і висновки про частину за її цілим — бувають тоді, коли частина

9 —

129

6-1564

не однорідна з цілим, не зливається з ним, коли ціле не є гомогенним, тобто таким, що субстанційно є єдиним.

Помилка в останньому посиленні (*ad infinitum*) доказу не приведе аргументацію до чіткого завершення або переведе її на іншу тезу. Тоді опонент скаже: *То ми не про це говоримо.*

Висновки

Кожна промова, текст мають завершення (конклюденцію). Закінчення бувають двох типів: риторичний елегантний фінал або підсумковий доцільний фінал. Елегантний фінал означає, що промова (виклад і аргументація) повинна закінчитися якимось красивим прийомом: поезією, жартом, самоіронією, несподіваним, але влучним порівнянням або доречним каламбуром. Таким фіналом часто завершуються епідейктичні, публіцистичні промови. Слухачі мають одержати естетичне задоволення, полегшення, відчуття гарний настрій. Промовець ніби відсторонюється від викладу й доказів, даючи слухачам волю самим далі розібратися й зробити свої висновки. До їхніх висновків можна буде повернутися вже при іншій нагоді. Над елегантним фіналом треба багато працювати, і він вдається тільки високомайстерним, обдарованим, творчим ораторам.

Доцільний підсумковий фінал потребує таких висновків, які повинні бути релевантними темі й доказам. Такий фінал є основним в академічних, науково-навчальних, дорадчих промовах.

Риторика виробила три типи доцільних (релевантних) фіналів: підсумкові, типологічні й апелювальні.

Підсумкові висновки

У таких висновках синтезуються результати всієї роботи (і викладу й аргументації), підбиваються підсумки й остаточно формулюються закони чи правила. Синтез матеріалу надає можливість у висновках побачити цілісний образ предмета розмови і представити його слухачам. Тому ці висновки можна назвати синтезними.

Слід пам'ятати, що у висновку це може бути вже третій повтор теми викладу й основних доказів, отже, або це вже — істина, або, де її немає, — треба зробити уточнення, яка інформація про предмет розмови пропонується слухачам і чому.

Підсумок можна робити двома шляхами: або збирати всі знання про предмет розмови, висловлені вище, або ці знання впорядковувати за етапами, послідовно, як розгорталася лінійна структура повідомлення (за моделлю «ab ovo»).

При обох підходах можна окремо виділити авторське бачення і підсилити акценти повторами, тоді виразніше постане сам предмет розмови, його сутнісні ознаки, функції і призначення.

Якщо підсумок ґрунтується на предметі розмови, то врахуйте деякі застереження:

— розмежуйте об'єктивне в предметі і суб'єктивне у вашому баченні цього об'єктивного; > * ».

— розрізняйте явище, факт, подію й оцінку;

— на цьому етапі вже не вводьте нових точок зору;

— розрізняйте суттєве і випадкове; наголошуйте на суттєвому;

— вже не додавайте нових даних, не розширюйте і не звужуйте предмет розмови;

— намагайтесь дотримуватися стрижня, думки, не відволікайтесь цікавинками; для них мало бути місце в основній частині, у викладі;

— не переформульовуйте до невпізнання вихідні положення, але й дбайте про те, щоб не було набридливих мовних повторів. >

Підсумок за структурою повідомлення повинен відображати головне не в предметі, а в логічній схемі розповіді про нього. Це певна аотація, короткий огляд сказаного, виведеного з розмови про предмет.

Основні застереження (правила) до нього такі:

— схарактеризуйте загальну структуру повідомлення;

— не перебудовуйте на ходу повідомлення; »

- не вирівнюйте всі частини повідомлення, тому що воно вже відбулося і висновок не відповідатиме дійсності; щоб не виникла потреба в цьому, «пройдіть подумки» виклад матеріалу перед промовою;
- не пропускайте важливих, насВаш погляд, пояснень при певній речі від однієї частини до іншої; контурно (схематично) нагадайте їх;
- не змінюйте термінологію, повторіть її ще раз, щоб закріпилася у сприйманні слухачів;
- перевірте, чи відповідають висновки задекларованим положенням на початку виступу і чи відповідають на запитання, поставлені там.

Типологічні висновки

Типологічні висновки поглиблюють уявлення про предмет і таким чином надають слухачам можливість ще раз зрозуміти тему. Типологічні висновки не зводяться до переказу основних положень повідомлення про предмет чи структури цього повідомлення, тобто до повтору змісту викладу промовець не повертається. Типологічні висновки бувають двох видів: типологічні висновки зтіерспекти-вою і типологічні висновки з фоном.

Типологічні висновки з перспективою показують, як певна проблема, подія, факт, явище «вписуються» в історію питання і в

9* 131

перспективу, задають напрям гіпотетичного розвитку сучасного стану предмета на майбутнє.

Загальна схема типологічного висновку: «вчора — сьогодні — завтра» або «що було — що є — що буде» завжди викликає зацікавлення у слухачів. Типологічний висновок використовує аналогічні прийоми підсумовування матеріалу, екстраполяцію частин викладу одна в одну та прогноз розвитку як самого явища, предмета, так і науки про нього.

Виводячи типологічні висновки з перспективою, слід зважати на рекомендації (правила), вироблені риторикою:

- не робіть далекого прогнозу, на нього може не вистачити матеріалу;
- пам'ятайте, що прогноз — це тільки ймовірне судження, тому не давайте жорстких, категоричних прогнозів;
- не прогнозуйте недостатньо аргументовану тезу;
- пам'ятайте, що гарний прогноз мобілізує сили слухачів, а поганий — пригнічує, розслабляє;
- * робіть висновок про предмет «тут» і «зараз», не мрійте багато, щоб не втратити довіру у слухачів.

Типологічні висновки з фоном подають предмет у ряду однорідних, споріднених або подібних предметів чи ставлять його в опозицію до них: як предмет викладу виглядає на фоні інших, чим вигідно вирізняється. Промовець має знайти таке місце предмета розмови, щоб його можна було розкрити і відповідно показати у кращому (чи гіршому) світлі. У типологічних висновках з фоном також задіяна екстраполяція частин викладу, але просторова (у сферу поширення), тоді як у типологічних висновках з перспективою використовується екстраполяція часова (темпоральна: у глибину віків).

Складаючи типологічні висновки з фоном, треба потурбуватися, щоб фон (матеріал про інші явища, предмети, поняття, відношення) був доцільним, правдивим і доповнював уявлення слухачів про предмет даного викладу. Фон може бути однорідним до предмета викладу (суголосним, подібним), а може бути контрастивним (опозиційним, протилежним).

Апелювальні висновки

Апелювальні висновки — це пряме звертання до слухачів при завершених промови. Якщо підсумкові висновки — це синтезовані утворення (логічні), а типологічні — аналітичні (логічні), то про апелювальні висновки можна сказати, що вони конкретно-чуттєві, емоційні (паралогічні). Вони використовуються в судовому, епідейктичному, конфесійному, публіцистичному красномовстві.

132

у судовій практиці поширені такі апелювальні висновки: «Ви-сокий суде! Я визнаю, що мій підзахисний винен, але...». Словом: «хай кине в нього камінь, хто сам без гріха!». Апелювальні висновки доречні у лекціях на морально-етичні теми, у полемічних виступах, у бесідах з молоддю, з віруючими,

Апелювальні висновки зменшують дистанцію між промовцем і слухачами та інтимізують ситуацію спілкування. Такі висновки використовуються для емоційної розрядки, щоб зняти напругу міркувань і подивитися на предмет розмови ніби збоку: без логіки, а на почуттях. Тому перед апелювальними висновками треба все з'ясувати з тезами, аргументами, ілюстраціями і фактажем та підсумками, щоб сказати: «Тепер, коли нам все відомо про...», я звертаюся до вас...».

Використання апелювальних висновків також вимагає дотримання певних правил мовної поведінки:

- не питайте дозволу в аудиторії на те, як вам завершувати промову;
- не підкреслюйте надто дистанцію між вами і слухачами, але й не втрачайте її;
- *— користуйтеся горизонтальною моделлю спілкування (партнери в спілкуванні), а не вертикальною — зверху вниз;
- не рекламуюте себе;
- не характеризуйте аудиторію, особливо негативно; —не протиставляйте ні себе аудиторії, ні окремі групи слухачів між собою;
- не забігайте наперед, особливо з негативними оцінками;
- не змушуйте відповідати, коли того не хочуть;
- переконайтесь, чи доречним було використання саме такого (апелювального) типу висновків.

Маючи до роботи три типи висновків, промовець повинен сам зорієнтуватися в конкретній мовній ситуації, яким типом скористатися. При логічній демонстрації краще скористатися підсумковими висновками, при аналогічній більше підходять типологічні висновки, а при паралогічній демонстрації (емоційній) зручніше робити апелювальні висновки.

Проте слід пам'ятати, що риторика — наука переконувати —завжди радить вибирати те, що є доцільнішим у конкретній мовній ситуації. Цим і повинен керуватися мовець.

ЕЛОКУЦІЯ

Етап мовного (вербального) вираження промови є органічним у мисленнєво-мовному рухові від мотиву, ідеї, задуму, який стимулює думку, до формування самої думки у внутрішньому слові, а

133

згодом у значеннях зовнішніх слів і, нарешті, у вимовлених словах. Процес породження мовлення досі залишається таємницею, хоча сучасні Дослідники запропонували чимало його моделей (рівневих, циклічних, еквіфінальних)¹. Основою рівневих та циклічних моделей є уявлення про процес породження мовлення-----

побудови комунікативних одиниць як низку послідовних кроків, циклів, етапів, модулів². С. Д. Кацнельсон так подав процес переходу від думки до слова:«... від активізованих елементів свідомості до окремих подій і станів, від подій і станів до пропозицій і мис-

ленневих структур складнішого порядку, від глибинних семантико-синтаксичних структур до поверхневих речень, оснащених лексемами і граматичними формами, і від останніх до... фонологічних структур — таким є в загальних рисах шлях, який здійснюють елементи свідомості в процесі породження мовлення»³.

Еквіфінальна модель допускає не тільки поетапні фази породження мовлення, а й паралельні, суміжні, супровідні, одночасні, що й видається імовірнішим, оскільки процес породження мовлення залежить від багатьох чинників, які діють не тільки послідовно, один за одним, але й паралельно, одночасно, вибірково і взагалі «якось інакше». У цьому «якось інакше» і криється загадка породження мовлення. Питаннями породження мовлення і текстотворення займаються кілька наук — мовознавство, психолінгвістика, когнітивна лінгвістика, досліджуючи ці чинники. До останніх належать: інтелект, оперативне мислення і база знань людини, відображена в лексиконі; емоційно-вольова і психічна сфери, а також мовна здатність людини. З погляду когнітивної лінгвістики мовну здатність можна трактувати в таких трьох складниках: а) мовні знання (з фонетики, граматики, лексики, слововживання і словосполучення, комбінаторики); б) позамовні знання, одержані пізнавальним досвідом і представлені у мовній формі; в) знання принципів і прийомів мовного спілкування, стилів і жанрів, мовних ситуацій.

Домовленнєві етапи підготовки промови відображені у попередніх розділах риторики — інвенції та диспозиції. На етапі задуму мовець оперує слідами свого попереднього досвіду — енграми-мами, тобто уявленнями про предмети. Це прототиповий рівень пам'яті, на основі якого відбувається кодування невербальної і вербальної пам'яті. Правій півкулі кори головного мозку властиве цілісне і одноїменне сприймання світу, а лівій — ступеневе, послідовне, аналітичне.

Оперативні одиниці свідомості і мислення — енграми — правої півкулі пов'язуються з мовними корелятами їх у лівій півкулі. Так відбувається перехід від цілісного сприймання ситуації до її розчленування (від гешталту, фрейму)¹, до компонентів, до лінійного ряду. Починаються операції розчленування початкового задуму, категоризації основних елементів.

¹ Див.: Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. — Л., 2000. — С. 33.

² Див.: Кубрякова Е. С. Модели порождения речи и главные отличительные особенности речепорождающего процесса // Человеческий фактор в языке. Язык и порождение речи. — М., 1991. — С. 30.

³ Жацнельсон С. Д. Типология язка и речевое мышление. — Л., 1972. — С. 127.

134

Відбувається формування «матриці» майбутнього висловлення. Цей момент (етап, модуль, крок) можна назвати пропозиційним, бо на ньому утворюється судження—граматичне ядро (предикатив, пропозиція) речення. Цей етап називають глибинно-синтаксичним (що скажу?, про що?) представленням (або семантико-синтаксичним фреймом)². На ньому відбувається синтезування синтагматичних структур.

Наступним кроком є побудова поверхневої структури висловлення, при якому відбувається заповнення місць у структурі пропозиції номінативними елементами (лексемами, лексичними словосполученнями, фразеологізмами), тобто формується поверхневий семантико-синтаксичний фрейм. Починається текстотворча робота мовця з лексиконом — системою, в якій кожна мовна одиниця зберігається разом з правилами її використання, з її можливостями вживання. Лексикон — це мережа одиниць з різноманітними складними, рухливими взаємозв'язками, серед яких є стійкі валентні моделі (предикативні сполуки), традиційні, новітні тощо.

Зважаючи на це, можна уявити, якою складною є робота оратора над промовою на етапі елокуції, коли задіюються механізми розчленування початкового задуму. Тут можуть відбуватися різноманітні мислительні операції над структурами представлення знань: *актуалізація* (що є особливо важливим?), *категоризація* (виділити основні категорії), *атомізація* (дійти до деталі, риси, ознаки), *декомпозиція* (перегрупування), *контрастування* (з метою виділення, підкреслення чогось), *формування* релевантної множини і вибір з неї найточнішого мовного елемента (слова, форми, словосполучення), заміни їх, перенесення за значенням, функцією тощо.

Конкретна елокутивна робота («одягнення» змісту у точну мовну форму) залежатиме від призначення і теми виступу, ситуаційних умов, аудиторії слухачів і відбуватиметься відповідно до них з більшою або меншою мірою деталізації, увиразнення, образності чи узагальнення, абстрагування. До змісту елокутивної роботи входять *номінування* (називання) суб'єктів і об'єктів дій, ознак, обставин, відношень і залежностей та *граматикалізація* (граматичне введення в пропозиційні структури) суб'єктів та об'єктів, відношень і залежностей. На цьому етапі підготовки виступу оратор має подбати про те, щоб уникнути помилок (девіацій), пов'язаних з мовною компетенцією (спричинених його поганим знанням мови), і помилок, пов'язаних з його низькою комунікативною компетенцією

¹ Див.: Бацевич Ф. Основи комунікативної девіатології. — С. 37. ² Див.:

Горохова С. И. Фрейм — подход к описанию процесса порождения речи // Речевое общение: цели, мотивы, средства. — М., 1985. — С. 90—92.

135

(невмінням говорити).

Предмет традиційної в класичній риториці елокуції у сучасній лінгвістичній науці розділився на дві близькі і взаємопроникні мовні науки; стилістику як науку про стилістичну систему мови, про стиль, стилі і мовну поетику та риторику як науку про ефективну мовну комунікацію і теорію фігур (колішня елоквенція) та види красномовства. Те, що риторика в радянському суспільстві була зневажена і вилучена з навчальних планів освітніх закладів, призвело до того, що зміст риторики стали вводити до предмета стилістики, яка сама здобулася на право навчальної дисципліни у вищих навчальних закладах гуманітарного профілю тільки в 60-х рр. XX ст. У середній школі стилістика і досі не має визнання, хоча вона як наука про функціональні типи мови там потрібна чи не найбільше з усіх лінгвістичних розділів нормативного курсу української мови. Так, вчення риторики про фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури) ввійшло окремим розділом у стилістику — тропи і стилістичні фігури. А вчення риторики про стиль — як лад, склад («слог»), спосіб доцільного й ефективного мовлення — в стилістиці розширилося, розгалузилося відомостями про стилі усної і писемної форм мови, про стилі мови і мовлення, про функціональні стилі й підстилі та їх жанрову диференціацію. І в такому функціональному описі вчення про стилі повернулося до сучасної риторики, бо риторика як наука переконливого мовлення немислима без знання функціональних стилів. Кожний стиль має свої мовні засоби переконання і специфічне прийомотворення.

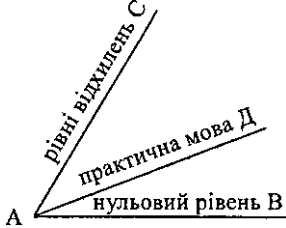
У сучасній риториці розділ елокуції складається з двох частин: вчення про стилі і вчення про фігури як про принципи і засоби фігурального вираження думки у мові. В цьому розумінні вчення про фігури включає тропіку як вчення про фігури слова і власне фігури як, побудови, що виражають фігуральність думки. На початковому етапі риторики фігури сприймалися як відхилення від звичайного способу вираження думки для одержання естетичного ефекту (вважайте, від прямої тактики). І тільки поступово, з розвитком риторики, розвинулася ціла наука про фігуральність мови як сукупність засобів її увиразнення, образності й естетизації. Таке розуміння фігур (тропи і фігури мови) представлено майже в усіх сучасних лінгвістичних і літературознавчих стилістиках та практичних риториках.

Фігуральність мови

Деяко відмінним від традиційного є трактування фігуральності і дії основних тропів — метафори, метонімії, синекдохи, гіперболи та інших — в теорії фігур, яку розробила і висвітлила у праці «Загальна риторика» «Група т» (від першої літери грецького слова *metafora* — переміщення, віддалення) бельгійських вчених Ж. Дю-буа, Ф. Еделін, Ж.-М. Клінкенберг, Ф. Менге, Ф. Пір, А. Трігон¹,

Виходячи з традиційно усталеного визначення стилю як мовного відхилення від звичайного практичного вираження думки, вони вибудовують конструкцію ніби двох рівнів мови. Якщо є відхилення, то має бути норма, від якої щось відхиляється. Цю норму можна вважати точкою відліку для відхилення. Якщо відхилення породжують якусь експресію волі, інтелекту, емоцій і вона може викликати естетичне задоволення, створювати ефект, то виходить, що норма має бути нейтральним дискурсом, без прикрас, натяків, без багатозначності, з прямими тактиками, де, наприклад, лисиця є тільки лисицею, а не хитрістю літературного персонажа, тобто без підтекстів. Цей нейтральний дискурс «Група т» називається *нульовим ступенем мови*, де все має бути однозначним. Проте в реальній мовній практиці завжди є той, хто говорить, отже, особистість мовця, що якоюсь мірою, хоч і найменшою, але авторизуватиме, маркуватиме свій дискурс, отже, нульовий ступінь — це умовність. До цього нульового ступеня ближчою буде практична побутова мова, яка є переважно номінативною, однозначно називною: *це стіл; сідай за стіл; пиши вправу*. Проте й практична мова не позбавлена фігуральних відхилень, про що свідчать такі вирази розмовного мовлення: *у мене вікно [перерва]; іди на пару [заняття]; постав чайник [воду] на голову [щоб помити]*.

Використовуючи розмежування: «норма» і «відхилення», практична і художня мова (як функціональні різновиди) — можна вибудувати конструкт, що схематично виглядатиме так:

Практична мова має незначний ступінь відхилення від нульового ступеня і, отже, малий семантичний простір для фігуральності

¹Див.: Дюбуа Ж., Эделин Ф., Клинкенберг Ж.-М. и др. Общая риторика: Пер.сфр. —М., 1986.

137

(кут ВАД). Тому вона простіша і всім зрозуміла незалежно від ступеня освіченості й естетичного виховання мовців (слухачів). Художня мова має значно більші і різноманітніші ступені відхилення залежно від індивідуально-авторського художнього світобачення, і відповідно більший семантичний простір (кут ВАС) для метаболічних (з гр. *metabole* — зміна, перетворення) процесів, тобто метаплазм, метатаксісів, метасемем, металогізмів, в результаті чого одержуємо фігури слова (тропи) і фігури думки (риторичні фігури).

Саме тому, що в художній мові ступені відхилення високі і в дискурсах різних авторів можуть бути різними, сприймання художньої мови не є легким. Воно потребує певної освіченості й естетичного чуття, уважного вчитування, наступного повернення до тексту, тому що з першого прочитання не все можна збагнути. Отже, один і той самий образ може по-різному тлумачитися різними читачами, бо кожний по-своєму прочитав фігуральність вислову. Тому фігуральні образи на фоні нейтрального мовлення є незвичними, вони живучіші, наступні покоління мовців вчитуватимуть їх у культурні дискурси свого часу, якщо цим образам не судитиметься забуття. Фігуральність практичної мови не тільки не високосяжна, а й не оригінальна. Це повтор образних штампів на зразок: *Я тобі сто [тисячу] раз казав: Страх який гарний!; Це мені як ножем по серцю* тощо. Фігуральність художньої мови є поетичною й оригінальною, свіжою. Наприклад:

1. *Чорна земля, чорна доля, чорний хліб. Ні, ні, сину чорної землі! Тобі не лестощі, тобі мовчазним бути. Тобі горіти страшною думкою і в серці, в м'язах тіла складати силу. Схід і захід сонця несуть на тебе вогонь, потоп, мор і меч. Ніхто, ніхто на цілій широкій землі, ніхто не розділить тягарів твоїх. Сам-один, по коліна в твердій землі, ти здвигнеш налитими пружними м'язами і струсиш планетою. Так буде (У Самчук). ^*

2. *На південь стікає зоряна імла Чумацького шляху. Якийсь чумак чи хлібороб проїхав возом по небесній дорозі, збив на ній срібну куряву, і стікає вона на жито-пшеницю, щоб не журились ми хлібом (М. Стельмах).*

3. *Вересень бив у золоті дзвони соняшників, і їм, як гобой, низинно вторували пізні гречки. Дні тепер стояли у шелестах золота, у вибухах блакиті, в потоках музики і чорнобривців, а ночі народжували печаль перелітних птахів. Ця печаль забрідала і в людське серце, і ставало жаль чи отих крил, що забирали з собою літо, чи того, що й ти не можеш злетіти, як птиця. Ось такий і є вересень: удень надійний, вночі тривожний. Таким і люби його і тоді, коли він б'є у золоті дзвони соняшників, і тоді, коли відриває літо від землі та й садовить тебе за мудрість книжок (М. Стельмах).*

..трави міцно прикуті ногами до галери стегу..

душа морозу плаче квітами

5. *Відректися метафори розіп'ятої на шпальтах газет повішеної на шибеницях ефіру засушеної між пресом обкладинок*

розбухлих книг

боїться залишитися віч-на-віч зі смутком з осіннім попелом дощу

...з ораціями що кільчать із зерна на золотих полях уст

Наведені приклади переповнені різноманітними і складними тропами та фігурами.

В середні віки, коли поширювався погляд на риторичку як науку прикрашання промов і власне вся практична риторика зосереджувалася на фігурах, риторичні нараховували до 200 фігур, розмежовуючи найтонші відтінки логічних, паралогічних і риторичних значень. Нині в підручниках мови і літературознавства називається кілька основних найпоширеніших тропів і фігур. У навчальному посібнику для вищих навчальних закладів «Риторика» С. В. Ключова наводиться список тропів і фігур у такому порядку:

Власне тропи

1. Метафора
2. Катахреза
3. Синестезія
4. Алгоритія

Тропи

Невласне тропи

1. Апосіоне́за
2. Астеїзм
3. Паралепсис
4. Преокупація
- 139
5. Прозопо́пея
6. Метоні́мія
7. Синекдо́ха
8. Антонома́зія
9. Гіпола́г
10. Енала́га
11. Епіте́т
12. Оксюмо́рон
13. Анти́теза
14. Антиметабо́ла
15. Емфа́за
16. Кліма́кс
17. Антикліма́кс
18. Антанакла́сис
19. Амфібо́лія
20. Зевгма
21. Каламбу́р
22. Тавтоло́гія
23. Плеона́зм

5. Епанорто́за
6. Гіпербо́ла
7. Лі́тота
8. Перифра́з
9. Алюзі́я
10. Евфемі́зм
11. Антифра́за
12. Риторичне запитання
13. Риторичний оклик
14. Риторичне звертання

*Дрімає всесвіт на
травині підперши зіркою
щожу стоїть по пояс в
Україні ромашка в білому
вінку*

*жайворонок озирнувся:
сонце сідає росою.*

(Т. Мельничук)

*кроки жінки тільки
заглушить
білий голос снігу
коли це зима
зелений голос трави
коли це весна
синій голос моря
коли це літо
багряний голос лісу
коли це осінь
золотий голос волі коли
це воля.*

(І. Калинець)

Фігури

Мікрофігури

1. Метаге́за
2. Анагра́ма
3. Анноміна́ція
4. Гендіа́діс
5. Акре́за
6. Апоко́па
7. Синко́па
8. Синереза
9. Проте́за
10. Параго́га
11. Епентеза
12. Діереза
13. Поліпото́н
14. Етимологічна
фігура
15. Алітера́ція
16. Асонанс
17. Паліндром

Макрофігури

	<i>Конструктивні</i>	<i>Деструктивні</i>
<i>i</i>	<i>ні</i>	
1. Паралелі́зм	1, Інверсія	
2. Ізоколон	2, Анастро́фа	
3. Епаналепсис	3. Елі́пс	
4. Анафо́ра	4,	
	Парцеля́ція	
5. Епіфо́ра	5.	
	Гіперба́тон	
6.	6. Гимеза	
Анади́позис		
7. Симпло́ка	7. Анаколу́ф	
8. Діафо́ра	8. Силепсис	
9. Хіа́зм	9.	
	Акумуля́ція	
10. Епа́нодос	10.	
	Ампліфіка́ція	
11.	11.	
Асинде́нтон	Експле́ція	
12.	12.	
Полісінде́тон	Конкатена́ція	
13. Апокойне́з		
14. Кі́клос		
15.		
Гомеоте́левтон		

Тропи й фігури успадкувалися з риторики й поезики у стилістику і тому більшість з них мають однакові визначення, функції й досить широке використання у цих окремих науках, наприклад, епітет, метафора, порівняння та деякі інші. Проте є фігури й тропи, які були породжені давньою риторикою і у зв'язку з її наступним пригасанням призабулися, влилися в інші фігури, навіть якщо і вживаються в мовленні, то не визначаються як окремі фігури, а є частинами інших.

І. Качуровський у «Основах аналізу мовних форм» описує 155 фігур і тропів. Щоправда, серед них частину складають такі, які вже мають у лінгвістиці традицію опису їх як системного явища (відношення) у лексиці (наприклад, *антонімія*, *символ*) або які описуються як стилістичні прийоми: *стилізація*, *корекція* тощо. Давні риторичні визначення такої фігури, як *апологізм* (визнання рації супротивника в такому пункті, який не має істотного значення)¹. У сучасних риториках і стилістиках така фігура не подається, а слово *апологія* визначається у «Риторичному словнику»³. Куньч як «надмірне вихвалювання кого-небудь, чого-небудь; упереджений захист»². Не завжди дослідники ідентично визначають і тлумачать фігури і тропи. Наприклад, І. Качуровський *епімону* називає емпатичною фігурою, що полягає в «кількаразовому, без інтервалу, повторенні того самого слова в реченні чи вірші або вірша чи виразу у якійсь великій синтаксичній чи ритмічній групі»³ і наводить приклади:

Марно кидаю виклик полям:

—Дети, ТШинно, оЖанно, оЖанно?

(Ю. Клен)

Доле, де ти, доле, де ти? Нема ніякої.

Коли доброї жаль, Боже, То дай злої, злої..

(Т. Шевченко)

Під цією ж назвою «епімона» З. Куньч подає: «те саме, що й ретардація»⁴. І. Качуровський визначає «ретардацію» як «гальмування, затримування розвитку дії в сюжетному, в тому числі й ліро-епічному, творі, яке переважно досягається шляхом дигресій, які належать не до стилістики, а до архітекτονіки»⁵, і проілюстрував рядками з пісні: «Роман кошу покидає (тричі), Катерину переймає (двічі)». Традиційно прийнято і епімону, і ретардацію розглядати в навчальному процесі як види повторів. Можна сподіватися, що наступні наукові дослідження усього загалу мовних тропів і фігур на широкому стильовому тлі функціонування української мови приведуть до створення обґрунтованої класифікації і повного опису всіх видів тропів і фігур.

Тропіка

Традиційні терміни «троп» (гр. tropos — зворот) і «фігура» (лат. figura — образ, вид) позначають такі мовні явища, які мають між

¹Див.: Качуровський І. Основи аналізу мовних форм. Фігури і тропи. — Київ; Мюнхен, 1995. — С. 110, 231—234.

²Куньч З. Риторичний словник. — К.» 1997. — С. 16.

³Качуровський І. Основи аналізу мовних форм. Фігури і тропи. — С. 10.

⁴Куньч З. Риторичний словник. — С. 86.

⁵Качуровський І. Основи аналізу мовних форм. Фігури і тропи. — С. 106.

собою спільне і відмінне. -

Спільним є те, що ці явища є відхиленням від загальноприйнятих висловлень, які можна вважати нульовим ступенем, тобто відхилення, і є властиво фігуральністю. Стосовно нульового ступеня, який називають нейтральним, і фігури, і тропи не є нейтральними. Вони є суб'єктивно-емоційними, це виражають у змісті, мають конкретного автора-мовця і одночасно є аксіологічними, бо містять певну оцінність, заради чого вони, власне, і утворюються. Зрештою, і тропи, і фігури — це певне переосмислення з різною мірою зміни семантики. Тому тривалий час терміном «фігури» називали і фігури, і тропи в тому розумінні, що і першим, і другим властива фігуральність (образність).

Розрізняють тропи і фігури за дивергентними (лат. divergentia — розходження) ознаками:

- тропи — це операція фігуральності цілих груп слів; двох слів (щоправда, на фоні фігури — великі; контексту); тропи — малі;
- фігури — це зміна або специфічна побудова цілих структурного слова чи словосполучення; фігури — це перетворення в межах законів синтаксису і слова за законами логіки, шляхом аналогії; тропи — це варіації значень; фігури — це варіації структури.

З погляду семіотики тропи можна розглядати як транспозицію знаків, тобто операцію аналогічного типу (за аналогією), при якій одна мовна одиниця займає місце іншої, яка матеріально відсутня, а виявляється лише ідеально — через значення (*Ну ти й герой! — сказав я малюку; нахабність — друге щастя [нахабні люди щасливі]*).

Про тропи Є. Клюєв фігурально (тобто також тропом) висловився так: «...маючи троп, ми маємо одну мовну одиницю (слово чи словосполучення) і привид іншої мовної одиниці», а для фігур використав троп «привид порядку» (там, де немає смислової впорядкованості, наприклад анафора) і «привид безпорядку»¹ (там, де вона є, наприклад інверсії і т. ін.).

Тропи

У сучасній літературознавчій стилістиці, лексикології називають переважно три тропи: метафору, метонімію і синекдоху, що виникають в результаті семантико-функціонального переносу. До того ж існують пошуки першотропу, тобто одного основного, найпершого, якому б мали підпорядковуватися інші як його різновиди, бо вже давно помічено, що вони якимось споріднені і взаємоперехідні. Цю думку висловив ще в 1910 р. у праці «Символізм» Андрій Бєлий: «...форми зображальності невіддільні одна від одної: вони переходять одна в одну...; один і той самий процес живописання, переходячи різні фази, постає перед нами то як епітет, то як порівняння, то як синекдоха, то як метонімія, то як метафора...»².

Були і є спроби звести всі тропи до метафори як основного, вихідного тропу, до метонімії (Умберто Еко) і навіть до синекдохи («Група m»).

Основними спільними ознаками тропів є їх аналогічний характер і паралогічність, тому що перенос відбувається за аналогією, що є ніби логічною помилкою, але такою, яка відкриває нові риси явища і збагачує читача новими знаннями (*глобус капусти, кон-вертики хат* — Л. Костенко; *жоржини хмар* — В. Свідзінський; *вечори з Євангелія* — Б.-І. Антонич; *в'язалимислі тугий сніпок* — М. Осадчий; *вишня колише гілкою світ, сонце снідає росою, вишня пасе солов'я, метелик білим рукавом утерся* — Т. Мельничук).

Здатність мови до тропічності робить її багатшою на переносні значення й відтінки, динамічнішою, свіжішою й образнішою.

Метафора

Метафора — це найпоширеніший і найпродуктивніший у риторичі троп, а тому найвідоміший мовцям і найбільше досліджений мовознавцями.

Намагаючись дістатися до суті метафори, дослідити її природу і механізм такого продуктивного процесу, як метафоризація, вчені висловлюють різні думки стосовно того, чим є метафора, що лежить в її основі³ — порівняння, аналогія, тотожність чи подібність.

І те, що кожний дослідник має рацію, бо аналізований ним матеріал дає йому підстави висловити саме таку думку, вже переконує нас у тому, наскільки складним і різноаспектним явищем є метафоризація⁴ наскільки розгалуженою і багатомірною є метафора як троп.

¹Клюєв Е. Риторика. Інвенція. Диспозиція. Злокуція. — М., 1999. — С.

180.

²Бєлий А. Символізм // Собр. соч. — М., 1995. — Т. 4. — С. 175. ³Див.:

Теорія метафори. — М., 1990.

Йосип Мандельштам вважав, що «гілки через метафору розкривається матерія, бо немає буття без порівняння, бо й саме буття — це порівняння»¹. Звичайно, поет, мабуть, мав на увазі порівняння в широкому розумінні цього поняття, яке включає в себе і зіставлення.

Порівняння має тричленну структуру: суб'єкт порівняння, об'єкт порівняння й ознака, за якою відбувається порівняння: *дівчина гарна, як калина*. Метафора відрізняється від порівняння тим, що третій член не названий, він тільки вгадується як «привид», а тому нечіткий, розсіяний. Це залишає великий простір для творчого уявлення слухача (читача) самому «вгадати» ту ознаку, яку він «бачить» або «хоче бачити» (*дівчина така свіжа, як калина; дівчина така ніжна, як калина; дівчина така красива, як калина*).

Метафори класифікуються за двома принципами: традиційним риторичним і лексико-граматичним.

За традиційним риторичним принципом серед метафор виділяють такі:

— стерті метафори, або загальномовні, такі, в яких уже втрачено свіжість, несподіваність асоціативного зв'язку між віддаленими предметами. Їх вживають усі мовці, не відчуваючи фігуральності, відхилення. Значення цих метафор стає ніби прямим: *ніжка стола, носик чайника, вушко голки, ручка дверей*;

— до стертих метафор близькими є фразеологічні метафори, або метафори-формули: *пуд солі з'їсти, сіль землі; камінь за душею, нарізаний камінь, камінь спотикання; нагріти руки, тягти руку, мати руку, своя рука владика, дати по руках, під гарячу руку, їсти очима* тощо;

— різку метафору можна побудувати на протилежному полюсі асоціації. Ця метафора вражає новизною, несподіваністю і непередбачуваністю асоціативного зв'язку. На перший погляд, такого зв'язку ніби немає. Тільки на фоні дискурсу, добре знаючи текст і підтекст, поміркувавши, повіриш у його істинність:

*Цей став повісплений, осінній, чорний став,
як антрацит видінь, як кремій крику
вилискує Люципера очима.*

*І не спіши вперед,
бо чагарями спогадів прослалася
твоя дорога дальня.*

(В.Стус)

Отаке ти, людське горе, отака ти, чорна хлань, демократіє свободи і свободо німувань.

Шандельштам О. Е. Разговор о Данте. — М., 1967. — С. 83.

144

(В.Стус)

Розгорнена метафора містить кілька метафоризованих компонентів і охоплює більший семантичний простір у висловленні;

*Зажурених двоє віч, криві терези рамен, гербарій дзвінких долонь —
з ночі*

Ти десь живеш на призабутім березі моїх змлілих пам'ятей. Блукаєш пустелею моїх молодощасть, як біла тінь суворой скорботи.

Наді мною синє віко неба: сіро-чорна шлакова труна геть обшла душу.

(В.Стус)

Метафора з часів античної риторики й філософії була і є в центрі уваги вчених-лінгвістів, філософів, психологів, бо це один з основних шляхів пізнання реальності й ідеалу шляхом перенесення понять з однієї сфери в іншу: від конкретно-чуттєвої до абстрактної, від матеріальної до духовної. Метафору можна назвати логікою в образі, настільки точно вона може передати сутність обраного явища, субстанції в образі.

Метафора є в науці, культурі, освіті. В часи розвитку інформаційних технологій, інтенсивного розвитку реклами, коли вимагається короткий, чіткий, але емкий та образний вербальний текст, який би швидко запам'ятався, засвоївся і «збудив» свідомість саме на цей, актуалізований предмет, роль метафори у мовному спілкуванні зростає. Визначний філософ і письменник Х. Ортега-і-Гассет вважав, що метафора подовжує «руку» інтелекту, її роль у логіці можна уподібнити до вудочки на рибалці чи рушниць на полюванні.

Метафора виконує кілька функцій: пізнавальну, номінативну й образну. Метафорою користуються для опису і пояснення складних явищ у процесі наукового дослідження. В результаті сформувався цілий клас наукових метафор.

Метафору використовують як назву для нових предметів, речей, явищ: *мишка* (для управління комп'ютером), *лапка* (у швейній машині), *собачка* (деталь), *кросівки, вітрівка, в'єтнамки, бікіні*

— 6-1564

145

багато інших. Так виникають загальномовні метафори, які через часту вживаність і поширеність втрачають свою фігуральну ознаку.

Проте найбільш помітною й експлуатованою є первинна і основна функція метафори — образна. Вона здатна швидко й точно активізувати перцептивні можливості слухача, викликати прогнозований відгук у свідомості й почуттях. Вміння мовця творити свої, оригінальні метафори — це великий талант. Про це говорив ще Арістотель. Навчитися метафоризувати важко, але можливо. Механізм конструювання метафори складається з кількох етапів.

Перший етап — це формування ідеї і пошук основного образу для її вираження — суб'єкта метафори.

Другий етап — пошук додаткового об'єкта, який міг би стати образним компонентом і збудити у свідомості слухача певну асоціацію об'єкта метафори.

Третій етап — це синтез обраних об'єктів — суб'єкта та об'єкта, при якому ознаки обох створюють новий образ.

Як приклад можна навести пошук і створення метафори для рекламування мобільного телефону «Нокія», описані А. Бичковою у журналі «Реклама»:

іграшка, метелик, птах бути завжди напоготові, контролювати, непомітно, поряд, дім, батьківщина не підведе, можна йти в розвідку, Штірліц.

Ознаки об'єкта: мініатюрний забезпечує постійний зв'язок надійність відома торгова марка престижний зручний, простий для використання популярний герой, радість впізнання, зірка, герой фантазій крок до успіху, впевненість у собі, супермен

Асоціації, що виникли за аналогією до цих ознак:

завжди зі мною, ти не один у лісі і полі

Наступний етап — зіставлення між собою асоціацій, в результаті чого народилася розгорнена метафора, в якій використано образні аналогії:

мініатюрний — птах

постійний зв'язок — мобільний телефон

надійність — не підведе, Штірліц

відома торгова марка — популярний герой

престижний — супермен

зручний — ти не один (а з телефоном)

В результаті відбору варіантів метафора втілилася в такий рекламний малюнок: Штірліц на фоні весняного неба з мобільним телефоном у руці мрійно дивиться на журавлів. Внизу напис: «Краще «Нокія» в руці, ніж журавель у небі», модифікований з відомої приказки «Краще синиця в жмені, ніж журавель у небі».

Синестезія (від гр. *synaesthesia* — одночасне сприйняття) — різновид метафори, побудований на поєднанні лексем, що позначають різні сфери чуттів або щось сприйняте одночасно різними органами відчуттів. В результаті синестезії утворюються синтетичні художні образи з акустичними компонентами:

Колівалося флейтами

Там, де сонце зайшло;

Гей над дорогою стоїть верба, Дзвінки дощові струни ловить.

(П. Тичина) **Метонімія**

Метонімія (від гр. *metonymia* — перейменування) — це метафоричний троп, основу якого складає заміна одних назв іншими на ґрунті асоціації за суміжністю їх значень: *золото у вухах* (замість: золоті сережки чи сережки з золота), *кристаль на столі* (мають на увазі виробі з кристалю), *столове срібло* (прибори з срібла), *вивчали Шевченка* (твори Шевченка), *подай математику* (підручник з математики), *збиралася вся школа* (учні й учителі школи), *відділ у відпустці* (співробітники відділу), *немає серця* (жорстокий).

Метонімія справляє враження мовлення «навпростець» і є стильовою рисою живої розмовної мови. Як скомпресована, згорнена номінативна структура метонімія зручна для використання в усному мовленні, відповідно продуктивна, стилістично експресивна і не виходить за межі стильових норм. Нікого не дивують вирази на зразок: *міністерство згодне, район знайшов кошти, інститут підтягнувся, його знає весь будинок, село повчало* тощо.

У художньому тексті метонімія цікава тим, що ніби вихоплює і висвітлює найважливіше слово, фокусує на ньому увагу. Наприклад: *Кругом листочки обведу та й списую Сковороду* (Т. Шевченко); *Через сліпучу призму некторалі тепер для нас всі скіфи золоті. Бо як вони свій епос не створили, чи нам його не трапилось гортать, — то що ж лишилось? Піднімати брили. Історію по золоту читать; Вони твої хист поклали під фуганок; В тіні олів, закохані в Елладу, де птиця фенікс ще раз ожила, ми, юні пташенята того Саду, пили мистецтво з першоджерела* (Л. Костенко).

ю*

Метонімія може поширюватися за допомогою епітета, який і вказує на предмет метонімічного переносу. Наприклад, *чайний жаль* (замість *крик*): *А десь же є і степові кринички, і степові озеречка, і чайний жаль над ними* (М. Стельмах).

Синекдоха (від гр. *synekdoche*) — це різновид метонімії, такий тропеїчний зворот, в якому ціле подається через назву його частини, загальне — через його часткове вираження: *влаштувався на роботу, може, яку копійку заробить; всі чекали вечери, бо досі не було й крихти в роті; не ступала людська нога; щоб і ноги твоєї там не було; він накинув оком; ділилися шматком хліба* [дружно жили]; *має десь руку; не показує носа*.

Метонімія і синекдоха пов'язані функцією заміщення назв на ґрунті асоціації за залежністю і суміжністю. Проте якщо метонімія заміщає назвою цілі його частини (*слухав Шопена*), то синекдоха заміщає назвою частини ціле, що складається з таких частин. Наприклад: *Ніхто з нас ще не написав «Рече та стогне...»*, тобто ніхто ще не може писати так, як писав Шевченко; *Старий Мартин, жєбращький покровитель, з тобою тут поділиться плащем* [дасть притулок і догляд]; *Човни ж везли у десять пар волів, явивши тільки вуса з-під брилів* (Л. Костенко).

У риториках такі тропи називають фігурами заміщення.

Парономазія

Парономазія (гр. *paronomasia* — «біля називання») — стилістична фігура, що виникає на каламбурному зближенні близьких за звучанням, але різних за змістом слів: *талант твої латаний* (Т. Шевченко); *вогонь вагань* (Д. Фальківський); *будьте безумні — не зимні, атоми утоми* (П. Тичина); *серпанок серпня* (І. Драч); *груді грудня* (М. Вінграновський); *у білій білоті недосягання* (В. Стус); *Зимно, зимно вітер над землею віє. І кричить, і виє, і когось шукає* (О. Олесь).

Парономазію можна назвати звуковою метафорою, при якій ідея звукового зближення слів поширюється на семантику і веде їх до смислового зближення. Виникають нові несподівані умовно-асоціативні образи: *Синь уже синіє. Ніч іде нечутно, та для міста ночі наче і нема* (В. Сосюра); *Борвій-буран схотив дерева в бран; І ніжним чадом, чудом чистим бузкова свічка понад листом вже золотом-променем жива* (І. Драч); *Моє нечуване терпіння іще ніхто не переміг, бо за терпінням є Трипілля, а за Черніговом — Черніг* (Л. Костенко); *І вже болить душа на дуб здубіла, в цій чужаниці, чужбі, чужині!* (В. Стус).

Широко використовується звуко-семантичне зближення слів у сучасній українській поезії. Слова, близькі за звучанням, зазнають

148

поетичної семантизації і створюють асоціативно-узагальнену форму, яку називають паронімічною атракцією (лат. *attractio* — притягування). Паронімічна атракція може формуватися на фольклорній семантичній паралелі: *Та забілили сніги, забілили білі, ще й дівровонька... Та заболіло тіло бурлацькеє біле, ще й головонька* (Нар. пісня). Наприклад, в українській культурній традиції білий колір викликає приємні асоціації і ніби притягує до себе різні дис-трибути: *білі руки, біле личко, біла хата, білий лебідь, білий цвіт на калині; плаче тепер білим цвітом мамина вишня в саду* (Д. Лу-ценко) тощо.

На зв'язках і перенесенні називань — *білий сніг* [сивина] *на скронях* — *зболіла душа* — *посивіла голова* — *побіліла голова* — виникла асоціативно-узагальнена поетична формула *білий біль*: *...болем збілілим* (О. Олесь); *Лечу над білим бодем бездоріжж...* (Л. Костенко); *Білого болю, як білого терну* (І. Драч); *Прив'язана за коси до сосни біліє, наче біль, за біль біліша* (В. Стус).

Риторичне запитання

Це дуже давня риторична фігура, відома ще з часів античної риторики. За лексико-граматичним вираженням вона не відрізняється від звичайного запитання. Специфіка риторичного запитання полягає в тому, що воно не потребує відповіді на відміну від звичайного. Наприклад: *Золоте Відродження змалювало людству мадонн. А хто змалював наших босоногих мадонн із сапкою в руках чи серпом на плечі та дітям біля перс, що знали не шовки, а лише нерівне шорстке полотно? І чи зрозуміють це ті, що вже не знатимуть полотна і полиневого смутку давнини?* (М. Стельмах); *Душа полів, ти пам'ятаєш стерні? Оцю печаль, покинутість оцю?* (Л. Костенко).

Риторичне запитання не потребує відповіді у двох випадках. Перший — найпоширеніший, тому що відповідь і так усім слухачам відома, треба тільки актуалізувати її для сприймання слухачем. Другий випадок: риторичним запитанням є таке, на яке ніхто не знає відповіді або її й зовсім не існує, на зразок: *Хто винен? Що робити? Куди йдемо?* Однак автор, не чекаючи відповіді, вважає за потрібне поставити запитання, щоб підкреслити незвичайність ситуації, трагізм або комізм її, звернути на неї увагу співрозмовників.

Слід зауважити, що фігура риторичного запитання не є такою простою, як здається на перший погляд. Хоча відповідь усім відома, але автор може ставити провокаційні запитання, тому що в нього є на це запитання зовсім інша відповідь (всі думають так, а насправді все інакше). В такий спосіб створюється стилістичний ефект оман-

149

ливого очікування. Тому Є. В. Ключев вважає, що риторичне запитання, як і риторичний оклик та риторичне звертання, — це фігури, що ґрунтуються на критерії ширості¹. Наприклад: *Житечко-житечко, хто ж тебе косити буде? Пішли твої косарі на війну, і тільки з-за обривів страшний косар смерті дає знати про себе; О па-м ять і смуток землі, чи минулися ви? Чи минулись? Бо й тепер од печалі сивіє жито...* (М. Стельмах).

Вглядаюся в осінні стерні -

Куди ти біжиш, дорого?

І як ти озивешся — з такої німоти?

(В. Стус)

Душе моя обпалена, І як ти ще жива?

(Л. Костенко)

Риторичне звертання

Риторичне звертання — це також фігура античної риторики, яка виявляє не тільки власне звертання, а й реакцію, ставлення мовця до ситуації спілкування, предмета, ідей мовця тощо, тобто ця фігура також тримається на «принципі ширості». Саме в риторичних звертаннях предметом звернення буває, як правило, не конкретна особа, а якісь речі, уявлення, поняття, глобальні субстанції тощо.

Земле рідна! Мозок мій світліє...

(В. Симоненко)

Верни до мене, нам ⁹яте моя!

Нагоде мій, коли тобі проститься крик передсмертний і тяжка сльоза розстріляних, замучених, забитих по соловках, сибірах, магаданах?

(В. Стус)

Добрій ранок, моя самотності!

(Л. Костенко)

¹ Див.: Ключев Е. В. Риторика. Інвенція. Диспозиція. Злокуція. — М., 1999. — С. 222.

150

Риторичний оклик

Риторичний оклик — це фігура, що виражає захоплення, яке мали б зрозуміти всі, приєднатися до мовця, і живе ця фігура також на «принципі ширості». Наприклад:

Ах, скільки радості, коли ти любиш землю, Коли гармонії шукаєш у житті!

(П. Тичина)

О полини, сиві полини! Хто посіяв вас на землі нашій? Чи вас посіяли по степах неораних прадавніх скіфи?.. А може, ви посіялись по всій землі нашій у давні роки козаччини?..

Яка дивовижна стійкість, яка живучість! (І. Цюпа)

Чоловіче мій, запрягай коня!

Це не кінь, а змії — миготить стерня.

(Л. Костенко)

Проте в цій риторичній фігурі може бути провокативний елемент, коли мовець окликом висловлює для когось, захоплення чимось, але сам його не поділяє, може навіть обурюватися.

Риторичне порівняння

Порівняння — це фігури, в яких мовне зображення особи, предмета, явища чи дії передається через найхарактерніші ознаки, що є органічно властивими для інших предметів чи осіб: *дівчина струнка, як тополя; волошки сині, як небо; надворі тепло, як улітку; руки, як білі лебеди; Синіє день, як пізні капусти* (Л. Костенко).

В основі порівняння лежать логічні операції виділення найсуттєвішої ознаки описуваного предмета і пошук іншого предмета, для якого ця ознака є виразнішою, а потім зіставлення з ним і опис цієї ознаки: *Сплив вересень синій, як терен. Жовтень палає, червоний, як глід* (О. Гончар). У порівнянні розрізняють суб'єкт порівняння (те, що порівнюють), об'єкт порівняння (те, з чим порівнюють) і ознаку, за якою один предмет (суб'єкт) порівнюється з іншим (об'єктом). Ознака може визначатися за кольором, формою, розміром, запахом, відчуттям, якістю, властивістю тощо.

Порівняння бувають логічні й образні. При логічних порівняннях встановлюється ступінь схожості чи відмінності між предметами одного типу, беруться до уваги всі властивості, якості, ознаки порівнюваних предметів, але виділяється щось одне: *Конкурс пройшов організовано, як і в минулому році; Все склалося так*

151

добре, неначе на замовлення; Брови в Івана широкі, яку батька; Хлопчаки, як дорослі, зосереджено копали грядку (Усне мовл.); І на Україні я сирота, мій голубе, як і на чужині (Т. Шевченко).

Логічні порівняння використовують у науковому, офіційно-діловому, розмовному стилях. Вони додають до предмета нову інформацію.

Образне порівняння відрізняється від логічного тим, що вихоплює одну якусь найвиразнішу ознаку, часом несподівану, і робить її основною, ігноруючи всі інші.

Порівняння може мати таке граматичне вираження:

1. Порівняльний зворот (непоширений і поширений) зі сполучниками як, мов, немов, наче, неначе, неначебто, ніби, нібито, немовби, немовбито. Наприклад: *Дівчина була невеличка на зріст, але рівна, як струна, гнучка, як тополя, гарна, як червона калина, довгобрана, як червонобокі яблучка, губи були повні та червоні, як калина (І. Нечуй-Левицький); Мене спиняє біла піна гречок, запашина, легка, неначе збита крилами бджіл (М. Коцюбинський); Неначе білі пави, пливають хмарки у небі (М. Рильський); Пливе над світом осінь, як медуза...* (Л. Костенко).

2. Форма орудного відмінка. Наприклад: *А серденько соловейком щечече та плаче; Синє море звірюкою то стогне, то висє; І квіткою, й калиною цвісти над ними буду (Т. Шевченко); Червонобоким яблучком доспілим скотився день...* (М. Рильський).

Порівняльні конструкції з орудним відмінком мають давнє походження. В них знайшли відгомін метаморфозні вірування пра-українців, тобто вірування в можливість перетворення (матері — в зозулю, дівчини — в лілею, тополю, мавку, брата й сестри — у квіти братики-й-сестрички, козака — в явора, чоловіка — у вовкулака, сліз — у квіти тощо). Мова українського фольклору виробила свою поетичну стилістику, в якій відобразила і закріпила такі й аналогічні асоціації. Це й синтаксичні паралелізми порівняльного характеру в народних піснях на зразок: *Летіла зозуля та й стала кувати. Ой то ж не зозуля, то рідная мати*. Найповніше такі образні асоціації виражаються конструкціями з орудним відмінком, які важко назвати чисто порівняльними, бо вони зберігають ще ту анімістичну метаморфозність: *сльози матері стали квітами материнки* (українська легенда). Виразними є такі конструкції в народнопоетичній стилістиці Т. Шевченка: */ на диво серед поля тополюю стала; А весною процвіла я [дівчина] цвітом при долині...; Та впливи русалкою завтра серед ночі; Буде над ним його мила квіткою стояти; Прилинути голубкою; Полетіти пташкою*.

Метаморфозні конструкції поступово набували функцій образних порівнянь і ставали продуктивними стилістемами. У творчості Т. Шевченка актуалізовано такі конструкції уже порівняльного характеру: *серденько соловейком щебече та плаче; червоною калиною постав на могилі, орлом сизокрилим літає [Ярема]; вию совою; лава сонцем засіяла; громада жемелем загула; байстрюки Єкатерины сараною сіли*. У порівняннях типу *гадюкою зашиїли* ступінь злиття компонентів (сем) суб'єкта й об'єкта порівняння найвищий. Тому такі порівняльні конструкції з орудним відмінком фразеологізувалися: *стояти стіною, дивитися вовком [чортом]*...

Побудовані на принципі заперечення, порівняння допомагають виділити в суб'єкта певну ознаку (сему) через його спорідненість з об'єктом. Прийом заперечення ніби руйнує цю тісну спорідненість і тим загострює враження. Обов'язкова в цій порівняльній конструкції частка не розрізняє (на основі спільної ознаки) суб'єкт і об'єкт та створює роздільну порівняльну ситуацію, що виражається одночасно риторичною фігурою — синтаксичним (стилістичним) паралелізмом:

Не русалонька блукає, То дівчина ходить...;

Не сон-трава на могилі Вночі процвітає.

То дівчина заручена Калину сажас.

(Т. Шевченко)

В аналогічних порівняннях часто суб'єкт означає істоту, а об'єкт береться зі світу природи або і суб'єкт, і об'єкт — з природи. Порівняння можуть мати кілька видів граматичного вираження.

1. Підрядне речення: */ блідий місяць на ту пору із хмари де-де виглядав, неначе човен в синім морі, то виринав, то потопав* (Т. Шевченко); *Долиною повилася річечка, неначе хто кинув нову синю стрічку на зелену траву* (М. Коцюбинський); *Спливло життя, як листя за водою* (Л. Костенко).

2. Конструкції з формами ступенів порівняння прислівників і прикметників: *кращий, ніж...; вищий, ніж...; чорніше чорної землі блукають люди* (Т. Шевченко).

3. Описові порівняння на зразок *Листку подібний над землею, що вітер з дерева зрива, хто мову матері своєї, як син невдячний, забува* (В. Сосюра); *Ой ти дівчино, з горіха зерна* (І. Франко).

4. Речення порівняльної структури, в яких об'єкт порівняння охоплює всю предикативну частину: *Кров твоя — рубін коштовний, кров твоя — зоря світання* (Леся Українка); *Я — невгасимий Огонь Прекрасний, Одвічний Дух* (П. Гичина).

5. Порівняльно-присудкові конструкції, побудовані за принципом образної аналогії: *Л у к а ш. Ой скажи, дай пораду, як прожити без долі! Доля. Як одрізана гілка, що валяється долі!*

(Леся Українка); *Як мисливець обережний, звіробійник довго-літній, посивілий слідопит прилягає теплим ухом, щоб почути шум далекий, до ласкавої землі, — так і ти, поете, слухай голоси життя людського, нові ритми уловляй і розбіжні, вільні хвилі, хаос ліній, дим шукання в панцир мислі одягни* (М. Рильський).

Не гнівайтесь на мене, діти!

Старий я став, сумний, сердитий,

Боюсь німої самоти,

Коли нема куди іти

І ні до кого прихилитись...

Таку степу осіннім птиця

Махає раненим крилом

Услід за радісним гуртом,

Що в синю далеч відпливає...

Гукнути б — голосу немає.

(М. Рильський)

В українському фольклорі трапляються заперечні порівняння (*Ой то ж не зоря — дівчина моя з новенькими відерцями по водицю йшла*) та невизначені порівняння (*такий, що ні в казці сказати, ні пером описати; дівчина — ні змалювать, ні описать*).

Акумуляція (від лат. *akkumulatio* — нагромадження, збирання) — риторична макрофігура, в якій нагромаджується кілька дій і понять з паралельними картинками, додатковими описами, побічними зауваженнями, а в результаті виходить ціле художнє полотно. Як правило, ця фігура використовується в епічних дискурсах. Наприклад: *Данило любив, як, вигинаючись, б 'ючи на сполох, аж до самого неба половіли ниви, і мав радість, коли червень клав сивину на жито, а золотін на пшеницю; він любив, коли водосвіта липень клепав коси, коли серпень цілими днями тиховійно сіяв у рахманну землю зерно і надії, і вересень стихував напівсонну пісню джмеля; він любив, як літні вечори бриніли маківками, а осінні — тримали в підволахачених гніздах зорі; він любив пахоці свіжого хліба й золоту задуму соняшників; довірливий і вразливий, він бентежно прислухався до чийогось життя, і до плину води, що жебонить і грає у корінні, і до всієї хліборобської сторони, що трималась на сивому житті і добрих, спокійних орачах* (М. Стельмах).

Експлеція (гр. *explege* — заповнювати) — риторична макрофігура нагромадження вставних і вставлених слів, зворотів, уточнень, винятків, в результаті чого основне формулювання розсіюється і думка послаблюється. Наприклад: *звичайно, можливо, ви дозволите, якщо ваша ласка, то після чогось могла б відбутися й наша*

розмова (замість короткого і конкретного висловлення: *нам треба поговорити*).

Конкатенація (лат. *concatenate* — ланцюжок) — риторична макрофігура нагромадження шляхом нанизування підрядних речень одне на одне. В результаті весь зміст тексту можна вмістити в одному складнопідрядному реченні з послідовною підрядністю. Такі фігури використовують в епічних текстах для створення ефекту розлогості, широкого простору думки або в ігрових, дотепно зв'язуючи весь текст в одному підрядному сполучному слові або якомусь іншому.

Наприклад: *До колоса, до цар-колоса Данило мав незмінний трепет душі, чекав із ним зустрічі ще тоді, /коли він лише вгадувався в зеленому весняному сповитку, любувався, /як на його по-дівочому ніжних віях тихо бриніли цвіт і роса, радів, / коли він набирався сили й у тиховійній задузі схилив голову* (М. Стельмах).

Антономазія

Антономазія (гр. antonomasia — перейменування) — різновид синекдохи, який формується в результаті переносу імені — перейменування. Це перейменування означає, що замість назви певної особи вживається назва такої її ознаки, риси, властивості, дії, речі, завдяки якій цю особу не можна сплутати з іншими. Наприклад: *Автор «Кобзаря» писав: Се той Пер вий, що розпинав нашу Україну, а Вторая доконала вдову-сиротину; Блискоче ніч перлиною Растреллі* [Андріївська церква в Києві, роботи Растреллі], *з гори збігає Борчибузів...* (Л. Костенко). С два види антономазії:

1. Використання широко відомих власних імен персонажів у ролі загальних: закоханих називають Ромео і Джульєтта, залищальника — Дон Жуан, ревнивого — Отелло, скупого — Плюшкін, пустого мрійника — Манілов, слухняного трудівника — Іван.

2. Вживання загальних назв у ролі прізвищ або імен літературних персонажів. На такі приклади багата українська література: Пузир, Калига, Часник, Галушка, Марко, Безсмертний, Тарас Трясило.

Антономазія вимагає попередніх фонових знань, тобто знань про ознаки і властивості того, чие ім'я або назва використовується. Обидва види антономазії характеризуються виразною експресією, широко вживаються у публіцистичному, науково-популярному мовленні, у фольклорі, в усній розмові, в художніх творах піднесено романтичного або принижено сатирично характеру. Наприклад: *У чистім полі, в полі на роздолі, де колосочки проти сонця жмураються, Вернигора, Вернивода й Вернидуб—три велетні—зібралися та й жураються* (Л. Костенко).

155

Персоніфікація

Персоніфікація (лат. persona — особа + facere — робити), уособлення, або прозопопея, — різновид метафори, в якому ознаки істоти переносяться на неістот (предмети, явища, поняття, тварини), тому персоніфікацію ще називають одухотворенням, уособленням. Є підстави думати, що персоніфікація належить до найдавніших метафоричних явищ мови, вона відображала анімістичний погляд людей на природу, при якому весь світ населявся духами: говорив, сміявся, плакав, тужив. Тому уособлення вважється найвиразнішою ознакою фольклору, зокрема казок, легенд, народних оповідок, загадок: *Зелена дібровонько, чого рано зашуміла? «Ой як же мені не шуміти? Через мене татари йдуть, шабельками бранців тнуть, ведуть волиночку, молодую україночку* (Нар. балада); *В хустках всміхаються личка жоржин, в смушках сховались коралі шитшин* (О. Опесь); *Чистенькі віконця сміються до сонця* (М. Підгірянк); *Важким холодним сном за хатою спала земля* (М. Коцюбинський); *Пишов козак світ за очі; Грає синє море, грає серце козацьке, а думка говорить: «Куди ти йдеш не ститавишсь? На кого покинув батька, неньку старенькую, молоду дівчину?»*.

Особливу художню силу мають персоніфіковані звертання: *Вітре буйний, вітре буйний! Ти з морем говориши, Збуди його, заграй ти з ним, спитай синє море. Воно знає, де мій милий; Думи мої, думи мої, лихо мені з вами! Нащо стали на папері сумними рядами?.. Чом вас вітер не розвіяв в степу, як пилину? Чом вас лихо не приспало, як свою дитину?..* (Т. Шевченко).

Персоніфікація конкретизує образ, уявно робить його доступним для сприймання кількома аналізаторами: візуальним, акустичним, тактильним тощо. Елементи персоніфікації є в епітетах на зразок: *глупа ніч, німий докір, сумна дорога, кучеряві хмари*. Наприклад: *Плачуть голі дерева, плачуть солом'яні стріхи, вмивається сльозами убога земля і не знає, коли усміхнеться* (М. Коцюбинський).

Алегорія

Алегорія (гр. allegoria — інше говорю, іносказання, інакомовлення) — різновид образного називання. Алегорія використовується тільки в художній мові і є зрозумілою лише в цілому тексті на відміну від метафори і персоніфікації. Яскравими зразками алегоричних текстів є байки, притчі, а також загадки та прислів'я, приказки. Наприклад: *Слово — золотий ключ; Слово — срібло, мовчання — золото*.

Алегорію, або «злиття кількох метафор», можна назвати великою метафорою. Тема твору розгортається як розвиток метафоричного образу, *все зображення має переносне значення*: персонажі, їх дії, місце, час тощо. Все це виражається системою мовних засобів, яка включає в себе всі інші тропи і фігурні побудови. Тому алегорію можна розглядати як *складну і повну* метафору. Олександр Потебня зазначав, що алегорія подає в окремих означеннях загальне¹. Очевидно тому алегоричні твори, написані про певне явище в якійсь конкретний час, живуть віки, тому що оцінки й узагальнення авторів переносяться читачами вже на іншу епоху і є актуальними в ній. Власне, алегоричні образи актуальні завжди: коник-стрибу-нець, лисиця-жалібниця, ведмежий суд, вовк та ягня та ін. Потреба в езопівській мові вічна.

В основі алегорії лежить порівняння смислу й образу. Образ несе певний закріплення за ним смисл. Алегоріями можна вважати ліричні вірші «Каменярі» Івана Франка та «Досвітні огні» Лесі Українки. Як зазначав сам Франко, основою вірша були конкретні враження робітників, що «товкли каміння на дорозі». Проте одночасно твір є і «пластичною проекцією того настрою, який у ту пору переживав не тільки я сам, а певно, й не один інший». Автор на конкретних враженнях зробив широкі узагальнення: *Ми рабами волі стали. На шляху поступу ми лиші каменярі; кров'ю влас- ною і власними кістками твердий змуруємо гостинець і за нами прийде нове життя, добро нове у світ; ми ломимо скалу, рівняєм правді путі, і щастя всіх прийде по наших аж кістках*.

Алегорія широко використовувалася в античній міфології, класичній риторичній й поетичній, у гомілетичній.

Іронія

Іронія (гр. eironeia — лукавство, глузування, удавання) — різновид антифразису, в якому з метою прихованого глузування вживається слово з позитивним значенням. Арістотель визначав її як «такий вид смішного, коли говоримо інакше, ніж почуваємо». Іронію важко точно визначити, встановити її межі, бо вона, по-перше, прихована в лексичній семантиці, отже, важко вловима, по-друге, різнооб'ємна, часто зосереджена не в одній одиниці, а розсіяна в тексті і виявляється тільки в зіставленні кількох одиниць.

У вузькому значенні іронію розуміють як вживання слова з позитивною оцінкою для вираження негативної оцінки. Вираз «Герой!» сприймається буквально як назва людини з виразними ознаками героїства. Однак інший вираз «От іще герой!» про того, хто зумисне зробив поганий вчинок, є виразно іронічним.

Щив.: Потебня О. Естетика і поетика слова. — К., 1985. — С. 134.

157

Іронією у широкому значенні називається така побудова тексту, при якій зовні позитивне або нейтральне ставлення мовця до особи, предмета чи явища насправді виражає негативну оцінку. Наприклад: *Квартира, де живе Іван Іванович зі своєю симпатичною сім'єю, складається тільки (тільки!) з чотирьох кімнат (не рахуючи, звичайно, кухні, клозету і ванної), себто: кабінету, ідальні, дитячої спальні (там же спить і мадемузель Люсі) і спальні мого героя та його дружини. Словом, квартирна криза дала себе знати, і мій герой самовіддано пішов їй назустріч. Іван Іванович, наприклад, ніколи не вимагав окремої спальні для куховарки, і Явдоха спить на підлозі в коридорі. Бо й справді: яке він має право вимагати ще одну кімнату? Йому, звичайно, приємно було б почувати, що його власна куховарка має свій закуток, але... він же цілком свідомий партієць і добре знає, як живуть інші. Іншим же гірше становище: буває й так, що мають не чотири, а тільки три кімнати...* (М. Хвильовий). Іронія в цьому прикладі виникла на разючій невідповідності реальної ситуації та її оцінки з позиції самого героя Івана Івановича: чотири кімнати, а куховарка Явдоха спить на підлозі в коридорі..., бо квартирна криза. Іван

Іванович для куховарки не може просити кімнати..., тому що свідомий партієць. Іронія тим разючіша, що викриває себе сам герой через внутрішнє мовлення.

Парадокс — риторична фігура у вигляді несподіваного твердження, в основі якого лежить поєднання двох антонімів. Наприклад: *Завтра починається сьогодні; Сила жінки в її слабкості; Найкраща оборона — це напад; Найкращий експромт — добре підготовлений; Піти, щоб повернутися; Тільки той ненависті не знає, хто цілий вік нікого не любив.* Парадоксальні вирази привертають увагу слухачів, тому їх охоче використовують промовці. Однак творення оригінальних парадоксів вимагає від автора таланту.

Пародія (гр. *parodia* — жартівлива переробка) — посилена іронія, яка завершується повним роз'єднанням, відокремленням форми і змісту. Певний жанр, форма або індивідуальний авторський стиль заповнюється невідповідним йому змістом, а частіше прямо протилежним.

О. Потебня називав пародією особливий рід стилістичної іронії, яка виникає при усвідомленні мовцями і слухачами «протилежності між високим складом словесної оболонки й вульгарністю або низькістю думки»¹, приземленістю. Пародія є засобом для створення таких уявлень, в яких особи і події постають у комічному вигляді. Пародійні тексти справляють гумористичний ефект. Наприклад:

Штебня О. Естетика і поетика слова. — К., 1985. — С. 135—137.

Ідеальний публіцист

Він пише сміливо, не боячись нікого —

Слабого, Усе, що вказує йому його натура

Й цензура. Він може написати філіппіку завзяту

За плату.

(В. Самійленко)

...Дівчино! Хай око твоє голубе, та не за фізичній ваді коханий любити не стане тебе, коли ти не любиш Невади. Юначе! Ти мусиш любити стократ сильніше, ніж любиш кохану, Колумбію — округ і Джорджію — штат, Монтану і Луїзіану. (О. Гаванець).

Перифраза (від гр. *periphrasis* — описовий вираз) — троп, яким поняття не називається, а описується, тобто виражається двома або кількома словами. Певний час перифраза живе як свіжа, образна назва: *королева полів (кукурудза), чорне золото (вугілля), дочка Прометей (Леся Українка), гірська орлиця (Ольга Кобилянська), великий Каменярь (Іван Франко), Кобзар (Тарас Шевченко), народний філософ (Григорій Сковорода), лицар української поезії (Василь Симоненко).*

Алюзія (лат. *allusio* — натяк) — троп, дуже близький до аналогії та алегорії. Те, про що натякається, впізнається як факт літератури, історії, політики або суспільного життя, але не називається. Читач чи слухач повинен сам здогадатися, відтворити в пам'яті і потім зрозуміти суть тексту. Алюзію часто використовують у публіцистичному та художньому стилях, де в такий спосіб обігрується якесь явище суспільного життя, персонаж або факт художнього стилю. Наприклад: *О, грона п'ятірне нездоланих співців, крізь бурю й сніг гримить твій переможний спів, що розбиває лід одчаю і зневіри* (сонет «Лебеді» М. Драй-Хмари). *П'ятірне грона* — це київські неокласици, а слова *крізь бурю й сніг* — це назва збірки М. Рильського неокласичного періоду.

Еналага (гр. *enallage* — перестановка, повернення) — риторична фігура, яка досягається невідповідністю граматичних норм до змісту повідомлення і тим збуджує увагу: *а він давай питати, що ми їмо? (до дитини за обіднім столом); кого чекаємо? (до однієї людини, що чекає).* Еналага характерна для розмовного мовлення, інтимно-довірливого експресивного спілкування та його відображення у художньому стилі. Про це свідчать наведені нижче приклади еналаги з кіноповісті «Зачарована Десна»: *Часом і досі здається мені, що й зараз поклепай хто-небудь косу під моїм вікном, я зразу помолодівав би, подобришав і кинувся до роботи; Ой! Лев*

тоді як стрибне та як рикне!., як же я не закричу, та не забігаю, та не затоплю ногами. Ото був страх, ото був біль! (О. Довженко).

Апосіопеза (гр. *aposiopon* — замовклий) — риторична фігура умовчання, коли на якомусь слові обривається фраза, і те слово, яке мало б бути названим, ніби вгадується, воно й так усім відоме. Мотивами, що викликають апосіопезу, частіше бувають етичні ситуації (страх або незручність називати речі своїми іменами), надмір емоцій, непередбачуваність ситуації, ономапоетичний (звуконаслідувальний) фон, невласне пряма, внутрішня мова. В усній мові фігура умовчання передається паузою, а на письмі — крапками.

Майстерно користувався фігурою умовчання Михайло Коцюбинський:

— *Зачароване коло... Ох, те зачароване коло!.. — шепотять блідюста дівчини. —... Я—теплична рослинка... вибуяла в штучному теплі, у душній атмосфері теплиці... Перша буря зламає мене, вирве з корінням... І замість бажаної користі живим докором стануть передімною закривавлені серця родини й моє власне розбите, знівечене життя... Боже! Що це зі мною? Звідки легкодухість така? Що варте життя моє перед необмеженим морем людського страждання?... Ну, годі... Піти туди, куди серце кличе й обоє 'язок... З силою, яку я почуваю в собі, з силою любові можна багато зробити... Тільки не лякатись, тільки не втратити надії і... все буде добре... («Хо»).*

Преокупація (лат. *occupatio*—втільнення) — невласне троп, яким те, що заперечується, те й утверджується. Це суперечність між очевидним і заперечуваним часто використовується в гумористичних текстах для створення ефекту комізму:

1. *Не дай Бог, потім сметанки та, не дай Бог, і ще чого-небудь, — це така —я вам кажу — симфонія, що... давайте зараз же їхати на бекасів...!*

2. *Дехто з мисливців, щоб бути певним, що в нього порох таки справді сухий, — підсушує його.*

Робиться це або в печі, після того як хліб випечено, або на плиті, коли в грубці огонь вже погас, а плита ще гаряча.

Трапляється, звичайно, що піч розносить, а на плиті порох пахкає.

Видовище це дуже інтересне, воно нагадує феєрверк в парку культури й відпочинку під час народного гуляння. Виходить, значить, що ви і вдома були, і на феєрверку побували (Остап Вишня).

Градація (від лат. *gradatio* — поступовість, послідовність), або клімакс (від гр. *klimaks* — драбинка, сходинка), — риторична фігура, що поступово і послідовно або розширює значення, або

160

звужує через низку називань. Градація є висхідною (від конкретного до загального) і низхідною (від загального до конкрет^ ного): *планувати роботу треба на день, тиждень, місяць, рік.*

Плеоназм (від фр. *pleonazmos* — надлишок) — невласне троп, що досягається надлишковістю якоїсь ознаки, тому що вона вже є в іншому слові, в результаті ця ознака в плеоназмі більше реалізується: *побудуємо українську Україну, народна демократія.*

Паралепсис (гр. *paraleipsis* — пропуск) — невласне троп, яким повідомляється те, про що автор ніби не хотів би говорити (автор проговорився). Наприклад: *я ж не кажу, що ви вкрали, просто зникло при вас; хіба хто думає, що ви дурень, просто люди не зна^ють, що вмієте, тощо.*

Тавтологія

Тавтологією (гр. *tauto* — те саме 4- logos — слово) називається стилістична фігура, яка утворюється в результаті повтору тих самих споріднених Слів. Від паронимазії тавтологія відрізняється тим, що в ній є не тільки звуковий повтор, а й семантичний: *любити великою*

любов'ю; ненавидіти лютою ненавистю; сидьма сидіти; ревма ревити; вільному воля, спасенному рай; січень січе, лютій лютус, березень плаче, квітень квітує;

На кричачий крик мій — Мовчазне мовчання..., Я ж прагну спочатку почути ячання, і всесвіту розум поставлє на чату — Я хочу спочатку початок почати...

(І-Драч)

Як стилістична фігура у вжитку тавтологія близька до лексичного повтору, паронимазії та інших явищ звуко-семантичного зближення слів:

Білий подих — Троянда білі пелюстки Ронить на білій папір. Хто білішого вірша напише? Отака біла-біла хата Серед білого-білого цвіту.

(І. Драч)

У практичній мові тавтологія є небажаним явищем. Вона може створювати враження безпорадності, одноманітності мовлення. Проте в художньому мовленні, якщо тавтологія має ідейно-естетичну мотивацію, вона стає виразною стилістемою. Такою є тавтологія

л —

лб1

6-1564

з семантикою чужинності у поезіях Т. Шевченка, М. Рильського, В. Стуса. Наприклад:

Нехай ще раз усміхнеться Серце на чужині, Поки ляже в чужу землю, В чужій домовині.

(Т. Шевченко)

Самотня ти, тополя, стоїш в чужій височині І, до чужинної весь вік байдужа мови, Мовчиш, рахуючи свої останні дні.

(М. Рильський)

/ вже болить душа, на дуб здубіла, В цій чужаниці, чужбі, чужині!

(В. Стус)

Чіпляйся за кручу, як трен колючий, Чіпляйся за небо, як яблуні цвіт. Бо вже ослонився безокрай чужинний, Бо вже чужинецький оцирився край. Процай, Україно, моя Україно, Чужа Україно, навіки процай.

(В. Стус)

Метатеза (гр. *metathesis* — перестановка, переміщення) — риторична мікрофігура, різновид каламбуру, що супроводжується перетворенням змісту слова: *плюралізм* — *плювалізм*.

Анаграма (лат. *anagrammatismos* — перестановка) — близька до метатези риторична мікрофігура, що здатна створювати гумористичний ефект: *деревостійкі морози, короткозорий — далекозорий*.

Аннотінація (лат. *anponinatio* — інакше найменування) — риторична мікрофігура, що побудована на різкому зрушенні семантики в близьких за звучанням словах: *приватизація — приватизація, демократія — дермократія*.

Фігури кількості

До фігур кількості належать фігури, що виникли на зіставленні двох різнорідних предметів зі спільною для них кількісною ознакою. Ця спільна ознака є характерною для одного із зіставлюваних предметів.

Якщо вона приписується предмету більшою мірою, то виникає *гіпербола*, якщо меншою мірою — виникає *мейозис*, різновидом якого є *літота*. Це менш продуктивний і малочастотний тип фігур.

Гіпербола (гр. *hyperbole* — перебільшення) — образне перебільшення, яке виявляється в тому, що якась ознака приписується предмету в такій мірі, в якій вона реально йому не властива і не може бути властивою. Основне призначення гіперболи — звернути увагу на цей предмет, підкреслити позитивні чи негативні якості. Гіперболізуються такі ознаки, як розмір, колір, сила, кількість тощо.

Гіпербола як засіб експресивності поширена в художньому та уснорозмовному стилях для надання тексту більшої виразності й переконливості: *умру зі сміху; збожеволю від роботи; море сліз; Горами хвилю підійма...* (Т. Шевченко).

Гіпербола популярна в усі часи, але найбільш характерною вона була для барокової культури.

Про гіперболу О. Потебня писав так: «Гіпербола є результат нібито деякого оп'яніння почуттям, яке заважає бачити речі в їхніх справжніх розмірах. Тому вона рідко, лише у виняткових випадках, зустрічається у людей тверезої й спокійної спостережливості. Якщо згадане почуття не може захопити слухача, то гіпербола стає звичайною брехнею»¹.

Гіпербола як перебільшення ознаки тісно пов'язана з метафорою. Таку гіперболу називають метафоричною гіперболою. Кожна образна метафора має у собі якусь долю гіперболи, бо вже сам факт метафоризації якоїсь ознаки виділяє її і збільшує на тлі неактуалізованих ознак. Наприклад: *Які тут не прокочувались орди! Яка пройшла по землях цих біда! Мечем і кров'ю писані кросворди ніхто уже повик не розгада* (Л. Костенко); *О семигори горя, цвинтар велій; Я — магна магми, голос болю болю* (В. Стус).

Мейозис (від гр. *meiosis* — зменшення) — протилежна гіперболі фігура, суть якої полягає у применшенні ознак предмета з тим, щоб підкреслити його нікчемність.

В усному мовленні це такі стійкі вирази, як *ні гроша, ні копійки; нікуди не годиться; нікому не треба; на макове зерня* тощо.

Літота (від гр. *litotes* — простота) — різновид мейозису, зумисне применшення якоїсь ознаки шляхом повного чи часткового її заперечення. Літота є виразом погляду на третю істоту між іншими і зневаги до неї (О. Потебня). Наприклад:

У цій же річці чаплі по коліно;

Йому аби за скельо зачепитись, що аж за комір сиплються зірки; Але ж яке ревіння безнастанне! Це описать—зламається перо (Л. Костенко).

Потебня О. Естетика і поетика слова: 36. — К., 1985. — С. 136.

Парцеляція

Парцеляція (від фр. *parcelle* — частка) — прийом стилістичного синтаксису, що полягає в розчленуванні цілісної змістово-синтаксичної структури на інтонаційно й пунктуаційно ізольовані комунікативні частини—окремі речення. В результаті членування одного речення, переважно складного або досить поширеного, виникає дві частини, з яких основна (більша) називається *базовою*, а менша — *парцелятом**. Стилістичний акцент зосереджується саме на парцеляті.

Парцельовані конструкції виконують у тексті змістопідсилю-вальну і ритмомелодійну функції. Парцелят набуває комунікативної самостійності й тим привертає до себе увагу читача, ніби «випадаючи» з рівного ритму. Наприклад: *На воротах, виряджаючи нас, тужила мати. Сива, стара й безпорадна; Падали колоски, і в шелестінні їх—брязкіт бокалів вина... Скигління голодної дітвори: хліба!.. Трояндовий сміх жінок-красунь*.. Тужне зітхання з-під драгтя* (А. Головка); *Він дістав з-за пазухи шинелі сніданкову пайку, розгорнув мені долоню і вклав у неї крайчик: — Бери. Підкріпись. Це твоя. Підрубай. Полегає* (Гр. Гютюнник).

Парцеляція є експресивним явищем усної мови. Її виникнення пояснюється тим, що в безпосередньому живому спілкуванні немає можливості все до слова наперед продумати. У процесі говоріння виникає потреба інтонаційно виділити окремі одиниці, розширити й уточнити їх допоміжною інформацією. У художній мові парцеляція використовується для створення стилістичних ефектів живомовності,

невимушеності, спонтанності спілкування: *О, вже сошеняни пасіку привезли, — подумав Данило. — Знов на те місце, що й торік; От скажіть мені, чого воно так: як граю і не слухаю, виходить щось інтересне-інтересне... І красиве!* (Гр. Тютюнник).

При парцелюванні цілісна змістово-синтаксична структура членується на кілька фраз (переважно дві), з яких одна є основною, бо в ній викладається основний зміст думки, а друга — парцелятом, у якому реалізується залежна частина основної синтаксичної структури: *А повз неї тупали тисячі ніг, дихали тисячі грудей, ревіли баци і танцювали, як божевільні, дзвони. Великі, середні й маленькі. ..*(М. Коцюбинський); *У вибалку — село. Важкою сірою ковдрою туман укрит його. Убоге й стомлене* (А. Головка).

Парцеляція виконує кілька стилістичних функцій. Її використовують:

1. В описах для зображення обставин дії, актуалізації окремих деталей: *А там ячмінь хилиться й тче... тче з тонких вусів зеленій серпанок. Йду далі. Все тче. Хвилює серпанок* (М. Коцюбинський); *Лиш стернями. Межами поміж хлібів* (А. Головка).

2. Для передачі емоційно-психічного стану персонажа: *Я утомився, бо життя безупинно і невблаганно іде на мене, як хвиля*

на берег. Не тільки власне, а й чуже (М. Коцюбинський); *Во-лодькові очі все ширшають і ширшають, на щоках з 'явилися рум 'янци. Щось дуже сильне тягне його туди. Так хотілося б, так дуже хотілося б... Бачити. Чутти. Знати.* (У. Самчук). Стилістична парцеляція характерна для внутрішніх монологів, які сприймаються як одна цілісна надфразна синтаксична єдність, для функціонального типу текстів-роздумів. Функцію парцелятив виконують не тільки члени речення (як у синтаксичній парцеляції), а й різні види простих речень — неповних односкладних, слів-речень: *Біжить, коні мої, по рідній дорозі Несить мене під стріху батька. Звідти я вийшов у світ, звідти почну роботу. Всі дні, а їх буде безліч, вставатиму бадьоро і ці одного не віддам умарне. Почну від себе. От серце моє. Воно гаряче, мов жарини. Люю воду холодну, і хай приймає гарт, і хай от так ствердне, мов ліпша криця. Добре! Боже, приношу дяку тобі, що родився в час, коли родиться віра моя — в Тебе, в Батьківщину, в Працю* (У. Самчук).

3. Для конкретизації змісту базової частини вислову. Наприклад: *Кує зозуля. Б'є молоточком у кристалевої великий дзвін: -ку-ку! ку-ку! — і сіє тишу по травах. Ми йдемо серед поля. Три білих вівчарки і я* (М. Коцюбинський).

4. Для ритмізації прози, створення з читача ефекту «присутності», безпосередності відчуттів, на які зорієнтоване зображення: *Над ставом, що колись належав економії, як проходив Давид, шуміли верби хором жіночим, тужливим [...]. І от — плакуча верба біля млина над урвищем ламає руки, хитає головою, мов журихть когось. «А — є!..» І шуміли верби хором жіночим, тужливим* (А. Головка); *Спустів степ. Скінчився концерт житніх струн, сталевих смичків. Де-не-де чорніє мережання ріль. Виприсне, тихо стане. Тихо, жовто й сумно...* (А. Головка).

Парцеляцію можна вважати стилістичною трансформацією синтаксичних структур. Це стилістичне явище характерне для художніх текстів авторів, мова яких має виразні ознаки народнорозмовного мовлення. Наприклад: *День був насуплений, сірий. Накрапав дощик. Ліниво, байдужно, без надії спинитись; Хотілось щось пережити, сильне й гарне, мов морська буря, подих весни, нову казку життя. Виспівать недоспівану пісню, що лежала у грудях, згорнувши крила; Марта ревнувала Антона. Уперто, затаєно, сильно, до всіх і всього* (М. Коцюбинський).

Еліпс

Еліпс (від гр. *elipsis* — пропуск) — риторична фігура, що характеризується відсутністю одного чи обох головних членів речення, але вони легко компенсуються контекстом: *На небі сонце —*

165

серед нив я (М. Коцюбинський); *Гей! На коні! Всі—у путь!* (П. Тичина); *За ланом лан...; Село в снігах і стежка ані руш* (Л. Костенко); *Біля білої вежі чорне дерево. Спи. Ми самотні в безмежжі* (Л. Костенко).

Залежно від того, який головний член речення відсутній і яке розташування наявних членів, еліпси бувають різних видів. Наприклад: *Ниви у червні* (М. Коцюбинський); *У нього очі наче волошки в житі. А над ними з-під дреного картузика волосся — білявими, житніми колосками. Це — Пилинко. А це сорочечка, штаниці на ньому із семірки, полатані-полатані Бо бідняки. І хата ген та за тином розваленим така ж полатана і вбога. А за нею до левади — клаптик городу—курці ступити ніде...* (А. Головка).

Еліпсація належить до явищ експресивного синтаксису. Виникло це явище в живому спілкуванні і стало ознакою розмовної мови. Художня мова використовує еліпси як засіб створення стилістичного ефекту напруженості ситуації, схвильованості мовлення, чіткості й динамізму. Наприклад: *Я вранці — до конюшні, аж і коня немає; Враз до села — постріл* (А. Головка); *У ті степи неміряні, небачені, під небеса такої висоти! Тут землі щедрі. Тут річок без ліку. І через те отак тут споконвіку—життя і смерть на відстані стріли; Але в курганах скіфських — не монголи. На пекторалі — теж не Орієнт* (Л. Костенко).

Період

Період (гр. *periodos* — коло, круговерть) — риторична фігура, в якій цілісна, завершена думка подається в ускладненому простому реченні, багаточленному складному реченні або кількох окремих реченнях, що структурно й інтонаційно поділяється на дві частини — члени періоду. Перший член (*протазис* — підвищення) характеризується нагромадженням інформації, поступовим підвищенням голосу до найвищої точки. Потім настає виразна пауза, завдяки якій звертається увага на зміст наступного члена періоду. Другий член періоду (*аподзис* — зниження, або наступник) завершує думку різким спадом інтонації і поступовим зниженням тону голосу до рівня початку мовлення. У такий спосіб виходить ніби замкнене інтонаційне коло періоду:

Щоб красувався вбодий переліг Нечувано багатим урожаєм, Щоб зречка розливалася, як сніг, Пишениця слалась маревом безкраїм, Щоб кукурудза в строгому ладу

Підкорювала все нові простори, Щоб жайворонки пісню молоду Підносили над колосисте море, Щоб хліб, як сонце, сявав на столі У кожній хаті, домі та колибі... І Уклін земний працівникам землі! Вам, сячі, плугатарі, спасибі!

(М. Рильський)

Період з двох членів називають двочленним (гр. *dikolos*), а період з трьох членів — тричленним (гр. *trikolos*). Кожний член періоду може мати кілька колон (менших частин — на один-два віршових рядки).

Період належить до найдавніших фігур античної риторики. Великим майстром періодів був давньогрецький ритор і оратор Горгій, тому цей період у риторичній називають горгієвською фігурою. Місткий за змістом, вишуканий за формою і самотній інтонаційно, період поширився у публіцистиці, поезії, художній прозі.

Члени періоду можна назвати засновком і висновком. За кількістю конструкцій, що входять до них, вони різні, але зміст їх та інтонація створюють враження єдності й рівноваги цих частин. Фінал періоду називається клаузулою, він замикає кільце періоду. Нагромадження інформації в протазисі (частіше) і в аподзисі (рідше) досягається повторами і паралелізмами синтаксичних конструкцій, тому період має свою змістову, структурно-синтаксичну і ритмомелодійну архітектуру. Для періоду важливого значення набуває саме звучання тексту, бо виникла ця фігура у Давній Греції, в епоху культури живого вишколеного слова, яка потребувала гармонії думки, змісту, граматичної будови, ритму і мелодії звучання. Тому період частіше використовується у поезії і свідчить про майстерність автора:

Якби знав я чари, що спиняють хмари, Що два серця можуть ізвести до пари, Що ламають пута, де душа закута, Що в поживу ними зміниться отрута! II То тебе би, мила, обдала їх сила, Всі би в твоїм серці іскри погасила, Всі думки й бажання за одним ударом. Лиш одна любов би вибухла пожегом, Обняла б достоту всю твою істоту, Мислі б всі пожерла, всю твою турботу, II Тільки мій там образ і яснє й грє... Фантастичні думи! Фантастичні мрії!

(Іван Франко)

167

Коли весна рожєва пролетить I землю всю вбере і завітчає, Коли зелений гай ласкаво зашумить I стоголоса заспіває, Коли весні зрадє світ увесь I заблещить в щасливій долі I ти одна в квітках і травах, в полі дєсь, Серед весни, краси і волі Не зможєш бїльше серце зупинить, Що в грудях будє битись, мов шалєне. I скрикнеи, //—знай, не долєтєть . . . Ужє твій скрик тоді до мене.

(О. Олєсь)

У прозовий текст період вносить ритмомелодійні риси віршової мови і тим самим додає їй тієї якості, про яку писав ще Арістотель: форма прозового тексту не повинна бути ані зритмізованою, ані позбавленою ритму. Зритмізована форма видається слухачеві штучною і одночасно він очікує її, тому проза має бути ритмічною, але тільки до певної міри.

Далека красо моя! Щасливий я, II що народився на твоєму березі, що пив у незабутні роки твою м'яку, веселу, сиву воду, ходив босий по твоїх казкових висипах, слухав рибальських розмов на твоїх човнах і казання старих про давнину, що лічив у тобі зорі на перекинутому небі, що й досі, дивлячись часом униз, не втратив щастя бачити оті зорі навіть у буденних калюжах на життєвих шляхах (О. Довженко).

Ранніми веснами, коли на заболоченому Поліссі ще не бралися сіяти, коли на Сулі, на Пслі та на Ворсклі, розпускаячись першим найніжнішим цвітлом, сяяли білі вишневі садки, —// над відкритими степами Півдня проносились страхітливі чорні бурі (О. Гончар).

За семантико-семантичними відношеннями між частинами періоду, системою ізоколон періодична структура може отримувати окрему характеристику як семантичний вид періоду. Такі відношення можуть бути означальними, часовими, предикатно-ми, причиновими, протиставними, порівняльними, умовними та ін.

Період означальний:

Хто біг крізь тьму в атаку, Кого не міг спинить гармат охриплий крик, Хто бачив на снігу крові багряні маки, //— Той брат мені навєк.

(В. Сосюра)

168

Період часовий:

Після довгого літнього дня, коли сонце сідає, а розпечена земля поволі скидає з себе золоті шати, коли на блїде, втомлене днем небо з'являютьсь крадькома несміливі зорі, в останньому промінні сонця справляє гриця мушва, а дивно м'яке, золото-рожеє повітря приймає віддаль бузкові тони і робить простори ще ширшими і ще глибшими, II — Маланка з Гафійкою волочать курною дорогою утому тіла й присмне почуття закінченого дня (М. Коцюбинський).

Період предикатний:

Знай, Батьківщина — // це ріка, що серед поля, поза селом, ген попід лісом, тихо плине, це в саді нашому дерева, зілля, квіти, це на ланах пшениця золотокоса, це той, що віє з піль пахучий теплий вітер, це на левадах скошена трава в покосах, це наші всі пісні і молитви щоденні, це рідна мова — скарб, якого ти не збушиш, це небо синє вдєнь, а серед ночі темне, це, моя Олю, все, що ти так щиро любиши (Б.-І. Антонич).

Період причиновий:

Ті [стерню] ще не витіпала негода, не зчорнила бита дощами земля, а тому вона аж світиться, аж сміється, II — / добрий од неї їде дух, хлібний, дух достиглого збіжжя (Є. Гуцало).

Період протиставний:

*Нехай ботаніки розв'язують питання
Про різнобарвний лист у пору опадання,
Про ці розливи фарб, про пишину цю красу, //—
Я в серці з юних літ до скопу пронєсу
Це листя трепетне на полі голубому,
Ці барви пушкінські, цю урочисту втому,
Це горде золото, що падає у прах,
Ці прожилки тонкі на кленових листах,
На листі дубовім ці лінії різьблені,
Цю суміш смішливу найяскравіших плям,
Цю смерть, увінчану таким живим життям.*

(М. Рильський)

Період порівняльний:

Слово — це діамант: то сяє й сміється, то обернєтьє мутною сльозою, то виблискує яскраво-гнівно або ласкаво, спокійніше з добротою, то спалахне, мов зірка провідна, яка народжує надії, мрії, сподівання, або веселкою заграє і так бадьоро запалає, неначе вабить, і кличе, і навіть надихає (Г. Косинка).

Період умовний:

Коли в бою спиню свою ходу і на промерзлу землю упаду, мов для обіймів розпростєриши руки, коли на дальніх пагорбах мене вогга земля навєки поглине //■— як знак любові, відданості й злуки, у віціім

169

сні, моїм останнім сні, на серці похололому нетлінно лежатимє неспалєним в огні шматок землі твоєї, Україно! (Л. Первомайський).

Нехай у грудях ти чудовє серце маєи I серце те усїх звабля, Бо всїх до нього ти ласкаво пригортаєи, Та коли ти Вкраїни не кохаєи, //— Ти не моя!

(М. Вороний)

Період може включати в себе кільцевий повтор, що формує рамку строфи чи тексту. Такий період називають обрамленням: Речі прості і чисті люблю я:

Серце для друзів відкрите, Розум до інших уважний, Працю, що світ звєсєляє, Потиск руки мозолястої, Сині світанки над водами, Шум у лісі зелений і шум золотий, Спів солов'їний і пісню людську, Скромну шипшину і горду троянду, Мужність і вірність, Народ і народи //— Я люблю.

(М. Рильський)

Оберненим періодом є такі ритмічно організовані синтаксичні структури, в яких висновок, узагальнена частина, міститься на початку речення, перед градацією. Наприклад:

На рідні землі сіячі вертають, // Щоб сіяти святе зерно своє, Щоб знов заграло українське поле Врожаєм щастя, зродженням навік, Щоб знов засяло сонце світлочоле На вольних водах українських рік.

(М. Бажан)

Як риторична фігура період може будуватися на структурі простого речення, але такий ритмомелодійний період не є поширеним явищем, навіть у поезії. Наприклад:

*За кожну п'ядь землі, за кожен зойк дитяти,
За сльози матерів, за рідну братню кров
З нас кожен — чуєте? — // себе віддасть готов...*

(М. Рильський)

170

АКЦІЯ

Треба говорити голосно, щоб тебе почули.

Треба говорити тихо, щоб тебе послушали.

П. Клодель

Акція (від лат. *actio* — дія, дозвіл) є завершальним етапом ораторської дії — виголошенням промови. Як правило, промовці не надто замислюються над цим завершальним актом; здається, що коли вже все на попередніх етапах продумано, підготовлено і підбрано, то з озвученням змісту проблем не буде. А даремно. Якраз невдале виголошення промови може звести попередню роботу нанівець, ніби ілюструючи суть українського прислів'я: «Вміла готувати, та не вміла подавати». Тому п'ятий розділ риторики присвячений саме цьому завершальному акту риторичної дії—публічному виголошенню промови. Основу цього розділу складають з'ясування умов спілкування, характеристика оратора й аудиторії, методичне застереження і прийомотворення, інтонування тексту, пара-лінгвістичний супровід, психологічний тренінг, техніка дихання і техніка мовлення, в тому числі й дикція, тобто все для того, щоб, як радив Цицерон, «достойно» виголосити промову.

На попередньому етапі (мнемоніка) промову зміцнено в пам'яті, визначено порядок і послідовність її та «прив'язано» до можливих ситуацій. Тепер треба підготувати себе — оратора, пам'ятаючи, що трибуна, кафедра чи стіл для виступу — безжальні, промовець за ними «оголений» більше, ніж на пляжі¹.

Яким би гарним не був голос, але якщо це один і той самий, то він досить швидко втомлює слухачів. Тому не слід безперервно говорити більше 40 хв, а краще — до 20—30 хв.

Якщо вже підготовлено все, що треба сказати, то тепер промовець мусить застерегти себе від того, чого не треба казати, бо майстерним вважають оратора, який не тільки скаже, що треба, але й не скаже того, чого не треба говорити. На жаль, іноді трапляється так, що промовець захоплюється живим мовленням, заговорюється, виходить за межі запланованого, в результаті збільшується ймовірність мовних помилок, прикрих обмовок і просто зайвни.

Перед початком виступу промовця охоплює хвилювання, збентеження або навіть страх, тому бажано знати напам'ять перші вислови, рухи і жести, щоб не розгубитися перед ситуацією. Якщо вони будуть вдалим, то наснажать промовця впевненістю до кінця промови. Помилки на початку виступу, коли промовець хвилюється, особливо небезпечні, бо не тільки зіпсують настрої оратора, а й можуть відхилити його від теми.

Щив.: Сагач Г. М. Золотослів.— К., 1993. — С. 298.

Треба пам'ятати, що хоч на перший погляд і здається нам легким живе побутове мовлення, насправді ж монологічний виступ «вживу» є надзвичайно складним. В ньому задіяні нейролінгвістична, анатомофізіологічна й акустико-артикуляторна системи, тому промовець повинен стежити за своїм здоров'ям і не виступати хворим, бо це може позначитися і на якості промови і на здоров'ї промовця.

Інтонування

Наголоси і паузи. Готуючись до виступу, слід наперед уявити його звучання. Можна потренуватися перед дзеркалом, щоб побачити свій вигляд. Це треба робити ще й тому, що навіть майстерно написаний текст не завжди добре «лягає» на звучання, окремі слова можуть виявитися зайвими, а синтаксичні конструкції — одноманітними.

Перед початком роботи над інтонуванням тексту треба «освіжити» в пам'яті зміст. «Робота над інтонацією полягає не в тому, щоб щось вигадувати і витискувати з себе, — писав К. Станіславський. — Вона відбувається сама собою, якщо існує те, що вона має виявити, тобто думка про внутрішню сутність»¹.

Багато мовотворчих, вимовних порад, які пропонував акторам К. Станіславський, не зайві і для звичайного промовця. Наприклад: «Нехай паузи поділять думку, що викладається, на її складові частини, але щоб кожна з цих частин не втрачала своєї належності і безперервності»².

Логічні паузи, на думку К. Станіславського, «мають одночасно два взаємопротилежні призначення: поєднувати слова у групи (мовні такти), а групи — відмежовувати одну від одної. Між двома логічними паузами треба вимовляти текст і «випльовувати» його частинами»³.

Якщо на підготовчому етапі логічне структурування інформації (матеріалу про предмет) вдало проведено, то воно допоможе віднайти потрібні логічні паузи і логічні наголоси у тексті, завершити текст закономірним умовисновком. «Спробуйте по-різному розподілити паузу й наголоси, і ви отримуватимете все нові й нові значення ... паузи разом з наголосом чітко виділяють головне слово, виносять його, немов на таці, і подають окремо від інших»⁴.

К. Станіславський помітив і таку ваду неухважного мовлення, як пустослів'я, і описав її: «Від часу та від звички зафіксовані слова починають вимовлятися механічно і підпадають під владу м'язів язика. Такі слова вимовляються, обминаючи свідомість. При цьому відбувається роз'єднання тексту і підтексту. Слова стають пустими, бездушними, холодними, не зігрітими, не виправданими думкою,

¹Станіславський К. С Собр. соч.; В 8 т. — М., 1955. — Т. 3. — С. 330.

²Там само. — С. 335. ³Там само. — С. 96. ⁴Там само. — С. 324.

формальними. Так виникає зміщення і мимовільне словогово-ріння, що випереджає роботу думки, почуття, волі та всіх душевних елементів. Вони плентаються за механічно вимовленим словом, як подорожній услід потягу на залізницю»¹.

Особливого значення надавав К. Станіславський психологічній паузі у сценічному мовленні та й взагалі у процесі живого мовного спілкування: «Психологічна пауза дає життя думці, фразі й такту,

намагаючись передати підтекст. Якщо без логічної паузи мова бездумна, то без психологічної вона позбавлена життя _____ Психологічна

пауза говорить без слів. Вона замінює їх поглядами, мімікою, випромінюванням, натяками, ледь вловимими рухами і багатьма іншими свідомими і підсвідомими засобами спілкування. У паузі передають ту частину підтексту, що йде не тільки від свідомості, а й від самої підсвідомості, яка не піддається конкретному словесному виразу. Вона не підлягає жодним законам, а їй підкоряються всі без винятку закони мовлення. Психологічна пауза спроможна замінити собою логічну, не знищуючи її².

Звичайно, К. Станіславський перебільшує самостійність і самодостатність психологічної паузи, коли зауважує, Що вона не підлягає жодним законам, а їй підкоряються всі без винятку закони мовлення. Психологічна пауза — це вже результат інтенції мовця, його настановлення на промову, його задуму, тобто всього того, що було вже здійснено на першому етапі підготовки промови — інвенції, сформовано в тезах і доведено на наступному етапі — диспозиції, що, можливо, залишилося поза словами на етапі мовного оформлення виступу — елокуції, того, що передумано і пережито мовцем на етапі мнемоніки, тобто зміцненні майбутньої промови у пам'яті.

Психологічна пауза з'являється на останньому етапі підготовки промови — в акції, тобто в процесі виголошення промови, і тому вона ніби самостійна. Проте тут вона є просто зовнішнім виявом того, що оратор пережив і хоче сказати для слухачів, а у промовця вона зароджувалася, можливо, навіть із задумом в інвенції.

В ситуації живого спілкування частина інформації може передаватися за допомогою паралінгвістичних (паравербальних) засобів: міміки, жестів, поз, кінесики, голосових модуляцій. У книзі Мехребієна «Невербальна комунікація» називають такі показники: міміка, жести, пози — 55 %, інтонація і модуляції голосу —

38 % і лише 7 % інформації залишається для слів¹. Такі дані, можливо, є перебільшеними, але вони наводять на думку, що обстежувалися якісь специфічні комунікативні ситуації, наприклад, на вокзалі (куди?, на який?, скільки?) чи в магазині (почім?, якого?, скільки?). В таких мовних ситуаціях більше слів випускається, ніж говориться, але ці ситуації стандартні, і мовлення в них клішоване, воно не може

¹Станіславський К. С. Собр. соч. — Т. 3. — С. 440—441. ²Там само. — С. 105—106.

173

репрезентувати все, навіть побутове, мовлення, не кажучи вже про наукове, художнє, офіційно-ділове, публіцистичне.

Жести. Готуючись до останнього етапу—виголошення промови (акції), слід продумати, якими можуть бути рухи і жести промовця. Якщо рухів буде багато і неадекватних, то у слухачів складеться враження, що промовець розгублений, метушливий. Якщо, навпаки, їх буде дуже мало і знову ж неадекватних, то промовець здаватиметься переляканим, невпевненим у собі.

К. Станіславський писав: «Зайві жести — це сміття. Гра актора, переобтяжена багатьма жестами, подібна до малюнка, зробленого на брудному аркуші паперу... Нехай кожний актор передовсім приборкає свої жести настільки, щоб не вони володіли ним, а він — ними»².

Отже, краще буде, якщо промовець наперед продумає кілька «р'ятивних» рухів, позу, додатковий предмет (ручку, аркуш, указку, папку тощо), який можна буде взяти, щоб знайти місце рукам, підбере до всього цього гарну форму (можна і перед дзеркалом) і ці дії запам'ятає, щоб потім не робити якихось негарних, випадкових рухів або не німіти.

Надмірне хвилювання перед відповідальною промовою чи дуже важливими для промовця слухачами може перейти в переляк і зашкодити не тільки виголошенню промови, а й здоров'ю промовця (холодок у грудях, оніміння рук, нестача повітря, все забувається, тексту не бачиш).

К. Станіславський описав такі ситуації з акторами, однак аналогічні можуть траплятися і зі звичайними промовцями: «Ви не можете собі уявити, яким злом для творчого процесу є м'язова судорога і тілесний затиск. Коли вони утворюються в головному органі, люди з прекрасним від природи звуком стають хрипливими чи втрачають здатність говорити. Коли затиск трапляється в ногах, актор ходить, немов паралітик; коли затиск у руках — руки холонуть, перетворюються на кілки і піднімаються, як шлагбауми. Такі ж затиски з усіма їхніми наслідками бувають у хребті, шиї та в плечах. Вони у кожному випадку по-своєму спотворюють артиста і заважають йому гратц, але найгірше, коли затиск охоплює обличчя і викривляє його, паралізує, змушує скам'яніти міміку... Затиск може з'явитися у діафрагмі та інших м'язах, що беруть участь у процесі дихання, порушити природність цього процесу і викликати задишку»¹.

Запобігати таким небажаним явищам можна, добре готуючись до кожного виступу, а також займаючись психологічним тренінгом і технікою дихання та мовлення. Найбільшою окрасою промови є її зміст, думки, знання. Про це писали ще античні риторичні: «Найбільшою шанною користуються ті промови, виголошення яких супроводжується виникненням знання, якого раніше не було» (Арістотель)²; «Промова мусить квітнути і розгортатися тільки на основі повного знання предмета; Красномовство є чимось таким, що досягається

Щит. за: Сердюк О. П. Основи управління комунікативним процесом. — К., 1998. — С. 86; Мескон М., Альберт М., Хедоури Ф. Основи менеджмента: Пер. с англ. — М., 1993. — С. 179.

²Станіславський К. С. Собр. соч. — Т. 3. — С. 226.

більшими труднощами, ніж це здається, і народжується з дуже багатьох знань і старань» (Цицерон)³. Глибокі знання того, про що говорить промовець, дають йому впевненість у собі.

Для того щоб уникнути надмірного хвилювання, промовець може переконати себе в тому, що його думки краще за нього ніхто не висловить, що ніхто краще за нього не знає аналізований ним матеріал, що цей виступ — один з низки інших і якщо буде невдалим, то є шанс наступний зробити кращим, що кожна невдача — це крок до наступної перемоги, це, зрештою, досвід, через який треба пройти.

Кожний промовець повинен пам'ятати, що розум, воля, емоції мають бути у певній рівновазі і завжди з перевагою здорового глузду. І якщо емоції, воля виходять з-під контролю розуму, то це обов'язково негативно позначиться на змісті промови, на її інформативній якості. У кожної людини, а тим паче в оратора, педагога, мусить бути свідоме ставлення до себе, самооцінка співвідношення власних реальних і потенційних можливостей з реальними суспільними потребами. «Людина є особистістю тому, — писав визначний психолог С. Рубінштейн, — що вона свідомо визначає своє ставлення до оточення і самої себе. Без спроможності свідомо зайняти певну позицію немає особистості»⁴.

Звучання промови. Для того щоб виробити навички гарно говорити (озвучувати текст), потрібно бути уважним до звучання мови, слухати зразкове, живе (природне) мовлення, володіти модуляцією голосу, відпрацьовувати техніку дихання і техніку вимови.

Якщо актор має озвучити чужий текст, К. Станіславський радить: «Перш ніж говорити, слід визначити порядок у словах монологу і правильно поєднати & у групи, мовні такти. Тільки після цього можна буде розібрати, яке слово якого стосується і зрозуміти, з яких

¹Станіславський К. С. Собр. соч. — Т. 3. — С. 132. ²Арістотель. О етиле//Об ораторском искусстве.—4-изд. — М., 1973. — С.39.

³Цицерон. Об ораторе // Об ораторском искусстве. — 4-е изд. — М., 1973. — С. 43,44.

⁴Рубинштейн С. Л. Теоретические вопросы психологии и проблемы личности // Вopr. психологии. — 1957. — № 34 — С. 32.

часток складається фраза або ціла думка. Читання за мовними тактами містить у собі важливу практичну користь: воно допомагає самому процесові переживання. Встановлення мовних тактів і читання по них необхідне ще й тому, що вони примушують аналізувати фрази і вникати в їхню сутність. Не осягнувши її, не скажеш фрази усвідомлено.

Звичка говорити по тактах зробить вашу мову не тільки стрункою за формою, зрозумілою у поданні, але ще й глибокою за змістом, бо змусить вас постійно думати про сутність того, про що ви говорите»¹.

Значною вадою під час виголошення промови, виступу може стати однотонність звучання. Тільки високоавторитетні промовці з глибокими, змістовними думками Можуть дозволити Собі розкіш говорити однотонно й дуже тихо. Однотонні виступи звичайних промовців не привертають уваги слухачів¹, *нб* зачіпають свідомість, заколисують одноманітністю, і слухачі мимоволі переключаються думкою на щось своє.

Для того щоб уникати однотонності звучання, промовець ще на етапі елокуції має добирати влучний і образний мовний матеріал, шукати свої, незвичні прийоми поєднання слів і виразів, часом епатажні, вигадливі звороти, в результаті чого його мовлення набуватиме оригінальних ознак.

Неабияке значення в подоланні одноманітності звучання мають навички володіння модуляцією власного голосу. Модуляцією (лат. *modulatio* — розмірність, гармонійність, *ритм*, *ВUjmodulof* — розмірюю) називають зміну тональності, сили, ритму, звучності голосу. Цю мовну здатність оратора високо цінував великий Леонардо да Вінчі: «Модуляції голосу — найпрекрасніша з усіх чарівностей красномовства. Це музика мовлення». Наша мовна практика дає нам приклади прекрасної модуляції звучання, що огортає як свіже лагідне повітря, ллється приємно, як чиста вода, оживляє і підносить слухачів. І навпаки, є настільки однотонне чи /фажливб звучання, щб хочеться «вимкнути» його, як надокучливий транслятор.

Техніка дихання і техніка мовлень

Для того щоб виконати одну з важливих порад Цицерона, а саме: «необхідно надати красу самому мовленню», кожному промовцеві треба звернути увагу на те, як він дихає і як виголошує промову, як вимовляє звуки, звукосполучення, слова й вирази.

Риторична практика виробила кілька правил, виконуючи які можна відпрацювати дихання так, щоб воно було легким для промовця і непомітним та приємним для слухачів. Від дихання залежить самопочуття промовця і озвучення промови, адже звуки творяться на видихові.

¹ Станиславский К. С. Собр. соч.— Т. 3. — С. 96—97.

176

На дихання оратора впливають зовнішні і внутрішні чинники. До зовнішніх належать розмір приміщення (замале або велике для певної кількості людей, з доброю або поганою акустикою, неестетичне, непровітрене, холодне), наявність сторонніх шумів, дій, людей, поспішність, доброзичливість або недоброзичливість аудиторії та керівництва тощо.

Внутрішні чинники залежать від самого промовця, тому, враховуючи їх та дотримуючись певних правил дихання і вимови і тренуючись, можна досягти значних успіхів на цьому шляху¹:

— Слід обрати зручне місце і зручну позу. Краще говорити завжди стоячи, з трохи піднятою головою, розправивши плечі, тоді мовні органи будуть вільними, не затисненими.

— Вдихати й видихати повітря треба безшумно, не втягуючи і не сопучи, не хекаючи і не крекчучи, не натужно, так, щоб слухачі не помічали дихання промовця, бо якісний звук утворюється тільки на спокійному струмені повітря.

— Вдихати повітря слід тільки через ніс, спокійно, вільно, безшумно.

— Починати мовлення можна лише тоді, коли в легені набереться повітря стільки, що його вистачить на вимову певної структурно-логічної частини тексту, щоб не робити позачергового, рятівного вдихання, яке може порушити плавність і ритм мовлення. Отже, цю структурно-логічну частину тексту треба уявляти внутрішнім зором або пробігти поглядом у тексті, щоб зорієнтуватися, наскільки вона довга.

— Слід витрачати повітря рівномірно і не допускати повного видиху, тому що звучання може перейти на неприємний для слухачів фальцет (італ. *falsetto*, від *falso* — неправильний, помилковий). Складається враження, що промовець втратив насагу, а він же повинен бути для всіх невтомним. Не рекомендується починати промову репліками на зразок «Оце вже я втомився розповідати...».

— Щоб не втратити темпу мовлення, треба використовувати природні зупинки (паузи) між блоками тексту для добирання повітря в легені. Поповнювати запас повітря (піддихувати) треба своєчасно і непомітно.

— Промовець має орієнтуватися, яка сила звучання йому потрібна, щоб набрати відповідну кількість повітря. Якщо треба говорити гучніше, сильніше (для великої аудиторії), треба більше

»Див.: Сагач Г. М. Золотослів. — К., 1998. — С. 390—398.

12
— 6-1564

177

набирати повітря. Проте й великий надлишок повітря також заважатиме утворенню звучання.

— Ніколи не треба говорити на крайній межі сили свого голосу, особливо починаючи промову. Бажано обрати середній рівень, щоб за потребою можна було підняти силу голосу чи опустити.

У слухачів повинно скластися враження, що промовець може ще говорити багато і гарно.

Кожний промовець повинен знати можливості і межі свого голосу і не перенапружувати голосові зв'язки, щоб не бути смішним.

— Риторична практика радить обов'язково готуватися до промови не тільки письмово (писати текст виступу), а й усно, тобто озвучувати промову. Добре, якщо є можливість записати промову на магнітофонну стрічку і прослухати себе, щоб уникнути помилок і вилучити все непотрібне.

Композиційні частини промови

1. 1. *Звернення* — це аргумент від особистості промовця. Призначення цієї частини виступу дуже важливе. Поява оратора, його поведінка, жести і міміка, перші слова звертання до слухачів мають створити позитивний образ промовця, ауру доброзичливості і спонукати присутніх до слухання виступу. Для себе промовець повинен зразу ж завважити, чи та аудиторія слухачів і чи ті умови спілкування, на які він розраховував свій виступ.

Одне з обов'язкових правил риторики гласить: того, хто говорить спрямовано, хто до вас звертається, треба обов'язково вислухати. Це правило має характер автоматизму, його треба завжди дотримуватися, і виробляти цю звичку бажано з дитинства. Звернення промовця

має викликати у слухачів напружену увагу. Тому треба постаратися у ці перші хвилини зацікавити слухачів, заінтригувати, виявити свою повагу до людей. Якщо виступає вже відомий, постійний лектор, то він може цю частину промови скоротити.

Виголошення промови і рухи мовця мають бути відповідними між собою, спонтанними і природними. Слід пам'ятати, що сценічний страх, який сковає промовця, можна подолати кількома активними рухами (нахил голови, помах руки, стегання плечима, крок уперед, скромна усмішка). Ці самі рухи можуть виражати додаткові смисли і привертати увагу слухача. Однак не можна забувати, що надмірна рухливість лектора дратує аудиторію. Голос має бути середнім (не високим і не низьким), тоді оратор матиме можливість то підвищувати його, то знижувати, якщо буде потреба.

2. *Називання теми* — важливий риторичний аргумент, змістовий центр аргументації. Образно цей етап називають «гарними дверима», які відкриває промовець перед слухачем. Вони не ма-

ють бути «перекошеною хвірткою». З названою темою слухачі будуть співвідносити всю наступну промову, тому формулювання теми повинне відповідати предмету лекції, бути зрозумілим для слухачів і цікавим. Назвою теми може бути коротке формулювання з важливих питань у вигляді односкладних називних речень. Наприклад: *Сучасний стан економіки України*. Інколи як назву теми можна використати питальну конструкцію типу: *Хто такі демократи і чого вони хочуть?*

II. Виклад промови — це основна частина, в якій є кілька функціональних типів мовлення.

1. *Розповідь, оповідь* — як правило, це зачин, історія питання, введення в суть справи, основні попередні факти чи події, що пролянуть світло на проблему, можуть стати вихідною позицією при доведенні.

2. *Опис* — систематичний виклад предмета, його частин, ознак. За допомогою опису промовець готує слухачів до доказу. Опис може бути загальний, конкретний, предметний, інтер'єрний, художній, розмовно-оповідний.

3. *Доказ, доказовість* — це логічне доведення, аргумент логіки. Є предмет доказу і є форма доказу. Формами доказу можуть бути пояснення, приклади, силіогізми, досліди, ілюстрації, тому докази мають бути центральними в аргументації. Саме за їх допомогою промовці формують у слухачів переконання.

4. *Спростування* — це доказ від протилежного, або аргумент від опонента, який бачить істину інакше або в чомусь іншому. Спростування може породити полеміку або суперечку (еристику). Спростування є діалектичним, якщо шляхом спростувань, уточнень або й заперечень усі учасники спілкування шукають істину, і полемічним, якщо кожний співрозмовник захищає свої інтереси. Діалектичну полеміку промовець може вводити у свій монологічний виступ для того, щоб навести опозиційну до своєї думки і тут же дати їй спростування. Торгуватись на ринку — це означає вести полемічну еристику, в якій інтереси співрозмовників розходяться: продавець хоче дорожче продати, а покупець — дешевше купити.

5. *Заклик* — звернення до серця, розуму, емоцій слухачів. Заклики частіше використовуються в гомілетичі, проповідях, казаннях та в публіцистичних промовах — політичному красномовстві, в популярних лекціях з морально-етичних та соціальних тем.

III. *Висновки* — це стислий узагальнювальний зміст висловленого, підсумок основних досягнень промови чи дискусії та задоволення слухачів у своїй повазі до них і вдячності їм.

Комунікативна творчість оратора виявляється в тому, як він зможе використати всі чи названі форми мовлення, чи окремі — відповідно до предмета викладу, мети та умов спілкування й аудиторії слухачів.

12

179

Образ оратора

У класичній риторичі Давньої Греції і Давнього Риму поняття образу оратора належало до головних. Проте спочатку вся увага риторів була звернена переважно на те, якою має бути переконлива промова, далі, з розвитком риторичі, коло зацікавлень дослідників риторичі і вчителів у риторичних школах поширюється на три невід'ємні складники риторичного діяння: оратор — промова — слухачі.

У давньогрецькій риторичі, головним завданням якої було переконувати слухачів засобами живого слова, домінуючою вимогою до оратора була добродійність, здатність викликати довіру у слухачів, тобто оратор повинен бути настільки добрим і приємним, щоб люди мимоволі ставали його слухачами, вірили йому. Оскільки антична риторика була міцною сув'яззю логосу (думки і слова), філософії, теорії пізнання світу, то й ритор мав бути високоосвіченою і талановитою людиною, а ще і фізично досконалою.

Найповніший образ класичного оратора античних часів постає з трактатів про ораторське мистецтво Цицерона: «... Першою і невідмінною умовою для оратора є природне обдаровання. Для красномовства необхідна особлива жвавність [гнучкість] розуму й чуття», які мові про будь-який предмет надають оздобу. Це «робить прикрашання численням, запам'ятовування — точним і міцним... усе це є дари природи...; якості, дані людині від природи... — швидка мова, звучний голос, сильні легені, міцна статура, склад і вигляд усього обличчя й тіла...»; «Оратор багатий не лише словами, а й думками».

Оратор завжди на людях, а під час промови він підлягає суворішому суду, ніж інші, «і скільки разів ми виступаємо, стільки разів над нами здійснюється цей суд». Ця гіпербола потрібна була Цицеронові, щоб відзначити, наскільки відповідальним було в його часи заняття ораторством. На думку Цицерона, «оратор повинен володіти дотепністю діалектика, думками філософа, словами мало не поета, пам'яттю законодавця, голосом трагіка, грою такою, як у кращих лицедіїв... Нічого немає прекраснішого за досконалого оратора...».

Оратор не може бути байдужим до предмета промови, йому необхідні «... ревність і захоплена любов до справи! Без цього у житті не можна дійти взагалі ні до чого великого, а тим більше до того, до чого ти прагнеш». Не кажучи вже про те красномовство, якому належить влада у будь-якій миролюбній та вільній державі, у самій здатності до слова, настільки привабливого, що нічого не може бути приємнішого для людського слуху чи розуму.

Справді, які співи солодші, ніж помірні розмова?

Які вірші доладніші за художнє розташування слів?

180

Який актор, що наслідує правді, зрівняється з оратором, який захищає її?

А що витонченіше, ніж маса гострих думок? Що чарівніше, ніж пишність слів, яка освітлює справу? Що є багатим за промову, насичену змістом різного роду? Немає такого предмета, який був би виражений гарно й достойно і не став би надбанням оратора!..

Хто на шлях істини настановить полум'яніше,

Хто негідників викрає нещадніше,

Хто прекрасніше уславить благородних?

Хто може з такою силою викривати й нищити пристрасті?

Хто ніжніше потішить у скорботі?!

З вимог, які ставить Цицерон до ораторів, видно, що найкращим він вважає оратора всебічно розвинутого і поліфункціонального, у красномовстві якого знання поєднувалися б з мораллю (ето-сом), обов'язок—із задоволенням від естетичної насолоди: «Найкращий оратор є той, хто своїм словом і повчає слухачів, і дає насолоду, і справляє на них сильне враження. Вчити — обов'язок оратора, давати насолоду — честь... справляти ж сильне враження — необхідність».

Зрозуміло, що стати таким оратором не просто. Необхідні не тільки природні дані, освіта та виховання, а й талант. Однак що таке талант у розумінні Цицерона? На це великий оратор відповідає так: «Талант мені потрібен оброблений, як поле, не один раз зоране, а двічі й тричі, щоб тим ліпшими й більшими були його плоди; а обробка таланту — це досвід, це звичка слухати, читати, писати. . .»². Отже, талант оратора — це велика праця над удосконаленням свого власного мовлення, це постійний пошук чогось нового у сфері риторики, адже яким би майстерним не був оратор, кожна проголошена промова — вже за його плечима і, як би не спиралася на попередню наступна промова, вона мусила мати вже щось своє, нове: в темі чи ідеї, повороті думки, логічних ходах, міркуваннях, аргументах, зустрічних спростуваннях, словесних засобах чи несподіваних фігурах. Тому що «ораторське мистецтво не може бути жалюгідним і блідим, а повинне бути приемним і розцвіченим найрізноманітнішими предметами, тому гарному ораторові слід багато про що почути, багато чого побачити, багато чого осмислити і засвоїти, а також багато чого перечитати...».

Цицерон, передаючи свій досвід ораторської діяльності учням (бо кожний пристойний оратор в античному світі мусив мати і мав послідовників), розкривав процес підготовки промови, наголошуючи на тому, що оратор має робити і в якій послідовності на кожному етапі:

— по-перше, він [оратор] повинен підібрати зміст для своєї промови;

¹Див.: Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве.—М., 1972. —

С. 471.

²Там само. — С. 220.

181

— по-друге, розташувати знайдене по порядку, зваживши й оцінивши кожен доказ;

— по-третє, одягти й прикрасити все це словами;

— по-четверте, зміцнити промову в пам'яті;

— по-п'яте, виголосити її достойно й приємно.

Далі Цицерон розповідав, як він проходив ці етапи: «... я дізнався і зрозумів, що перш ніж розпочати справу, слід на початку промови схилити слухачів на свою користь, далі пояснити справу, після цього з'ясувати предмет суперечки, потім довести те, на чому ми наполягаємо, нарешті відкинути заперечення; в кінці промови все те, що говорить на йашу користь, розгорнути й звеличити, а те, що за супротивника, похитнути й позбавити значення. Далі вчився я також правил прикрашання стилю: вони повідомляють, що висловлюватися ми повинні:

— по-перше, чистою і правильною латиною;

— по-друге, ясно й виразно;

— по-третє, гарно;

— по-четверте, доречно, тобто відповідно до достоїнства змісту...».

Образ аудиторії. Подолання опору аудиторії

Аудиторія слухачів — це те, заради чого виникала й розвивалася риторика як наука і як педагогічна майстерність, заради чого красномовство сягало вершин словесного мистецтва, а оратор працював у поті чола і «згорав» у полум'ї слави або безслав'я. Слухачі є першою рушійною силою для риторики і в риторичі, як учні — для педагогіки і в педагогіці.

Слухачі бувають різні: за суспільною роллю, за фахом, за освітою, за віком, за мораллю, нахилами й уподобаннями, зрештою, за внутрішньою і зовнішньою готовністю слухати чи ні, сприймати чи відхилити оратора. Проте промовцю слід пам'ятати головне: слухачі завжди його судді в нетермінологічному, тобто фігуральному, значенні цього слова. І постійним його завданням завжди має бути намагання досягти переваги над слухачами. Те, що ми нині бачимо й чуємо безславних промовців, свідчить, що вони не прагнуть до перемоги над слухачами і не дбають так, як дбали про це оратори доби класичної риторики.

Аудиторія слухачів завжди конкретна, тому точних, безпомилкових приписів, як підкорити аудиторію, а тим більше подолати її

182

опір, не може дати жоден ритор. Однак є кілька чинників, на які вказували відомі оратори і які можна задіяти для досягнення цієї мети. Умовно можна виділити такі види аудиторії: прихильна, байдужа, ворожа (навіть агресивна) і комбінована, що поєднує в собі і прихильних, і байдужих (як писав Цицерон, «в'ялих»), і ворожих слухачів.

В європейських риториках XVII ст. (за традицією Цицерона і Квінтіліана) поряд з ампліфікацією розглядали афекти як засоби створення настрою, впливу на душу слухачів. Серед них виділяли пафос (гр. pathos, лат. affektus) і етос (гр. ethos, лат. moralis).

Оратор має передбачити, як не втратити прихильних, здобути байдужих, заспокоїти агресивних. Цицерон вважав, що «вся міць і мистецтво красномовства полягають у тому, щоб або заспокоювати, або збуджувати душі слухачів». Досягти цього може тільки той, хто розуміє людську душу і знає причини, які викликають спалах чи заспокоєння.

Що для цього потрібно ораторові? Насамперед глибокі знання, які є джерелом красномовства, освіта, гідна вільної людини, говірливість (бажання говорити), швидкість і стислість у нападі, який треба сповнити вишуканістю і благовихованням, і така ж швидка реакція, щоб самому відбити напад.

Важливою є здатність оратора швидко орієнтуватися, щоб не робити трагедії з дрібниць і не стати в результаті цього смішним.

Цицерон зазначав, що для знаходження змісту промови ораторові потрібні три речі: проникливість, розуміння (наука) і ревність (запападливість). Він визнавав, що на першому місці серед ознак оратора має бути обдаровання, але без ревності не обійтись, бо «само обдаровання збуджується у діяльність» ревністю.

Цицерон писав, що для оратора немає нічого важливішого під час «виголошення промови, ніж прихилити до себе слухача і так його збудити, щоб він керувався більше якимсь душевним пориванням і хвилюванням, між порадою і розумом»¹. Як бачимо, антична риторика надавала перевагу почуттям і моралі, а не розуму і практичності.

Чим досягається прихильність і, отже, як можна подолати опір аудиторії? На це в Цицерона також є відповідь: «Прихильність же досягається достоїнством людини, її подвигами і бездоганним життям... ораторові приходиться на допомогу ще м'якість голосу, скромний вираз обличчя, ласкавість мовлення; якщо ж доводиться виступати різкіше, слід показати, що ти змушений це робити проти волі. Досить корисними бувають ознаки добрودушності, благородства, лагідності, поштивості, відсутності жадоби й користоловства; всі ці прикмети людини дуже сприяють прихильності до неї і

Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве. — С. 221.

183

відвертають від тих, хто цими якостями не володіє. Неможливо викликати у слухача ні жалю, ні ненависті, ні ворожнечі, ні страху, ні слів співчуття, якщо всі ці почуття, які оратор прагне викликати у судці, не будуть виражені або, краще сказати, викарбувані на його власному обличчі»¹.

Є й суто практичні застереження:

вступ має бути не швидким, щоб слухачі могли зрозуміти суть справи, висновки — не повільними й не затягнутими;

хто говорить коротко і стримано, може повідомити про щось, але не схвилювати;

ненависть приборкують доброзичливістю, озлоблення знищується співчуттям;

вправно використані веселий жарт, дотепний гумор також викликають прихильність слухачів, пом'якшують суворість, показують оратора людиною освіченою й тонкою.

Таким чином, ораторський ідеал класичної античної риторики майже повністю сформований у трактатах Цицерона, оскільки римський оратор врахував і думки своїх попередників — грецьких риторів.

У риторичі Аристотеля варто підкреслити таке актуальне положення про довіру до оратора, яка допомагає подолати опір аудиторії: «Є три причини, що викликають довіру до мовця... — це розум, добродійність і доброзичливість...».

У гомілетичі основна вимога до оратора полягала в тому, щоб він відповідав морально-етичному канону християнських заповідей.

У творіннях першого церковного проповідника Василя Великого сказано: «Хай не буде в тебе софістичних прикрас у слові... промов гордовитих і рішучих, але у всьому відсікай величність. Будь добрим з другом, не злопам'ятним до зухвалих, людинолюбним до смиренних, утішай злосчастних, відвідай хворих, зовсім ні до кого не стався презирливо, вітай з приємністю, відповідай зі світлим обличчям, до всіх будь прихильним, доступним, не хвалися сам, не змушуй інших говорити про тебе, приховуй, скільки можеш, свої переваги, а в гріхах сам себе звинувачуй та не чекай звинувачень від інших. Не будь таким у виговорюваннях, звинувачуй не скоро і не з пристрасним рухом, бо це — ознака зарозумілості; не засуджуй за малозначуще, ніби сам ти суворий праведник...».

У «Риторичі» невідомого автора (1620 р.) про риторів і його доб-рослів'я сказано: «Ритор... досить мистецький у науці мовлення... [вміє говорити] доречні й похвальні промови в справах і на міських судах за звичаєм і законом тієї держави, де народився... [добирає]

Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве. — С 222.

184

необхідні слова до усякої справи...безславної чи слави достойної, багатой чи бідної, праведної чи нечестивої... великі справи стислими словами... [щоб були присутні] світлість й сяяння словесне...

Пам'ять створюється вивченням і читанням божественного писання, а також літописів — для зміцнення розуму мовця й слухача».

Слов'янський риторичний ідеал найповніше сформований у 10 книгах «Про риторичне мистецтво» (1706 р.) Феофана Прокоповича, зокрема у розділі «Що робить оратора знаменитим». Загалом продовжуючи традиції античної риторики, відповідно визнаючи її вимоги до оратора, Феофан Прокопович наголошував на патріотичності й почесності місії оратора, на його таланті й працьовитості. Це видно зі «Вступу» до праці, в якому Феофан Прокопович звертається до молоді, що прийшла вчитися до Києво-Могилянської академії:

«Молоді оратори!

Приступивши до школи красномовства, знайте, що ви прагнете до такої почесної справи, яка сама по собі справді настільки корисна, що її належить викладати не лише для вашого добра, а на благо релігії і Батьківщини... це є та цариця душ, княгиня мистецтв, яку всі вибирають з уваги на достоїнство, численні бажать з огляду на користь, а лише деякі осягають, як внаслідок нерівних сил таланту, так і через обсяг самого предмета...; потрібно, щоб ми намагалися вкласти працю і зусилля, рівні тому подиву, котрий кожний має перед красномовством... Вас закликає на громадські діла Батьківщина, церква... благає вас взяти участь у полемічних дискусіях; сама слава кличе кожного з вас передати своє ім'я нащадкам...»¹.

Навіть у часи Прокоповича, а це вже початок XVIII ст., про ораторство говорилося як про велику, почесну й корисну роботу, яка вирішує найважливіші справи і приносить людині «дивну приємність». Оратор турбується і проводить найважливіші справи «на форумі, в судах, курії, сенаті, царському палаці, у священних храмах і найсвятіших церквах. Він розкриває і переслідує злочини, дискутує про чесноти і достоїнства, відкриває таємниці природи, нарікає на нестійкість долі, говорить про виникнення і загибель царств і про суєтну мінливість речей, ставить перед очі подвиги героїв і царів, величаво прикрашає мужів, що здобули славу, тлумачить священні справи трисвятого і найбільшого Бога, виголошує похвали, викладає народові накази і закони. Одним словом, все, що тільки є у природі речей, може бути предметом [промов] оратора... Він замикає в межах свого слова всі важливі справи.

...Гравець не так досконало володіє м'ячем, як оратор душею людини»¹.

Цими думками не вичерпується обсяг ідей і зміст інформації про риторичну як обов'язок оратора, як дар переконливої мови, що «пікує душі»; інформації, висловленої у десяти книгах «Риторичі» Феофана Прокоповича. Він знову закликає молодь до праці: «Українські юнаки! Батьківщина, а водночас і церква, щоб не обманути вашого довір'я, сумлінності, зусиль і праці для осягнення цих та інших незчисленних благ, просить вас: переможіть огиду, здолайте труднощі, не жалійте якусь хвилинку часу присвятити цій дуже приємній праці, бо це мистецтво настільки почесне й корисне, що якби воно було захищене за океаном, на самому кінці світу, то однак його треба б шукати. Адже воно своєю цінністю перевищує будь-які труднощі і працю»². Як бачимо, це пафосне ставлення Ф. Прокоповича до риторичі й оратора повністю відповідає, а часом і перевищує те, що панувало в античній риторичі.

¹Прокопович Феофан. Філософські твори: В 3 т. — К., 1979.—Т. 1. — С. 511.

Риторичний ідеал

В античній риторичі послідовно виробилися два риторичні ідеали. Для ораторів — носіїв першого ідеалу — головним у риторичній діяльності є переконливість, далі істинність переконливого мовлення, моральність на користь суспільству, чіткість і впорядкованість. Цей ідеал називають сократівським.

Другий риторичний ідеал вважають софістичним. Для носіїв і прихильників цього ідеалу характерною є формальна переконливість, надмірна словесна краса, пишність, вибагливість мовлення, самовираженість і корисливість оратора.

Сучасні ритори вважають, що зараз діють три риторичні ідеали³.

Перший з них можна назвати близьким до софістичного, але нині він дуже американізований, саморекламний, нав'язливий, такий, що повсюдно заповнив собою засоби масової інформації і спрямований на маніпуляцію свідомістю мас.

Другий риторичний ідеал несе в собі морально-етичні цінності східнослов'янського, давньоукраїнського ідеалу. Він близький до першого античного ідеалу — ідеалу переконаності й істинності, ідеалу Платона і Сократа.

Третій риторичний ідеал сформувався в імперський і радянський часи. Цей риторичний ідеал називають тоталітарним, пропагандистським.

Усі ці ідеали у видозмінених формах живуть і нині в мовосфері сучасного українського суспільства. І це закономірно. Шкода, що

³Прокопович Феофан. Риторика // Г. М. Сагач. Золотослів. — К., 1993. — С. 232—234.

²Прокопович Феофан. Філософські твори: В 3 т. — К., 1979. —Т. 1. — С. 118. ³Див.: Михальська А. К. Русский Сократ. — М., 1996. — С. 33.

вони разом не становлять єдиної вираженої риторично-ідеальної системи, в якій мали б відповідати певним соціальним моделям життя і поведінки мовців. На жаль, в українському суспільстві нині поширюється сучасний американський риторичний ідеал, чужий слов'янській культурі, зокрема українській, яка завжди мала міцні традиції успадкування еллінської античної культури. Американський ідеал перемагає наші ідеали у засобах масової інформації і масової культури. Українське суспільство ще не звільнилося і від тоталітарного риторичного ідеалу. Нагальні, закличні, категоричні, безапеляційні промови багатьох наших політиків сприймаються як рудименти радянської епохи: авторитарне мислення, нетерпиме монологічне мовлення, мовна агресія, телефонне право, влада на слово, підкорення співрозмовника тощо. Все це можна назвати політизованою псевдориторикою.

Слов'янський, давньоукраїнський риторичний ідеал формувався на античних грецьких традиціях та християнських морально-етичних цінностях. Характерними ознаками для нього є честь, благородство, смиренність, милосердя, шляхетність, слухняність, побожність, духовність. Ці засади сформували риторичний ідеал любові, або ідеал гуманістичної риторики, спрямованої на досягнення гармонії стосунків за допомогою засобів мовного спілкування.

У грецькій риторичній мові слово *любов* було багатозначним:

1. Любов конкретно-чуттєва, еротична. Це пристрасть (любощі), чуттєвий потяг до віддаленого суб'єкта (туга за кимось).

2. Любов-симпатія (почуття внутрішньої близькості, спорідненість душ). Підвиди: дружба, відданість, інтерес (до науки), повага, любов батьків.

3. Любов розумна — повага, розум, обов'язок, опіка.

4. Любов почуттєва — співчуття, жалість, співпереживання.

Гармонія в риторичній мові — це логічна послідовність міркувань і

впорядкованість мовлення, це міра матеріалу і помірність його викладу, певний мовленнєвий лад. В античній риторичній гармонія називалася космосом і означала «впорядкованість», «прикрашеність». Звідси й сучасне значення слова *космос* (лад всесвіту) та слова *косметика* (прикрашеність, упорядкованість).

Ритори-педагоги завжди вважали, що розум, почуття, волю треба виховувати на засадах добра, краси, гармонії. Риторика любові запобігає конфліктам, пом'якшує конфлікти і суперечки, гармонізує суспільство. Про це мають пам'ятати не тільки оратори, а й усі

187

мовці, зокрема педагоги, політики, урядовці, лідери суспільної думки.

Основні вимоги до промовців в аспекті риторичного ідеалу можна згрупувати в такі позиції:

1. Сповідування певного риторичного ідеалу, тих принципів, які визначають обраний ідеал, реалізація ідеалу в риторичній практиці через дотримання певних рис.

У системі слов'яно-українського риторичного ідеалу, що розвинувся на ґрунті античної риторичної мови в епохи (барокову, романтичну, неоромантичну) українського національного відродження, були необхідними такі риси: системність, чіткість, міра, порядок, рівновага, витримка, терпіння, самодисципліна, витривалість, подвижництво.

В такому риторичному ідеалі переважала гармонійна триєдність:

а) ідея, думка, задуми, істинність;

б) моральна спрямованість на добро, етичність, благо, справедливність, гуманність;

в) краса як гармонія змісту і форми, доцільність і мовна довершеність.

Цей ідеал започаткувався на ґрунті візантійсько-слов'янської християнської філософії, потім підтримувався ідеями ренесансної західноєвропейської духовної культури та реформаційними впливами. Можна вважати, що у XVI ст. в основних рисах визначився український риторичний ідеал (Лаврентій Зизаній, Памво Берин-да, Іов Борецький, Іоаникій Галатовський, Герасим Смотрицький, Мелетій Смотрицький та ін.) у контексті загальних реформаційних змін і слов'янського Відродження. У XVII ст. український риторичний ідеал набув рис полемічності, значно зміцнився підтримкою українського козацтва, що збройною силою виступало на захист українських вольностей, земель, християнської віри і рідної мови (Визвольна війна українського народу під проводом Богдана Хмельницького). Це доба українського бароко, наснажена західноєвропейськими ідеями гуманізму, раннього Просвітництва у синтезі з українською ментальністю і суспільно-історичними та культурними процесами на вже роз'єднаних українських землях. Найбільшого розквіту український риторичний ідеал досяг у педагогічній, науково-навчальній і суспільно-культурній діяльності визначних риторів, проповідників, педагогів Київської колегії, а потім Києво-Могилянської академії (П. Могила, І. Гізель, С. Яворський, Ф. Прокопович, Г. Кониський, М. Козачинський, Г. Кали-новський, О. Козачківський, Ф. Кокуйлович, К. Кондратович, О. Ко-нонович-Горбацький, З. Козлович)¹. Всі вони викладали риторичну

Шів.: *Києво-Могилянська академія в іменах. XVII—XVIII.* — К., 2001. — С. 262, 263, 264, 276, 277.

188

в Києво-Могилянській академії та колегіумах і семінаріях міст і містечок України (наприклад, Чернігові, Переяславі та ін.), писали підручники з риторичної науки.

У XVII—XVIII ст. сформувався український бароковий риторичний ідеал з перевагою кордоцентризму, ліроепічності, естетичності, вільнодумства (його риси помітні в українській літературі з часів Київської Русі, епохи І. Вишенського і Г.Сковороди та аж до кінця XX ст.). Наступні часи додали до риторичного ідеалу свої риси.

Лінгвіцид української мови, постійні заборони й утиски усіх культурних форм суспільного життя у багатьох українців гасили національну свідомість, а в інших її пробуджували, спонукали до опору, гартували волю, змушували до винахідливості у художній мовотворчості. Український риторичний ідеал стає пристрасним, вольовим, образним, багатожанровим, бо шукає шляхи свого вираження в умовах заборон. Його формують мовотворчість Івана Котляревського, супліки й оповіді Григорія Квітки-Основ'яненка, поеми й особливо послання Тараса Шевченка, записки Пантелеймона Куліша, публіцистика Михайла Драгоманова, історичні праці і політичні промови Михайла Грушевського, присвяті й промови та поеми Івана Франка, поетична «огненна мова» Лесі Українки, мовні дискусії Івана Нечуя-Левицького, Михайла Коцюбинського, Бориса Грінченка, епістолярій Панаса Мирного, журналістика Олени Пчілки і ще творчість багатьох визначних українських мовних особистостей.

Тоталітарна самодержавна і радянська епохи породили «мову влади», авторитарне, директивне мовлення, за античною риторикою — «атональне» мовлення. Сучасне українське суспільство прагне позбавитися цих тоталітарних нашарувань, оновити свої духовну і культурну сфери, тому надає перевагу конструктивному діалогу, мовному порозумінню, ідеям гуманістичної риторичної науки.

2. Моральний обов'язок оратора — бути чесним, справедливим, добродійним, відкритим для людей.

3. Висока освіченість оратора. Оратор повинен мати ґрунтовні знання не тільки з предмета мовлення, а й з проблем усього курсу цієї дисципліни і дотичних тем із суміжних наук.

4. Обов'язковим для оратора є вільне володіння сучасною українською літературною мовою, зокрема її стилістичною системою, функціональними стилями та жанрами, способами та прийомами організації художніх засобів для підготовки й виголошення промов.

5. Виразне індивідуальне мовомислення. Добре, якби кожен оратор, промовець мав власний ораторський стиль з характерними індивідуальними рисами свого публічного мовлення, вмів створювати потрібну тональність, колорит спілкування.

6. Промовець має бути національно свідомою особистістю і позитивно впливати на мовну практику.

189

До індивідуального ораторського стилю можна віднести:

— усвідомлення потреби і виховання оригінального мовомислення;

— власну мовотворчу манеру, що виявляється в особливостях композиції промови, побудови фраз, схильності до вживання певних слів і словосполучень, окремих художніх засобів;

— поведінку промовця в аудиторії; вміння відчувати «центр» спілкування, вчасно переключати увагу слухачів;

— кінесіку і міміку та характерні жести;

— техніку вимови і дикцію, ритмомелодіку.

Отже, той, хто хоче стати майстерним промовцем (оратором, красномовцем), повинен подбати про:

— освіченість і глибокi знання свого фаху та дотичних до нього;

— риторичний ідеал, який би хотів наслідувати;

— пошук промовців, чиє мовлення відповідає його смаку, в кого він хотів би вчитися, знайти свій мовний авторитет;

— власний ораторський стиль;

— вміння вести розгорнений монолог (лекцію) з фахової проблематики;

— вміння вести конструктивну бесіду;

— володіння полемічним красномовством, культурою діалогу і полілогу у дискусіях і диспутах;

— морально-етичний облік освіченої і вихованої людини;

— вміння користуватися скарбницею античної і національної риторики, ораторським досвідом попередників і сучасників (використовувати взірці промов і текстів, прийоми риторичної техніки, стилістичні засоби національної мови).

ВИДИ КРАСНОМОВСТВА

Основні роди, види і жанри красномовства.

Основоположник античної риторичної науки Арістотель виділяв три основні роди (типи) промов: судові, дорадчі та похвальні (епідейктичні). Це означало, що на той час риторична практика вже нагромадила достатній досвід для диференціації і класифікації промов та систематизації засобів досягнення заданого ефекту від них. Учення про три роди промов у риториці Цицерона дещо відрізняється від Арістотелевого вчення, який вчення про три роди промов розвинув у три види риторики.

У Цицерона вчення про три роди промов — це ті самі судові, дорадчі та похвальні промови, визначені раніше Арістотелем, і водночас це ще й три роди промов, виділені не за сферою і метою

(осудження, користь, хвала), а за якістю промов, мовним матеріалом, тобто за тією основою, на якій пізніше сформувалося вчення про три експресивні стилі: високий, низький і середній (помірний). Цицерон починає розмову про це так: «Промова буває трьох родів», і виділяє ораторів, які мали «величну поважність думок і пишність слів», «здатні й готові хвилювати й полонити душі», досягали цього промовою «гладкою, стрункою й завершеною». Інші оратори досягали мети «промовою різкою, суворою, грубою, незавершеною й незаокругленою», А між ними — «середній і начебто помірний рід промов», суміжний з обома, «тече єдиним потоком, нічим не виявляючись, крім легкості й рівномірності: хіба що щось вплете, як у вінок, декілька бутонів...»¹.

Кожний рід промов має свою досить загальну, але окремішню мету. Такою метою для дорадчих промов є користь чи шкода, для судових — звинувачення чи виправдання, для похвальних — похвала або осуд, поганьблення.

Дорадчі промови можна вважати найпоширенішою, щоденною велемовністю. У таких промовах люди дають іншим поради, пропозиції, оцінки, схиляють до своїх думок, спонукають до певних дій, вчинків або, навпаки, застерігають від небажаних думок, шкідливих дій, негідних вчинків. Це виступи перед колективом, громадою, товарицькими зібраннями, друзями, сусідами тощо.

Основне, чим мають керуватися в дорадчих промовах оратори, — це орієнтація слухачів на досягнення користі, добра, блага. Арістотель вважав, що метою дорадчої промови є користь, добро, благо. Благом є те, що відповідає вказівкам розуму, до чого прагнемо. Для людини благом є те, на що вказує її розум в кожному окремому випадку. Наявність блага робить людину спокійною і самозадоволеною, «воно є щось самодостатнє».

Благом є відчуття щастя. Людина відчуває щастя, коли володіє благами. А блага — це і добродійності душі: щедрість, справедливість, мужність, поміркованість, великодушність, так би мовити, духовні блага і добродійності тіла: здоров'я, краса, сила, і такі якості, як пам'ять, розум, кмітливість. Ці блага породжують інші блага: славу, пошану, удачу. Саме життя є благом. Оратор має своїм красномовством сприяти йому, відвертаючи людей від поганого.

Судові промови — це звинувачувальні чи виправдовувальні промови позивачів, самозахисні виступи відповідачів, прокурорські звинувачення, адвокатські захисні промови, виступи суддів, свідків, громадських представників, присяжних тощо.

Судові промови характеризуються чітким формулюванням мети, переконливою аргументацією, знанням справи і ситуації, умінням

¹Цицерон М. Т. Три трактата об ораторском искусстве. — С. 221.

191

знаходити аналогічні приклади, шукати найменші зачіпки, збільшувати або применшувати якийсь факт, передбачати розвиток подій, красномовством зворушливо впливати на судову владу. Джерела свідчать, що риторика почалася саме з судового красномовства у V ст. до н. е. в Давній Греції та Римі (зокрема, в демократичній державі Афіни), нагромадила великий досвід, витворилася у науку на захист закону, справедливості, демократії і гуманізму.

Судове красномовство сформувало такі традиційні види промов, кожна з яких має свою етичну рамку і специфічні мовні формули: звинувачувальна (прокурорська промова); захисна (адвокатська промова); самозахисна промова; промова громадського звинувачувача; промова громадського захисника; судова промова.

Похвальні промови

Епідейктичне, або похвальне, урочисте красномовство поряд із судовим досягло великого розквіту ще в античній риториці. В епідейктичних промовах хвалять, прославляють, возвеличують особу, факт, подію або, навпаки, гудять, осуджують, ганьблять. Огудливе красномовство мало значно вужчу сферу застосування. Найбільшу славу пожинали саме майстри епідейктичного красномовства (Перікл, Горгій, Ісократ, Демосфен, Цицерон).

Із занепадом демократичного ладу в Греції занепадає й політичне та судове красномовство, але епідейктичне продовжувало розвиватися ще інтенсивніше. Це був час другої софістики. В похвальних промовах прославляли минуле героїв, керівників захисників.

А що ж достойне похвали? Ще Арістотель ґрунтовно описав похвальне красномовство і те, що може бути предметом похвали. Насамперед — це прекрасне. А що таке прекрасне? Це доброчинність, благо. Доброчинність дає можливість набувати благо. Вона містить справедливість, великодушність, розсудливість, мудрість, мужність, щедрість. Мужність важливіша у період війни, а справедливість — у мирний час. Справедливість — це коли кожний володіє тим, що йому належить за законом. Щедрість виявляється в тому, що люди не шкодують для доброї справи грошей. Розсудливість — це інтелектуальна доброчинність і т. ін.

За Арістотелем, прекрасним є усе справедливе, а справедливим — усе досконале. Почесне і прекрасне — близькі поняття, їх треба поєднувати і вихвалити. Арістотель вважав, що похвала припускає перебільшення, діянням треба надавати величі і краси.

На думку Цицерона, джерелом епідейктичних промов є оцінювання осіб, речей, предметів, подій. Уславляти треба достойне в людині: родовитість, красу, силу, вроду, розум, багатство, талант, щедрість, чесність. Особливо люблять люди слухати про доброчесності, які є благодіями для всіх, а не тільки для тих, кого

192

прославляють. Цицерон описав типи похвал для кожної доброчинності. Терпіння в нещасті, стійкість, гідність — це також предмет для похвал.

Похвальна промова має не тільки переконати, а й захопити. Тому предмет похвал треба звеличити й ошляхетнити. Високе виявляється в інтелекті, благородності почуттів і вчинків. Для того щоб усе це зазвучало, оратор повинен досконало володіти художніми засобами — тропами. Традиційно прийнято звеличувати Бога, божества, героїв, воїнів, захисників вітчизни, правителів і керівників.

Похвальне красномовство було поширене в культурі давньоукраїнського періоду — в Київській Русі. Свідченням цього є приклади з найцінніших пам'яток: «Слово про Ігорів похід» та «Слово про закон і благодать» митрополита Іларіона.

Скарби українського народного мовлення — золоті слів — містять високохудожні взірці похвального мовлення. Частково цьому сприяли і сприяють такі риси української ментальності, як кор-доцентризм (перевага емоцій над раціо), вроджена ліричність і поетизм сприймання, душевна м'якість.

Найвищого розвитку українська риторика досягла у Києво-Могилянській академії, зокрема і похвальне красномовство. Тут читалися оригінальні авторські курси риторик. Кожний викладач риторики був оратором, автором свого курсу риторики. Відомо, що з 1635 по 1817 рік фонди академії налічували 183 підручники. Спудеї академії жили активним громадським життям, були патріотами. Це виявлялося в тому, що похвальні промови спудеїв були патріотичними, присвячувалися славетним гетьманам, козацьким ватажкам, політикам, ученим. Такі промови називалися панегіриками, ораціями, виголошувалися на урочистих зібраннях.

Найбільшим майстром епідейктичних промов був Феофан Прокопович. На його думку, красномовство почесне і корисне, приємне і принадне, воно захоплює людські душі, дає насолоду, тамує душевну спрагу. Ця сила «легко проникає в душу і відводить її звідки захоче, захоплює і жене куди хоче, робить якою хоче, викручує, обертає, зміцнює, запалює гнівом, хвилює обуренням, дотикає любов'ю, спонукає до сліз, розвеселяє, наповнює зворушенням чи страхом. Але ті самі емоції, якщо захоче, виполоє й викоринює без зусиль. ...Красномовство вважається і зображається як цариця всіх наук, так дуже часто воно мало славу, рівну царям...».

У розділі «Про корисність красномовства» Феофан Прокопович значно розширює сфери застосування красномовства у порівнянні з тим, як їх визначали античні риторик.

Він вважав хибним уявлення його сучасників про те, що красномовство потрібне, щоб люб'язно вітати гостей, складати сердечні побажання друзям на бенкеті, хоча й не виключав це з практики ораторського мистецтва. Є значно важливіші теми. Адже скільки є ви-

13

19

— 6-1564

3

значних громадян і керівників, які добре й розумно керують державою, хоробро ведуть війну, — і їм треба виголошувати похвалу, щоб не впала в забуття сміливість, щоб спонукати інших до благородних вчинків. Треба озброювати красномовством вождів і воїнів, щоб вони могли запалити інших на діяння, бо вік заповнений війнами. Красномовством можна приборкати бунт і повстання. Красномовні мужі необхідні в посольствах майже всіх народів, щоб дипломати у союзників здобували допомогу батьківщині, а у ворогів зберегли б авторитет держави і гідно повели доручені їм справи.

«Наша Батьківщина навіть мовчки благає допомоги красномовства», — написав Прокопович, тому що багато її преславних подвигів поминається глибокою мовчанкою, забуття затьмарює славу.

Церква також правомірно домагається допомоги красномовних мужів: народу треба показувати чесноти святих людей, особливо тих, кого породила наша Вітчизна.

Восьма книга «Риторик» Феофана Прокоповича присвячена епідейктичним промовам та засобам, якими можна прикрашати промови. Прокопович вважав, що коли хвалити якусь чесноту, то вона збільшується і зростає не лише в душі того, кого хвалять, а й у інших, і закликав їх до наслідування. Стиль похвальних промов — квітучий, дотепний, прикрашений незвичайними оповідками, порівняннями тощо. Похвальні промови дуже важливі і корисні, вони розвивають вміння бачити в людях гарне, створюють атмосферу довіри і доброзичливості.

Виділяють кілька типів похвальних промов залежно від того, кому, чому і з якої нагоди призначається промова.

У похвальних промовах особам треба враховувати (за Прокоповичем) п'ять основних джерел винайдення думки: 1) *природа* людини (тіло, душа, чесноти, пам'ять, знання тощо); 2) *доля* особи — рід, слава предків, друзі, почесні; 3) *навчання* — рівень знань: де, коли, в кого вчилася людина, кого перевершила у знаннях; 4) *вчинки і діяння* (розумні, мудрі, сміливі); 5) *обставини*, як вони сприяли величі людини.

У похвалах речам оратор описує красу і пояснює користь від них. Такі промови, як правило, мали тренувальний характер. Це могли бути похвали містам, краям, річкам, установам.

Промови з певної нагоди

Промови на пам'ятні дати: родини, хрестини, присвяти, привітання з успіхами і відзнаками, вступні і випускні промови, ювілейні. Всі вони мають вітальний і величальний характер, але кожний з видів таких промов відзначається своєрідністю мовного етикету, аргументації і композиції.

194

Наприклад, на думку Феофана Прокоповича, вітальна промова до дня народження може містити такі компоненти:

- щастя батьків з такої події;
- сім'я і держава чекають добра і щастя від народженого;
- у гарних батьків народжуються гарні продовжувачі роду;
- високоморальні, мудрі, благородні, справедливі, доброчинні батьки;
- діти відтворюють і побільшують чесноти батьків;
- успадкують красу і фізичну та моральну силу;
- пора року, місце, час, супутні події додають позитивних аргументів народженому;

— висловлення своїх побажань і думок з цього приводу;

— на завершення підвестися думкою до Бога, щоб він нагородив народженого своєю ласкою й оберегами.

Говорити треба енергійно, стрімко (не відхилятися від основної ідеї), приємно, з радістю, з внутрішнім піднесенням, пафосом. Наприклад: «Щасливим і для всіх радісним повинен бути день, який дав світові на благо держави славного, статечного, розумного мужа... Отже, радію, неначе б це був мій власний день народження, і бажаю, щоб він повторювався протягом якнайдовшого часу і щоб наступав завжди щасливий...»¹.

Промова до дня народження (іменин) може мати прославлення святих покровителів народженого (іменинника), його ідейних та моральних ідеалів і наставників.

Мова таких промов насичена урочистою образною лексикою, фразеологією, вдалим афоризмами, яскравими тропами (епітетами, метафорами, порівняннями), стилістичними фігурами.

Прому при складанні подяки називають євхаристичною. Цей термін походить з гомілетики (церковного красномовства), де промову-подяку Всевишньому називають євхаристією.

Подячні промови виголошуються при одержанні дипломів, нагород, відзнак, подарунків, звань, посад, допомоги тощо.

У такій промові, за Феофаном Прокоповичем, бажано:

— сказати про свою вдячність;

— скромно зазначити, що не бачиш великих заслуг за собою, вартих такої високої відзнаки;

— висловити сумнів, чи зумієш висловити свою вдячність;

— ти сам хотів вислужитися перед добродієм, але тебе випередила його ласка;

— ласка виявляється у наданні почестей, посад, звань, любов — у добродійності і промовах; щедрість — у матеріальній допомозі;

Пропокович Феофан. Філософські твори: В 3 т. — К., 1979. — Т. 1. — С. 389.

13*

195

— кому і за що, за яких обставин і умов відбулася ця добродійність і яка за неї дяка;

— на завершення годиться виразити почуття вдячності словами (тобто подякувати) або пообіцяти зберігати почуття вдячності (тобто бути вдячним) і пообіцяти віддячити, тобто заявити про свій обов'язок відплатити добром за добро, честю за честь;

— просити добродія, щоб і надалі не обходив своєю ласкою, і пообіцяти свою відданість у майбутньому, щоб добродій не пошкодував за свою ласку.

Вітальна гостьова промова

Така промова має виявити нашу радість і душевну прихильність до гостей. Феофан Прокопович радить так будувати ці промови:

— прибув той, кого чекали з великим бажанням;

— чутка не обманула, а принесла правду, втішила приємною звісткою;

*

— велике емоційне хвилювання перешкоджає нам гарно висловити свою радість, достойно привітати гостей;

— ми самі себе поздоровляємо з такою радістю, тому що душею завжди супроводжуємо цих людей, а душа більшає там, де любить, а тому ми ніби повернулися самі до себе.

Джерелами винайдення похвали є:

— наше прагнення й очікування радості;

— заслуги гостя, його чесноти, достоїнства;

— любов до гостя, замилювання, захоплення;

— ми віддаємо гостеві наші думки, серця, шану;

— найкращі побажання гостеві.

Все слід оздобити епітетами, порівняннями, метафорами, стилістичними фігурами.

Прощальна промова

Залежить від ситуації: з якої причини прощання і як надовго. Рекомендується:

— висловити біль з приводу неминучої розлуки;

— сумнів, чи треба розлучатися, припущення, що можна відкласти розлуку;

— чи принесе від'їзд користь;

— розлука — це втрата половини себе;

— розлука — це втрата почуттів, коштів, узагалі всього милого і доброго;

— прохання не забувати;

— завіряння, що не забудеш і сам; розлучаємося тілом, а душею залишаємося разом;

— висловити надію, що буде повернення всьому, що знову буде зустріч.

Усі риторичні рекомендації — це словесні аргументи на користь спілкування, які сприяють гармонійним стосункам між мовцями і слухачами.

Похоронна промова

Цей вид промови випадає з низки названих вище похвальних промов, вона однобічна (адресат ніколи не зреагує і не відгукнеться). Ця промова позбавлена як лестощів, так і страху відповіді. Все вже в минулому, хай хоч і найкраще. Недоліків уже немає, бо їх не можна ні змінити, ні виправити. Не вони суть життя. А чесноти, достоїнства, гідність зможуть наслідувати інші. Тому «про померлих або добре, або нічого».

Феофан Прокопович радить у такій промові ширшим робити вступ: невимовний жаль, неказаний біль, якого зазнали всі: держава, церква, громада, друзі, родина. Загинули оплот Вітчизни, трибуна публічних зборів, опора правди, притулок нещасних, приклад чеснот, стовп церкви, нещадність щодо ворогів...

Стиль вступу має виказувати величезний біль втрати: переривання, умовчання, паузи. В основній частині розкриваються заслуги померлого, який заслужив, щоб його пам'ятали. Назвати конкретні чесноти і добрі діяння в один або в різні періоди життя. Треба прославити подвиги і героїчну смерть, якщо вона славна: у війні, в стихії, при захисті інших тощо.

На завершення треба знову висловити свій жаль, поспівчувати близьким і втішити рідних. Небіжчик жив гідно, залишив їм честь і добру славу. «Бог покликав його для нагород».

Епітафія

Так називають надмогильні надписи. Феофан Прокопович вважав їх «десертом красномовства», оскільки вони є мистецьки виконаними творами на пам'ятниках, обелісках, могильних плитах, статуях, склепах, арках.

Греки називали надмогильні надписи *елогіями*, похвалами особам померлих і вважали, що ці похвали є невід'ємним обов'язком нащадків. Елогії — це лаконічні сумовито-ліричні панегірики, влучні, виразні, переконливі сентенції, що можуть стати афоризмами: «temento togі» (лат. пам'ятай про смерть), «Світ ловив мене, та не впіймав» (Г. Сковорода).

Найважливішим і найскладнішим у риторичній практиці є публічне ораторство. Власне, антична риторика й виникла як наука про публічну (на площах, зборах, у судах) живу промову. У пізніші

197

часи поступово почалося розгалуження і відбрунькування інших видів і жанрів промов, розвинулося галузеве (академічне, військове, педагогічне та ін.) красномовство, збагатилося мовними засобами і специфічними технічними прийомами. Проте й досі головним випробуванням для ораторів залишається жива публічна промова перед великою аудиторією, бо вона багатоаспектна, відповідальна і трудомістка.

Публічне красномовство комбінує і синтезує в собі багато ознак. Це видно з таких його характеристик:

- а) за змістом воно є суспільно важливим і проблемним;
- б) за формою реалізації публічне мовлення є писемно-усним;
- в) за відношенням до форми мовлення є книжно-розмовним;
- г) за функціональним типом мовлення публічна промова може

бути синтезом елементів усіх функціональних мовних типів — розповіді, опису, міркування, монологу;

д) за характером реалізації публічне мовлення є підготовлено-імпровізаційним.

Змістом публічних промов обирають, як правило, дуже важливі і часто проблемні для їх вирішення питання суспільно-політичного, громадського чи виробничого життя. Це можуть бути проблеми, що потребують публічного ствердження чи заперечення, аргументації чи спростування, розв'язання конфлікту та обрання правильного вибору.

Писемно-усна форма реалізації публічної промови означає, що вся підготовча робота (задум, концепція, породження тексту: тези, положення, докази, факти, мовне вираження) фіксується на папері, тобто має писемну форму і належить тільки оратору. Цей писемний етап необхідний для того, щоб промовець сам умів викласти хід своїх думок послідовно, логічно, несуперечливо, нічого не забути з основних думок («не загубити думку»), докладніше розібратися у власних судженнях і відчутти їх вагу. На цьому етапі промовець може виявити, що те, яке здавалося йому важливим «в умі», виявляється не таким суттєвим, якщо його вже написано на папері. Проте можуть з'явитися якісь нові нюанси думок. Д. Карнегі радить постійно занотовувати свої думки й обдумувати їх, розмірковувати. В цей час ніби «ваша свідомість перетворюється у дійсно творчу силу... Записуючи, я відшліфовую як саму думку, так і її словесну форму... значно легше аналізувати факти після їхнього попереднього запису: добре сформульована проблема — наполовину розв'язана проблема»¹.

Часто людині здається, що вона скаже без написаного тексту швидше, більше, точніше, тому що писання справді трудомістке.

Однак вона не може бути впевнена в тому, як вона це скаже, а не-оформлена в мову думка або погано оформлена не зможе переконати слухачів, досягти мети.

¹Карнегі Д. Как вырабатывать уверенность в себе и влиять на людей, вету-пая публично: Пер. — 3-е изд. — Нью-Йорк, 1956. — С. 17.

198

На етапі виголошення промови підготовлений текст має відчужитися від паперу і стати ніби усномовним породженням. Тут настає зручний момент для мовної імпровізації, але вона буде легкою й природною, якщо промовець знатиме, що вона заземлена на уже відшліфований і готовий у голові писаний текст. І якщо через брак доброї настрою чи з іншої причини у процесі виголошення промови не виходить гарна імпровізація, то ніколи не станеться провалу, бо можна легко «опуститися» на надійну платформу — готовий і завчений писаний текст. Цю звичку добре виробити тим, кому промовляти доводиться дуже часто незалежно від бажання, а залежно від потреби (лекторам, викладачам).

Отже, у публічній промові роль писемної і усної форми мови майже врівноважується. Нині писемну підготовку можна полегшити за допомогою комп'ютера.

Писемно-усна форма реалізації публічного мовлення надає промові книжно-розмовного характеру, що виявляється найбільше на підготовчому писемному етапі: у граматичній правильності, дотриманні норм літературної мови, у логічній послідовності, точності і стислості матеріалу, у доцільності добору художніх засобів. Книжний характер публічної промови залежить від галузевої сфери функціонального стилю: офіційно-ділова, виробнича, політична промова; навчальне, судове красномовство тощо.

Розмовний характер промови виявляється передусім у її усному проголошенні і використанні тих мовних виражальних засобів, зокрема емоційно-вольових, які впливають на слухачів і здатні активізувати їх сприймання та пізнавальну і творчу діяльність. Головна вимога до виголошення публічної промови — це природність, а не штучність спілкування. Природність виявляється у безпосередності мовного контакту, звертанні до слухачів та їхній адекватній реакції, невимуженості розмови, спонтанності виникнення і виголошення думки, відповідній інтонації, доцільності використання невербальних засобів спілкування (міміки, жестів, поз, рухів), у пристойному вигляді особи промовця.

Для слухачів сприймання виголошеної промови є важчим, ніж писаного тексту, бо відсутній зоровий образ мови (текст) і повертатися до сказаного неможливо, його вже немає. Така природа живого мовлення. Тому в процесі виголошення публічної промови можуть залучатися засоби усного розмовного мовлення, не передбачені писемним текстом: звертання і запитання, вставні слова, повтори — зв'язки і підхоплювачі тексту, паралельні синоніми або синонімічні заміни, пояснення окремих термінів чи інших слів, легке тлумачення, що не спотворює істинного значення.

199

Підготовчо-імпровізаційний характер публічних промов виявляється у тісному зв'язку двох основних етапів: підготовчого і виконавського. На виконавському етапі імпровізація неминуча, тому що прочитаний без неї текст не стане промовою, а буде читанням, яке створюватиме ефект штучності. Проте імпровізація буде вдалою тільки за наявності попередньої доброї мовної підготовки. На думку Д. Карнегі, «добре підготовлена промова — це 9/10 вимовленої промови»¹.

Про значення підготовчого етапу для імпровізації під час промови В. Гюго писав так: «Імпровізація — не що інше, як раптове і довільне відкриття резервуара, який називається мозком, але треба, щоб цей резервуар був повний, від повноти думки залежить багатство мовлення. По суті, те, що Ви імпровізуєте, здається новим для слухачів, але є старим для Вас; говорить добре той, хто поширює роздуми цілого дня, тижня, місяця, а іноді і цілого свого життя у мовленні, яке триває годину»².

Публічне мовлення має кілька різновидів за галузевим і жанровим критеріями.

Лекційно-пропагандистське красномовство має в своєму складі три види виступів (лекцій):

а) власне наукові, теоретичні: лекції, наукові доповіді і повідомлення;

б) науково-методичні: навчальні лекції;

в) науково-популярні: лекція-огляд, лекція-екскурсія, кіно- чи телелекція.

Наукові доповіді і повідомлення, наукові лекції містять теоретичні положення з теми якоїсь актуальної проблеми чи питання, докази і факти, ілюстративний матеріал. Виклад повинен бути об'єктивним, незалежним від суб'єктивних уподобань доповідача, добре аргументованим. Тут діють не емоції, а сила доказу, логічність міркувань і закономірність результатів. Стан промовця також має бути стриманим. Такі лекції, як правило, є монологічними.

Науково-популярні лекції до логічно викладеного об'єктивного змісту потребують ще емоційно-експресивних доповнень для того, щоб задіяти всі психічні можливості сприйняття у реципієнтів. Тому науково-популярні лекції мають багато підвидів. Залежно від того, які елементи мовного спілкування вводяться в лекцію, зокрема діалоги чи полілоги, виділяють: лекцію-показ, лекцію-огляд, лекцію-бесіду, лекцію-інструктаж, лекцію-інформацію, лекцію-підсумок тощо.

Кожний з різновидів лекцій має свої композиційні особливості і прийоми активізації перцептивно-пізнавальних можливостей реципієнтів, і кожний педагог, як щоденний оратор, має знати про них і володіти ними. Лекція-показ — це розповідь з демонстрацією того, що і як треба робити. Лекція-інформація — це послідовний виклад теоретичних положень з великим фактажем. Треба знайти спосіб так

¹КарнегіД. Как выработать уверенность в себе и влиять на людей, выступая публично. — С. 17.

² Див. за: Ажам М. Искусство говорить публично. — СПб., 1910. — С. 49.

200

подати його, щоб не змішалось все до купи. Лекція-бесіда — це вміла комбінація монологу і діалогу, що значно активізує увагу і мислення слухачів, робить їх співучасниками творчого пізнання.

До якого б виду не належала лекція, вона має продумуватися і будуватися за певним планом, в якому треба передбачити риторичні засоби активізації уваги слухачів.

Політичне красномовство

Політична промова — це заздалегідь підготовлений гострополітичний виступ з позитивними чи негативними оцінками, обґрунтуванням, конкретними фактами, з накресленими планами, перспективою політичних змін.

Політичною промовою може бути парламентський виступ як публічне намагання переконати аудиторію в доцільності певної ідеї, заходів, дій. Для цього використовуються оригінальні пропозиції, аргументи, несподівані думки, емоційний виклад, швидка реакція, «рамка» мовного етикету.

Мітингова промова — це запальний виступ, переважно на гострополітичну, актуальну для суспільства або певної частини громадян тему, дохідливою для мас мовою, з емоційно-експресивними оцінками. Промовець має на меті спонукати людей до певних, часто протиправних, дій або законотворців — до прийняття відповідних законів.

Публічний виступ серед населення стимулює ораторську творчість, бо він завжди має бути сьогоденний і часто в різних, іноді непередбачуваних умовах: на заводі, у полі, на фермі, в порту, в аудиторії тощо.

Політичні промови майже завжди є гостропубліцистичними, тому що в них є ствердження якоїсь ідеї, погляду, напрямку, ідеологічної позиції, а це неминує означає відсторонення інших позицій, якщо навіть вони й не називаються. Вираження ідейної позиції, особливо на великий загал слухачів, завжди потребує пафосу, який може виражатися по-різному: вдалими, «ударними» перифразами, порівняннями і зіставленнями, епітетами й метафорами, морально-етичними антитезами, ствердними запереченнями; повторенням певних ідеологем; гіперболами, актуалізацією окремих слів і виразів, влучних і дотичних до ситуації, оказіональним новотворенням, аритмічним синтаксисом, експресивним тонуванням. Попе-

201

редньо підготовлена і написана політична промова завжди має бути розрахована на живе виголошення. І, як правило, політична промова вдається тоді, коли вона не прочитана і навіть не виголошена, а з розумом сказана.

Наприклад, можна уявити, як прозвучала під час виборчої кампанії промова кінорежисера Р. Синька про Івана Драча, і виділити в ній засоби публіцистичної політичної промови.

Апостол нашої свободи

Я з тих, кого доля не обійшла манівцями, дарувала бути причетним до визначних подій, зустрітися з видатними особами. Щоправда, не бачив живого Леніна — чи він поспішив, чи я не встиг; не вклонився Сталіну, бо той сидів занадто високо. Зате балакав з бабою ревихою, яка пройшла пішки до Києва, аби помолитися у святинях наших. Щодня був колись при своїй бабуні-пророчиці Ганні, яка прожила 97 літ, а зазнала нашого горя на тисячу років наперед, але жодного разу протягом життя не заплакала. Я був серед тих, кому стріляли у вічі беркутівці з газових пістолетів, коли ховали на центральній площі України патріарха Володимира, і тих, хто прощався у зливу на Байковому кладовищі з совістю України — з Олесем Гончаром.

Зібравши розум і совість воедино, безкомпромісно, боляче, міркую: а кому сьогодні уособлювати нашу совість? Зваживши всі «за» і «проти», я без вагань віддаю свій голос за Івана Драча.

Чому саме Драч — один із найдостойніших на титул «Совість України»? Він — один із небагатьох, які здатні говорити правду, не впадаючи у дрібні чвари, зведення особистих рахунків. Дякуючи людям з діапазоном мислення Драча, ми щасливо вирвалися з імперського ярма, не потрапили до кривавої пастки, не роздмухали на нашій землі війну, не рубали супротивників лопатами, не стріляли з гармат у власне законодавство.

Відкриваючи у 1996 р. пам'ятник княгині Ользі, Драч не шкодував себе і всіх нині суцільних великих: «Ми, тимчасові кияни, прийшли до вічної киянки».

Драч не пнеться на п'єдестал. Його щоденно розривають на шматки: скажи там, виступи тут, захисти цих, тут Драч — поет, там Драч політик. За надвантаженням не завжди уздріти непересічної людини, внутрішньої зосередженої, по-селянському чистої, вразливої, лише сильнішої з нас духом, пройнятої почуттям високого обов'язку.

Драч спромігся стати оракулом свого часу за будь-яких правителів.

На відкритті пам'ятника Ярославу Мудрому Драч був, як завжди, сам собою, споглядав крізь окуляри, а бачив краще від зрячих, поруч з вищими державними особами почував себе відповідальним лише перед вічністю: «Сьогодні ми освячуємо пам'ятник Ярославу Мудрому, який мудрий тисячу літ. Цей пам'ятник — застереження сьогоденним правителям, які мудрі лише при владі».

В інших устах, у присутності Президента держави, це виглядало б занадто. Але ж це Драч — у нього все узагальнено, задля спільного добра, заради істини — це віщує совість України: або слухай, або згинь.

Заведений на Драча компромат давно не діє, йому не заліпити рота, не запроторити за ґрати, він — людина планети — звітує лише перед Богом,

власним народом, білими українськими хатами, землею, яка народила його, зростила, яку він Ніколи не полишав.

Драч підсвідомо, а ми, його друзі й однодумці, абсолютно реально відчуваємо його генетичну спорідненість із Тарасом Шевченком. Їхня духовна близькість очевидна. Не полишаю мрії зняти фільм про Кобзаря й Драча водночас, зіставити їх у конверсії. Не задля приниження одного й возвеличення іншого. Лише задля одного: якомога виразніше уявити образ нашого Пророка, налагодити зв'язок розірваних поколінь, переконатися, що нам немає переводу, що всі ми—діти однієї землі, що наші сили невичерпні, що ми боремося й поборемо.

Драч — один з найавторитетніших синів нашого народу. Посланців Божих, апостолів нашої свободи. Є він чи немає його в нашому парламенті — він завжди там присутній, бо він — один з тих, хто заклав основи нового парламенту, Конституції, основ нашого життя.

Драч неймовірно працьовитий, постійно переповнений ідеями. Він, мов невтомний сівач, сипле зерно, і хоча не завжди в родючу землю, проте не кидає корисні сходи напризволяще, почату справу доводить до кінця, як би не тяжко було.

Така вже доля всіх геніїв і героїв, що вийшли в далеку дорогу з порогу святої української хати — білої, високоморальної, з ясними вікнами до сонця, добра, щасливого життя.

Р Сенько

Дипломатичне красномовство

Дипломатичне красномовство має кілька видів промов, серед яких поширені:

- а) промови на міжнародних та міждержавних конференціях, зборах, засіданнях, зустрічах;
- б) промови під час дипломатичних актів (угод, контактів, комюніке);
- в) промови під час візитів, прийомів, прощань, нагород тощо;
- г) дипломатичне листування.

Дипломатичне красномовство досягає належного розвитку тільки у вільних державах, що проводять активну міжнародну політику. Воно потребує від оратора бездоганного володіння рідною літературною та іноземними мовами, гарної вимови, розвиненого чуття мови, вміння підключатися до потрібних тем, ідей, думок, зацікавлено вести бесіду, потребує такту і коректності. Для оратора-дипломата потрібні воля, сила, інтелект і разом з тим обережність та обачність.

В Україні дипломатичне красномовство започаткувалося у часи Київської Русі, продовжувалося в періоди державного будівництва за часів Богдана Хмельницького, козаччини і гетьманщини, в період Української Народної Республіки (1917—1920 рр.) і нині активно розвивається, набирає сили в Українській державі з 1991 р.

203

Дипломатичне красномовство належить до особливо вишуканого виду. Це елітарний, вищий рівень мовлення. Навчитися цьому самому неможливо. Його треба спеціально вивчати як засіб професійної дипломатичної майстерності. Дипломатичне красномовство започаткувалося в античній риторичі. Для того щоб досягти успіху в переговорах з представниками інших країн, треба було бути гарним контактним оратором, володіти майстерністю спілкування. Бувало так, що часто великі оратори ставали послами своїх країн і домагалися значних успіхів (Горгій, Демосфен). Упродовж віків міжнародне співробітництво виробило певні правила і норми дипломатичного спілкування, порушення яких не допускається й нині. Їх треба суворо дотримуватися в дипломатичних промовах та інших жанрах цього спілкування, як усних, так і писемних, бо вони закріпилися традицією і стали тими умовностями, що допомагають підтримувати процеси міждержавного спілкування.

Сукупність таких загальноприйнятих правил, традицій, умовностей називають дипломатичним протоколом¹. До змісту цього поняття входять нині практично всі сфери дипломатичної діяльності: визнання нових держав, встановлення дипломатичних відносин, відкриття місій і представництв, призначення глав дипломатичних представництв, вручення вірчих грамот, здійснення дипломатичних візитів, бесід, переговорів, скликання міжнародних нарад і конференцій, підписання конвенцій, комюніке, заяв, угод, договорів, зустрічі і проводи офіційних делегацій, реагування на святкові і трагічні події, на державну символіку країни-представника і країни перебування, дипломатичні прийоми і листування.

Основою дипломатичного протоколу є правила міжнародної ввічливості, закріплені Віденською конвенцією про дипломатичні відносини 1961 р.

Дипломатичний протокол передбачає правила реакцій, дій, учинків, поведінки, проте основну і найбільшу частину його складають морально-етичні правила поведінки і мовний етикет в різних ситуаціях дипломатичного спілкування.

Етичність дипломатичного красномовства виявляється через такі мовні знання й уміння промовця:

- знання, крім предмета викладу, дипломатичної термінології, яка здебільшого має іншомовне походження;
- знання мовних формул усіх типів (номінативних, атрибутивних, предикативних, адвербіальних) та умов використання їх відповідно до дипломатичних рангів промовців;
- володіння дипломатичним мовним етикетом відповідно до умов спілкування, рангів співрозмовників і жанрів дипломатичного дискурсу;
- володіння мовними засобами ідентичності, тотожності (різними видами синонімії) та опозиційності, контрастивності, альтернативності (різними видами антонімії), яке дає промовцеві можливість уникати прямотинності суджень, категоричності відповідей (вміння не сказати ні «так», ні «ні»);
- володіння такими комунікативними якостями мовлення, як логічна послідовність, точність, ясність, стислість, доречність,

¹ Див.: Руденко Г. М. Основи дипломатичного протоколу.—К., 1996.—С. 9.

204

виразність, образність і національна традиційність.

Оскільки традиції і правила дипломатичного спілкування виформувалися як результат довготривалого досвіду міждержавної співпраці, то до сфери сучасної української дипломатичної термінології успадкувалося багато слів іншомовного походження. І хоча майже кожному з них є український відповідник у вигляді окремого слова або мовної формули чи описової конструкції, мовний етикет і правила дипломатичного мовлення потребують обов'язкового вживання слів і виразів саме іншомовного походження.

Наприклад: *агреман* (фр.) — у міжнародному праві попередня згода держави на прийняття певної особи як глави дипломатичного представництва іншої держави {отримати *агреман*, *запит на агреман*, *відмова в агремані*}; *аташе* (фр.) — ранг співробітника дипломатичного представництва та відомства закордонних справ або особа, що відає певними питаннями у дипломатичній місії {*аташе з питань культури*, *військовий аташе*}; *комюніке* (фр.) — офіційне повідомлення про хід або наслідки дипломатичних переговорів (в *комюніке повідомляється, опубліковано комюніке*); *парафування* (гр. > фр.) — попереднє підписання міжнародного документа ініціалами

уповноважених осіб, які брали участь у його виробленні {парафування договору}; ратифікація (лат.) — затвердження верховним органом влади держави міжнародного договору, який з певного моменту набуває чинності для цієї держави {Верховна Рада України парафувала договір про...}; денонсація (фр.) — відмова однієї зі сторін міжнародного договору від його виконання, що призводить до припинення дії договору або повідомлення про припинення дії, розірвання договору (...призвело до денонсації договору); консул (лат.) — службова особа однієї держави, яка постійно перебуває в певному пункті іншої держави, захищаючи правові й економічні інтереси своєї держави та її громадян (Генеральний консул України у Нью-Йорку); екстрадиція (фр.) — видача іноземній державі особи, яка порушила закони цієї держави (договір про екстрадицію злочинців).

Частина дипломатичних термінів розвинула вторинні значення і стала суспільно-політичними чи загальнонауковими термінами: аудієнція, альянс, глобалізація, декларація, імунітет, коаліція, конгрес, легалізація, місія, церемонія тощо. За походженням більшість іношомовних термінів у дипломатичній лексиці, як і у правничій

205

галузі, є запозиченнями з класичних мов — грецької (протокол — protokollor < protos — перший + kollo — приклеюю) та переважно латинської (кодекс — codex — книга; декларація — declaratio < < declaro — заявляю, оповіщаю; агент — agens (agentis) — діючий; місія — missio — посилка, доручення; конгрес — congressus — зустріч, збори; імунітет — immunitas (immunitatis) — звільнення, свобода; нота — nota — знак, зауваження; ратифікація — ratifica-tio < ratus — затверджений + facere — робити; ексекватура — exsequor — виконую; консул — consul; легат — legatus — посол; преференція — praefere — вважаю за краще; легалізація — legalis — законний; аудієнція — audientia — слухання; контингент — contin-gens — той, що трапляється; церемонія — caeremonia — благоговіння, культовий обряд, торжества; коаліція — coalitio — союз; інтеграція — integratio — поповнення; конвенція — conventio — договір, угода; меморандум — memogandum — те, про що слід пам'ятати).

Формування класичних правил геополітики та дипломатії (а саме Віденський конгрес 1814—1815 рр. та Аахський протокол 1818 р. заклали правила і традиції дипломатичного церемоніалу та протоколу) збіглися з періодом панування у Європі французької мови. Багато дипломатичних термінів, що мають класичну основу, прийшли до нас через посередництво французької мови: акредитація (фр. accreditif < лат. accreditivus — довірчий); глобальний (фр. global < лат. globus — куля); регламент (фр. reglement < лат. regula — правило); комюніке (фр. communique < лат. communico — повідомляю); резидент (фр. resident < лат. residens — той, що залишається на місці); віза (фр. visa < лат. visus — побачення); екстрадиція (фр. extradition < лат. ex — з, поза + traditio — передача); етикет (фр. etiquette від флам. steeken — встромляти); альянс (фр. alliance від allier — з'єднувати).

Трапляються у дипломатичних текстах окремі сталі вирази латинського походження. Деякі з них подаються літерацією оригіналу: *modus procedendi* (спосіб визначення засобу дії) — дипломатичний термін, що означає спосіб дії, тобто визначення, яким чином і в якому порядку має бути виконане яке-небудь зобов'язання чи дія; *ad interim (par interim)* — латинський термін, частіше вживається скорочено *a. i. /p. i.* перед назвою посади дипломатичної особи, яка підписує акт чи документ, і означає, що вона лише тимчасово виконує ці обов'язки. *Modus vivendi* (спосіб співіснування) — дипломатичний термін, що позначає тимчасову, як правило, короткотермінову угоду. *Ne varietur* (не підлягає зміні) — латинський вираз, що звичайно вживається при кінцевому узгодженні чи при парафуванні якої-небудь угоди; означає, що при остаточному оформленні тексту в нього не може бути внесено ніяких змін; *ad referendum* — термін означає «за умови схвалення». При укладанні угоди, акту, проекту чи пропозиції така позначка робиться

206

особою, яка його підписує, на знак того, що в силу документ вступає лише за умови схвалення його урядом; *casus belli* — безпосередній формальний привід для виникнення війни між державами; *ex officio* — за посадою; *casus foederis* (випадок союзу) — обставини, які зобов'язують державу, відповідно до договору про військовий союз, вступити в війну, яку веде союзна держава; *rebus sic stantibus* (обумовлення незмінних обставин), скорочено *R. S. S.* — термін, що позначає обставини, зміна яких призведе до скасування договору.

Деякі вирази функціонують у формі української літератури, проте не перекладаються: *de-jure* (лат. de jure) — юридично, за правом, формально; *де-факто* (лат. de facto) — фактично; *персона граата* (лат. persona grata — г букв, бажана особа) — особа, кандидатура якої в якості дипломатичного представника в якій-небудь державі прийнята урядом цієї держави; *персона нон граата* (лат. persona non grata — букв, небажана особа) — дипломатичний представник, який не користується довірою з боку уряду тої чи тої держави, куди він призначається, або той, що втратив довіру і підлягає відкликанню; *статус-кво* (лат. status quo) — існуючий стан справ; *гоноріс кауза* (лат. honoris causa — букв, заради шани) — за заслуги, почесне звання, почесна посада.

Ряд сталих виразів, запозичених з історії світової дипломатії, фігурують у практиці українських дипломатичних текстів у перекладеній формі: *джентльменська угода* (gentleman agreement) — усна дипломатична угода без будь-яких письмових доказів; *блискуча ізоляція* (splendid isolation) — термін виник на позначення англійської дипломатичної доктрини, що характеризувалася утриманням від усіляких попередніх і довготривалих союзів з іншими державами і збереженням повної свободи дії; *озброєний нейтралітет* — термін виник за назвою принципу ліги нейтральних держав, що була утворена 1780 р. у період війни північноамериканських колоній за незалежність (суч. *Позиція озброєного нейтралітету у відносинах з...*); *політика доброго сусіда* — термін виник від назви позиції США стосовно країн Латинської Америки, проголошеної Франкліном Рузвельтом (суч. *політика добросусідства і співпраці*); *добрі послуги* (фр. bonus offices, англ. good offices) — міжнародно-правова процедура, що стосується військового права, з часів Гаазької конференції 1899 р. входить у нормативну частину міжнародного права. Поняття «добрі послуги» передбачає, що коли переговори між двома державами не мають перспектив і здатні лише загострити становище, одна чи кілька третіх країн мають право запропонувати свої послуги з метою налагодження контакту і мирного врегулювання проблеми.

Деякі слова і вирази у дипломатичній практиці і на сьогодні прийнято вживати французькою мовою. Наприклад: *charge d'aff-*

207

aires (фр.) — повірений у справах; особа, яка заміщає посла у його відсутність. Існує ціла система коротких записів на візитних картках, які передають певне ставлення до особи: *p. f. (pour feliciter)* — поздоровлення; *p. r. (pour remercier)* — подяка; *p. c. (pour condolance)* — співчуття; *p. f. N. A. (pour feliciter Nouvel An)* — поздоровлення з Новим роком; *p. p. (pour presenter)* — заочна рекомендація нової особи, яка прибула на роботу до представництва; *p. p. c. (pour prendre conge)* — висловлення прощання у зв'язку з остаточним від'їздом із країни, коли прощальний візит не наноситься'.

Суттєвою ознакою дипломатичного мовлення є й високочастотне використання стійких словосполучень, які усталились як мовні формули обов'язкового використання. Ці мовні формули—складні назви держав, міжнародних організацій, назви представництв і офіційних осіб за посадами, рангами: *Співдружність незалежних держав, Сполучені Штати Америки, Велика Британія, Організація Об'єднаних Націй*; *дипломатичне представництво, країна перебування, генеральний консул, радник першого класу, перший секретар першого класу, Надзвичайний і Повноважний Посол першого класу* і т. ін. В публічних промовах, дипломатичному листуванні ці назви-формули не можна скорочувати чи заміняти абревіатурами.

Дипломатичним протоколом окремо передбачено, коли і які можна вживати синонімічні вирази на означення особи (Президент— глава держави — найвища посадова особа держави; Прем'єр-міністр — глава Кабінету Міністрів — глава уряду країни; глава управління закордонних справ держави — глава зовнішньополітичного відомства — особа, яка очолює відомство закордонних справ — міністр закордонних справ (в Україні). Є також офіційний реєстр складноскорочених слів (абревіатур), які можна вживати.

Для дипломатичних промов обов'язковим є етос «міжнародної ввічливості», поваги і шани всього, що представляє і символізує свою державу і державу партнера. Він виявляється через мовні формули міжнародної і національної ввічливості та компліментів, без яких немислиме дипломатичне спілкування ні в усній формі (промови, заяви, виступи, діалоги, інтерв'ю), ні в писемній (дипломатичне листування). Мовні етикетні формули в дипломатії склалися віками, поєднуючи в собі елементи міжнародної й національної етики.

Традиції мовної ввічливості української дипломатії добре ілюструє лист гетьмана «Військ Запорозьких і всієї України обіруч Дніпра» Богдана Хмельницького до шведського короля Карла Гус-

Шив.: Руденко Г. М. Основи дипломатичного протоколу. — К., 1996. — С. 25.

208

тава, надісланий з козацької столиці Чигирин 1656 р., який уже тоді засвідчив ту «міжнародну ввічливість», що є характерною ознакою і сучасного дипломатичного спілкування:

Найясніший королю Швеції, наш вельможний пане і друже.

З наказу самої природи і з нашої вродженої прихильності до кожного ми звикли нікому не робити кривди, а навпаки, змагатися у доброзичливості з тими, хто ставиться до нас прихильно. Отже, ми, відчуваючи добре і достатньою мірою ясне ставлення до нас вашої королівської величності, вже двічі, з душевною насолодою, відіслали листи до вашої королівської величності. Але якимсь чином, як проти нашого бажання, так і проти бажання вашої королівської величності, вони і досі не торкнулися рук вашої королівської величності. Таким же чином частіші нагоди до бесід були відрізані з обох сторін, це треба приписати не якійсь ворожій недбайливості з нашого боку, в зависній ненависті тієї ж долі. Тепер, отже, для підтвердження нашої приязні до вашої королівської величності ми повідомляємо і ясно заявляємо, що не дамо нікому допомоги — хоч би до цього нас часто закликали — ані підємо ні на кого в наступ, але при Божій допомозі захищатимемо, як зможемо, віру, волю і наші кордони. Хоч би поширювалась якась несприятлива чутка, ніби ми піднімаємо зброю проти вашої королівської величності. То нехай ваша королівська величність дасть якнайменше віри цій безглуздій чутці, бо ми (як свідчать про нас минулі події) ніколи без причини не трубімо сигналу. Подавець цього листа усно і більш докладно викладе вашій королівській величності нашу доброзичливість. Тим часом благаємо у Всевишнього найліпшого Бога вічного щастя вашій королівській величності.

Дано в Чигирині, дня 13 липня 1656 за старим календарем.

Вашій королівській величності, вельмишановного пана і друга готовий до послуг друг Богдан Хмельницький, гетьман Військ Запорозьких¹.

Сукупність етикетних мовних формул, формул ввічливості (у всіх можливих варіантах) формує систему мовного етикету кожної нації, і не тільки у сфері дипломатії. За визначенням лінгвістичної енциклопедії, мовний етикет є системою «стійких формул спілкування, рекомендованих суспільством для встановлення мовленнєвого контакту співрозмовників, підтримання спілкування у виразній тональності відповідно до їх соціальних ролей і рольових позицій відносно один одного в офіційних і неофіційних обставинах»².

Правила мовного етикету, що витворювалися століттями українським народом, становлять особливу групу стереотипних, стійких

— 6-1564

209

¹Українська література XI—XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями. — Чернівці, 1997. — С. 182.

²Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С. 413.

форм спілкування, що реалізуються в основному в одиницях лексичного («Дякую», «Добридень»), фразеологічного («Ні пуху ні пера») і частково морфологічного рівнів (вживання займенникових і дієслівних форм пошанної множини, наприклад: *Ви чарівні; бабуся стомилися* тощо)¹.

Більшість етикетних формул, які ми вживаємо у повсякденному житті, закладені у нашій свідомості як своєрідні кліше або заготовки, що є адекватними тій чи іншій ситуації. С. Богдан зазначає, що «це готові формули не тільки з точки зору їх граматичної впорядкованості. Позиційна стійкість окремих лексем у етикетних формулах умовна (*зичимо щастя і щастя зичимо*), однак в окремих фразах подібні позиційні зміни неможливі (йдеться про фразеологічні одиниці). Іноді вони просто небажані з огляду на руйнування літературної норми або втрату регіональних особливостей»².

У структурі мовного етикету виділяють формули, що «вживаються при зав'язуванні контакту між мовцями — *формули звертань і вітань*; при підтриманні контакту між мовцями — *формули вибачення, прохання, подяки* та ін., при припиненні контакту — *формули прощання, побажання* тощо. Це — власне етикетні мовні формули»³.

Звертання є необхідним початковим компонентом будь-якої промови. Без нього не буває й діалогу.

Серед формул ввічливості найпершою, безсумнівно, є звертання.

Звертання — граматично незалежний та інтонаційно відокремлений компонент речення чи більш складного синтаксичного цілого, що позначає особу або предмет, до якого безпосередньо звернена мова того, хто говорить або пише⁴. Як правило, категоріальним засобом вираження звертання в українській мові є кличний відмінок (вокатив) іменника або будь-яка рівнозначна йому словоформа у поєднанні з особливою кличною інтонацією. Звертання буває поширене і непоширене, до його складу може входити прикладка або ціле підрядне речення, що підпорядковується основному компоненту звертання. Як граматично незалежний компонент речення звертання має вільну позицію у ньому, може стояти на початку, всередині і в кінці речення. Якщо звертання вживається як окреме висловлювання, що виражає емоційно забарвлені спонування до якоїсь дії або почуття радості, докору, осуду тощо, то воно становить еквівалент речення або особливий тип речення — вокативне¹. Звертання належить до найдавніших риторичних фігур.

Ще Михайло Ломоносов у «Кратком руководстве по красноречию» визначав звертання як «чудову, сильну, пробуджуючу слово фігуру», зазначав, що «сею фігурою можна радити, засвідчувати, обіцяти, погрожувати, хвалити, насміхатися, утішати, бажати, прощатися, шкочувати, наказувати, забороняти, просити вибачення, оплакувати, жалітися, просити, вітати та інше».

Українська літературна мова, а саме офіційно-ділова сфера, має власну історію цього питання.

У часи Київської Русі поширеними були звертання *княже, князю, дружино, людіє*. Наприклад: *В літо 986. Прийшли з Волги болгари магометанської віри, кажучи: Ти, князю, мудрий і розумом тямущий, а закону не знаєси...¹; Братіє і дружино!².*

За часів Запорозької Січі побутували звертання, подібні до звертань у родині: *батьку* (гетьмане, отамане), *діти мої, братове, браття, братці, братія, братики*, що зумовлено «гуртовими порядками», які передбачали рівність усіх козаків між собою, а взаємини молодих

³Богдан С. К. Мовний етикет українців: Традиції і сучасність. — К., 1998.

— С. 13.

²Там само.

³Плющ Н. П. Формули ввічливості в системі українського мовного етикету

// Укр. мова і сучасність. — К., 1991. — С. 92.

⁴Див.: Лингвистический энциклопедический словарь. — М., 1990. — С.

340.

і старших мали родинний характер. Наприклад: *Здоров будь, батьку отамане, здорові братики!*; *Не сумуйте, братці, і не шкодуйте пороху!* Козаки самі себе звали *товаришами*, а Запорозьке військо — *товариством*. Наприклад: *! вийшов перед Хмельницького славний лицар Морозенко. Поклонився шановному товариству і промовив: — Пошліте мене, батьку Хмелю, і ви, чесне товариство, до пана Вишневецького; Кошовий зняв шапку, поклонився на всі сторони і промовив так: — Славне січове товариство, панове отамання і всі козаки-товариші. Ми вволили вашу волю, бо таке наше право, і на бажання товариства скликали сьогодні велику козацьку раду* (А. Чайковський).

У часи УНР в офіційному вжитку переважали звертання *пане, пані, панове*, рідше — *добродію, добродії* (із прикметниковими означеннями — *високодостойний, високоповажний, вельмишановний*). Наприклад: *Вельмишановний пане посол! Міністерство має за честь звернути рівночасно Вашу, вельмишановний пане посол, увагу про недопустимість повідомлення про такі справи телеграфом; Високоповажний пане міністре! Доводжу до Вашого ласкавого відома...; До вас звертаюсь, добродію*. Слово *товариші* уживалось у значенні «заступник», як-от: *Призначити то-варішом Міністра закордонних справ П. Темницького*.

^{14*}

211

У звертаннях до керівників держави використовувалися такі назви: *Гетьман, Головний Отаман, Диктатор*¹.

Революція 1917 р. внесла докорінні зміни у мовний етикет і найперше у формулу звертання. З мови поступово витіснилися звертання *пан І пані, добродію І добродійко*, так що сфера їх застосування надзвичайно зменшилася. Натомість активно стали використовуватися звертання *товариші і громадянин І громадянка*, але правила їх уживання досить сильно відрізнялися від правил дореволюційних звертань.

¹ Див.: *Ганич Д. І., Олійник І. С.* Словник лінгвістичних термінів. — К., 1985. — С. 83.

Шовість минулих літ. — К., 1989. — С. 67. ³ *Слово* о полку Ігоревім. — К., 1985. — С. 8.

Отже, за словами *М. Кронгауз*, слід говорити не про заміну одних звертань іншими, а про заміну однієї системи звертань іншою².

Певний період існувало протиставлення двох класів — «панів» і «товаришів», тобто людей, які вживають відповідні звертання. Далі, в радянські часи, звертання *пан І пані* в офіційній мові вживалося лише стосовно іноземців з капіталістичних країн.

Давнє українське звертання *товаришу*, шановане у Запорозькій Січі і відновлене у ХІХ ст. як форма звертання у робітничому середовищі, зберегло і своє первинне значення: «товариш» — 1) людина, яка спільно з ким-небудь виконує якусь справу (від слова «товар»), бере участь у якихось діях, співучасник чого-небудь; компаньйон, спільник; 2) людина, пов'язана з кимось-небудь дружбою, щирим другом, приятель³.

Звертання *громадянин* є суто офіційним, а в однині та в поєднанні з прізвищем, професією або званням використовується тільки у сфері «людина — закон». Наприклад: *Громадянин Петренко, чи визнаєте себе винним?; громадянин слідчий, але ніколи громадянин міністр*.

Сьогодні в українську ділову мову як офіційне повернено звертання *пан І пані*, яке найчастіше вживається разом з прізвищем, професією або посадою у кличному відмінку (*пане Дмитренку; пане вчителю; пане директоре*).

Точна формула звертання у повсякденному побутовому вжитку виробляється користувачем мови суто індивідуально, залежно від його особистих уподобань, симпатій, конкретної ситуації та мети. Проте певних стандартних норм, особливо у діловому спілкуванні, слід дотримуватись. Існують такі типи звертань до осіб, що мають високий і надвисокий статус: до монархів (королів) та їх дружин — *Ваша величносте...; Його величність...;* до князів монаршого двору, принців, принцес: — *Ваша високосте...; Ваша світлосте...;* до аристократів — *вельможний пане...;* до глав урядів, держав, керівників центральних органів влади, шанованих гостей і таке інше можливе застосування так званого широкого адресата (тобто звертання *пане* + посада, звання або прізвище у кличному відмінку), але перед цим звертанням, на знак високої поваги та шани, додають прикметники *високоповажний, вельмишановний, високодостойний, Ваша достойносте...* тощо.

Важливу роль у дипломатичному листуванні відіграють звертання. Підручники з дипломатичного протоколу радять, готуючи той чи

¹ Див.: *Поліщук Н.* Матеріали УНР і ЗУНР // *Культура Українських Карпат: Традиції і сучасність: Матеріали Міжнар. наук. конф.* — Ужгород, 1994. — С. 617—624.

² Див.: *Кронгауз М. А.* Как вас теперь называть? // *Мова тоталітарного суспільства.* — К., 1995. — С. 57.

³ Див.: *Словник української мови.* — К., 1979. — С. 161—162.

212

інший дипломатичний документ, ретельно продумувати формулу звертання. Найпоширенішою формулою є «*Шановний пане* + посада, звання або прізвище у кличному відмінку». Наприклад: *Шановний пане Міністре, Шановний пане Посол, Шановний пане Петренку...* Показовим є те, що за звертанням, яким починається нота або лист, можна визначити тональність документа. Наприклад, якщо нота починається словами: *Пане Міністре, Пане Посол* (без слова *шановний*), то це свідчить про стриманий або навіть напружений характер листа.

Актуальними для дипломатичних текстів є перераховані вище прикметники, які характеризують ставлення до адресата як до людини поважної і шанованої: *Його Високоповажності Надзвичайному і Повноважному Послу Федеративної Республіки Німеччини в Україні...; Вельмишановний Едєргардте Гей-кен!...*

Як показує практика, у дипломатичному листуванні, що ведеться між представниками східнослов'янських країн, країн СНД, часто вживається така форма звертання, як ім'я та по батькові, також, як правило, з прикметником *шановний І вельмишановний: Надзвичайному та Повноважному Послу України в Польщі Дмитру Васильовичу Павличку!*.

Для дипломатичного листування важливим є не тільки звертання до адресата, а й те, від якої особи ведеться мова у тексті. Наприклад, за цією ознакою та за наявністю або відсутністю підпису такий найуживаніший дипломатичний документ, як нота, поділяється на два види — особиста нота і вербальна нота. Особиста нота має форму листа і стосується питань, що мають принципово важливе значення чи містить інформацію про якусь політичну подію. Вона складається від першої особи, від імені персони, яка її підписує. Текст особистої ноти починається із звернення, закінчується вона виявом поваги (компліментом), тобто трафаретною фразою ввічливості. Вербальна нота вважається одним із найпоширеніших документів дипломатичного листування. Вислів «вербальна нота» означає: «документ, який повинен якнайсерйозніше братися до уваги». Текст таких нот складається від третьої особи і не підпи-

213

сується. Вербальна нота також починається і закінчується формулами ввічливості¹.

Комплімент (фр. compliment) є, мабуть, чи не найдавнішим засобом мовного впливу, він може виразити приязнь, увагу, вдячність, сподівання і т. ін. Формула компліменту («Формула трафаретної ввічливості»)² є невід'ємною складовою дипломатичної практики. Характер компліменту має враховувати принцип взаємності, особливо при направленні ноти-відповіді³.

Комплімент, як правило, обрамлює текст — лист починається і закінчується формулою ввічливості, тобто можна говорити про спеціальні формули початку і кінця тексту.

Оскільки метою початкового компліменту є встановлення контакту, приязного тону, він містить, найперше, засвідчення поваги: *Міністерство закордонних справ України засвідчує свою повагу...; Посольство України в Австрійській республіці засвідчує свою повагу...* Часто засвідчення поваги поєднується з повідомленням: *засвідчує свою повагу і має честь повідомити* або з вишуканою формою прохання: *Дипломатична академія при Міністерстві закордонних справ України засвідчує свою повагу Посольству Королівства Нідерландів в Україні і має честь звернутися до Вас, Вельмишановний пане Посол, з проханням...* Залежно від ситуації прохання може бути висловлене у різних формах: *...має честь звернутися з проханням; ...звертається з проханням...; ...просить Вас...; ... висловлює прохання...*

Багатогранність мовних формул, широка палітра різноманітності нюансів мовної етики дає можливість змінювати тон дипломатичного листування від найвишуканішої люб'язності до стриманого ввічливого незадоволення залежно від ситуації, мети і типу документа. Цікавим прикладом є формула повідомлення, представлена в чотирьох різних документах: *Користуючись нагодою, маємо честь поінформувати Вас...; В плані інформації повідомляємо...; Інформуємо Вас...; Доводжу до Вашого відома...Нор.: Повідомляємо Вас... — Маємо честь повідомити Вам...*

Досить часто у дипломатичному листуванні присутні формули подяки за те, що вже було зроблене адресатом: *дозвольте подякувати Вам за уважне і конструктивне ставлення до реалізації питання про...; Щиро дякую за Ваш лист...; Дозвольте висловити подяку за...; Щиро вдячні...*

Заклучна компліментна формула найчастіше виражає надію на подальшу співпрацю; залежно від ситуації може мати розгорнуту або скорочену форму: *Дозвольте висловити сподівання, вельмишановний пане Посол, що Ваш візит до Дипломатичної академії України та Ваш виступ перед викладачами і слухачами сприятиме подальшому зміцненню дружніх і взаємовигідних зв'язків між нашими країнами, а*

¹Див.: Гуменюк Б. І. Основи дипломатичної та консульської служби: Навч. посіб. — К., 1998. — С. 134—135. ²Див.: там само. — С. 134—135.

³Див.: Руденко Г. М. Основи дипломатичного протоколу. — К., 1996. — С. 29.

214

також розумінню зовнішньополітичного курсу Королівства Нідерландів, спрямованого на підтримку демократичних реформ в Україні та особливостей діяльності Посольства Вашої країни, яке Ви очолюєте... або: Користуючись можливістю, висловлюємо надію на наше подальше плідне співробітництво.

Засвідчення у повазі є також обов'язковим компонентом для заклучної формули: *Міністерство користується нагодою, щоб поновити Посольству запевнення у своїй вельми високій повазі.* В одній розгорнутій комбінованій формулі можливе поєднання засвідчення у повазі і сподівання на співпрацю: *Користуючись можливістю, Дипломатична академія України при МЗС України засвідчує свою глибоку повагу до Посольства Німеччини в Україні і сподівається на подальшу плідну співпрацю.*

На окрему увагу заслуговує вираз *користуючись нагодою*. Він вживається, як правило, в заклучному компліменті на знак того, що автор вважає за потрібне, поряд з офіційним питанням, висловити своє ставлення або ставлення організації до особи чи організації, якій адресується лист. Інколи слова *користуючись нагодою* в компліменті випускаються, наприклад, якщо у ноті повідомляється про якісь трагічні події, що відбулися в країні, про людські жертви тощо.

Комплімент не застосовують, якщо повідомляється про траур у країні, коли висловлюється співчуття, а також у випадках, коли відомства закордонних справ тієї чи іншої країни з якихось причин не використовують компліменти у своєму листуванні.

Суспільно-побутове красномовство

Суспільно-побутове красномовство «обслуговує» різноманітні життєві побутові події і ситуації: народження, одруження, вітання, ювілеї, зустрічі, прощання тощо. Соціально-побутове красномовство має виразно окреслений національний характер, воно зберігає і продовжує традиції та звичаї народу. Родини, хрестини, сватання, заручини, одруження, ювілеї, віншування й привітання зі святами та пам'ятними подіями і датами завжди супроводжуються красномовними звертаннями, вітальними промовами, тостами й побажаннями, примовками тощо. Тому суспільно-побутове красномовство має масовий характер і помітний вплив на культуру живої народної мови. На жаль, українське суспільно-побутове красномовство недостатньо досліджене, бо воно народжується і зни-

215

кає в усному мовленні. Проте окремі перлини можна зібрати з фольклорних записів, спогадів письменників, літературних текстів. Красномовними оповідачами були Остап Вишня, Максим Рильський, Олександр Довженко, Василь Сухомлинський, Олександр Ковінька, Юрій Смолич та багато інших.

Діалогічне красномовство

Діалогічне (полілогічне) красномовство формується не одним промовцем, а двома або кількома. Основні види такого красномовства: бесіда, дискусія, суперечка, диспут, нарада, прес-конференція, інтерв'ю, ділова гра, вечір запитань і відповідей, вікторина, «круглий стіл» тощо.

У умовах правової держави, коли авторитарний стиль змінюється демократичним, зростає роль конструктивного діалогу не тільки в політиці та пропаганді, а й у інших сферах суспільного життя, зокрема в культурі, освіті. Невміння вести конструктивний діалог призводить до непотрібного протистояння і протидії сил, до гальмування демократичного розв'язання проблем.

Діалог як вид красномовства є дуже давнім. Великим майстром діалогічного ораторства був Сократ. У грецькій риторичній мистецтві вести суперечку, полеміку називалось *еристикою*. Еристика є складнішим видом, ніж монологічне красномовство. Оскільки, як правило, учасникам діалогів і полілогів притаманні різні погляди, суперечливі думки й емоції, а це потребує неабиякої уваги співбесідників, підготовки, відповідного настрою, переконливих доказів, тактовності тощо.

У діалозі-полілозі може бути зіткнення учасників різних ідеологій, різних способів міркування, соціальних ролей, неоднакового життєвого досвіду, діаметрально протилежних душевних станів, різної міри вихованості, а в результаті все-таки треба дійти згоди і знайти прийнятне розв'язання проблеми. Тому оратори і педагоги, для яких також головною формою роботи з вихованцями є діалог-полілог, мають враховувати всі аспекти підготовки діалогу: мовний, логічний, психологічний, педагогічний, аксіологічний (оцінний), політологічний і соціологічний.

Еристика

Еристика (від гр. *eristikos* — той, що сперечається) — це риторика діалогічного мовлення. Вона виявляється в таких жанрах, як: дискусія, полеміка, диспут, дебати, суперечка.

Дискусія (від лат. *discussio* — розгляд, дослідження) — це обговорення певної проблеми або групи питань чи одного дуже важ-

216

ливого питання з метою досягнення істини. Мовно-жанрові ознаки дискусії добре простежуються у зіставленні її з полемікою.

Полеміка (від гр. *polemikos* — військовий, ворожий) — це також обговорення певної важливої проблеми чи окремого питання. Проте якщо для дискусії головним є пошук істини шляхом вдалої постановки і зіставлення аргументів і контраргументів, то для полеміки головним є досягнення перемоги шляхом зіткнення різних поглядів, утвердження власного погляду, хоч і на шкоду істині. В дискусії протилежні сторони називаються опонентами, у полеміці — супротивниками, суперниками, конкурентами. У дискусії опоненти шукають істину, компроміс, консенсус, угоду, злагоду; у полеміці — утвердження власного погляду, перемогу своєї позиції. Дискусія ведеться за певними правилами і за згодою її учасників. Тема дискусії формулюється заздалегідь або до початку дискусії. Учасники її по чергову висловлюють свої положення, думки, спростування, в результаті чого дискусія набуває логічного, зв'язного характеру. Мовні засоби дискутування мають бути прийнятними для всіх учасників дискусії, толерантними. Використання неперед-бачуваних засобів осуджується і може зупинити дискусію без висновків і завершення її. Натомість полеміка не дотримується таких правил. У ній перемагає ініціатива суперників, ситуативність спілкування, непередбачувані і раптово знайдені «під руку» засоби не завжди переконливої, але наполегливої і напористої аргументації.

Диспут (від лат. *disputo* — досліджую, сперечаюсь) — це заздалегідь підготовлена і проведена у певний час на обрану тему (наукову, політичну, літературну тощо) публічна суперечка між попередньо визначеними опонентами. Тема обирається така, яка містить у собі складну проблему, різні тлумачення або різновекторні шляхи її розв'язання. Саме тому не менше двох промовців повинні опонувати один одному, щоб усебічно висвітлити проблему і знайти шляхи її вирішення.

Дебати (фр. *debates*, від *debatte* — сперечатися) — це представлення своїх ідей, поглядів, концепцій, програм, свого бачення розв'язання важливих державних, громадських проблем на протиположній стороні (учаснику) дебатів. Риторика діалогічного мовлення також виробила певні правила, технологію і культуру еристики. На основні та окремі з них варто звернути увагу освіченим громадянам, особливо тим, хто готує себе до активної державної, політичної, громадської чи якоїсь іншої публічної діяльності.

Передусім слід пам'ятати про таке:

— Ніколи не треба дискутувати чи сперечатися з приводу тем, понять, що є аксіомами і не потребують доведення. Такі теми не дають простору, перспективи для розгортання думки, дискусія «захлинется», опоненти не зможуть себе показати. Слід обирати теми, що «потребують роботи думки» (Арістотель).

217

— Пам'ятайте, що основною і найкращою метою всіх без винятку суперечок є змусити супротивника думати так, як ви, прийняти вашу позицію. Ця висока і, на ваш погляд, благородна мета потребує від вас стратегії і тактики.

— Ніколи не викладайте відразу всі положення, тези чи аргументи. Тут монолози не потрібні. Ніби намагаючись дорогу, виберіть одне, але добре сформульоване положення. Послідовно додавайте по одному тези й аргументи, але завжди майте про запас що сказати.

— Вгамуйте хвилювання, страх, бо інакше вони пригальмують вашу думку. Пам'ятайте: тут, як у монолозі, чим більше хвилюватиметесь, тим гірше думатимете і говоритимете. Переляканого пожаліть, але не пошануйте. Потім, коли повернетесь спокій і твереза думка, відчуєте незадоволення собою і помітите свої помилки та упущення.

— Будьте уважними до опонента, суперника, конкурента, запам'ятовуйте не тільки те, що він каже, а й те, що казав раніше. Помітивши суперечність у його висловлюваннях, повертайтеся до раніше сказаного ним та вже забутого і методом сократівської іронії заженіть у кут: ставте запитання, поки він не стане сам собі заперечувати.

— Не підмінюйте тему суперечки і не дозволяйте опонентові це робити, якщо сперечається чесно. Перескакуючи з однієї теми на іншу, жодної не розглянете вичерпно, і не буде з чого робити висновок. Впорядкуйте спочатку всі питання теми і послідовно обговорюйте кожне, виділяючи результат одним реченням, а потім з цих речень сформулюєте висновок.

— На початку розмови домовтеся про метамову (терміни, дефініції, поняття, категорії, класифікації, джерела тощо).

— Не намагайтеся все заперечувати. Використайте прийом *умовного схвалення*, при якому можна погодитися з певними положеннями опонента. Станьте ніби на його позицію, але потім заперечте йому у найсуттєвішому. Так ви пом'якшите йому біль за втрачену позицію.

— Уникайте суперечок про те, чого добре не знаєте. Вчіться вчасно переводити розмову в інше русло. Майте для цього якісь заготовки, свіжі новини, події, факти, сенсації, приказки, дотепи тощо. Але не смійтеся зі своїх жартів, хай інші з них сміються.

— Будьте завжди готовими не тільки до кроку вперед, але й до кроку назад, не соромтеся вибачитися, перепросити. Заспокойте себе тим, що, добре підготувавшись, ви іншим разом надолужите втрачене.

— Якщо дискусія чи полеміка публічна, не забувайте про аудиторію, залучайте її до паритету (*колеги знають.., слухачі підтвердять.., студенти пам'ятають..*), але дуже шанобливо і не висловлюйте негативних оцінок.

218

— Намагайтеся основні положення, поняття, дефініції, ознаки повторити, підкреслити у різних контекстах кілька разів з тим, щоб ваша позиція запам'яталася і закріпилася.

— Пам'ятайте, що, як і в монологічній промові, головним у діалогічному спілкуванні (і суперечці) є тези й аргументи. Для діалогу вони мають бути дуже короткими, точними і «ударними». Тези формулюються за принципом актуального членування речення: тема (дане) — рема (нове).

— Аргументація має будуватися на причиново-наслідкових зв'язках і законах формальної логіки: це є так тому-то...; якщо це є таким, то...

— Найкращими аргументами у суперечці є доказові положення, точні факти і цифри, конкретні явища, події.

— Завжди починайте розмову якомога приємнішим, спокійнішим і тихішим тоном, щоб був простір для наростання суперечки і щоб завжди відчували, що є можливість підвищення тону, але ніколи не підходьте до межі підвищення тону, не зривайтеся на крик, бо смішно виглядатимете в очах присутніх. Зробіть очевидну паузу і, якщо не зможете приємним, то хоча б байдужим тоном обов'язково завершіть розмову (*на жаль, Ви мене не зрозуміли; шкода, що ми не домовилися; це втрата для мене, як, можливо, і для Вас; продовжимо розмову наступним разом; шкода, що ніхто з нас не переконав іншого*).

— У розпалі суперечки, коли можуть злетіти з уст недобрі, злі, останні слова, негайно зупиніться (глибоко дихайте носом). Пам'ятайте, що після будь-якого конфлікту з суперником доведеться миритися і щось прощати, тоді самому буде незручно за різні слова. Коли настрої погані, не дискутуйте, бо все одно програєте, й уникайте ситуацій «з'ясування стосунків».

— Продумайте тактику відступу, відкладання на потім — на випадок неуспіху чи поразки (*Сьогодні справді ще не час, але...; Ми до цього ще повернемося пізніше, а зараз...; Ви самі з часом переконаєтеся...*).

У разі поразки ведіть себе чемно і гідно. Придумайте варіанти: *вчуся дискутувати; хотів переконатися в тому, що Ви знавець; Ви для мене зразок для наслідування; я поступаю Вам, залишаючись при своїх переконаннях; і все ж аргументи не вичерпані* тощо).

В усіх випадках, навіть образливих для вас, пам'ятайте про мовний етикет. Мило привітавшись поширеним звертанням, зробіть опоненту комплімент, запевніть його у своїй повазі, почніть розмову з нейтральних коротких тем (погода, час, дорога, люди), непомітно і

м'яко підходьте до основної теми. У процесі дискусії також не забувайте кілька разів звернутися до опонента (на ім'я, ім'я і по батькові, шановний, друже, мій опоненте тощо), пере-

219

просіть, запропонуйте щось, висловіть свої наміри в бажальній формі (*я б хотів почути, чи міг би я спитати Вас*),

Пам'ятайте про ввічливість і пошанні мовні формули навіть тоді, коли програєте суперечку. Програвайте красиво — це також одна з ваших перемог.

ГОМІЛЕТИКА

Християнство як нове віровчення, що виникло на межі I ст. до н. е. і I ст. н. е., зазнало впливу еллінської культури, зокрема пізньої античної риторики. Тим паче, що Євангеліє (з гр. — добра звістка) спочатку не мало письмового тексту, а існувало як жива проповідь Христового вчення та розповідь про його життя й благодіяння. Для Євангелія знадобилася вже сформована і розвинена класична греко-римська риторика, яка потім була значно трансформована відповідно до богослужбово-повчальної мети нової релігії і породила окрему гілку — церковну риторичу, або гомілетичу.

Сверідність її в тому, що у своїх початках гомілетика має більше рис близькосхідної риторичної традиції (іудейської та арамейської) і лише пізніше (десь після перекладу Біблії грецькою мовою у III ст. н. е.) набуває й рис греко-римської риторики.

Основним жанром церковного красномовства була і є проповідь. Це особливий вид усного монологічного мовлення, спрямований до мирян з метою повернути їх до християнського віровчення, викликати почуття вдячності Богу, виховати почуття єдності у вірі, терпіння в ім'я потойбічного життя.

Першим проповідником можна вважати самого Ісуса Христа. Його мова — це невеликі вислови афористичного характеру — логії, вони заучувалися і тривалий час передавалися усно, поки значно пізніше, вже після розп'яття і воскресіння Христа, були записані його учнями — апостолами — в Євангеліє. Ці тексти були несхожими на традиційні греко-римські промови.

Історія гомілетики починається з нагріної проповіді Христа, що ось уже 2 тис. років вражає всіх глибокою мудрістю і передбачуваністю. Основу її складають макаризи, заповіді блаженства, що стали афоризмами і дають простір для своїх тлумачень майбутнім поколінням проповідників:

Блаженні убогі — Царство Боже бо ваше.

Блаженні голодні тепер, бо ви нагородані будете.

Блаженні засмучені зараз, бо втішитесь ви.

Антитезою макаризмам звучать прокляття, відомі з іудейського фольклору: *Горе ж вам, багатіям, бо втіху свою ви вже маєте. Горе вам, що тепер потішаєтесь, бо будете ви сумувати та плакати...* Логії Христа складені так, що дають теологам, мирянам простір проникнути в глибини їх змісту і в цьому просторі вибуду-

220

увати свої асоціативні ряди розуміння. Церква Христова одержала такі основоположні начала, на яких уже третє тисячоліття росте й розвивається церковна риторика: усне й писемне проповідництво, канонічна й неканонічна християнська література.

Насиченість думки та афористичність притаманні й іншим проповідям Христа: *...чим серце наповнене, те говорять уста його!...; ...якою ви мірою міряєте, такою відмірюють вам; любіть своїх ворогів, добро робіть тим, хто ненавидить вас; ...як бажаєте, щоб вам люди чинили, так само чиніть їм і ви; кожне дерево з плоду свого пізнається...*

Основою багатьох проповідей Христа є притчі як засіб непрямого повчання. Зразком може бути «Притча про сіяча»:

Ось вийшов сіяч, щоб посіяти зерно своє. І, як сів, упало одне край дороги, — і було повитоптуване, а птахи небесні його повідзьобували. Друге ж упало на ґрунт кам'янистий — і, зійшовши, усохло, немало бо воєкости. А інше упало між терен, — і вигнався терен, і його поглушив. Інше ж упало на добру землю, — і, зійшовши, уродило стократно. — Це сказавши, закликав:

Хто має вуха, щоб слухати, — нехай слухає!

Образна символічна форма робила логії і притчі Христа зовнішньо недосказаними, а внутрішньо — змістово багатозначними.

До риторичного жанру церковної проповіді належать і послання учнів Христа — апостолів — до віруючих. Писана форма їх зберігає сліди живого звертання у проповіді, але це вже Євангеліє (блага вість про Христа).

Раннє Євангеліє (від Матфея) містить більше рис близькосхідної риторики (сувора простота, короткі фрази, негрецькі вирази, відсутність вступу й пишноти грецької риторики). Більш літературну форму має Євангеліє від Луки, а отже, й більше ознак впливу класичної риторики.

Найбільшу вартість з погляду риторичної науки має Євангеліє від Іоанна, яке введене в церковний канон. Навіть у його зміст, а не тільки у форму включається еллінське вчення про логос. Земне життя Христа постало як розкриття світового смислу — логосу: *Спочатку було Слово, і Слово було у Бога, і Бог був Слово, воно було спочатку у Бога. Все через нього почало бути, і без нього не почало бути ніщо, що почало бути. В ньому було життя, життя було світлолюдське: і світло у п'їтмі світить і п'їтма не обійняла його...*

Гомілетика (церковне красномовство) започаткувалася в давній Україні з прийняттям християнства і спиралася на богослужбову та житійну літературу, як перекладну, так і оригінальну, бо вже у 1056 р. з'явилося написане дияконом Григорієм у Києві «Остро-мирове євангеліє», а в 1092 р. — Київське євангеліє.

Відомий історик української церкви і української мови Іван Огієн-ко (митрополит Іларіон) переконливо довів, що з часів прийняття

221

християнства сформувалася Українська церква з виразними національними окремінностями (в догматах, виборах духовенства, богослужін, чинопокладаннях, требах, місяцеслові, святах, іконома-лярстві і храмовій архітектурі). Українська церква виробила свій «лаврський наспів» й уславилася особливими партесними хорами. З часу прийняття християнства Українська церква користувалася старослов'янською мовою, але виробила свою, українську вимову її, як і інші слов'янські церкви. Є такі вимови старослов'янської мови: болгарська, сербська, українська, російська. Українська вимова богослужбових текстів відрізнялася тим, що т (ять) читали як і, е — як е (а не є), и — як и (а не і), г — як г (а не як кг тощо)¹.

Можливо, найвиразнішою національною ознакою Української православної церкви є низка видань перекладів Святого Письма живою українською мовою: Пересопницьке євангеліє 1556 р., Новий Заповіт В. Негалевського 1581 р., Крехівський апостол 1560 р., учительні євангелія та видання Острозької Біблії 1581 р. Це означало, що народжується нова українська літературна мова. Світ визнає літературними мовами тільки ті, якими є священні писання. Одночасно це давало ґрунт для розвитку українського церковного красномовства, вироблення церковної термінології в живій народній мові. І. Огієнко писав: «Уже з XVI ст. Українська Церква кохалася в церковній проповіді, і то в живій народній, чого зовсім не знала, наприклад, Церква Московська. За XVI—XVII віків, коли на Українську Церкву з усіх боків нападали різні вороги, в нас особливо розвинулася церковна проповідь, пам'ятками чого zostалися десятки грубезних томів проповідей. У нашій Церкві була навіть окрема посада «казнодія», проповідника, так що проповідь стала важливою частиною богослужб. Деякі проповідники, наприклад, Іоаннікй Галятовський, Антоній Радивилівський, Лазар Барано-вич та інші, стали відомими й далеко за межами України»². Це риторичні Києво-Могилянської академії.

Серед риторів Києво-Могилянської академії слід виділити проповідника (гомілета),¹ педагога, письменника-полеміста Іоанікія Галятовського (1688). Його перу належать збірка проповідей «Ключ розуміння» (1659), збірка оповідань-легенд «Небо нове» (1665), трактат «Месія правдивий» (1669) і риторичний трактат «Наука, або Спосіб зложення казання», що входить до збірки проповідей «Ключ розуміння» та інші твори (більше 20).

Будучи ректором академії (1658—1668 рр.), І. Галятовський відкрив у колегії нові класи риторики і читав її не латинською мовою, як тоді було заведено у навчальних закладах, а українською мовою. Українська гомілетика виробила специфічний вид проповіді— казання. Про нього і казnodію (творення проповіді) та казnodія (проповідника) розповідається у трактаті І. Галятовського «Наука, або Спосіб зложення казання»¹. Як і складання всіх проповідей, починати казnodію І. Галятовський радить з вибору теми зі Святого Письма. Все

Шцив.: Огієнко І. Л. Українська церква // Нариси з історії української православної церкви: В 2 т. — К., 1993. — Т. 1. — С. 79.² Там само.

казання має складатися з трьох частин.

Перша частина — це початок (ексordіум), «приступ» до речі, про яку хочеш повідати. Тут проповідник (казnodія) звертається до людей, сповіщає свою пропозицію, «поставлення умислу», показує, про що хоче казання мати і просить Бога або Пречистую діву «о поміч», а людей — «о слухання».

Друга частина — розповідь (нарація). В ній оповідається все про ту річ, що є темою казання, предметом мовлення, про що обіцяно в першій частині. Ця частина є найбільшою, бо на ній зосереджується все казання і до неї інші частини приєднуються («замикаються»).

Третя частина — кінець казання (конклюдія). В цій частині проповідник знову вже коротко нагадує людям, про що йшлося в другій, основній, частині і просить людей, якщо річ була добра, щоб «вони в тій ся речі кохали», а якщо річ зла, щоб «ся такої речі хоронили», тобто береглися від такої речі.

Щоб «легше і прудкіше казання учинити і повідати», І. Галятовський подає чимало порад:

- Треба всі частини казання узгоджувати з метою, бо «як з малого джерела виходить велика ріка, так з малої теми велике походить казання».

- Потім слід стежити, щоб кожна з частин (ексordіум, нарація, конклюдія) узгоджувалися кожна окремо з темою і всі послідовно одна з одною. Щоб те, що пропонувалося в ексordіумі, виконувалося в нарації і нагадувалося та підсумовувалося в конк-людії і казnodій від речі не відступав. «Бо коли би обіцяв будівничий якому королеві, цареві, монарху виставити коштовний палац, а потім би виставив браму або інший будинок, розгнівав би ся той монарх на будівничого і мав би його за простака». Так і казnodію, який обіцяв показати річ у казанні, а не зробив цього мило, «жодної мудрості йому не припишуть». Як зразки І. Галятовський пропонує свої казання, аналізуючи їх.

Докладні поради дає І. Галятовський, відповідаючи на питання, де «взяти матерію, з котрої би казання могли учинити». З його порад випливає, що треба вчитися і готуватися до казань усе життя.

¹Галятовський І. Наука, або Спосіб зложення казання // Українська література XI—XVIII ст.: Хрестоматія з коментарями / Упоряд.: Є. А. Карпівська, Л. О. Тарновецька. — Чернівці, 1997. — С. 183—185.

Зокрема слід:

- читати Біблію, життя святих, великих проповідників Василя Великого, Григорія Богослова, Іоанна Златоуста, Афанасія Феодорита, Іоанна Дамаскіна та інших церковних учителів, які тлумачать Святе Письмо;
- читати історії і хроніки про різні держави і краї, що в них відбувалося і що нині діється;
- читати книги «о звірях, птахах, гадах, рибах, деревах, зелах, каменях і rozmaїтих водах, котрі в морі, в ріках...»;
- «уважати їх натуру, властности [властивості] і skutки [користь] і те собі нотувати і аплікувати до своєї речі, котрую повідати хочеш».

Здобуваючи такі знання, «читай казання rozmaїтих казnodіїв теперішнього віку і їх наслідуй», тобто вчись на зразках.

Є кілька порад і щодо виголошення казань. Основна з них застерігає, щоб казnodій «людей не привів мовою своєю до десперації, до розпачу». Оповідуючи про гріхи, про зло, яке чинять люди, «можеш їх... засмутити і устрашити... але потім потіш їх і учини їм надію на збавлення», якщо покаються і перестануть робити зло.

Закінчується праця також порадою: «Читай книги і, що хороше вичитаєш, нотуй собі і до свого казання аплікуй»¹.

Такий мовний ренесанс в Україні в XVI—XVII ст. не тільки спричинювався внутрішніми потребами української нації і церковно-культурного життя, а й підтримувався західноєвропейським реформаційним рухом, що через Чехію і Польщу поширився в Україну і однією з основних ідей якого був розвиток національних літературних мов з живої народної основи. Іван Огієнко про це писав так: «Реформація реалізувала і в Україні вживання народної мови в церкві: залунала тут проповідь уже живою народною мовою. Та не тільки проповідь — стали читати й Євангеліє та Апостола тією ж таки мовою. ...з часу Реформації прийнято в Україні мовою літературною живу народну мову, і стали вже нею писати книжки; до цієї доби не маємо ані одної книжки, писаної живою українською мовою. Українська жива мова, ставши з половини XVI ст. мовою Св. Письма й церкви, тим самим вже стала й мовою літературною.

Духовенство, як то було й по інших країнах, стало пильнувати чистоти тієї мови, якою говорило в церкві й писало богословські книжки; на цьому дуже виграла українська мова: вона сильно зросла й літературно вигладилася за самий навіть XVI вік. Уже під кінець цього століття богословська література, писана доброю, живою українською мовою, набрала показних розмірів. З того часу (одночасно з мовою польською) вже на широку міру усталилася україн-

ська літературна мова, і в цьому була величезна заслуга передусім Реформації»¹.

До оригінальних жанрів конфесійного стилю належать проповідь і молитва. Вони зародилися в цьому стилі і, навіть використовуючись значно пізніше в інших стилях, несуть на собі його печать. Головне призначення цих жанрів, комунікативна мета їх — навернення

¹Галятовський І. Наука, або Спосіб зложення казання. — С. 184.

мирян до віри в Бога, збудження почуттів вдячності Богу, виховання почуттів братолюбія серед людей, терпіння в ім'я духовного спасіння. Різняться вони простором і спрямуванням ілюк-тивних можливостей: проповідь звернена до мирян, групи людей, спільноти, молитва — до Бога. Проповіді присвячуються певним темам життя духовного і земного, тому в них переважають репрезентативні (відповідальність за істинність висловлювання), директивні (змусити слухача виконати певну дію), комісивні (обов'язок дотримуватися певної лінії поведінки), ілюк-тивні (мовленнєві) акти. Молитва — це звернення до Бога, тому в ній переважають експресивні (психічний стан мовця, щирість, відвертість) та декла-ративні (запевнення, прохання).

Проповіді (або казання) поділяються на літургійні, догматичні, морально-повчальні. Текст проповіді повинен мати канонічну будову: вступ, в якому викладається зміст (епіграф), витлумачується сам вступ і оголошується тема проповіді; виклад предмета (це короткий трактат) і закінчення (епілог).

Основне завдання проповідника — так вплинути на слухачів, щоб підняти їхні душевні сили на добрі діяння для інших і облагородження себе самого. Досягти цього можна тільки за допомогою майстерного використання мовних засобів, тому такою важливою для проповідника є робота зі словом.

У проповідях мовні елементи конфесійності мають поєднуватися з елементами художності та публіцистичності: комунікативний намір, бажаний ефект, комунікативні імплікатури, інтра- і трансконцепти, просторово-локальний і часовий дейк-сис, емотивність і спонукальність, експресія, образність, переконання.

Це відповідно позначається й на стилістиці проповідей, де переважають лексичні (полісемія, синоніми, антоніми, старослов'янізми, перифрази) і синтаксичні стилістеми.

У стилістиці конфесійного стилю особливе місце займає антонімія (і у фігурах слова—тропах, і у фігурах думки — стилістичних фігурах). Річ у тім, що глибинним змістом топіків (предметів розмови) у конфесійних текстах є експліцитне (виражене) чи імпліцитне (невиражене) протистояння двох світів: Бога і диявола, світла і темряви, праведності і гріховності, добра і зла, тіла і душі. І відпо-

Югіснко І.І. Українська церква. — С. 111—112.

15

225

— 6-1564

відно всі теми проповідей висвітлюються через антонімічне зіставлення і протиставлення, контраст і антитезу, ампліфікацію і градацію. Наприклад: *Він [Бог] вмирає не за друзів, а за ворогів; Вище благо життя люди бачать у тому, щоб усе було для тіла, тобто щоб тіло було здоровим, ситим, мало чуттєві задоволення, насолоджувалося зовнішніми вигодами. Про душу вони або зовсім не дбають, або задовольняють її потреби настільки, наскільки душа обслуговує тіло. Ці люди змінили встановлений Богом порядок, поставивши душу слугою тіла, а не тіло слугою душі; Свобода все більше обертається на насилля з метою зламати опір сорому, розуму і совісті, розбудити в людині найнегідніші інстинкти і перетворити її на тварину; Він знав, що не золото і не багатство, не блиск вченості та премудрості складають істинний скарб життя, але чистота серця і розуму, цнотливість помислів і тіла.*

Прикладом християнської повчальності може бути послання апостола Павла, яке також нагадує проповідь, насичену афоризмами і тропами та фігурами, що надають посланню емоційно-образного характеру. Це видно на прикладі 13 частини Першого послання апостола Павла до коринтян:

Гімн про любов. Любов над усе!

Коли я говорю мовами людськими й ангельськими, та любови не маю, — то став я як мідь та дзвінка або бубон гудячий!

І коли маю дара пророкувати, і знаю всі таємниці й усі знання, і коли маю всю віру, щоб навіть гори переставляти, та любови не маю, — то я ніщо!

І коли я роздам усі мастки свої, і коли я віддам своє тіло на спалецня, та любови не маю, — то пожитку не матиму жодного!

Любов довго терпить, любов милосердствує, не заздрить, любов не величається, не надимається.

Не поводиться нечемно, не шукає тільки свого, не рветься до гніву, не думає лихого.

Не радіє з неправди, але тішиться правдою.

Усе зносить, вірить у все, сподівається всього, усе терпить!

Ніколи любов не перестася!

Особливою формою інтеракції (контакту) людини з сакральною сферою є молитва. Її природу і сутність впливу на людину пізнати дуже важко і чи можливо взагалі, хіба окремі суто мовні аспекти. Молитви можна поділити на різні типи і види як за сакральним призначенням, так і за вербальними формами. В моліннях до Бога є розмова з Богом як вищою силою і як з рівним, є конфесійне розуміння віри, є релігійні очікування (надія на краще) і є любов (ласка, милість) до Бога. Все це зосереджено не тільки у словах, а розлите в усьому тексті: конструкціях, побудовах речень, образних засобах, тонуванні й інтонації.

Молитва за походженням є жанром усної форми конфесійного стилю, але з часом виформувалися настільки досконалі зразки молитов, що їх з навчальною метою почали записувати, а потім творити за зразками писемні молитви. Згодом виформувався літературний жанр молитви, який вивчається літературознавством.

Як окремий жанр молитви мають такі загальні риси: стандартна композиція, стисло окреслений ілюкційний потенціал і традиційні стилістичні засоби. Орієнтовна схема композиції така: звертання до Бога (анаклеза), згадка його великих і благих діянь, щоб було зрозуміло, чому звертаються до нього саме з цим проханням (анам-неза), формула впровадження прохання (просьба), формула завіряння улюбленості Бога (конклюдія) і кінець: «Амінь» (акламація).

Молитви є усталені, традиційні, або канонічні, серед них літургійні та індивідуальні.

Усталені молитви мають кілька структурних моделей. Основні частини в них такі:

1. Рамка: а) складник ініціальний (формули звертання, назва, імена); б) складник фінальний (формула завершальна, акламація);

2. Внутрішні сегменти: два перші члени — визначення адресата й уславлення його діянь; третій — прохання, складене у формулу впровадження, окреслено предмет прохання.

Зразки канонічних молитов подаються в молитовниках. В тексти таких молитов можна підставляти тільки якісь індивідуальні ознаки та імена молільника чи об'єкта молитви (за кого молились). Приклади з молитовника:

Молитва

Іоанна Златоустого, 8-ма

Я недостойний того, щоб Ти, Владико, Господи, ввійшов під покрівлю душі моєї, але тому, що Ти, як Чоловіколюбчець, хочеш жити в мені, я сміливо приступаю. // Накажи, я відчиню двері, що їх Ти один сотворив, і Ти ввійдеши чоловіколюбно, яким Ти еси з природи, ввійдеши і просвітиши затемнений розум мій. Вірую, Ти вчиниш це, бо блудницю, яка прийшла до Тебе з сльозами, Ти не відкинув; і розбійника, що пізнав Царство Твоє, Ти не відігнав; і гонителя, що покався, Ти не залишив тим, ким він був; але всіх, що прийшли до Тебе з покаванням, Ти серед друзів Твоїх умістив, // Єдиний благословенний завжди, нині і на віки безконечні. // Амінь.

Кондак I

Чудотворче дивний і преславний угоднику Божий, святителю Миколаю. // Тебе, що всьому світові вливаєши дорогоцінне й незміряне море чудес, з любов'ю вихваляємо. А ти, що маєш дерзно-вення до Господа, від усяких напастей визволяй нас, щоб ми виголошували тобі: радуйся, Миколаю, великий чудотворче.

15*

227

Заупокійна літія

Літія за в Бозі спочилих буває разом з Парастасом і окремо: а) при винесенні з дому тіла померлої людини, б) після літургії, в) над могилами на Проводах і в поминальні дні і т. ін. Священик в епитрахилі й фелоні бере кадильницю > покадивши, промовляє:

Священик: Благословенний Бог наш завжди, нині, і повсякчас, і на віки віків.

Співці: Амінь. Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас. Амінь. [Тричі.]

Читець: Слава Отцю, і Сину, і Святому Духові нині, і повсякчас, і навіки-віків. Амінь.

Молитва ранішня

Вставши від сну, перш будь-якого діла, стань побожно перед святою іконою і, уявляючи себе перед Всевишнім Богом, поклади на себе тричі знак хреста, промовляючи:

В ім'я Отця, і Сина, і Святого Духа. Амінь.

Спинившись, заспокой свої почуття, щоб твої думки залишили все земне, тоді сотвори три поклони, промовляючи:

Боже, будь милостивий до мене грішного.

А потім читай наступні молитви без поспіху і з повагою.

Боже, прости мені всі провини мої перед Тобою.

Господи Ісусе Христе, Сину Божий, молитвами Пречистої Твоєї Матері і всіх святих помилуй нас. Амінь.

Слава Тобі, Боже наш, слава Тобі.

Молитва господня «Отче наш»

Отче наш, що єси на небесах! Нехай святиться ім'я Твоє, нехай прийде Царство Твоє, нехай буде воля Твоя як на небі, так і на землі. Хліб наш насущний дай нам сьогодні; і прости нам провини наші, як і ми прощаємо винуватцям нашим; і не введи нас у спокусу, але визволи нас від лукавого.

Бо Твоє є Царство, і сила, і слава Отця, і Сина, і Святого Духа нині, і повсякчас, і навіки-віків. Амінь.

Трисвяте

Святий Боже, Святий Кріпкий, Святий Безсмертний, помилуй нас. [Тричі.]

Релігійні проповіді, своєрідні «уроки віри й благочестя», розраховані на всі релігійні свята і церковні канони. Від інших видів красномовства гомілетика відрізняється тим, що її жанри, зокрема найпоширеніші з них, проповіді — це довірливе звертання пастора до пастви із закличками до добродетельного життя за прикладами

228

святих. Проповіді, як правило, проводяться на певні морально-етичні теми з Біблії, житій святих, але кожного разу це є якимось новим баченням одвічної проблеми, до якого має бути дотичною душа віруючого. Віруючий має проінятися довірою до пастора, глибокою вірою в Бога і прагнути до вдосконалення власної душі та добродетель.

Великими майстрами проповідництва у греків були Іоанн Златоуст, Василь Великий, Іоанн Богослов. У Київській Русі видатними ораторами були митрополит Іларіон, Кирило Туровський та багато інших освічених людей. Тривала традиція богословського красномовства в середньокраїнські і нові віки надбала багато жанрових ознак сповідальності, якими й нині користуються українські проповідники: пишномовність, урочистість, благопристойність, стриманість, піднесеність і разом з тим розміркованість, простота і дохідливість викладу.

Специфіка релігійного красномовства полягає в антонімізмі змісту: возвеличенні Божого помислу, добродетель, благих діянь і пониженні та осудженні диявольських сил і нищості.

Промовець має дбати про те, щоб високий зміст Святого Писання донести до звичайних мирян (часто — невірців), не понизивши його. Для цього він вдається до використання синонімічних й антонімічних можливостей мови та до використання риторичних фігур — антитези, порівнянь, перифраз, епітетів і метафор, повторів і паралелізмів. Прикладом можуть служити проповіді Патріарха Київського і всієї Руси-України Філарета:

Любов ніколи не перестає

У молитві Єфрема Сиріна перераховано чотири головні недуги та чотири чесноти, дуже важливі в духовному житті людини. До чеснот належить насамперед цнотливість. Добродетельність — без роздвоєності, без спотворення, без викривлення, тобто така, якою її створив Бог. Якщо це шлюб, то він має бути святим; якщо дівство — його не можна порушувати. Наприклад, про Мойсея як немовля в каноні Святого Андрія Критського сказано, що він був плодом чистоти і добродетельності. Якщо подружжя веде недобродетельний спосіб життя, то вони подібні до вази з тріщинами. Така ваза при найменшому поштовху може розсипатись — так і недобродетельний шлюб розпадається під час випробувань на його міцність.

В одному посланні апостол Павло зазначав: «Бо воля Бога є святість ваша, щоб ви стримувалися від блуду» (тобто розпусти, недобродетельності, від плотської нечистоти). До цнотливості закликає Христос Спаситель, коли в бесіді з самаряною дорікає їй, що вона живе з чоловіком, який не є її законним нареченим, що вона перебуває у незаконному зв'язку. У наш час багато молодих людей

229

(а інколи і похилого віку) живуть недобродетельно, блудно, розпусно. Сучасні шлюби часто бувають недобродетельними, тому майже завжди розпадаються. У наш час переважна більшість молодих людей втратила поняття про шлюб як Богом встановлений союз для створення сім'ї та продовження роду. Тепер шлюб часто розглядається як засіб задоволення тільки плотської пристрасті. Бог вклав у людину почуття материнства та батьківства. Добродетельне життя оберігає ці святі почуття. Через схильність нашої грішної природи до плотських гріхів ми маємо просити у Бога благодатної допомоги для збереження духу добродетельності.

Наступною важливою чеснотою є смирення, яке зовсім не принижує людського достоїнства, як думають деякі. Смирення — це насамперед перемога правди в нас самих, приниження всієї тієї неправди, в якій ми повсякчас живемо. Одні смиренні здатні жити по правді — бачити і приймати життя таким, яким воно є, і завдяки цьому споглядати велич Божу, доброту і любов до всіх. Христос смирен Себе перед Своїми ворогами. Коли над Спасителем глузували, Він мовчав. Однак у цьому мовчанні були Його сила і велич. Для того щоб смирити себе, треба бути людиною, сильною духом. Треба побачити себе таким, яким ти є насправді, а не уявляти себе у викривленому вигляді. Наприклад, знаходячись у храмі, митар побачив себе грабіжником, який ображає людей. Марія Єгипетська пізнала себе блудницею. В цьому і було смирення митаря і Марії Єгипетської. Іноді ми ображаємося за те, що оточуючі нас люди говорять про нас правду. У цих випадках нам не треба гніватися на них, а дякувати Богові за те, що через цих людей Він розкрив наші очі на самих себе. Смирення завжди пов'язане з терпінням. Терпіння справді божественна чеснота. Господь терпеливий не тому, що Він ставиться до нас поблажливо, а тому, що Він проникає у глибину нашого потаємного життя, в тайники нашої душі, і знає, як ніхто інший, слабкість нашої істоти. Господь не може бути поблажливим до гріха, до всякого роду зла. Коли Адам і Єва согрішили, Бог вигнав їх із раю. Це була Його реакція на гріх. Та Бог продовжує любити людину навіть тоді, коли вона опускається в гріх. Бог любить людину, тому що бачить в глибині її душі добро, якого ми не бачимо. Чим ближче ми наближаємося до Бога, тим стаємо терпеливішими до кожної окремої людини. Благодать Бога робить людину терпеливою. «Терпінням вашим спасайте душі ваші», — сказав Господь наш Ісус Христос. Всі апостольські послання пройняті закличкою до терпіння. Ні в якому разі не треба бачити в терпінні слабкість. Терпелива людина, як правило, буває сильною духом. Відсутність терпіння — ознака слабкості. Тому Церква вчить нас просити у Бога терпіння.

Вінцем всіх чеснот є любов. Це дар Божий. Вся повнота життя міститься в любові. Без любові немає блаженства, немає щастя,

немає змісту життя. Той, хто не любить, не знає ні Бога, ні цінності життя, тому що Бог є любов. Однак, коли ми говоримо про неї, ми маємо на увазі не ту любов, поняття про яку сучасний світ спотворив. Якістю справжньої любові описав апостол Павло: «Любов довго терпить, любов не заздрить, любов не вихваляється, не пишається, не безчинствує, не шукає свого, не гнівається, не замишляє зла, не радіє з неправди, а радується істині; усе покриває, всьому йме віри, всього надіється, все терпить. Любов ніколи не перестає, хоч і пророцтва

скінчаються, і мови замовкнуть, і знання зникне». Любов, як і віра, є дар Божий. Вона або живе у нашому серці, або її немає. Проте якщо у кого немає любові, то це найнещасніша людина, тому що вона не має в собі сили, яка надихає. Господь порівнює таких людей з безплідною смоківницею. Ми маємо просити у Бога духа любові.

В останній молитві великопісного тижня ми просимо «бачити свої провини і не засуджувати брата свого». Засудження ближніх часто призводять до гордості, як це ми бачимо з притчі про митаря і фарисея. Фарисей заявив перед Богом, що він не такий, «як інші люди». І в цьому полягає велика небезпека для будь-якої людини/ Гордість — джерело зла, і зло — джерело гордості. Однак бувають випадки в духовному житті, коли бачення своїх провин породжує гордість. Писання святих отців сповнені застережень проти цього роду ложного благочестя, яке насправді, під прикриттям смирення та самоогодження, може призвести до диявольської гордості. Проте коли ми «бачимо наші гріхи» і «не засуджуємо брата свого», коли терпіння і любов з'єднуються в нас в одне ціле, тоді і головний ворог — гордість — знищується в нас.

У тривалому і важкому подвигу духовного відродження Церква не відділяє душі від тіла. Людина відпала від Бога суцільно, душею і тілом; і вся в цілому має бути відновлена, щоб повернутися до Бога. Гріховне падіння саме і полягає в перемозі плоті — тваринної, низької похоті в нас — над духовною, божественною природою. Однак тіло прекрасне, тіло святе, настільки святе, що сам Бог «став плоттю». Спасіння і покаяння полягає не в зневазі до тіла, а у відновленні тіла як храму безцінної людської душі. Ось чому у дні Великого посту всі люди — душею і тілом — повинні покаятися у своїх гріхах і просити у Бога благодатної допомоги на здобуття християнських чеснот.

Блуд оскверняє думки

Якщо коротко охарактеризувати моральний стан сучасного світу, можна сказати: «Люди живуть блудно», подібно до того, як проводив своє життя молодший син із притчі про блудного сина. Сьогодні суспільство наповнене блудними синами і дочками; літера-

231

тура і мистецтво, телебачення і музика, розмови і думки наповнені духом розпусти і безсоромності.

Розповідаючи про страшну розпусту в світі перед пришествям Сина Божого, Сенека сказав: «Сором і цнотливість полетіли на небо, а Невинності зовсім немає». Ці слова повністю можна віднести до нашого часу. Коли розкопали від лави і попелу Помпеї, світ у всіх дрібницях побачив розпусне життя людей того часу. Виявляється, що життя мешканців Помпеїв наповнене таким жахливим брудом, що, за висловом одного мандрівника, достатньо побачити розчищені від попелу і лави Помпеї, щоб зрозуміти причину загибелі її.

Чи не бачили ми сьогодні повторення того явища, що було в Помпеях? Чи не готує сам сучасний спосіб життя свідомо і цілеспрямовано блудних синів і дочок нашого часу під виглядом свободи і демократії?

З ранніх років батьки отруюють своїх дітей відкритою розпущою, сварками на очах дітей, розлученнями. В той час, коли батьки, нерідко вже похилого віку, судяться, вступають у незаконні стосунки, в якому становищі перебувають їхні діти і що впливає на їхнє виховання? Вони все бачать, їхня психіка отруюється пороками батьків.

Діти і підлітки вчать у школі. Що вони чують, про що читають, які кінофільми дивляться по телебаченню (часто навіть разом з батьками)? Все, що оточує їх у школі, вдома і на вулиці, штовхає молодь на шлях блуду і розпусти. Про таку молодь можна сказати: її «сором і цнотливість полетіли на небо, а невинності зовсім немає».

На вулицях, на вітринах магазинів, у книжкових кіосках під виглядом розповсюдження літератури продаються фотографії блуду і книги; які навчають розпусти. В журналах і газетах друкуються спокусливі повідомлення та оголошення. Блуд іде широкою навалом, святкуючи свою перемогу. Не боячись Бога і не соромлячись людей, блуд заповнює вулиці, школу, сім'ї, телебачення, літературу і газети.

І ось плоди: необмежена свобода, тобто всі види злочинності. «Все мені дозволено», — говорить сучасна людина. Плотська нестриманість призводить до того, що людина стає рабом своїх плотських пристрастей, які з часом переростають у протиприродні гріхи, про які навіть соромно говорити.

Блуд оскверняє думки, ослаблює волю, бруднить почуття. Він наповнює гноєм і гниллю все духовне життя людини. Він нищить в душі бажання і стремління до всього чистого, святого, благородного, піднесеного. Він віддає людину під владу диявола і його справи.

Голос Божий, яким є совість, говорить: «Не впадай в розпусту, яка шкідлива і для тіла, а ще більше для душі». А другий голос заперечує: «Насолоджуйся, поки живеш; помреш — все для тебе закінчиться». Безліч людей підкоряється цьому ворожому голосу,

232

бо не вистачає сили волі утриматися від спокуси. Всі розпусні люди мають слабку волю. Вони не можуть утримати свої плотські почуття. Піст виховує волю і зміцнює її. Сутність посту полягає у стриманості не стільки від їжі, скільки від гріха, і насамперед від блуду.

Життя блудних синів і дочок не завжди закінчується так щасливо, як у притчі Господній про блудного сина. Нерідко ми бачимо зовсім інший кінець — повну загибель і нерозкайність.

Але релігійне піднесення серед частини населення свідчить про те, що не все загинуло. Не будемо забувати, що Бог створив нас не для загибелі, і Син Божий прийшов у світ, щоб спасти грішників, серед яких є і ми з вами. Ніхто не повинен впадати у відчай, бо доки живе людина на світі, залишається надія на спасіння. Отець Небесний завжди готовий прийняти у Свої обійми грішну людину, яка визнає свої гріхи і кається в них. Чи не великою грішницею була преподобна Марія Єгипетська, але щиросердечне покаяння і подвиг благочинний піднесли її до рівноангельської чистоти.

Господь не згадає і наші гріхи і поспішить нам назустріч, як вийшов люблячий євангельський батько назустріч своєму блудному сину, якщо ми усвідомимо свої провини і твердо вирішимо змінити своє життя.

Опам'ятаємося і покаймося! Покайтесь ви, хто розбещує народ! Покайтесь ви, хто йде на розпусту! Покайтесь батьки, які приносять своїх дітей у жертву Бахусу і Венері! Покайся і ти, молоде покоління. Пам'ятайте слова з Екклезіаста, звернені до тебе, молода людина: «Веселись, юначе, у молодості твоїй, ходи дорогами серця твого і видіннями очей твоїх; тільки знай, що за все це Бог приведе тебе на суд»¹.

Ритмічність і ритм мови

Ритмічність належить до природних відчуттів людини. Це відчуття зароджується в онтогенезі на фізіологічному рівні правильним рухом, кровообігом, чітким биттям здорового серця і пульсу. Цей життєвий біологічний ритм свідчить про добре здоров'я і самопочуття людини і тому викликає в неї приємне відчуття. Для здорової людини це відчуття є настільки приємним і звичним, що вона його не помічає. Однак розлад ритму серця (аритмія серця) вражає болісно і неприємно. Наша внутрішня ритмічність (біологічний годинник) є частиною ритмічності природи: зміна пір року, колообіг доби тощо. Поступово у людини формується відчуття руху

Шпронвіді Патріарха Філарета. — Ужгород, 1997. — С. 134—137, 176—177.

233

в часі, в однакових часових проміжках, і вона намагається своє життя підпорядкувати цьому ритму—так легше і приємніше. Складається враження, що ти в гармонії з природою і життям. Володимир Домбровський визначав ритм так: «Ритм — це в першій мірі враження руху; ритмічним називаємо рух, зложений з однородних елементів, що чергуються в правильних відступах часу. Ритмічною одиницею є музичний такт...»¹.

Мова також має свою природну (сказати б національну) ритмічність. Її називають часто ритмомелодикою, бо в ній збігається ритм часу і мелодії. Це добре помітно не тільки у віршовій формі мови, головною ознакою якої і є саме ритм та певний розмір, а й у прозовій формі. Можна сказати, що усна форма мови, її звуковий вияв є завжди ритмічним, тому що звукотворення відбувається на видиху, пропускається вдихання повітря і ця часова затримка формує ритмічність звучання.

Ритмічність прозового тексту створюється комбінуванням синтаксичних одиниць, яке може породжувати такі структури:

- підмет і присудок як симетрично окремі, але взаємодоповню-вальні частини; група підмета врівноважується групою присудка; якщо одна з них переважає, утворюється нова пропозиційна структура — підрядне речення; прості й складні речення;

складносурядні і складнопідрядні речення;

сполучникові і безсполучникові речення;

окремі ритмомелодійні стилістичні фігури — синтаксичний паралелізм та період;

ритмомелодика фігур (антитеза, градації, інверсії, ампліфікації, еліпсів) у частинах тексту і в тексті в цілому.

Ритмічність і мелодію прозового тексту можна простежити на зразках з художніх творів класиків української літератури:

1. *Ось ви вийшли на невисоку гору / Синім змієм плазує шлях з гори у долину / поміж зеленою травою безкрайого степу / Ясне сонце геть підбилося взору, / розсіває своє золоте марево по зеленій долині. / Ні пером не описати, / ні словом не сказати / тієї несподіваної краси, / якою до вас усміхнулася долина!*

Зелена трава горить-палає зеленим огнем, / І на її довгих листочках грає і сяє, / І мов самоцвітне каміння, / чиста роса — / то стрільне вам у вічі тоненькою голочкою жовтого цвіту, / то зачервоніє круглою горошиною, / то засиніє синьоцвітом, / то посипле зеленими іскорками... / то ж по праву руч і по ліву руч. /

³Домбровський В. Українська стилістика і ритміка. Українська поетика. Вип. 4. — Перемишль, 1923, 1924; Мюнхен, 1993. (Фотопередрук.) — С. 26. 234

Куди ви не повернетесь — / все горить-палає, / І вся долина пишається, / І мов зверху веселками вкрита!

Ви дивитесь і дивуетесь; / І вам здається, / І що ви йдете не по вбитій дорозі зеленого степу, / І а якимсь невідомим краєм краси та чару вільного пахучого повітря. / І Вам легко дишеться, / І легко живиться. / Все, що вас колись давило та смуток будило, / І зникло; / І знову любі та милі почування почали вас огортати, / І сні якісь душу колишуть; / І з самого глибу серця виринають думки непримітні; / І гадки легкокрилі самімчаться / І вас мчать за собою... / Куди? / Не питайте! / Не шукайте (Панас Мирний).

2. *Українська пісня!.. / Хто не був зачарований нею, / І хто не згадає її, / Як своє чисте, прозоре дитинство, / І свою горду юність, / І своє бажання бути красивим і ніжним, / І сильним і хоробрим. / Який митець не був натхненний її багатючими мелодіями, / І безмежною широтою і красою її барв, / І її чарівною силою, / І що викликає в душі людській найскладніші, найтоніші, найглибші асоціації, / І почуття, думки й прагнення всього, / І що є кращого в людині, / І що підносить її до вершин людської гідності, / І до людяності, / І до творчості!*

Яка мати не співала цих легких, як сон, пісень / над коліскою дорогих дітей своїх!

Яка дівоча весна, не приносила кохання на її крилах!

Українська пісня — / І це геніальна поетична біографія українського народу. / Це історія українського народу, / І народу-трудівника, народу-воїна, / І що цілі віки бився, як лев, за свою свободу, / І що цілі віки витрачав усю свою силу, / І свою кров, / І своє життя, / І як казав великий Шевченко, / «без золота, без каменю, без хитрої мови» / І на виконання у боротьбі свободи, / І на виявлення в житті всіх своїх здібностей (О. Довженко).

3. *Досвітні поля в червні чи в липні, / І після теплої чи задушливої ночі, / І немов зеленкуватим маревом укриті, / І а те марево легке й примарне — / І чи то з зірок плаває пил у повітрі, / І чи місячна курява не вляжеться: / І дорога в досвітніх полях — / біла, з приспаним порохом, / І лінкувато неповоротна — / І зовсім іще пустельна, / І а по ній скрадливо походжають сні. / І Що перший — / І це сон полину, / І гіркувато-тривожний і зашпелений, / І що другий — / І це сон волошок, / І синьобровий, / майже дівочий, / І що третій — / це сон Петрового батого, / І легкий та пахучий. / І Але не тільки ці сні походжають по дорозі, / І бо не тільки ці квітки ростуть на узбіччі, / І а ще вздовж неї дримають чебреці, / І материнка, / чорнобиль, / шишишна, / І стоять у плескоту жита й пшениці. / Дивлячись на них у цю пору, / І хотів би помітити, / І як з їхньої зеленої води випливає чи мавка, / І чи польова царівна, / І чи просто живий химерний дух цих просторів та цієї волі — / й дуже шкодуєш, / І що вони не вплинуть, / І і ти вже не в силі повернути, / І що вони коли-небудь з'являться (С. Гуцало).*

235

4. *Іде Харитя селом, / І і якість її чудно. / І Ніколи не ходила вона сама так далеко від хати. / От вже й крайню хату минула, / І вийшла на поле й стала, / І здививившись в далечині на чудовий краєвид. / І справді було гарно на ниві, / І неказанно гарно! / І Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. / І Половіли жита й вилискувалися на сонці. / І Червоніло ціле море колосків пшениці. / І Долиною повилася річечка, / І наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву. / І а за річкою, / І попід кучерявим зеленим лісом, / І вся гора вкрита розкішними килимами ярини. / І Гарячою зеленою барвою горить на сонці ячмінь, / І широко стелиться килим ясно-зеленого вівса, / І далі, / наче риза рути, темніє просо. / І Межи зеленими килимами біліє гречка, / І наче хто розіслав великі шматки полотна білти на сонці. / І В долині, / край лісу, висить синя імла. / І над усім тим розкинулось погідне блакитне небо, / І лунає в повітрі весела пісня жайворонка. / І Віють з поля чудові пахоці од нестиглого зерна і польових квіток (М. Коцюбинський).*

5. *Недільним ранком по весняній сівбі, / І коли підростає і починає хвилювати жито і пшениця, / І Корній замість до церкви йде в поле. / І Для нього й тут повно Бога. / І Стань навколійки і молися. / І Сонце величне і вічне, / І сонце поля і села, / І звелось з-за далеких обривів і підноситься у височині. / І Широкою твердою ходою йде Корній польовою доріжкою поміж пашинами, / І дивиться на повільні, / І ніби котячі, сіро-зелені хвилювання розлогих піль, / І слухає невтомні видзвони жартівливих сонячних птахів над собою, / І сильними мужицькими грудьми вдихає міцне, кристалево-прозоре і пахуче повітря. / І Нема тут кінця. / І Немає краю. / І Вітер теплий і м'який пливе і топче по*

ланах, білі хмаринки, І ніби лілеї блакитного велетенського ставу, І підбарвлені легко сонцем, І пливають і дець там западають за чорну стіну далекого дубового лісу. І як не йти в таку годину в поле? І Як не любити його? І Скільки тих колосків... І Боже, скільки їх тут!.. І Більше, ніж зір у небі... І хто дав їм життя? І Он йде Корній з твердим поглядом і шорсткою долонею. І Це він сів зерно. І Це він дав йому змогу розумно торкнутися землі, І пустити ссавчику м'якому великої планети І і виростити у ніжне, чудесне, увінчане колосом стебло. І

Честь тобі, Корнію! І Сам Бог з тобою нерозлучно тут на полях з вітром, І з просторами неба, з сонцем! Сам Бог /.. // скільки разів буває, І що Корній без ніякої причини стає, І знімає новий недільний кашкет і хреститься. І Чого Корній хреститься? І До кого? Ах, І Корній не скаже, чому він хреститься... І Хочеться, і вже... І Чує радість, І чує велич, І чує присутність вищої, вічної сили... (У. Самчук).

б. Степ квітував. Незайманий, звіку неораний, високотравний...

Що то було за видовище! І Маючи в собі красу моря, І його велич, блиск і надмір світла, І маючи в собі також могутність лісу і його

236

тихі, вікові шуми, І степ, окрім цього, ще ніс у собі щось своє, І неповторно степове, властиве тільки йому—І оту шовкову ласкавість, І оте ніжне, замріяне, дівоче...

Ковили, ковили, ковили... І За сонцем сталево-тьмянні, а там, під сонцем, — / скільки зір сягне, — / сяючі молочні, як морське шумовиння. І Перезортаються злегка розгойданими хвилями, І пливають, розливаючись до самого неба...

Благословенна тиша навкруги. І Лише зашерхоче дець суха зелена яцірка, пробігаючи в траві, І бризнуть врізнобіч з-під ніг ко-ники-ковалі І та ще жайворонки дзюркочуть у тиші, І проймаючи її вгору і вниз, невидимі у повітрі, як струмки, І що течуть і течуть, розмаїті, джерельно дзвінкі. Здається, І співає від краю до краю саме повітря, І співає марево, І що вже схоплюється І тече, струмує де-не-де над ковилою. Може, і цей текучий, замріяний степ теж тільки марево, І що протече і не буде? І Але ні, І кожна стеблина закоренилася в суху, місцями вже потріскану землю, І вбродили по пояс в золотаві, І злегка згойдані вітром шовки, І і вони не зникають, І вони є, І бредеш у шовках серед милозвучного пташиного щебету і відчуєши на душі, очищеній від усього гіркого, тільки устояну радість, І тільки звільнене від усяких пут небесно-легке щастя. І Ти б отак і йти серед цієї тихої задумливої краси, І сягнути б аж туди, І де небо торкається землі, І де має бути велике синє море з чайками та бакланами... І Ось-ось, здається, І хлюпне воно з крайнеба, з-за ковишів.

М'яке, пухнате волоття облизує руки, /торкається цік. Пливають гнучкі, тонконогі, квітучі тіпчаки. Серед золотавого їхнього розливу, вуголовинках озерецька квітів, /сизіють де-не-де, немов покриті інесм, острівки степового чаю. І Зрідка видніються над ковилами кулясті куці верблюдки та молодого кураю, І які восени, відломившись від власного кореня, стануть перекотиполом (О. Гончар).

Кожній людині, а особливо тим, хто працює зі словом і засобами його, треба працювати над виробленням мовного чуття. Точного визначення цього поняття немає. Ясно, що воно складне: це вміння орієнтуватися в ситуаціях мовного спілкування, відчувати доречність свого втручання в розмови інших і вдало вклинятися в них, це вміння оперувати словами й виразами, чути (бо іноді слухають, але не «чують») співрозмовників і домагатися уваги до свого мовлення, знаходити і підхоплювати «ниточку» розмови, а також вміння знайти вдалий привід обірвати цю «ниточку», якщо вас чомусь не влаштовує ця розмова; це також чуття на мовний матеріал, на стиль і жанр, на мовний фон тощо.

До мовного чуття належить і мовний слух, що включає в себе такі компоненти:

- фізичний слух, тому що без нього не буде живого спілкування (це сприймання гучності);

237

- тональний слух (вміння чути висоту звука, мелодію, тон, тембр, інтонацію);
- ритмічний слух (це відчуття темпу і ритму мовлення, чуття паузи);
- фонемний та фонематичний слух (вміння розрізняти і відтворювати всі звуки, вирізняти фонеми в словах, «впізнавати» фонему за її варіантами в словах).

Риторичний аналіз

Історія наукової і навчальної риторики показує, що основними методами досягнення ораторської майстерності є спостереження за живим звучанням майстерних промов, вивчення досвіду великих ораторів минулого, критичний аналіз зразків писаних текстів промов, наслідування окремих елементів і структури та композиції промов, побудова власних текстів виступів за зразками класичних промов. Для того щоб промовці-початківці, керуючись загальними правилами і схемами складання промов, могли побудувати не штучні, а природні, щирі і глибоко змістовні виступи, можна запропонувати їм риторичний композиційний аналіз реальної промови.

Риторичний аналіз промов можна уявити як розкодування усного чи писемного тексту, тобто рух від результату, вираження, від досягнення мети до вихідних основ. У процесі риторичного аналізу ми ніби «проходимо» текст поетапно, відповідно до процесу його творення, до результатів виголошення, використовуючи при цьому більшою чи меншою мірою знання, здобуті у кожному з п'яти розділів риторики: інвенції, диспозиції, елокуції, меморії, акції.

Проте реально в процесі аналізу задіюються в основному дані диспозиції та елокуції, особливо коли аналізуємо не живий, що звучить, текст, а вже записаний. Тому можна виділити два види риторичного аналізу: композиційний та елокутивний, який є дуже близьким до стилістичного.

Зразком композиційного риторичного аналізу може бути наведений нижче аналіз промови Івана Франка.

Іван Франко

Шевченко — ляхам Промова на вечорі у 43 роковини смерті Шевченка у Львові д[ня] 15 марта 1904

Сорок третій раз отес з приводу смерті великого Кобзаря України лунає з сього місяця слово, яке має доказати, що пам'ять його серед вас не загубла, що його пісня не перестала бути тим огняним стовпом, який

238

невпинно, безпохлибно веде нас через велику пустиню занепаду до далекої обітованої землі, до вільної, самостійної України.

Скільки перемін та духових течій пережили ми за тих 43 роки, скільки різних поглядів висловлювано в тім часі про Шевченка, про вартість його творів для потомства! Від ентузіастичних славословій, від признання Шевченка нашим пророком і месією аж до пристрасно сердитого вислову Куліша про його п'яну Музу та антикультурне гайдамацтво і до холоднішого та не менше рішучого вислову Драгоманова, що з ідейного погляду для нас, себто для чільної верстви українського народу, Шевченко — ein überwundener Standpunkt¹. А проте можемо сказати сміло, що Шевченкове слово не стратило досі своєї чародійської сили, що його думи не уронили нічого зі свого панування над нашими серцями, а його геній, не притемнений п'нішим розвитком нашої літератури, ясніє в повнім блиску, сам для себе і зворотна точка в історії нашого письменства, і ціла одна її епоха. Навпаки, чим ближче придивляємося йому, чим чуткіше вслухуємося в кожне його слово, тим більше краси і сили і глибини знаходимо в ньому під прикривкою його незвичайної простоти і натуральності.

Має се до себе кожний правдивий геній так, як і щире золото, що час не покриває його ржею, а тільки поволікає дивною патиною, що додає йому краси й коштовності.

Сорок три роки по смерті, та й ще до того роки, повні таких соціальних, національних та культурних змін, як ті, що ділять початок р. 1861 від початку р. 1904, се повні досить часу, щоб утворити для письменника те, що називаємо історичною перспективою. Скільки-то письменників, навіть голосних за життя, за такий протяг часу западають у другу, страшнішу могилу — забуття! Та для Шевченка, можна сказати, подекуди це не зовсім

настала історична перспектива. Питання і справи, порушені ним, закладі в форми віщого слова, ще не перестали ворушити пристрастей та збуджувати ілюзії. Отим-то противники й прихильники однаково з жахом оминають такі вислови нашого Кобзаря: одні, щоб не ворушити болючого місця і не договорюватися до лютості; другі, щоб не знайти в них чогось такого, де б довелось справді признати рацію противникові з ущербом для честі, а може, лише для непомильності дорогого національного поета.

Та я думаю, що для нас, виплеканих і викоханих Шевченковою піснею, у яких Шевченкове слово нерозривно зіллялося з усім найкращим і найвищим, що дає нам новочасна наука і новочасна культура, — що для нас давно настала супроти Шевченка ота історична перспектива. Ми можемо спокійно слідити за кожним розмахом його орлиного крила, можемо розбирати критично його погляди і не потребуємо жахатися ущербу для його честі й для нашої національної гордості, коли нам доведеться признати якийсь його погляд хибним або думку якусь неясною. Ми знаємо, що наш поет був чоловік, значить — міг і мусив помилятися. Його «Кобзар» для нас не Коран і не Євангеліс і навіть не підручник історії, чи політики, чи філософії, і вказання одної-другої помилки нічогосінько не вхибить його вартість у тім гарячім, чистім, щиро людськім почутті, яке ніколи не помиляється і, лежачи в основі всіх поступових і ліберальних програм, лишається безсмертним, хоч і як би змінилися побудовані на нім логічні програмові конструкції.

Пройдений етап (нім.). — Ред.

239

Після такого представлення Тараса Шевченка як національного генія, безсмертю якого навіть його помилки не вадять, а тільки підкреслюють велич провідника нації, Іван Франко переходить до проблеми помилковості чи непомильності поета і до того, як зміст його творчості відповідав тодішньому життю нації, тобто наведений вище текст промови Івана Франка «Шевченко—ляхам» є класичним вступом, в якому ґрунтовно, широко підготовлено слухачів до основного змісту промови.

А основний зміст промови починається з запрошення І. Франка до аналізу поезії Т. Шевченка «Ляхам» в контексті «вічно пекучого питання українсько-польських відносин».

Оголошення теми промови:

Отим-то яйне жахаюся просити у вас кілька хвиль терпеливості та духового співробітництва, щоб ми разом придивилися невеличкій поезійці Шевченка «Ляхам». Поезійка доторкає дразливої, але многоважної теми — польсько-українських відносин. Тема дразлива, особливо у нас у Галичині під теперішню пору, та я не буду тривожити тіні великого поета, вживаючи його слів як оружжя против одної або другої спорячої сторони. Вірний правилу історичної перспективи я хочу зовсім холодно, сухо, як то кажуть, науково розібрати Шевченків вірш, зовсім без огляду на теперішні польсько-руські диференції. Письмо святе велить шукати правди і обіцяє, що правда освободить нас. Шукаймо ж правди без огляду на те, чи вона моментально присмна нам, чи ні.

Шевченків віршик «Ляхам» був написаний 1858 р. [дня] 14 марта, в Москві, коли Шевченко вертав із заслання. Вірш був присвячений і, певно, й переданий Броніславов і Залеському, полякові родом з України, братани-чеві великого польського поета Богдана Залеського. Сей Броніслав За-леський разом з громадкою інших поляків за конспірації був засланий у солдати до Оренбурга, пізнався і заприятелював тут з Шевченком і вів з ним переписку та робив йому деякі дрібні послуги й пізніше, коли нашого поета загнано в тяжку неволю в Новопетровську кріпость, де він провів сім найтяжчих літ свого життя.

У результаті такого представлення І. Франком предмета промови постає теза: *Сей вірш був, очевидно, відгуком приятельських розмов нашого поета з польськими патріотами, засланими в Оренбург, а особливо з Залеським.*

У світлі цієї тези І. Франко аналізує поезію «Ляхам», виділяючи початок-позитив:

Ще як були ми козаками, А унії не чуть було, Отам-то весело жилось! Братались з вольними ляхами, Пишались вольними степами, В садах кохалися, цвіли, Неначе лілії, дівчата, Пишалася синами мати, Синами вольними.

Далі йде контраст:

...іменем Христа Прийшли ксьондзи і запалили Наш тихий рай, І розлили Широке море сльоз і крові,,

Потім «апелъ» — звернення до ляхів:

Подай же руку козакові І серце чистее подай! І знову іменем Христовим Возобновим наш тихий рай.

Таке композиційне членування змісту поезії «Ляхам» нагадує Франкові триаду Гегеля: теза, антитеза, синтез: *теза* — *первісний згідний і свободний стан ляхів з козаками, антитеза* *закалання-чення цього стану ксьондзами і синтез* — *поворот до первісного стану згоди вже в ім'я вищої ідеї, в ім'я Христове.*

Далі І, Франко шукає, де взявся мотив вини ксьондзів — він був уже в «Гайдамаках», і кривава українсько-польська історія не є іділією Шевченка. Вперше ідея її з'явилася у вірші «Не знаю, як тепер ляхи живуть з своїми вольними братами», написаному в заслання, де були й поляки.

З контексту і таких послань І, Франко робить висновок: *Уявляючи собі контекст цього вірша, ми мусимо міркувати так: під впливом свіжих розмов з поляками або якогось свіжого добродійства з їх боку Шевченко доходить до думки, що все-таки ті ляхи — добрі люди і жити з ними на волі wolni z wolnymi, rowni z rownymi¹ — було б дуже гарно.*

І. Франко знову шукає, звідки взяв Шевченко погляд на первісну козацько-польську іділію. І сам відповідає на це питання: *Се ж був основний погляд славного Богдана Залеського, основний погляд його «Золотої думи», погляд, вироблений не на основі історії, навіть не на основі живої традиції, а на основі філософії Руссо про всевітню іділію, якою починалася історія людського роду, про повне щастя чоловіка в стані природнім і про дисгармонію, яку в те щастя внесла пізніша цивілізація,*

Знайшовши відповідь на попереднє питання, І, Франко ставить наступне: *...наскільки ж та іділія має під собою дійсний, фактичний ґрунт? І відповідає: Ану, стільки ж, як і погляд Руссо про первісну іділію людського роду в стані природи, т. є., — ніякогосинького.*

Далі він використовує демонстрацію, тобто конкретні факти, які є неспростовними доказами (аргументами): *Неправда, буцімто аж*

¹Вільні з вільними, рівні з рівними (пол.). —Ред,

16 — 6-1564

241

ксьондзи, чи єзуїти, чи єзуїти, чи інші внесли розлад між козаків і ляхів, бо ж унії ще зовсім не чуть було, коли на львівськім ринку покотилася козацька голова Івана Підкови, і не против унії піднімався Косин-ський та не в обороні унії православний гетьман Острозький велів косити голови козаці; не против унії піднімався й Наливайко і не задля релігійних мотивів його мучено й стято у Варшаві.

Знову — питання всіх питань: *А що ж допоможе? Ось тут ми входимо на ґрунт третьої точки Шевченкового послання, тої його синтези, що має впливати з його тези й антитези. Поет кличе ляха, щоб подав козакові руку з чистим серцем і щоб оба вони Христовим іменем, яким колись була розпочата братовбійча війна, відновили колишній, первісний рай. Поет, мабуть, вірить, що се можливе, що для відновлення того раю треба тільки доброї волі і чистого серця. Поет не міркує, що коли вперед роз'єднання повстало не через брак доброї волі, а через «неситих ксьондзів та магнатів», то чи й тепер обі сі сили не мають ще деякого впливу? А коли сей вплив ще не зовсім пропав, то, очевидно, що й його рецепт — чисте серце та добра воля — може показатися невідповідним.*

Заключна частина містить висновок, до якого прийшов І. Франко і якого не оминув у свій час і Тарас Шевченко:

Ситий голодному не брат, — каже справедливо народна приповідка, і для того романтичні поклики до братання в нинішню пору безпредметові, коли українці й ляхи бідні, темні, безраді в житті та позбавлені навіть смислу самодіяльності. Романтики — а до них в отьому питанні мусимо зачислити й нашого Тараса, бодай яко автора поезій, писаних під впливом розмов з польськими засланнями в Оренбурзі, — бачили перед собою далеко на обрії осяяні сонцем штилі гір, що чарували їх своєю красою, і вони кликали своїх сучасників летіти туди простою воздушною лінією. Але лет не вдався. Ті Ікари, що зривалися до такого лету, попадали й порозбивалися; пізніше покоління вибрало дальшу дорогу — по землі, круту, тернисту й кам'янисту. Великі ідеали, вказані геніями слова й чуття, не перестають і нам світити, але крім тих ідеалів, що вказують нам дорогу, нам для далекої подорожі потрібний великий багаж матеріальних засобів, життєвого досвіду й енергії, духовної сили та широкого знання. Поки цього не маємо, поти всяке балакання про згоду, про збратання і високі ідеали не заслуга, а деморалізація. Збратання двох народів, злучених і роз'єднаних тисячолітньою історією, — се як будова моста між двома берегами. Коли наш міст має бути порядний і тривкий, мусять наші береги вперед бути виразні, сухі, тверді і міцні, бо інакше наш міст буде опертий на багні і пропаде. І коли люди нетерпеливі або нетямучі або злої волі з татного берега з докором або з притаманою гукають нам «Брат! Брат!» — не забуваймо відповісти їм нашою приповідкою: «Брат братом, а бриндза за гроші».

Як уже зазначалося, стилістика виросла з риторики, зокрема з розділу «Елокуція». Нині це дві окремі лінгвістичні науки. Маючи спільний об'єкт (мовлення) і певні зони спільних інтересів, вони виокремлюються кожна своїм предметом, завданням і метою¹.

Це слід враховувати при риторичному аналізі промов. Він близький до стилістичного аналізу конкретних текстів, але відрізняється своїм аспектом, підходами й акцентами. Стилістичний аналіз показує, до якої сфери мовної практики належить текст, яким він є (яка стильова своєрідність, засоби вираження, їх функції у тексті тощо). Риторичний аналіз повинен показати, яким чином текст (підготовлений, виголошений) діє на слухача, як він побудований заради цієї дії, яка його композиція і як налаштована на досягнення мети, яким є фоновий контекст спілкування, як при спілкуванні володіти аудиторією, якими засобами впливати.

Все те, що підлягає стилістичному аналізу тексту, входить і в риторичний аналіз (стилістичні значення і засоби їх вираження, стилістичні, ключові слова, мовні фігури, стилістичні прийоми комізму, контрасту, тропи і фігури, функціональні й індивідуальні стилі). Однак при риторичному аналізі вони всі оцінюються з погляду того, наскільки ефективно впливають на слухача, бо це головна мета риторики. Тому при риторичному аналізі враховуються соціально-політичні, суспільно-культурні, історико-національні елементи змісту (ідеологеми, міфологеми, події, факти, оцінки, контрасти й антитези). Обов'язковою є риторична інтерпретація образу оратора (автора — адресанта) і образу аудиторії слухачів (адресатів). Важливо знати, наскільки знаковою для нації, держави, культури, суспільства є постать промовця і як на нього реагувало чи реагує суспільство в цілому чи представники окремих його сфер. Від цього залежатиме оцінка і важливість мовних засобів, якими він апелює до громадської думки, народу, слухачів у конкретній соціальній ситуації, прийоми організації їх у надфразні єдності і композиційні частини. Риторика прагматичніша за стилістику.

Риторичний аналіз має показати, наскільки логічно, послідовно і доцільно вибудована і виголошена промова, чи дотримувався оратор основних законів, риторичних правил і вимог, застережень і порад, висвітлених в інвенції, диспозиції, елокуції і акції.

Дуже важливо для вдосконалення власної риторичної підготовки звернути увагу в процесі риторичного аналізу на те, як оратор сформулював тему, мету, представлення предмета, концепцію, наскільки доцільно вибрав закон і стратегію. Важливо відзначити, як сформульовані тези, наскільки вдало вибрано тип аргументації і види доказів, чи спростовано опозиційні думки, чи вміє автор узагальнювати і робити висновки.

¹Лив.: Кожина М. Н. Стилістика і риторика в їх взаємоотношенні // Stylistyka. — Opole, 2000. — IX. — С. 408—409.

Аналіз кращих промов відомих ораторів на відповідність їх канонам риторики і використання текстів промов як взірців для наслідування, складання аналогічних промов та їх виголошення — це були основні види роботи лід час процесу підготовки фахових риторів у школах та університетах.

Нижче подаються тексти промов для самостійного риторичного аналізу, які можуть знадобитися тим, хто прагне до вдосконалення свого публічного мовлення. Проте слід пам'ятати, що автори пропонованих текстів не належали з різних причин до офіційно визнаних, титулованих риторів. То українська мова була забороненою, то риторика вилучалася з навчального процесу і не культивувалася в суспільстві. Однак при уважному аналізі неважко помітити, що автори-промовці дотримувалися основних постулатів риторики і дух українського красномовства незнищений.

ТЕКСТИ ПРОМОВ ДЛЯ РИТОРИЧНОГО АНАЛІЗУ

Пантелеймон Куліш Слово над гробом Шевченка

Немає в нас ні одного достойного проректи рідне українське слово над домовиною Шевченка: уся сила і вся краса нашої мови тільки йому одному одкрилася. А все ж ми через нього маємо велике й дороге нам право — оглашати рідним українським словом сю далеку землю.

Такий поет, як Шевченко, не одним українцям рідний. Де б він не вмер на великому слов'янському мирові, чи в Сербії, чи в Болгарії, чи в Чехах, — всюди він був би між своїми. Боявся єси, Тарасе, що вмиреш на чужині, між чужими людьми. Отже, ні! Посеред рідної великої сім'ї спочив ти одпочинком вічним. Ні в кого з українців не було такої сім'ї, як у тебе; нікого так, як тебе, на той світ не проводжали. Були в нас на Україні великі воїни, були великі правителі, а ти став вище всіх їх, і сім'я рідна в тебе найбільша. Ти-бо, Тарасе, вчив нас не людей із цього світу згоняти, не городи й села опанувати: ти вчив нас правди, святої животворящої... От за сю-то науку зібралися до тебе усіх язиків люде, як діти до рідного батька; через сю твою науку став ти всім їм рідний, і проводжають тебе на той світ з плачем і жалем великим. Дякуємо богу святому, що живемо не в такий вік, що за слово правди людей на хрестах розпинали або на кострах палили. Не в катакомбах, не в вертепах зібралися ми славити великого чоловіка за його науку праведну: зібрались ми серед білого дня, серед столиці великої, і всюю громадою складаємо йому нашу щирю дяку за його животворне слово.

Радуйся ж, Тарасе, що спочив ти не на чужині, бо немає для тебе чужини на всій слов'янщині, і не чужі люде тебе ховають, бо всяка добра і розумна душа тобі рідна. Бажав єси, Тарасе, щоб тебе поховали над Дніпром-Славутом: тиж бо його любив, і малював, і голосно прославив. Маємо в бозі надію, що й се твоє бажання виконаємо. Будеш лежати, Тарасе, на рідній Україні, на узбережжі славного Дніпра, ти ж бо його ім'я з своїм ім'ям навіки з'єднчив... Ще ж ти нам zostавив один завіт, Тарасе. Ти говорив своїй непорочній музі:

Ми не лукавили з тобою,

Ми просто йшли, — у нас нема

Зерна неправди за собою...

Великий і святий завіт! Будь же, Тарасе, певен, що ми його соблюдемо і ніколи не звернемо з дороги, що ти нам проложив єси. Коли ж не стане в нас снаги твоїм слідом простувати, коли не можна буде нам, так як ти,

245

безтрепетно святую правду глаголати: то лучче ми мовчатимем, — і нехай одні твої великі речі говорять людям вовіки і віки чисту, немішану правду.

Іван Франко

Присвята

Він був сином мужика, і став володарем в царстві духа.

Він був кріпаком, і став велетнем у царстві людської культури.

Він був самоуком, і вказав нові, світлі і вільні шляхи професорам і книжним ученим.

Десять літ він томився під вагою російської солдатської муштри, а для волі Росії зробив більше, ніж десять переможних армій.

Доля переслідувала його в житті оскільки лиш могла, та вона не зуміла перетворити золота його душі у ржу, ані його любові до людей в ненависть і погорду, а віри в Бога у зневіру і песимізм.

Доля не шкодувала йому страждань, але й не пожаліла втіх, що били із здорового джерела життя.

Найкращий і найцінніший скарб доля дала йому лише по смерті — невмирущу славу і всерозквітаючу радість, яку в мільйонів людських сердець все наново збуджуватимуть його твори.

Отакій був і є для нас, українців, Тарас Шевченко.

Промова Івана Франка на його ювілейному святі 1898 р.

Першим моїм словом буде щира подяка всім тим, що устроїли оце нинішнє свято. Поперед усього подяка молодезі, що не щадила на це трудів і заходів; подяка всім тим, що явилися тут нині; подяка товаришам праці і переконань; щира подяка бесідникам, що промовляли з цього місця. Подяка вкінці й моїм противникам. За двадцять п'ять літ моєї праці доля ніколи не скупилася мені їх; вони підготували мене наперед, не дали мені застоюватись на однім місці. Я розумію дуже добре вагу боротьби в розвою і вдячний своїм противникам і широ поважаю тих, що борються зо мною ч е с н и м о р у ж ж я м .

Коли скину оком по нинішнім зборі, то запитую себе: задля чого зібралася тут така велика і світла громада? Думаю, що не для моєї особи. Я не вважаю себе ані таким великим талантом, ані жодним героєм, ані таким вірцевим характером, щоб моя особа могла загрипі всіх до себе. Двадцять і п'ять літ я був тим пекарем, що пече хліб для щоденного вжитку. Я завсіди стояв на тім, що наш народний розвій має бути міцною стіною. Муруючи стіну, муляр кладе в неї не самі тільки гранітові квадрати, але як випаде, то і зробив'за ті літа, може, й знайдеться деякий твердший камінь, але, певно, найбільше буде того труску і цементу, котрим я заповнював люки і шпари. В кождім часі я дбав про те, щоб відповісти потребам хвилі і заспокоїти злобу дня. Я ніколи не хотів ставати на котурни, ані шадити себе; я ніколи не вважав свого противника занадто малим, я виходив на всяку арену, коли боротьба була потрібна для прояснення справи. Я знаю, що з моїх творів дуже мало перейде до пам'яті будущих поколінь, але мені це байдуже; я дбав поперед усього про теперішніх, сучасних людей.

246

Яко син селянина, вигадуваний твердим мужицьким хлібом, я почував себе до обов'язку віддати працю свого життя тому простому народові. Вихований у твердій школі, я відмалку засвоїв собі дві заповіді. Перша — то було власне почуття того обов'язку, а друга. — то потреба ненастанної праці. Я бачив відмалечку, що нашому селянинові ніщо не приходитьсь без важкої праці; пізніше я пізнав, що й нам усім, яко нації, ніщо не прийде задармо, що нам ні від кого ніякої ласки не надіятися. Тільки те, що здобудемо своєю працею, те буде справді наше надбання; і тільки те що з чужого культурного добра присвоїмо собі також власною працею, стане нашим добром. От тим-то я старався присвоювати нашому народові культурні здобутки інших народів і знайомити інших з його життям.

Головну вагу клав я завсіди на здобування загальнолюдських прав, бо знав, що народ, здобуваючи собі загальнолюдські права, тим самим здобуває собі й національні права. І сам я в усій своїй діяльності бажав бути не поетом, не вченим, не публіцистом, а поперед усього ч о л о в і к о м . Мені закидували, що я розстрілюю свою діяльність, перескакую від одного заняття до іншого. Це було власне впливом могого бажання — бути чоловіком, освіченим чоловіком, не лишитися чужим у жаднім таким питанню, що складається на зміст людського життя. А пізнавши що-небудь, я бажав і всіх сил докладав довести й інших до того, щоб зацікавилися тим і розуміли це. Дехто звиняв мене тим, що важкі обставини життя, конечність заробітку спонукувала мене кидатися на різні поля. Але мені здається, що тут більше причинилася моя вдача, те гаряче бажання — обняти цілий круг людських інтересів. Може бути, що цей брак концентрації зашкодив мені яко письменникові, але у нас довго ще будуть потрібні такі, як я, щоб розбуджували інтерес до духового життя і громадили матеріал, обтесаний бодай з грубого. Фундаменти все так будуються; а тільки на таких фундаментах, на таких стінах може з часом здвигнутися пишне, сміле склепіння.

Так, отже, не для мене це нинішнє свято. Я чую, що я не заслужив на нього. Але воно наповняє мене радістю як симптом, як знак того, що в широких кругах нашої громади займається або й сильно вже горить те саме бажання освіти, бажання свободи і широкого індивідуального та громадського розвою, бажання, котрого виразом є мої писання. Вийшовши з самого дна нашого народу, я старався однакою любов'ю обняти всі його верстви, а нинішнє свято є для мене знаком, що у нас будиться, а декуди вже й ярко палає бажання солідарності з нашим найменшим братом. Тільки ненастанна, жива стичність з людьми може охоронити наше письменство від манівців; тільки солідарність з тим нашим бідним, сірим, але конкретним братом охоронить нас від абстракцій і доктринерства, поведе наш національний розвій простою, вірною дорогою.

Ще раз дякую шановній громаді за нинішній вечір. Здається, не потребує обіцювати, що й надалі я не зійду з тої дороги, якою йшов досі. Така вже моя натура, що праці своєї не покину ніколи; це не жодне геройство, а просто елементарна сила веде мене цєю дорогою, сила моєї хлопської крові.

Певна річ, у моїй діяльності було чимало помилок, — але хто ж, роблячи якусь діло, не помилився? Та нині я можу дивитися на ті помилки спокійно, бо знаю, що або мені самому, або іншим вони служили осторогою і наукою. А щодо себе самого, я завсіди держався тої думки: нехай пропаде моє ім'я, але нехай росте і розвивається руський народ!

247

Панас Мирний

Над розкритою домовиною славетного сина України М. М. Коцюбинського

Ще один гіркий посміх лихої долі! Ще безмірно важка втрата на нашій широкій Україні! Помер Михайло Коцюбинський. Поліг великий майстер рідного слова, що в огненному горні свого творчого духу переливав його в самовітні кристали і, як великий будівничий, виводив їх, свої мистецькі твори, повні великого художнього смаку, глибокої задуми і безмірно широкої любові до людей, їх — добрих і лихих — вчинків!

Лиха смерть не зглянулася на нестарі ще літа його віку, ні на пишний розцвіт талану, ні на повсякчасну жагу жити — творити і своїми творами уславлювати рідну країну перед великими світами. Не маючи волі над творчим духом, вона потайки, як той шашіль, точила недугами його тіло, нівечила хворобами його силу і одразу без всякого милосердя обірвала нитку його короткого життя.

Пекучий жаль проймає серце перед цим лихим її вчинком, гіркі сльози далять душу перед розкритою домовиною славетного сина України, а пригнічена думка виводить невтішні візерунки про наші безмірно великі втрати у той час, коли в таких невсипущих трудівниках, яким був небіжчик, була найбільша потреба... Безсило опускаються руки, клониться від тяжкого суму голова на груди, меркне-тьмариться надія на краще! Хто інший займе його провідну постать на безмежній ниві рідного письменства?

Тільки й утішає віра, що та творча сила народного духу, котра надала його нам, не зникне безслідно ніколи, а його праця буде сіяти провідною зорею над шляхом інших, що підуть слідом за ним.

Хай же рідна земля м'яким пухом ляже над його домовиною, а невмируща слава завітчас вінком безсмертя його помучене чоло.

(1913 р.)

Відозва полтавців до киян з приводу святкування дня столітнього народження Т. Г. Шевченка

У цей славетний задля всієї соборної України день — столітнього народження нашого кобзаря над кобзарями Тараса Григоровича Шевченка — ми, полтавці, з берегів тихої Ворскли, де колись перший майстер рідного слова — незабутній Котляревський *— виспівував свого Енея, мусимо одгукнутися до вас, мешканців осередку старої України*Русі —> золотOVERXO (або великокняжого) Києва і прилучити до вашого суму свій невгамовний жаль та гірку скорботу на несподівану усім нам заборю* ну урочисто вшанувати Того, хто усім своїм життям та кипучою силою творчого духу уславив на увесь широкий світ Рідний Край, озброїв його мову на змагання з забуттям та смертю і вивів її на широкий шлях безмірного поступу.

Нехай і так! Не наша мати, Та довелося шанувати...

248

— одкажемо словами нашого невмирущого генія на ту дошкульну заборону і пригадаймо у цей урочистий час, чим ми були до його і що він зробив задля нас.

Чим, справді, була за часів життя його Україна?.. Занедбаним людьми та спустошеним лихою історичною долею краєм, де царювала тяжка кріпацька неволя, де почувався важкий стогін та лилися гіркі сльози колись вільного народу. Його культурні здобутки ще з великокняжих часів знищено і розпорочено протягом довгих віків. Його дзвінка і співуча мова, що так яскраво виявлялася у творах безвісних літописців України-Русі та невідомого співця «Слова о полку Ігоревім», занехаяна і з пишним хором та широкого вжитку закинута у глухі села, де стала говіркою задля хатнього обійстя, а не задля потреби культурного життя та широкого письменства... Безпросвітна темнота огортала голови й душі силою поневоленій нарід, а кріпацька неволя руйнувала та нехтувала його добробут... Здавалося^ глуха смерть носилася над цим безталанним краєм, справляючи німий похорон над його колись кипучим життям та покриваючи забуттям його давню славу.

Та то тільки так здавалося, а проте, потай від широкого світу, в недосяжній задля людського зору глибині народної душі йшла своя непомітна робота його творчого Духу, дожидаючи тільки слушного часу, щоб вийти у широкі світа, виявити свою силу й кебету.

Про ту потайну силу свідчили народні думи та побутові пісні, повні глибокого чуття, безмірного жалю та нерозважного суму, та ті поодинокі мисливці, що, наче ясні зорі на похмурому небі, інколи пробивалися з-під обліжних хмар та непроглядного мороку, — от як Скворода з його осяяними світом тодішньої науки думками, що скликали людей до опрощення і рівноправства, або Котляревський та Квітка з їх талановитим письменницьким хистом, що просту мужичу мову привичаювали до літератського вжитку.

Та то були тільки п р е д т е ч і перед появою справжнього генія народного творчого духу, що сто літ тому назад народився. Не в ясных високих палатах, не серед розкоші й достатку, а в кривобокої кріпацькій хаті. Серед злиднів та гіркого убожества народився той геній, щоб своєю натхненною душею та огненними піснями уславити на увесь широкий світ рідну йому мову—мову Старої Русі, що за великокняжих часів вільно ширилася й розросталася, а за козацькі часи була зброєю, якою українська людність боронила свою культуру. Це ж стародавня матірня руська мова, винесена на світ Божий з глибоких джерел народного творчого духу, викувана під враженням просторів своєї країни, свого неба і сонця, землі, води і повітря. Історична доля розрізнила Стару і Нову Русь, а коли знову сполучила їх, то нову, Московську Русь, високо підняла вгору і нарекла її Великою, а Стару Русь-Україну з назвою Русі Малої — прихилила донизу, в занепад привела її найстарішу руську мову.

Оцю-то стару, занедбану мову наш славний Кобзар оздобив своїми високонатхненими творами, вивів її на просторий шлях вєсвітнього поступу, проклав нею широку стежку до народного відродження і сполучив давню славу свого краю з новою — сучасною.

Він, як сам пророкував, «взозвеличив малих отих рабів німих і на сторожі коло їх поставив слово». І те його слово, як голос справжнього життя, буде жити і ширитися, доки й світу-сонця! Ніякі заборони йому не зашкодять, як не зашкодили й не зашкодять всякі лихі вчинки його невмирущій славі.

249

Уклонімося ж низьким поклоном перед його величною постаттю і в день його столітнього народження, коли нам заборонено цей день урочисто святкувати, пом'янімо його в своїм серці, як він сам сього бажав, «незлим тихим словом»!

(Березень 1914 р.)

Промова на могилі І. Котляревського
Останній публічний виступ Панаса Мирного

Славетний батьку відродження української мови!

У великий день святкування 150-літніх роковин Твого народження прийшов я на Твою могилу не хвалу Тобі складати: Твої невмирущі твори найбільш всього уславили Тебе на всю широку Україну, котру Ти за свого життя так щиро кохав і задля її занедбані мови такого багато зробив, що величезний майстер нашого слова — наш пророчий Кобзар — мусив голосно вигукнути:

Будеш, батьку, панувати, Поки живуть люди; Поки сонце з неба сяє, Тебе не забудуть!

Що більше сього мушу я сказати?.. Хай інші, більше дотепні від мене, розкажуть людям про Твої діла невмирущі. А я прийшов скласти на Твою домовину свої гіркі жалі та пекучі сльози, що Тебе тут немає і нікому повідати про те сучасне лихо, що доводиться переживати нашій неньці Україні.

(Березень 1919 р.) Богдан Лепкий

Прийди до нас!

Озовіться, заплачте, Німї, зо мною Над неправдою людською, Над долею злою!

Т. Шевченко

Третій раз збираємося отес серед гуку гармат і хлюпоту людської крові на поминки того, що був апостолом правди і братання.

Третій раз сходимосся, щоб пом'янути Його, по Його власному бажанню, «незлим, тихим словом».

А звідки ж нам нині того слова дістати, нині, коли світ цілий стогне з болю і віє з розпуки?

Тож, збентежені, стаємо перед Ним, і якась дивна тривога обгортає нас, щоби він не відізвася з-поза гробу: «Пощо кличете мене д'собі? Відложіть це свято на пізніше, аж тисячі передчасних могил поростуть зеленою травою, аж рільник кине кріс, а возьме плуг у руки, а з діточих невинних зніць сезне жах смерті!.. Лишіть мене!»

А прецінь — ми Його не годні лишити. З Чернечої гори, з-над широкого Дніпра кличемо його через боєві лінії аж тут, над синій Дунай, щоби

250

нас потішив, розгрішив і напутив, щоби понад кєрвавою теперішністю повінчав минуле з майбутнім.

Бо й кого ж нам нині викликати з гробу, як не Його?

Він не тільки найбільший з наших людей, але й найчистіший. Весь мов з хрустало, мов якась жива і животворча мрія. До Него не причіпиться ніякий докір. Не ми Йому, а Він нам мав і має право докоряти. І докоряє.

Мов розгніваний батько на винуватих синів, гукав на предків наших:

Раби, підніжки, грязь Москви, Варшавське сміття...

І від того докору нам ще нині лиця соромом палають,, і кождий з нас дав би не знати що, щоб з тих лагідних уст не нам були гіркі слова. Та вони мусили впасти, і добре, що впали...

І кого ж нам кликати нині, як не Його?.. Він дарував нам не тільки найцінніші твори, але дав нам своє життя, мов якийсь прегарний поетичний твір. Нема у Него боєвої лінії між думкою і словом, між словом і ділом, між поезією і життям. Єсть один Тарас Шевченко, найбільший і дійсно великий український поет. В «Наймичці», в «Неофітах», в «Думках» сказав Він світові нове, гарне слово від великого, поневоленого й, здавалося, безмовного народу, і світ того слова забути не може й не сміє.

Він був митцем нашого слова, тої простої хлопської, пониженої й опльованої мови, яка під теплим подихом Його великого серця розцвілась квітом найбуйнішим. Був арфою золоту струнною, на якій українська природа й українська душа вигравали свою найповнішу пісню щастя і горя, свій псалом віри, надії й любові: віри в народ, надії на працю й безнастанний поступ, любові життя й чоловіка.

Кого нам викликати нині з гробу, як не Його?..

Був учителем нашим, благим і кротким, ясного розуму повним.

Казав нам, щоби ми щирим серцем полюбили велику Руїну, щоби обій-мили найменшого брата, щоби ми на чужині не шукали й не питали того, що немає і на небі, а не тільки на чужому полі, бо лиш тільки в своїй хаті єсть своя правда, і сила, і воля... Хіба ж годиться пригадувати все, що залишив нам Шевченко у своїм безсмертнім заповіті, а що ми сповнили і чого не могли, не вміли або не вміли сповнити?

Він, немов якийсь містичний дух-опікун українського народу, повис над нашим кордоном, і той кордон, тую криваву рану на нашій народній організмі гладить, мов мати, люблячою рукою і віщим словом, мов бальзамом мастить, щоби тая давня наша рана не роз'ятрилася й не поглиби-лася, лиш щоби вона зросталася. І вона зростається, хоч силпять на неї сіль і огонь, вона зростається, бо кождий з нас, кождий правдивий українець по сей і по той бік кордону чує це й розуміє, що поміж нами стоїть Він, найбільший єдинитель української землі й українського народу, найбільший український поет Тарас Шевченко...

І кого ж нам кликати нині, як не Його?..

Його, поета всепрощення, ми ж нині маємо так багато, так дуже багато собі і другим простити.

Не з привички пустої, не для зовнішнього ефекту, а з глибокої потреби нинішньої великої хвилі благаємо Його:

Прийди, прийди на тії зграища і руїни, що простяглися ген аж по Збруч, поза Карпати, по Віслу, і тим нашим людям, що караються там Бог вість за які провини муками дантеїського пекла, говори тим словом простим і

251

щирим, яким Ти тільки вмів говорити, що всі їх болі і всі їх страдання не підуть намарно, що з тих руїн, мов Фенікс з попелів, двигнеться нове, буйне, повніше від давнього життя.

Піди, піди тими довгими стрілецькими ровами, де наші борці, хлопи й інтелігенти, старці й напівдіти, день і ніч заглядають в очі, і говори їм, і нашіптуй до уха, що вони не даром кров свою і братів своїх проливають, не даром голови свої буйні кладуть; що це не якась похибка трагічна, не червоне божевілля, а огонь очищення, а горнило, розпалене до грані, в яким виплолюються нові цінності світла, нові форми луччого життя.

Говори це їм, вони ж з Твоїм «Кобзарем», мов з Євангелієм, мов із Псалтирою в руках, конають, говори це їм, щоб вони не збожеволіли, щоб із страшним прокльоном на устах на той світ не відходили.

І прийди в ті літні, короткі, в прецінь такі довгі ночі, в наші табори полонених і в оселі виселенців наших і сестрам нашим, і братам нашим безталанним, що кинули хату, поле, худібку, все, а тепер з жалю і туги на скорбних постелях в'ються, говори, що вони незабаром вернуться туди, куди їх серце тягне, вернуться і почнуть жити наново, а на своє нинішнє горювання глядітимуть колись, немов на якийсь страшний сон.

Скажи їм, щоб вони не піддалися тузі і горю, щоб наперекір судьбі і на злість ворогам нашим жили, бо їх треба, конечно треба, бо що ми без них, що Україна без народу?

І зійди, зійди поміж нас, як ми тут нині є, і пригадуй нам тим голосом, від якого мороз йде по тілі, що всі ми, всі до одного кров з крові і кість з кісті українського народу, що всі ми з тої української кривавої землі вирости, як дуби в лісі, як квіти на лєваді, як колоси на ниві! як на степу бур'ян, і що всі ми, всі до одного в тую землю вернути повинні для єї добра, для єї вічного існування; пригадуй це нам, щоби ми раз мали відвагу один одному, як браття, в очі глянути, один одному по-дружньому руку стиснути, старший молодшому, вищий нижчому, і щоби ми, неначе оповіданню якоюсь історичною очищені, ланцем залізним правди і сили скуті, пішли назустріч тому валові заглади, що з гуком, ревом, з реготом пе-кольним на нас іде. Щоби ми той вал від нашої землі і від нашого народу відперли, щоби ми діждалиє тої великої хвиліни миру, побіди правди над брехнею, волі над неволоєю, життя над смертю, ідеї над безідейністю і щоби ми вже раз пом'янули Тебе не тихим словом, а голосним ділом в новій, свобідній нашій Україні, — прийди!2

Михайло Грушевський Промова на похороні січовиків3

Dulce et decorum est pro patria mori! Солодко і гарно вмерти за отчи-ну — каже латинський поет, поезії якого були шкільною книжкою тих, яких тепер ховаємо. Солодко і гарно! Це затимили вони — і не пропустили тієї рідкісної нагоди, яку давала їм нинішня велична хвиля відбуду-

вання нашої держави і охорони вільностей і прав нашого трудящого люду. Вони стали грудьми за свою батьківщину і мали щастя полягти головами в цій святій боротьбі!

Велике щастя згинути так, в боротьбі, а не дезертирами, не нейтральними, не замішаними в юрбі страхополохами, що безплатними пасажирями силкуються прослизнути в нове царство української свободи! Велике щастя окупити своєю кров'ю забезпечення цієї свободи!

От у цю хвилину, коли провозять їх домовини перед Центральною Ра[^] дою, де протягом року кувалась українська державність, з фронтона її будинку здирають російського орла, ганебний знак російської влади над Україною, символ неволі, в якій вона прожила двісті шістдесят з верхом літ. Видно, можливість його здерти не давалась даремно, видно, вона не могла пройти без жертв, її треба було купити кров'ю. І кров пролили ці молоді герої, яких ми нині проводжаємо!]

1Промова виголошена на вечорі на честь Т. Г. Шевченка у Відні 7 липня 1917 р.

2Промова виголошена на вечорі на честь Т. Г. Шевченка у Відні 7 липня 1917 р.

3ГТередруковано із збірника: *Грушевський Михайло*. На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали / Ред. Любомира Винара. — Нью-Йорк, 1992, — С. 76.

Вони щасливі, що могли купити своєю кров'ю такі вартості своєму народові! Батьки, брати, сестри тих, яких ми сьогодні ховаємо! Стримайте сльози, що котяться з ваших очей, як стримую я. Бо ж ті, яких ви ховаєте, доступили найвищого щастя — вмерти за отчину! Їх слава і вдячна пам'ять про них житиме з нашою свободою разом, серед народу нашого однині довіку!

Михайло Грушевський

В огні і бурі*

Україна пережила, з великою небезпекою для свого існування, страшну пробу в огні і бурі. Перейшла через глибоке провалля, яке розкрилось раптом на вступі нового її життя. Властиво, не можна навіть сказати, що перейшла. Переходить, це вірніше. І всі, кому близьке її життя, хто хоче бути гідним імені її громадянина, повинні прикласти всі старання, напружити всі сили на те, щоб допомогти їй перейти вповні, стати твердо на новім ґрунті і забезпечити від можливого повторення таких страшних проб. Занадто багато й однієї такої.

Правда, можливість такої грізної проби ввесь час висіла над Україною під час її визволення. Перший акт її самоозначення, великодній всеукраїнський з'їзд уже пройшов під загрозою розгону «штиками революційної армії». Ми встигли вже забути цей маленький, але характеристичний інцидент, як забували скоро потім усі ті інші конфлікти й інциденти, які загрожували українському поході до волі й державности. Коли ці інциденти минали більше чи менше щасливо, не довівши до катастрофи, потім, оглядаючись на пройдене, ми мали навіть враження — особливо ті, що далі стояли від осередків нашого життя, — що українська справа йде глибоко, розгортається дуже планово. Але в дійсності вона ввесь час ішла від інциденту до інциденту і багато разів стояла під загрозою катастрофи. Під час корнілівщини і під час більшовицького повстання, не згадуючи епізодів менш яскравих і менш критичних, як конфлікт з урядом з приводу організації ген. секретаріату, з приводу інструкції, з приводу українських установчих зборів і таке інше. І кожний такий інцидент ставав тим небезпеч*

* Передруковано із збірника: *Грушевський Михайло*. На порозі Нової України: Статті і джерельні матеріали, — С. 70—71.

253

нішим, що за той час, так би сказати, зростала та українська ставка, яка стояла на кону, і можлива катастрофа грозила загибеллю все більших і більших національних і соціальних досягнень, окуплених усе більшими й більшими жертвами й зусиллями.

Тепер наш національно-політичний рахунок дійшов особливо високих позицій. Боротьба йде за закріплення самостійности й незалежності Української республіки, за зібрання українських земель, за забезпечення основних соціальних реформ. Прогреш загрожуватиме такими страшними втратами, що від самої думки про них зупиняється серце. А тим часом не можна відмахуватись від цих думок, не можна присипляти себе заспокоєнням, що якось то воно буде, якось зробиться само собою.

У великих болях родяться великі діла. Всі дотеперішні силкування провідних українських політиків, щоб народження нового життя пройшло якомога безболісно, без гострих розривів, без кривавих конфліктів, — були даремні. Наша українська революція, на жаль, не розвивалась самостійно, вона ввесь час мусила маршрувати з конвульсійними рухами і киданнями революції російської, хаотичної і страшної. Російська революція потягнула нас через кров, через руїну, через огонь.

Мусимо йти, бо спинити походу не можна. Мусимо перейти через цей страшний огонь і знищення. Мусимо жертвувати всім, щоб урятувати найдорожче в цей момент: самостійність і незалежність нашого народу.

Мусимо згуртуватись коло цієї мети всі, скільки нас є свідомих і відданих інтересам нашої батьківщини. Збиратися в тісну й компактно фалангу, відклавши всі партійні й групові різниці, всі міркування про партійні вигоди й інтереси. Все мусить бути підпорядковане вимогам моменту — перед ними мусить відступити все інше. Вони такі великі, що кожна сила, кожна одиниця тепер на рахунок. Всяке ухилення від роботи, від відповідальности, від сповнення того обов'язку, який накладається моментом, — дезертирством, негідним громадянина. Всяка самочинність, ухилення від громадської чи національної дисципліни є недопустимим злочином.

Помилки нам потомство пробачить. Становище занадто трудне, а досвід і підготування наше мале. Це наша вина, коли ми чогось не зуміємо. Але відчутти вагу моменту, потребу координації й організації, підпорядкування всіх своїх сил вимогам цієї хвилини — це наш обов'язок, і ухилення від нього не пробачить нам потомство. Це та вина, яка не може бути пробачена.

Симон Петлюра

В день свята Української державності!4 (22 січня 1926 року)

В день свята української державности встають передо мною постаті лицарів і мучеників великої ідеї.

Тих, що життям своїм заплатили за свою віру в неї.

Тих, що найдорожчим скарбом засвідчили відданість батьківщині.

Тих, що власним чином крові і праці, гарячого патріотизму і виконання обов'язку, умінням — для одних слухатись і для других наказувати, а обом і разом коритись вищим наказам нації, через її вождя переказаним, розпочали нову добу в історії України.

Тих, що створили спільним чином свого життя найкращу легенду нації — легенду оружної боротьби її за своє право жити вільною і державно незалежною.

Тих, хто заслужив право на те, щоб стати незабутнім в історії України, хто зв'язав її величне минуле з світлим майбутнім і переказав нам, живим те прийдешнім поколінням, великий заповіт: національної помсти та не-довершеного чину.

Шлях звільнення кожної нації густо кропить кров'ю. Нашої — так само. Кров'ю чужою і своєю. Ворожою і рідною. Кров закінчує глибокі процеси національних емоцій, усвідомлень, організаційної праці, ідеологічної творчості, всього того, що нація і свідомо і раціонально використовує для ствердження свого права на державне життя.

Кров, пролита для цієї величної мети, не засихає. Тепло її все теплим буде в душі нації, все відіграватиме ролю непокоючого, тривожного ферменту, що нагадає про нескінчене і кличе на продовження розпочатого.

З цим чуттям завжди переживаю я свято нашої державности. Воно все зв'язується у мене з дорогими — незабутніми образами тих, хто дав нам право його святкувати, подібно до того, як величаві мелодії нашого гімну, що в цей день здаються особливо урочистими, а слова обов'язуючими, — все зливається з передсмертними стогнаннями тих, чий дух тоді тільки повірить у щирість і поважність нашого святкування, коли ми не слова-ми-співами, а ділами докажемо нашу моральну вартість бути достойними свята.

Хай же в цей день ми глибше, як коли, відчуємо велику вагу передсмертних заповітів наших лицарів!

Хай свято сьогоднішнє навчить нас шанувати пам'ять полеглих і обережно плекати традиції боротьби за українську державність, такі чисті і проречисті, такі ушляхетнюючі, бо і оправдані і окроплені святою кров'ю найкращих синів нації.

А найголовнішою з тих традицій буде: пам'ятати про неминучість відновлення боротьби тими самими знаряддями і під тими самими гаслами, що ними користувалися і ними одушевлялися жертви військових подій 1917—1920 рр.

Українські мечі перекуються на рала тільки тоді, коли гасло *Незалежна Держава Українська* — перетвориться в дійсність і забезпечить отому ралові можливість зужитковувати рідну плідочу землю з її незчисленими багатствами не для потреб третього або другого з половиною чи якого іншого Інтернаціоналу, а для устаткування і зміцнення власного державного добра і збагачення рідного народу.

Отже: не забуваймо про меч; учімося міцніше тримати його в руках, а одночасно дбаймо про підживлення нацією моральних елементів її буття — творчої любові до батьківщини, сторожкості до ворога та помсти за кривди, заподіяні ним, — в симбіозі яких знайдемо і вірний шлях до звільнення і програму для будівництва!

Великий чин наших лицарів вчить вірності ідеалам і умінню підпорядковуватись. Тільки вірність і слухняність творять передумови успіху національної боротьби.

Біля гасла: *Українська Народня Республіка — Українська Незалежна Держава* об'єдналися всі справді активні сили нації в її боротьбі за незалежність. Тільки в моральній атмосфері, утвореній тією боротьбою, могли з'явитися світлі постаті полеглих, тільки на цьому ґрунті могла зродитись жива легенда дальшої нашої боротьби, що живе невмирущою в душі нації і ферментує її сили на нові виступи,

Моральним чотирикутником — отим старокозацьким табором — поставимося ми в переходові дні нашої історії до всіх негідних наступів на нашу єдність та вірність випробуваням ідеям, Скупчимося один біля од* ного з готовністю взаємної допомоги і перестороги, — і ми витримаємо всі «міри і проби» незалежно від того, чи вони походять з якогось Інтернаціоналу чи від його кляскратичного антиподу

Вірність є основою не лише родинного життя. Вірність ідеям є підставою внутрішньої сили ширших громадських об'єднань, до національного включно. Наша вірність тим ідеям, за які голови поклали незабутні ли* царі зброї боротьби за українську державність з часів 1917—1920 рр., буде найкращою пошаною до світлої пам'яті їх, до великого чину їхнього життя і нарешті до розуміння глибокого змісту тієї думки, що її вклав законодавець в акт свята Української Державности.

Олена Теліга

Вступне слово на Академію в честь Івана Мазепи¹

Є різні думки про те, хто творить історію. На думку одних, історію творять народні маси; на думку інших — суспільні верстви; нарешті, на думку третіх — ціла світова історія, це лише історія великих одиниць. Бо чим би був, наприклад, арабський народ, що довгі віки блукав пісками своєї батьківщини, займався дрібними гешефтами і дрібними грабунками, коли б не з'явився серед нього великий Магомет, якого дух видобув таку енергію з цього народу, що знак півмісяця запанував над половиною світу.

Чим була маса українських племен, доки на чолі її не став великий муж Святослав Завойовник, що славу української зброї поніс силою своєї волі аж під мури Царгороду, на береги Дунаю і Каспія, створюючи велику, могутню імперію. І що створила відважна, бурхлива козацька маса, доки не оформив її поривів великий політик і відважний полководець Богдан Хмельницький. Це ж він замість ряду неокреслених бунтів проти Польщі створив один великий зрив, замість повстанчих ватаг — могутню армію, і на місце дрібних домагань поставив велику ідею незалежності української держави. І цю державу він побудував, зміцнив і — вмираючи — лишив її забезпеченою тривкими політичними союзами, що запевняли її розвиток і зріст. Але наступники, які не дорівнювали величі свого попередника, привели до визволення відосередкових сил, що спричинилося до упадку держави і дало той період нашої історії, який звемо Великою Руїною.

Сила нації змаліла, козацька імперія почала котитися вділ. Що ж сталося? Адже ж народні маси лишилися ті самі, матеріал для армії не змінився, міжнародна ситуація не була більш некорисною, як давніше, і на чолі держави так само стояли провідники — гетьмани. Лише вони, ці нові провідники, не потрапили опанувати маси і скерувати її до однієї мети. Бо народня маса завжди готова до чину, тільки треба вміти її попровести-

Челіга О. О краю мій... — К., 1999. — С. 130—134.

ти, бо народня маса завжди як чародійний музичний інструмент, на якому великий митець дасть прекрасний, величний концерт, а в руках іншого цей інструмент буде або мовчати, або фальшувати безжалісно.

Велика Руїна все поглиблювалася і поглиблювалася. І навіть останній козак, славний Петро Дорошенко, не міг воскресити давньої могутності української держави.

Ситуація видавалася безнадійною. Держава в упадку, народ розбитий ворожими впливами. Залози ворогів в наших містах, селах, хуторах... І ось в такий час гетьманську булаву було віддано в руки Івана Мазепи.

Цим фактом в нашу історію увійшов справжній герой і розпочав нову добу.

Так, справжній герой. Постать барвна, яка і досі ще приваблює і дає натхнення багатьом поетам, письменникам, малярам і музикам. Блискучий лицар, в якому закохувалися до найпізнішої його старости найгарніші Жінки того часу. Постать створена не лише на героя історії, а й на героя роману чи поеми, а передусім на героя самого життя, паном якого він був — у кожній ситуації.

Вийшов він родом з української шляхти, якій так близькі були лицарські войовничі традиції; струнким юнаком вступив він на службу до двору польського короля Яна Казимира. Його перебування там і враження, яке він робив на оточення, було настільки блискуче, що навіть уява ПольськоГО поета, не підсилювана національними симпатіями, малює нам Мазепу як властивого короля того двору, що більш за справжнього панував над юрбою. Що і на цій юрбі, на чужому йому оточенню, витискав печать своєї слави і винятковості, перед якою усувалися в тінь і короновані голови. [...]

Покинувши двір короля, Мазепа став генеральним писарем і головним дипломатом у гетьмана Дорошенка. Згодом сповняв він функції головного дипломата у другого гетьмана, Івана Самойловича. І тут він здобув собі такі симпатії козацтва, що незабаром перебрав від Самойловича гетьманську булаву.

А був час, коли Москва чимраз більше стискала кліщі, в яких мала сконати незалежність української держави. Лише Мазепа своїм політич-ним хистом міг змірятися і так довго перемагати хитрість московського царя, який за всяку ціну вирішив остаточно підірвати коріння українського народу. І вже на самому початку свого панування Мазепа приступив до залізної послідовної реалізації Найвищої мети свого життя: обрубати нахабні московські пальці, що вже глибоко вбилися в живе тіло української нації. У цій боротьбі треба було бути і лисом, і левом. Мазепа вмів це в собі злучити. Ослаблена Україна не могла в безпосередній одвертій боротьбі поставити чоло перебудованій і зміцненій Петром московській державі.

Треба було з'єднати собі козацтво і старшину. Треба було приборкати неспокійне Запоріжжя. І нарешті, треба було погодити інтереси старшини і нижчих верств. Словом, треба було з'єднати націю, надхнути її однією ідеєю, дати їй одну спільну душу — і все це треба було робити під пильним оком Москви, в інтересах якої лежало — за всяку ціну не допустити до цього.

Мазепа мусів довгі роки маневрувати поміж лояльністю супроти царя, щоб не викликати військових репресій, і одночасно вести поетаємно підготовку нації до останньої розправи.

17
— 6-1564

25

7

Як же тяжко було з'єднати собі козацтво і рівночасно заспокоїти вимоги Москви, висилати це козацтво допомагати при будові Петербургу. Яким треба було бути геніальним дипломатом, щоб прихилити собі старшину і рівночасно не дозволяти їй зводити порахунки з Польщею, яка тоді могла бути союзником супроти найбільшого ворога — Москви.

І тільки Мазепа міг зуміти підготовляти союз зі шведським лицарським королем Карлом XII, в той же час воюючи з ним, щоб не зрадити себе перед Петром.

І так довгими роками цей великий грач провадив свою небезпечну гру, де ставкою завжди було життя або смерть—не лише особиста, а й цілого народу. А рівночасно, в ті тяжкі роки, що не одного б цілковито зломали, цей залізний характер остільки заховав спокій нервів і творчість думки, що започаткував нову добу розвитку української культури. Гетьман провадив небезпечну гру, але весь її тягар і всю відповідальність за неї цей вроджений провідник ніс виключно сам. Навіть найближчі не бачили, що він ходить на краю прірви. І не могли того зауважити, бо Мазепа, не маючи наразі змоги збройним чином, війною зміцнювати свою державу, зміцнював її спокійно, мов не над прірвою, а на твердому ґрунті, розбудовуючи української культури. Доба його панування була золотою добою українського мистецтва. В Україні поставали нові церкви, палаци, школи й академії. Виключно його заслугою був розвиток стилю, що носить назву українського бароко. Але це не був три тип культурного діяча, що бачить спасіння для своєї нації лише в розвитку науки і освіти, а тільки повний і всесторонній державний муж, який хвилини, вільні від війни, присвячує розвиванню духовних цінностей нації, як Наполеон, що у хвилину, коли не видавав військових наказів, укладав кошторис у палаючій Москві своєї Паризької Опері.

Цей великий політик, як ніхто інший, зрозумів, що велич нації і сила, держави будується *et arte et Marte*, себто «мистецтвом і війною. І це тому великому мекенатові культури належать такі пам'ятні слова: «Нехай вічна буде слава, же през шаблі маєм права».

Ті права він вмів і встановлювати, і боронити. Він так само, як вагу цінностей культурних, розуміє вагу цінностей політичних і державних. В одній зі своїх проклямацій Мазепа каже: «Відомо, що перше ми були те, що тепер московці: влада, першенство і сама назва Русь від нас до них перейшла». Це був найглибший доказ свідомости свого суверенітету і самостійницького стремління нації. І це його становище було настільки владне і глибоке, що викликало найглибшу пошану і його союзників. І шведський король Карло XII, такий же лицар як і Мазепа, цілковито прийняв його розуміння прав нації. Так дві найчільніші постаті тієї доби були об'єднані не лише формальним союзом, а і духовним братерством. І про-клямація Карла XII звучить як вираз думання тодішнього українця:

«Відомо всьому світу, що народ руський зі своїми козаками був спочатку народом самодержавним, тобто од самого себе залежним під правлінням князів своїх чи самодержців.

З'єднався потім з Литвою і Польщею для спротиву з ними проти татар, що їх руйнували, але пізніше за насилля і несамовитості поляків звільнився від них власною своєю силою і хоробрістю, з'єднався з Московією добровільно і по одному одновірству, і зробив її таку, якою вона тепер є».

Лише на підставі такого розуміння прав і інтересів обох союзників міг постати обосторонній трактат українсько-шведський, в якому стремління

ня і поняття української сторони окреслено Мазепою чітко і однозначно в словах:

«Все, що завоюється з бувшої території Московщини, належатиме, на підставі воєнного права, тому, хто ним заволодіє. Але все те, що, як виявиться, належало колись народові українському, передається і задержується при українським князівстві».

Як же глибоко і переконливо мусів вірити в слушність своєї справи Мазепа, коли ця його віра цілковито уділялася великому королеві.

Так, це було справжнє уділення віри, а не тимчасовий зв'язок, вимушений короткотривалою збіжністю інтересів. Спільна велич так зблизила цих двох війняткових мужів, щѣ навіть страшна програма [битва], навіть проклятий день Полтави, де погасла зорі обидвох полководців і завалилися всі великі пляни і надії, не розірвав їх, не підірвав їх взаємного довір'я і почуття зв'язаности.

Як разом цих два леви уклали пляни перемоги, так спільно зносили наслідки важкої програної. Мазепа вів раненого союзника і приятеля лише йому знаними стежками диких степів, по яких носив колись скажений кінь його крилатої юності...

Там же, в цих широких степах, де зійшло яскраве сонце його панування, закотилося воно багряно — назавжди.

Так хоч по його смерті минули вже віки, хоч наша земля <сродила вже багато героїчних постатей, все ж Мазепа лишається найбільш яскравою між них і найбільш привабливо і до сьогодні письменників, поетів, малярів і музик, політиків і істориків.

Але для потомних поколінь, для завзятої, войовничої молоді Мазепа лишився не лише як блискуча романтична постать, істинно великий майстер життя, але як найвищий символ змагань української нації за свою державну незалежність.

Вороги не задовольнилися тим, що перемогли його на полі бою. Для них він був так небезпечним, навіть по смерті, що вони хотіли б вигнати його присутність і з душ українських. Притягнуто для цього Церкву. Священникам було наказано проклинати його з церковних амвонів, але це не зменшило сили його впливу. І често, а не лайкою звучало в ушах кожного правдивого українця погірдливо вживане нашими ворогами слово—«ма-зепинець».

Бо Мазепа — це ціла окрема і повна, виняткового значення доба в нашій історії. Мазепа — це символ справжнього голови держави і символ змагання за її суверенність.

Як голова держави — це той, хто взяв виключно на свої плечі всю відповідальність перед Богом, історією і власним народом.

Це той, хто вже тоді розумів, що таке держава і що таке нація.

Розумів, що держави стоять не на династії, а на внутрішній єдності і силі народу.

І це той, хто силу нації бачив не лише в озброєнні військовому, а і в духовному. Як символ змагань, Мазепа — це той незламний дух, що з залізною консеквенцією вів свій наріз з безнадійної руїни до тієї незалежно сти, яка і досі для нас всіх є найвищою метою.

І тому Мазепа іакій близький нам, бо ритм його життя, його відчуття і бажання були наскрізь сучасні і наскрізь наші своєю повнотою і своїм невпинним шуканням прекрасного і величного для нашої батьківщини — безнастанно зазираючи в бездонні очі смерті.

Промова Голови Української Національної Ради достойного Івана Багряного при відкритті п'ятої сесії УНРаді¹

Пане Президенте! Високошановні Панове Члени Української Національної Ради, дорогі Гості!

З рамена Голови Української національної ради й на доручення її Президії П'яту Сесію Української Національної Ради — відкриваю. Ця П'ята, звичайна, Сесія скликана згідно «Гимчасового Закону про реорганізацію Державного Центру УНР» ст. ст. 15/1, 20/7 і 23, декретом Президента Української Народньої Республіки від 26/7 та постановою Президії з 30 вересня ц.р. Від імені Української національної ради вітаю український народ на Батьківщині та всю його політичну еміграцію у вільному світі.

Вітаю всіх присутніх тут наших гостей, що своєю особистою прив'язаністю шанували це урочисте відкриття Сесії українського передпарля-менту в екзилі: вітаю представників великого німецького народу, господаря цієї землі, де ми мали щасливу можливість зібратися, а також де після воєнних бур знайшли собі притулок і людську опіку багато втікачів з підбольшевицької московської займанщери. Вітаю представників великого американського народу, до якого звернені очі всіх уявлених і поневолених націй і в якому живе глибоке зрозуміння до змагань уявлених підсоветських народів. В тім і нашого народу, за волю, що знайшло уже було своє історичне відображення в знаменній Резолюції Конгресу й Сенату США про тиждень поневолених націй. В цім вітанні говорить глибока наша віра, що саме дух тієї резолюції визначатиме в майбутньому постава волелюбних націй світу до змагань нашого народу.

Вітаю присутніх тут на залі представників політичної еміграції інших народів СРСР, що ділять з нами спільну долю й що нам з ними приречено спільне, майбутнє, яке маємо здобувати разом, плече в плече.

Вітаю представників українських громадських, культурних, наукових і політичних організацій, церковних діячів та представників вільної нашої преси.

Тут на залі є присутні гості з далекої Аргентини й Сполучених Штатів Америки, представники Товариств Сприяння Українській Національній Раді та Товариств Прихильників УНР, що сієціально прибули на цю Сесію. Вітаю Вас, дорогі гості, а в вашій особі те

патріотичне українське громадянство, що стоїть за Українською Національною радою й ДЦ УНР та віддано їй жертвовно підтримує їх протягом років матеріально й морально.

І окремо вітаю ветеранів української революції з-перед 40 років, як присутніх тут так і несутніх тут, учасників і діячів постоїлої в 1917—1918 роках на руїнах російської імперії держави українського народу — Української Народної Республіки. Їх лишилося небагато, але вони є живими свідками того великого волевиявлення нашого народу, яке стало дороговказом для нащадків і яке лежить і в основі всього нашого чину, є наріжним каменем Української Національної Ради, — волею народу й його

Шередруковано з вид.: *П'ята Сесія* Української Національної Ради (17—23 листоп. 1961 р.). На чужині, 1962. — К., 1993. — С. 6—8.
260

жертвовною боротьбою воздвигнутої вільної й ні від кого незалежної демократичної Української держави. Вони були живими свідками того, що було волею народу створено, що було потім у нерівній боротьбі втрачено й відновленню чого присвячене все наше життя й діяльність. В цьому сенс нашого існування й наше призначення.

Відкриваючи П'яту Сесію Української Національної ради, з великою приємністю відзначаю знаменну подію, що стала напередодні скликання сесії й що зміцнила та збільшила наші ряди, а саме — повернення до Української Національної Ради Організації Українських Націоналістів. В тій трудній ситуації, в якій перебуває нині українська визвольна справа, крок ОУН має свою вимову, як крок, направлений на скріплення Державного Центру й українського самостійницького фронту. Другого листопада ц.р. Організація Українських Націоналістів подала заяву про своє повернення до УНРади. Зміст цієї заяви широковідомий з комунікатів у пресі. Четвертого листопада Президія УНРади на своєму засіданні цю заяву розглянула, ухвалила прийняти її до відома та закликати Організацію Українських Націоналістів до участі в П'ятій Сесії.

Сьогодні представники цієї поважної політичної організації беруть участь в цій Сесії, є присутні тут з нами й я їх від усієї душі, в імені всіх фракцій УНРади, вітаю та висловлюю побажання успішної спільної праці для добра нашої Батьківщини.

Високоповажні Пані й Панове!

Від Першої Сесії Української Національної Ради минуло більше як 13 років, зараз доходить вже 14-й рік. Це великий час, та ще коли взяти до уваги тяжкі, скомпліковані умови, в яких живемо і працюємо. Така три-валість існування й діяльності Української Національної Ради є насамперед доказом живучості й сили тієї великої ідеї, яка в основі УНРади лежить, — провідної ідеї багатоміліонового народу: його боротьби за свободу, за національну незалежність, його бажання вирватися з колоніального рабства й самому творити своє життя й порядкувати на своїй землі.

З цього могутнього ґрунту черпає силу Українська Національна Рада. Вона не є відокремлене, випадкове явище, не є виплodom такого собі політиканства — вона є функцією великого народу. І тому вона така живуча.

Ідейна, ніколи необтинана зв'язність з Батьківщиною, глибоке почуття обов'язку перед нашим народом, скутим окупантом по руках і ногах і з замкненими устами, дана йому присяга вірності й обов'язку заступити його інтереси за всіх умов визначають всі наші дії у вільному світі й стан нашої постійної моральної змобілізованості та відпорності на несприятливі умови й злигодії. Саме завдяки цьому ми існуємо й існуватимемо довго, аж до моменту досягнення нашим народом його ідеалів — звільнення з колоніальної неволі й здобуття свободи. [...]

Ми сьогодні живемо й діємо в часах виключно трудних даянасТ для нашого народу.

Сьогоднішня дійсність трудна для нас тим, що в титанічній змаганні між Заходом і Сходом, в шуканні компромісу між добром і злом в теперішній світовій ситуації, так би мовити, ніби примеркають тіяснізорі, що присвічували нам, присвічували ідеї свободи поневоленним, в тім і нашому народові; десь темні сили, інспіровані безперечно нашим одвічним ворогом, а також сили інші, підстьобувані страхом перед могутністю червоного молоха, ладні, далєбі, шукати «миру й спокою» ціною волі й життьових інтересів цілої низки народів, уярмлених в СРСР.

261

А з другого боку, сьогодні ж, як ніколи, на нас лягають великі обов'язки, бо не зважаючи на трудну зовнішню ситуацію й наперекір їй, серед нашого народу, як і серед усіх народів поневолених в найжорстокішій сучасній імперії, наростають стремління до волі. Дух епохи з особливою силою витає й над нашою землею — епохи ліквідації колоніалізму. Відголоски визвольних рухів на африканському й азійському материках і гомін тріумфу тих, що досягнули незалежності, збрижать шкарубку від крові поверхню океану большевицької імперії. І ми бачимо, і ми знаємо, що український народ не тільки не зрезигнував з своїх історичних аспірацій, а навпаки — не зважаючи на десятиліття жахливого «перевиховання» та жорстоких фізичних і духовних вівісекцій, він все більше того прагне. Хоч дехто на еміграції і «зневірився» у цьому. Серед великого нашого народу сьогодні діють потужні національні сили, що не тільки в глибинах свідомості народних мас виколіхують давню, ще шевченківську мрію про «свою хату й свою українську правду» в ній, а й всіма можливими середниками діють для здійснення цього. І сили ці наростають з неухильною прогресією. Про це найкраще свідчать самі більшовики, вічно кричучи про «буржуазний націоналізм» та намагаючись всіма силами тим проявам національної стихії перешкодити. Дія ж викликає протидію. В боротьбі проти національного становлення нашого народу ворог уперто й послідовно використовує зняряддя фізичного й морального терору, безоглядної русифікації, розкладу через упривілейовання коляборантів, ідейної кастрації, культивує дух зради, зневіри... все що могла вигадати імперіальна лабораторія за століття денационалізаційної практики. І все ж, не зважаючи на всі ці драстичні заходи, не зважаючи на ризик власним добробутом чи й життям, люди там важаються на прямий протест дією, на сміливе слово правди, на одверті патріотичні виступи, нарешті на перехід демаркаційної лінії на Захід, ставлячи на карту життя своїх ближніх в ім'я вищих національних інтересів, заявляючи про волю українського народу до свободи.

Нашу епоху називають епохою ліквідації колоніалізму. Це є духом нашого великого й грізного, такого вагітного ріжними несподіванками часу. Якраз найбільшою мірою цей дух повіває там, де колоніалізм найдош-кульніше дався взнаки, де боротьба з ним є найактуальнішою, в імперії — СРСР. І це якраз він гоїдає советською системою, примушуючи КПРС робити ті зигзаги у внутрішній політиці, які ми бачимо, щоб утримати імперію в цілості. І може якраз це тому, що ці протиколоніальні рухи й настрої в СРСР стають силою, якій призначено повертати колесо історії. Вони, як це не парадоксально, стають вартістю для інших контрагентів у торгах за стабілізацію «миру й спокою» у світі т. зв. «мирним шляхом».

Та тільки ніхто цією ціною не здобуває собі миру й спокою.

Це розуміють передові люди світу, й ми з великим задоволенням спостерігаємо все більше й більше розшарування якраз на цім пункті. Ідея свободи поневоленим народам, ідея національного унезалежнення народів СРСР дістає все більше й більше прихильників. Бо якраз тут є ключ до ліквідації комунізму, через ліквідацію його фортеці.

Становище нашого народу, настрої серед нього, його прагнення й сподівання у цій ситуації визначають і нашу поведінку.

Українська Національна Рада волею тих, що її задумали, призначена на цю службу нашому народові, є носієм великої ідеї свободи і незалежності у всій її величчї й чистоті. Тому в умовах вільного світу ми твердо

стояли (і будемо твердо стояти й у найтяжчих умовах) на сторожі інтересів свого народу, як речники його самостійницьких прагнень, обстоюючи їх всюди і скрізь і за всяких обставин.

А в ситуації темряви, що нависла над нашою Батьківщиною, над мря-ковинням терору, культивованої зради й витворюваної тяжкої депресії, наше призначення — бути маяком яскравим і непогасимим, маяком віри й рішеності, джерелом душевної наснаги для мільйонів.

Цьому служінню призначена Українська Національна Рада.

Певен, що висловлю загальну думку, коли скажу, що саме цьому призначенню й відповідала УНРада протягом усіх років свого існування й діяльності та що саме такою вона впише себе своїми дальшими діями в історію нашого народу.

До нашої Сесії прислухайтеся окупант нашої Батьківщини. Даймо ж йому гідну відповідь нашою єдністю і однастайністю в боротьбі за вільну, незалежну Україну!

Вітаю учасників П'ятої Сесії. Бажаю успіхів у праці!

Олександр Довженко *

Слово до молоді

Виступ на Другому антифашистському мітингу представників українського народу в Саратові у липні 1942 р.

Стою на мітингу серед братів, і великий біль та гнів розпалюють мою душу Стою лицем на захід, до моєї полоненої матері України.

Стою скорботний, у тривозі, і перед моїм духовним зором розстилася вся, неначе в огні, Україна.

Чорна хмара заступила мені небо.

Розстилаються перед очима зруйновані міста, мій рідний спалений Чернігів, заводи, села і безліч шибениць і смертних ям. І всюди страшні табори смерті. Страшні табори, де многі-многі тисячі наших людей умирають невольниками на своїй розторганій землі.

Гинуть, голі й босі і виснажені таким горем утрат і такими стражданнями, яких не знала ще історія. Умирають од ран, на шибеницях, під кулями, передаючи живим останні свої прощання, прокляття, останні свої заклики до помсти.

Хочеться мені в цей грізний, надзвичайний час, аби ні одне слово не пропало даром, аби рознесли мої слова тасмні радіослухачі з ярів, байраків і партизанських сховищ усім поневоленим, скривдженим, загнаним у рабство.

Всім, над ким повисла загроза смерті, що приповзла до нас з проклятої Німеччини, як гадина-змія.

Я стукаю в кожне вікно, в кожні убогі двері, де ждуть нас наші рідні, де надія бореться з розпачем у скорбних серцях, де шкребуться у двері голод, рабство і безславне вимирання.

Слухайте, товариші! Слухайте, хто ще живий і жити хоче, як людина, хто хоче боротись і бореться за Радянську Україну. Слухайте, хто презирає рабство, як смерть, слухайте, брати мої!

* Довженко О. Твори: В 5 т. — К., 1984. — Т. 4. — С. 44—48.

263

Хто, заблудився, був у лісах, у болотах, в очеретах, чуючи стрільбу з усіх боків.

Хто не вмів переплисти річку, а мости були зірвані. Хто ранений був, хто був контужений чи вдарений. Кого було присипано землею чи оглушено.

Хто ніс на плечах товариша в крові і не кинув раненого брата по дорозі.

Кого загнали, мов звіра, в очерети на довгі дні.

Хто мимо старого батька-матері не в силах був пройти.

Хто жінку не міг одірвати од шії, усю в сльозах і закланнях.

Хто плакав потім сам у снігах чи в коморі, проклинаючи свою слабодухість, свою утрату бойового товариства і воїнської честі.

Хто бився головою об дорогу, заплутавшись у страшних німецьких брехнях, що Москва загинула і Радянська влада впала.

Слухайте всі, хто ходить зараз, оплутаний німецькими брехнями, що, мовляв би то, Радянська влада каратиме вас нещадно за ці всі нещастя.

Не вірте! Брешуть кляті фашисти.

Не вірте, які б фальшивки вам не показували. Це вони хочуть отруїти вашу душу і тим ослабити силу нашої однастайності. Вони хочуть розкласти нас всілякими засобами і знищити, лишивши для себе лише потрібну кількість батраків-рабів. Вони вже ріжуть, ділять Україну, як свою загарбану землю.

Не піддавайтесь! Не вірте їм ні в чому. Не йдіть ні на яку згоду, Пам'ятайте, ви маєте справу з ворогом жорстоким, мов звір, і хитрим, мов змія. Бережіть дітей, підлітків бережіть! Тримайтеся так, щоб ніколи ворог не заволодів вашою душею.

Ваше життя — Червона Армія.

Всяке погодження з німцями, потурання — це ваша смерть.

Не йдіть до них на роботу. Саботуйте все, що можна.

Не беріть од їх землі ніхто і ні за що. Одмовляйте брати других. Нагорода землею — це паскудна німецька гра. Це підкуп зрадників. Земля ваша закріплена за вами великою Конституцією.

Наша земля свята. Вона віками поливається кров'ю кращих синів нашого народу в боротьбі за волю. Не приймайте од ворога землі — це найбільший у світі гріх перед Батьківщиною. Вони подавляться нашою землею — ось побачите. Брехнею, як каже прислів'я, можна світ пройти, та не можна назад *вернутися*. Найдуть вони собі могили на наших землях.

Ваше спасіння — Червона Армія. Тут всі кращі сини України. Тут, в армії, цвіт народу, герої-бійці, що вславили народ на всіх фронтах, що поклялися не покласти зброю, поки хоч одна німецька гадина повзатиме по нашій землі!

Допомагайте Червоній Армії. Прямуйте до неї всіма силами. Помагайте партизанам. Ідіть у партизани. Будьте воїнами до кінця.

Жінко, краса і гордість нашої землі! Що зроблено з тобою? Хто у світі потерпів більше, ніж потерпіла ти? Ніхто.

Ніхто не переніс од німців таких знущань, грабунків, гвалтувань, такого жалю і розпачу.

Нікого у світі довгі віки уже не вивозили так у рабство, як вивозять зараз тебе фашистські кати.

Ніхто не нівечив так твою красу, не топтав так твою гідність і честь, ніхто не гвалтував так твоє тіло і душу, голубко наша, посивіла мучени-

це. Хто виміряє твої сльози? Куди розсіяно, розігнано тебе, хранительни-це і продовжувачко нашого роду?

Ми не забудемо тебе ніколи. Ми доб'ємось до тебе через всі доти і всі огні. Ми вернемось до тебе. Хай ти будеш чорна і змучена, хай посивіє твоя коса од горя, — ти останешся для нас завжди самою дорогою у світі і самою прекрасною. Ми не простимо ворогові ні одної твоєї сльози ніколи і нізащо.

Дорого обійдуться ворогові твої сльози і твої страждання. Поклич же, жінко, на допомогу все своє терпіння. Бережись німця, доню.

Не вір ні одному слову, що б він тобі не обіцяв. Боронь боже виходити заміж за німця. [...]

Стережися німця, рідна моя дівчино. Німець — це смерть твого народу, дівчино.

Ненавидь ворога. Спрямуй усі почуття, що є в твоїй молодій душі, на непримиренну палку ненависть.

Мати, бережи своїх синів од німецької отрути.

Жінко, бережи чоловіка. Направляй його до партизанів.

Ото твої брати. Ото твоя надія. Партизани — наша слава, наша гордість. Партизани — це ті сини України, перед якими скинуть шапки цілі століття, якими пишатимуться цілі покоління і складатимуть про них думи і пісні. Це — невмирущий символ безсмертя нашого доброго, чесного народу.

Що ж покладемо, брати мої і сестри, в підвалину життя у цей нечуваний і грізний час? Які думки, почуття, бажання? Які надії, яке добро?

Гнів! Священний гнів і ненависть до німецьких катів!

Ось наше добро. Оце єдине, що випало нам сьогодні на долю. Вип'єм же нашу гірку козацьку чашу до дна. Щоб не пропала марно ні одна сльоза батьків і сестер наших! Щоб у прийдешніх поколіннях не презирили нас нащадки наші за те, що не були ми достойними борцями своєї доби.

Краще бути удовою героя, чим жінкою раба. Краще бути сиротою лицарів, борців, ніж сином челядників.

Краще умерти стоячи, ніж конати століття у неволі.

Так, отже, боротьба не за життя, а на смерть. Боротьба жорстока і горда до кінця, до перемоги.

Український народе, прийми боротьбу! Пронеси її знамено через усю свою землю чесно і достойно, як чесним і достойним був і єсть ти в своїх трудах! Щоб ніхто не закинув тобі, ні одна людина, ніхто в світі, що не був ти мужнім і щедрим в саму найтяжчу годину людської історії.

Украшав і возвеличував ти землю, брате мій. Возвелич її своїми подвигами, своєю кров'ю, щоб співали про тебе пісень у прийдешніх віках. Стань золотим пам'ятником на кривавих своїх просторах, стань гордим і безсмертним, як би не гнали тебе на смерть твої одвічні вороги — німці.

Во ім'я свободи ти нічого не пожалів. Все, все віддав — і багатство, і дітей, і батьків! І ти живеш уже як моральний переможець у велегенській боротьбі народів.

З цією перемогою ти входиш уже в історію і лишишся в ній навіки як оборонець народів і брат. Слава тобі!

Слава народам-братам!

1942

265

Олександр Довженко Лекція 13 грудня 1949 року*

... Спинюся тепер на слові в сценарії. Коли ми говоримо, що образ має показуватися сценаристом і режисером у дії, в русі, природно, що ми не виключаємо тут такого важливого поняття, як слово, що може бути могутнім засобом узагальнення.

Чи є слово в кінематографії єдиним засобом узагальнення? Ні. Слово, тобто акторські діалоги, — не єдиний засіб узагальнення, але є найголовнішим і найпершим кількісно і якісно найбільш портативним засобом узагальнення. Ви знаєте цілий ряд прийомів, коли монолог є не менш могутнім художнім засобом. Я маю на увазі внутрішній монолог, що іноді навіть не зовсім тотожний розмові, а іноді штучно трансформує її. Така манера подачі теж може бути не менш сильною, ніж звичайний монолог.

У фільмі «Мічурін», там, де сам Мічурін і його дружина пригадують свою юність, актори — він і вона — ідуть собі мовчки, а голоси інших акторів немов озвучують їх по німих, неартикулюючих устах і ведуть любовний діалог. Для даного драматичного місця така форма передачі спогадів виявилася більш виразною, більш патетичною і більш доречною, аніж коли б це було розіграно звичайним діалогом.

Я не хочу сказати, що до таких прийомів треба часто звертатися або що треба всіляко уникати діалогу. Можна іноді його обходити в якихось випадках, коли це диктується не вашим капризом, а самою природою епізоду, місцем його у фільмі. Почуття міри повинно підказати вам, яким видом словесної зброї ви маєте користуватися при рішенні кожного даного епізоду.

Слід також завжди пам'ятати про необхідність персоналізації мови.

Ви, мабуть, звернули увагу, що деякі фільми не справляють враження, незважаючи на наявність начебто всіх компонентів для цього: колізія є, політична вагомість — величезна, актуальність — величезна, дійові особи типові, режисура добра, операторська робота добра, змонтовано динамічно. І щодо технології — з якого боку не підступити — все гаразд. В чому ж річ?

Я пояснюю це так: актори засипають вас бенгальським вогнем, а не справжнім. Іскри з очей сиплються, а вам від них не жарко. Адже текст газетної статті, найрозумнішої і найважливішої, коли він розподілений шматочками між персонажами, не справить потрібного, цілісного враження, бо він не йде від природи персонажів, їх спрямованості, не зігрітий їх людськими почуттями — ні страхом, ні ненавистю, ні любов'ю, ні стражданням. Службове, воно так по-службовому і сприймається.

Припустимо, нам потрібен князь. Ви візьмете чудового актора, одягнете його у фрак, і князь цей раптом заговорить так: «Отепереньки я вп'ять смалитиму люльку».

Все. Я навів цей комедійний приклад, щоб показати, що мова завжди повинна відповідати суті образу. Ця мовна відповідність не така вже проста річ, як здається на перший погляд. Особливо слід бути уважним і гранично, до тонкощів розбиратись у питаннях словесного зображення так званих простих людей — робітників і колгоспників. Це питання винятково важливе. [...]

* Довженко О. Твори: В 5 т. — К., 1984. — Т. 4. — С. 306—308.

266

Що сценарист повинен робити із словом в ім'я життєвої правди? Чи мусить він залізати в шкуру недорікуватої людини і, зображуючи її, чре-вовіщати звідтіля такими словами, як «осьдечки», «отамечки» тощо, чи потрібне щось інше? Так, потрібне інше. Не вдаватись до стенографічного чревовіщання, а взяти на себе роль культурного перекладача.

Якщо сценарист візьме на себе роль культурного перекладача, тоді він покаже робітника і селянина в кінематографії такими, якими вони є, а не такими, якими робить їх недорікувата мова.

Я проілюструю вам свою думку одним прикладом. Уявіть собі, що ви не знаєте болгарської мови і розмовляєте з болгариним, а перекладач у вас людина некультурна і нерозумна. Тоді й у болгарина залишиться таке враження, що він розмовляв з дурнем. Навпаки, якщо перекладач культурний, з дуже багатим лексиконом, багатий думкою, то навіть деякі ваші мовні помилки він згладить і перекладе сказане вами так, що про вас залишиться вірне враження.

Отже, я вважаю, що лексикон нашого героя має бути індивідуалізований, але ні в якому разі не натуралістичний.

Слово — наша зброя

Промова М. Рильського на IV з'їзді письменників 11 березня 1959 р.

Ми часто, дуже часто цитуємо слова Шевченка:

...Возвеличу Малих отих рабів німих! Я на сторожі коло їх Поставлю слово.

Ми всі знаємо з шкільних років слова великого Пушкіна, що поет повинен «глаголом жечь сердца людей». Ми охоче пригадуємо слова Лесі Українки: «Слово, чому ти не твердая криця». Ми раз у раз говоримо про слово як знаряддя поезії. Але не завжди ми з достатньою мірою у своїй творчій практиці розуміємо, що значить для поета, і не тільки для поета, а для людини взагалі, слово. Слово — це наша зброя.

Ми багато чого боїмося в мові, ми багато чого не робимо в мові, не дбаємо про мову і про фонетичну її красу, скажімо. Я, наприклад, читаю багато перекладів, багато оригінальних творів і бачу, як нічого не варт непоганому поетові чотири приголосних поставити в ряд, так що цього вголос читати не можна, лише про себе можна прочитати. І багато є таких випадків недбалої ставлення до мови.

Коли ми подивимося на історію російської літератури, то побачимо, що від Ломоносова і через Пушкіна до Маяковського аж до наших днів велась боротьба не тільки за чистоту, але й за багатство мови, як ця боротьба пронизує всю історію російської літератури. Ми знаємо, як Пушкін насміхався з тих критиків, які закидали йому «простонародність» мови в «Руслані і Людмилі». Ми знаємо, яку правильну позицію зайняв Пушкін у боротьбі між шишківцями і карамзістами, яку величезну роль у діяльності Пушкіна як основоположника російської літератури грала його боротьба за народну, красиву, багату мову.

А коли ви загадаєте висловлювання Маяковського про мову, то побачите, що Маяковський надавав надзвичайно великої ваги шуканням у мові, творчості в мові, навіть дерзновенності в мові.

267

Коли звернутись до творчості нашого Шевченка, стає зрозумілим що коли б Шевченко зупинився на тому етапі розвитку української мови, який був до нього,—на етапі Котляревського, Гулака-Артемовського, Квітки, — то це дуже йому завало б відіграти ту роль, яку він як письменник, як поет-революціонер, як поет-пророк відіграв у нашій літературі. Згадаймо героїчну боротьбу Михайла Старицького за збагачення української мови, згадаймо, чим вона стала після Лесі Українки. Ви погодитесь зі мною, що все це зобов'язує нас більше дбати про чистоту мови художніх творів і її збагачення.

Я цими днями прочитав у журналі «Новий мир» статтю Подольського «Щедрість генія». Це стаття про мову великого російського і світового вченого Павлова. Виявляється, що Павлов був не тільки геніальним фізіологом, а й надзвичайним стилістом, який, виходячи з потреб висловити свою думку найясніше, найпростіше, найчистіше, використовував усі багатства російської мови. І те, що часто педанти-редактори у нас називають архаїзмами, і те, що в наших словниках звуть вулгаризмами і т. ін., — все це йшло на службу геніальній мислі Павлова, бо не тільки в художній літературі, а й у кожному слові людському увага до мови — доконечна річ для того, щоб думка знайшла свою справжню, кришталеву форму.

Мені аж ніяк не хотілось би завдавати прикрість українським поетам, прозаїкам і драматургам, але все ж гадаю, що мій заклик до ще більшої уваги до мови, як нашого найголовнішого письменницького знаряддя, не прозвучить марно.

Як гул століть, як шум віків, Як бурі подих — рідна мова, Весняних пахощі листків, Сурма походу світанкова, Неволі стогін, волі спів, Життя духовного основа.

Цареві блазні і кати, Раби на розум і на вдачу, В ярмо хотіли запрягти її, як дух степів, гарячу, І осліпити, й повести На чорні торжища незрячу. Хотіли вирвати язик, Хотіли ноги поламати, Топтали під шалений крик, В'язнили, кидали за ґрати, Зробить калікою з калік Тебе хотіли, рідна мати. І ти порубана була,

Як Федір у степу безрідний,

І волочила два крила
Під царських маршів грюкіт мідний, —

Але свій дух велично-гідний,

Як житне зерно, берегла.

І цвіт весняний — літній овоч На дереві життя давав, І Пушкінові Максимович Пісні вкраїнські позичав, І де сміявся Іван Петрович, Тарас Григорович повстав.

Заключне слово Президента УНР в екзилі Миколи Плав'юка на надзвичайній сесії Української Національної Ради 15 березня 1992 року

Пане Голово Української Національної Ради! Пане Голово Уряду УНР в екзилі! Дорогі делегати Верховної Ради України! Дорогі члени Української національної Ради!

Судилося нам брати участь в цій Сесії УНРади, яка цілком інша, ніж десять Сесій, що відбулися за останні десятиліття. На всіх попередніх Сесіях ми планували, як розбудувати дію ДЦ УНР в екзилі, як продовжувати дію, спрямовану на відновлення незалежності Української На-родної Республіки.

Сьогодні ми схвалили постанови, згідно з якими масмо закінчувати нашу дію. Здавалось би, що це може навіяти нас жалем, тривогою, бо ж ми і наші попередники справді віддали дуже багато праці для розбудови ДЦ УНР в екзилі, і я не сумніваюсь, що багатьом з нас з припиненням дії ДЦ УНР буде чогось бракувати в нашому житті. Та ще до вчора серед деякого з нас були, може, й сумніви, чи справді настав вже час, щоб припинити дію ДЦ УНР в екзилі.

Одначе сьогодні в нас не може бути сумнівів у цій справі.

Надзвичайна Сесія УНРади одноголосно схвалила постанову про припинення нашої дії і про передачу нашої, від вічальності на руки народом вибраного Президента України.

Схвалюючи це рішення, ми засвідчили в першу чергу нашу вірність тим законним основам, згідно з якими постав і діяв ДЦ УНР в екзилі понад 70 років.

Вже тоді, коли під проводом Симона Петлюри перенесено дію Уряду УНР за кордони Батьківщини і започатковано дію ДЦ УНР в екзилі, наші попередники не сумнівалися в тому, що прийде день, коли закінчиться дія ДЦ УНР і наша Батьківщина буде знову вільною і незалежною державою українського народу. Сумніваюсь, чи вони усвідомлювали, що той день прийде аж по 70-х роках, але він прийшов.

Рівночасно з тим, ми усвідомлюємо собі, що добро сучасної України вимагає припинення нашої дії. Бо Україна не може мати двовладдя. Ми, які твердили, що нарід України вирішить питання Влади в Україні, прийняли рішення 1 грудня 1991 року і закликали уряди інших країн, щоб вони визнали незалежність України. Отже, наша постава не може суперечити нашим апелям до чужих урядів.

Перед нами не стоїть вже питання, чи закінчити нашу дію, а радше стоїть питання, як її закінчити.

Дотеперішні наші домовлення з Президентом України, в згоді з якими ми вітали між нами депутатів Верховної Ради України Ларису Скорик і

269

Михайла Гришка, вказують, що Президент України розуміє вагу і значення доби УНР і нашого ДЦ УНР в екзилі.

Мусимо докласти багато зусиль, щоб наша делегація до столиці України в дні, коли вся Україна святкуватиме першу річницю відновлення державної незалежності України, використала ту можливість, щоб пояснити нашим братам і сестрам в Україні, для чого ми працювали понад 70 років. Дай, Боже, щоб через офіційне прийняття нашої делегації Президентом, Урядом і Верховною Радою України раз і назавше закінчився той період життя народу в Україні, коли про УНР не можна було говорити, писати, читати. УНР і «петлюрівщина», яких змальовували як ворогів українського народу, перестануть бути табу; стануть доступними для науковців і дослідників засекречені документи з доби УНР, буде змога сказати нашому народові правду про УНР і ДЦ УНР в екзилі.

Наша участь у Києві в святкуваннях Акту 24 серпня 1992 року буде живим доказом, що Українська держава не є історичним новотвором, а продовженням тисячолітніх традицій Київської Русі, як княжої доби нашої історії, через козацько-гетьманську добу, через добу УНР аж до наших днів.

Якщо це вдасться нам досягнути, то ми повинні бути щасливими. Щасливими саме тим фактом, що нам судилося бути співтворцями та співучасниками творення тих справді державницьких і соборницьких актів єднання всіх українських сил. УНР не встоялась з різних причин, але немаловажною причиною був брак державницького вироблення і єдності в українському народі. Сучасна Україна потребує єдності всіх сил для успішного закріплення і розбудови нашої державності. І це ми своєю постановою докажемо.

Закінчуючи моє слово, маю обов'язок вказати, що від усіх нас, від-вічальних тепер за ДЦ УНР в екзилі, треба відзначити тих наших великих попередників, які започаткували і вели дію ДЦ УНР в екзилі. Між ними, зокрема, згадую Симона Петлюру, який життя віддав за справу державної незалежності України. У важких обставинах довелося працювати Андрієві М.Лівицькому, Степанові Витвицькому, але вони гідно продовжували його діло. Всі ми свідомі, що між нами немає Миколи А. Лівичь-кого, який діяв і мріяв про ці дні, які перед нами. Тлінні останки наших Президентів є в Парижі чи Бавнд Бруку, але їх Дух буде з нами в дні завершення нашої місії в столиці України!

Слово Президента УНР в екзилі достойного Миколи Плав'юка, виголошене в Києві 22 серпня 1992 року на сесії Верховної Ради України з нагоди складення повноважень ДЦ УНР в екзилі Президентів України Леонідові М. Кравчуку

Від імені Державного Центру Української Народної Республіки в екзилі вітаю весь український народ, Владу України і всіх її громадян з днем першої річниці відновлення державної незалежності України.

Історичним рішенням Верховної Ради України з дня 24 серпня 1991 року, потвердженням вільним волевиявленням народу України дня 1 грудня того ж року, здійснилась мрія синів і дочок українського народу. Мрія багатьох поколінь українського народу.

В історії золотими літерами записані дати 22 січня 1918 і 1919 років. Тоді ж то пролунали на Софійській площі і по всій Україні слова Четвертого Універсалу Української Центральної Ради:

«Однині Українська Народна Республіка стає самостійною, ні від кого незалежною, вільною, суверенною державою українського народу».

На жаль, ця держава постала в надзвичайно несприятливих умовах. Наслідки століть поневолення нашого народу та загарбницькі тенденції наших сусідів довели до повного поневолення України, розчвертованої та насильно поділеної між іншими сусідами.

В таких дуже складних обставинах Голова Директорії Української Народної Республіки та її Уряд, покинувши землі України наприкінці 1920 року, прийняли, на перший погляд, непосильне завдання — продовжувати всіма доступними їм засобами дію за повернення Україні державної незалежності. Вони ніколи не визнали зобов'язуючими для українського народу ані насильне включення України в склад СРСР у 1922 році, ані диктату держав-

переможців першої світової війни, які potwierдили включення українських земель у склад польської, чехословацької і румунської держав. Вони вірили, що український народ ніколи не погодиться з тим, щоб повернути колесо історії назад і відмовити йому права бути господарем у своїй незалежній державі.

Ця непохитна віра Симона Петлюри в український народ була найкраще передана його словами:

«Після ганебної віковичної неволі, після страшного божевільного лихоліття Ти переможеш, Народе-Лицарю, і в державі своїй незалежній установиш волю святу для всіх народів, що живуть на розкішних землях Твоїх. Вірний високим засадам волі і рівності, що кохав Ти з часів стародавніх, Ти явиш усім народам світлий образ правової держави демократичної із забезпеченням вольностей громадянських».

Від того часу, як були проголошені ці пророчі слова, минуло майже 70 років, страшних років!

У ці роки народ в неволі не мав змоги сказати світові правду про дійсний стан в Україні. В той самий час навіть Місія УРСР при Організації Об'єднаних Націй була змушена боронити не інтереси українського народу, але виконувати накази московського центру.

Ті обставини в Україні накладали великі завдання на Державний Центр Української Народної Республіки в екзилі, який діяв безперервно ввечір 1920 року за кордоном.

Як легітимний речник і оборонець інтересів українського народу, ДЦ УНР в екзилі зберіг на довгі роки посольства і місія УНР в столицях прихильних до України держав, на форумі Ліги Націй, а пізніше майже у всіх важливих країнах світу діяли Представництва ДЦ УНР, які проробили величезну дипломатичну, політичну й інформаційну працю.

Дні 22 січня кожного року були днями вияву консолідації та єдності українців за кордоном, які були однозгідні в тому, що треба докласти всіх зусиль, щоб Україна стала знову незалежною державою. При активній допомозі української спільноти ці дні стали відомими в цілому світі. Уряди і парламенти багатьох країн відзначали цей день української державності. І коли в ті дні повівали жовто-блакитні прапори в містах і столицях багатьох держав, ми завжди переконували українців і неукраїнців, що невдовзі такі прапори повітять і в столиці вільної України.

З великою радістю і сатисфакцією ми прийняли Вашу перемогу, перемогу народу України в 1991 році. Бо саме вона найкраще доводить, що

70 років діяльності ДЦ УНР в екзилі були потрібні Україні! Ваша перемога доказала, що ми говорили правду світові, що український народ хоче мати власну, незалежну, демократичну державу.

Ваша перемога potwierдила, що в один ритм бились і б'ються серця українців, де б їх доля не розкинула, по всіх континентах світу!

Всі ми разом сповняли по-різному святий обов'язок перед українською землею, нашою спільною Батьківщиною.

Хочемо вірити, що Конституція України, яку незабаром ви будете схвалювати, буде справді одною з кращих у сучасному світі, такою, як свого часу була Конституція Української Народної Республіки.

Не сумніваємось, що в згоді із законами України буде збережена гармонійна співпраця всіх національних меншин України, бо ж самостійна Українська Держава* - це спільне добро всіх її громадян.

Радіємо відновленням Збройних Сил і безпеки України й хочемо вірити, що громадяни України сповнять свої зобов'язання щодо своєї держави, включно із запорукою її безпеки та належною піддержкою для її збройних сил,

Розумна політика Влади України на багатьох ділянках уже здобула початкові успіхи, не все в надто прихильному до України світі. За один рік часу зроблено дуже багато, і ми з вдячністю спостерігаємо за титанічною працею народу України для закріплення державності України.

У згоді з домовленням з Президентом України з дня 21 січня 1992 року прибула до столиці України багаточисельна делегація ДЦ УНР, очолена мною, Головою Української Національної Ради професором Михайлом Воскобійником і Головою Уряду УНР професором Іваном М. Самійленком, яка складає на руки Президента України Грамоту, схвалену Українською Національною Радою, згідно з якою закінчуємо понад 70 років дії ДЦ УНР в екзилі. Згадана Грамота закінчується такими словами:

«У згоді з декларацією Уряду Української Народної Республіки з 12 червня 1924 року, постановою 10-ої сесії Української Національної Ради з 19*ервня 1989 року та постановою надзвичайної сесії Української Національної Ради з 14—15 березня 1992 року вричисто проголошуємо всьому народові в Україні і в розсіянні суцього про складення повноважень і припинення діяльності Державного Центру Народної Республіки в екзилі, які він виконував упродовж сімдесяти років поза межами України».

Складаючи свої повноваження, ми заявляємо, що проголошена 24 серпня й утвордена 1 грудня 1991 року народом України Українська Держава продовжує державно-національні традиції УНР і є правонаступницею Української Народної республіки.

Пане Президенте!

Складаю на Ваші руки цей історичний документ, Грамоту, схвалену Українською Національною Радою, і бажаю Вам найкращих успіхів у закріпленні і розбудові незалежної, демократичної соборної України.

Всьому народові України бажаю, щоб він, як суверен своєї держави, як джерело її влади, стояв на сторожі її незалежності і щоб уже ніколи не було потреби, щоб Президент чи Уряд України були змушені діяти у вигнанні, але щоб успішно і на благо українського народу кермували нею в столиці вільної України — Києві!

Щастя Вам Боже! Слава Україні!

Олесь Гончар

Степове хлоп'я, що дає урок дорослим

Слово на літературному вечорі в Київському університеті 8 квітня 1988 року

Користуюсь нагодою, щоб подякувати друзям-письменникам, з котрими упродовж літ довелося й доводиться пліч-о-пліч працювати в літературі. З цього університетського залу хочу також висловити вдячність усім читачам, чию підтримку я відчував і в дні погожі, і в часи лихі. Можу посвідчити: ще до того, як стати повсякденністю, туга за гласністю, мрія про життя більш демократичне жили вже в читацьких листах, жило в їхніх довірливих рядках устремління до соціальної справедливості, неприйняття беззаконня й бюрократичної сваволі. Народ воістину вистраждав ці свої нові часи, нове мислення, революційне оновлення життя.

Вітаючи всіх, до кого адресуємо своє творчість, хотів би ще привітати звійси зовсім юного читача, хлопчика з наших причорноморських степів, котрий з часом, може, теж опиниться тут, серед студентів вашого славетного університету. Не знаю імені школярика, прочитав про нього в одній південній молодіжній газеті. Десь торік, коли особливо гучно зчинилась була ота аморальна кампанія проти вивчення рідної мови в школі, коли дорослі дяді, втрачаючи гідність, не соромлячись національної самозневаги, атакували директорів шкіл своїми заявами, «звільніть, мовляв, мою дитину від уроків рідної мови, дитя й без того перевантажене», — ось тоді якраз той південний хлопчик, єдиний у своєму шостому класі, не захотів зректися рідного слова! Журналістка пише, як його умовляли, як на нього тиснули звідусіль, директор упрохував, одначе хлопчик, ніби той Галілей, стояв на своєму: «А вона ж таки крутиться...» Не знаю, що ним керувало. Може, сама інтуїція, чистота дитячої душі підказала, що дорослі дяді штовхають його на шлях ганебний, на шлях відступництва? А можливо, батьки виявились людяні достойними, з почуттям гідності, людьми, що вмють дорожити прекрасною мовою свого народу, розуміючи, як багато людина втратила б, занедбавши рідне слово. Можливо, дано було їм усвідомити, чим є національна мова для кожного народу* адже з досвіду віків видно, що, скажімо, наші сусіди й брати, як-от народ польський, чехи, словаки, болгар, в найдраматичніших випробах історії, на її ураганих вітрах, зберігши мову, саме завдяки їй духовно зберегли й себе — мова рятувала народове життя!..

Так чи інакше виникло бажання, вітаючи того невідомого південного хлопчика, підтримати його синівську вірність, чистоту й принагідно ще раз нагадати, що і Шевченко, Франко, й Леся Українка, всі наші класики й сучасні письменники України писали і пишуть свої книги з думкою про ось такого нащадка, трудилися й трудяться для того, щоб завжди почував себе людиною в гідності, в честі, почувався сином нації не меншовартіс-ної, рівної серед рівних. Уся наша література, вся духовна спадщина, що створювалась упродовж віків, вона для тебе, хлопчику, і для таких, як ти, — для людей уже й завтрашнього дня! А що сьогодні ти стоїш за правду, вважай, що хоч скільки в тебе буде опонентів, ти маєш перевагу в один голос! А ми всі, тут присутні, давайте підтримувати міцний дух того юного степовика, який сьогодні дає урок синівської вірності багатьом.

Так, ми інтернаціоналісти. Ми дорожимо нашою випробуваною співдружністю, яка забезпечила нам свого часу перемогу над фашизмом.

18
— 6-1564

273

Ми не маємо претензій до російського народу, він є і назавжди залишиться для нас братом. І не прекрасній російській мові — мові Пушкіна й Тургенєва, Шолохова й Буніна — сьогодні ми адресуємо свій біль.

Масмо претензії передовсім до сучасних валуєвих та до свого доморо-шеного бюрократу, вислужника й браконьєра в царині духовності, претензії ноші до тих, закутих у лати бюрократизму, нищителів природи і культурних цінностей нації, до кадрових руйнівців, які роблять собі кар'єру, (та ще, мабуть, і далі сподіваються робити), здобувають посадові крісла на зневажанні української культури, мови, історії, що її вони свавільно й безкарно фальшують на свій примітивний кон'юнктурний лад. Ми вміємо відрізнити добро від національного нігілізму й запроданства інших.

Проблеми літератури — проблеми самого життя. У винятково складному світі нам випало жити. Виникла парадоксальна ситуація: науково-технічний прогрес, який у XX столітті так динамічно творився, набував усе масштабнішого розвитку, здавалось би, зрештою, зводився до ім'я людського добробуту, сьогодні часто, а може, дедалі навіть частіше обертається проти неї, проти людини, свого творця. Не марсіани ж отруюють нам чудові наші ріки, озера, загіджують моря й океани, з яких у відчай й протесті викидаються на берег навіть кити. Не інопланетяни ж вигублюють ліси планети, душать відходами хімії все живе, несуть нам радіацію та екологічне спустошення цілих регіонів, не від якихось пришельців зазнає ж ушкоджень той загадковий озоновий щит, який має оберігати життя на Землі. Процес технічного розвитку не зупинити, це ясно. Але невже ми виявимося безпомічні проти могутнього технократа, котрий свої відомчі, честолюбні, часом явно корисливі інтереси ставить понад усе? До голосу громадськості, до різних гуманістичних застережень такий діяч у часи безгласності ставився явно зневажливо, самовпевнений, глухий до життя, він проектував, затверджував у своїх кабінетах і Чорнобиль, і безглузду Очаківську греблю, і все, що хотів, і чомусь для своїх об'єктів відомчий чиновник визначав місця якраз густонаселені або заповідні, — не тому опинились в зоні екологічного лиха численні міста Дніпровського басейну та інші, колись квітучі, українські землі? Епоха гласності, перебудови створює сприятливі умови для того, щоб на повну силу виявляв себе народний розум, інтелект творчий, далекоглядний, щоб рішучіше втручався в життя суворий контроль громадськості, невідкупна воля і вдумливість тих, хто здатен мислити завбачливо, дбати не лише про себе, а й про майбутнє.

Для легковажності й гігантоманії не повинно лишатися місця. Гуманізувати науку, перевірити на людяність всі оті відомчі, часом скоросшлі плани й проекти. Тобто підпорядкувати їх цілковито інтересам людини — це має стати нормою, стилем нового часу.

Відомо, як високі гуманістичні думки нехтувалися тими, чийм стилем ставала сваволя, хто бульдозерами розтягував пам'ятки архітектури, наклеював на людей ярлики лише за їхню любов до рідної мови, історії, культури... Завдяки перебудові, гласності складається життєдайна атмосфера для духовного розвитку всіх без винятку народів країни. Тож цілком природно, що й ми, українці, хочемо зберегти себе як духовну цілість, як націю, як народ з неповторною національною культурою, котра належить усім народам, належить, зрештою, культурі світової.

Берегти маємо все! Зникнення якогось одного, на перший погляд, ніби навіть малокорисного представника флори чи фауни має усвідомлюва-

тись як втрата вселюдська, втрата, гіркої якої, мабуть, сповна відчують лише нащадки. Так само і втрата мови народу, хай навіть якогось нечисленного, збіднила б не лише лінгвістичну карту людства: вона неминує збіднить і культуру вселюдську, зменшить генетичне багатство самого життя на Землі.

Насамкінець хочу звернутись безпосередньо до вас, дорогих наших студентів. Людській молодості властиво замислюватись над вибором шляху— вибирайте обачно. Молодість свою можна змарнувати, але можна наповнити її найдоцільнішим змістом, тобто сумлінною, добросовісною працею для народу, синами й дочками якого ви є, народу, чийм ідеалом у майбутті постає вселюдське, справді гуманістичне братерство.

Сумно бачити, як сьогодні ще багато в житті егоїзму, брутальності, жорстокосердя. Нам з вами ясно, що культуру й моральність всього — всього! — суспільства необхідно різко підняти, і кому ж за це сміливо, з відвагою братися, як не вам, молодим, обдарованим, людям уже XXI віку) Шлях нелегкий, але, може, якраз він і виявиться найближчим до того, що зветься життям повноцінним, життям навіть із якимись ознаками щастя. Можливо, комусь випадє звідати й сліз на цьому шляху, але запевняю вас: звідасте — й любові!

Олесь Гончар

Яблуновоцвітний геній України (Павло Тичина)

Не дивися так привітно, Яблуновоцвітно.

Не знаю чому, але ще з дитячих літ у цих рядках було для мене щось заворожливе, дією своєю справді схоже на чари. Поетичність української мови, її музика й краса, мені здається, відтворилися тут ідеально.

Не милуй мене шовково, Ясносоколово...

Ні, це такі чари!

Шукати нових, ще не виявлених можливостей українського слова, шукати й знаходити їх після Шевченкових шедеврів, коли, здавалось, досягнуто було вже всіх поетичних вершин, — для цього мав з'явитись митець особливий, поет здібностей унікальних. І хіба ж не таким прийшов у наше письменство Павло Тичина, чийми устами в новітній поезії, може, найчутливіше вивіс себе цей сповнений величі й драматизму XX вік?

З ім'ям Тичини пов'язані в нашій літературі відкриття епохальні, він приніс нам образність нового часу, поетику, здатну відтворити музику космічних оркестрів, найніжнішу красу людського почуття й грозову, вкрай наелектризовану атмосферу творення нового світу. Тичина для нас — співець гуманізму, співець високого й людяного «чуття єдиної родини».

Не перестають дивувати властивості його слова. В ньому, ніби вперше мовленому, виникають раніше не знані ритми й видіння, що можуть сприйматись як первопчатки буття, як образ одвічного руху.

Кожна поетична індивідуальність тому й індивідуальність, що в чомусь вона виявить себе найприкметніше. Тичина — це музика й барви.

18

275

Це чистота душі. Так принаймні мав би сприймати його творчість кожен, кому вона відкривається вперше.

Ясноока поетова муза з дитинною мудрістю прагне зазирнути в глибини й праглибини сутнього, все доколишне її щиро дивує, бо ж стільки життя таїть у собі речей значних, загадкових, бо ж, якщо уважніше вгледітись, вслухатись, то взагалі в житті нічого нема неістотного... «Чи чули ви, як липа шелестить?». А це ж, виявляється, диво, це рідкість, це те, що завдяки поетові може стати й для вас відкриттям!

Блакить мою душу обвіяла, душа моя сонця помріяла, душа причастилася кротості трав... Яким треба було володіти чуттям естетичним, психологічним, щоб рідне слово, ледь торкнуте, враз сяйнуло такою красою свіжості й новизни!

Мова народу була для Тичини силою невничерно творчою. З чутливістю диригента вловлював він живі її тони й могутнє багатоголосся, з розмаїтих її звучань поет видобував злагодиженість симфоній.

Навряд чи кому іншому було під силу те, що брала на себе тендітна муза українського Орфея. Поет, що словами пелюсткової ніжності виспівав найтонші порухи людської душі, її прагнення до ідеалу, зачарованість красою життя, Тичина, однак, ніколи не був поетом інтимних затишків, він не малював нам ідилій, його поезія, вивпнюючись революційною пристрасно, не уникала найдраматичніших конфліктів епохи.

Олесь Гончар

Змінюються часи — Нечуй зостається Слово на 150-річчя І. С. Нечуя-Левицького

Змінюються часи —> Нечуй зостається. Саме ж таким людям, як він, людям моральної чистоти, вірності, здатності до подвижницької гуманістичної праці, ми завдячуємо тим, що ні на яких найчорніших вітрах світильники нашої культури не погасли і їх видно сьогодні далеко.

Нечуй — це величина постійна в нашій культурі. Висока художність, глибокий гуманізм забезпечили його творам довге життя.

Творці нашої класики, і Нечуй у тім числі, лишили нам, нащадкам, великі моральні заповіді, найвищі взірці того, яким і ким має бути митець перед лицем свого народу. І сьогодні, в епоху оновлення, дбайливого перегляду всіх цінностей, маємо несхибно тримати в полі зору ті святі заповіді, які гармонійно єднаються з устремліннями сучасної, духовної людини.

Багатом уже сьогодні ясно, що кожному з нас треба поглиблювати в собі історичну пам'ять, вищим має бути в кожного рівень громадянської й національної самосвідомості. На самих себе маємо покладатись, якщо хочемо, щоб Україна відродила й зберегла в сім'ї народів свою неповторність, духовну свою унікальність, якщо хочемо, щоб не розвіялись з вітрами наша мова, культура, багатовікова духовна спадщина, не зникло все те, що становить генетичну основу нації.

В житті все взаємозумовлене. Нація — це як планета в системі інших планет, і якщо б від неї відлетів у космічні безвісті кисень духовності, начало творче, вона перестала б як живий організм існувати.

Усвідомлюємо всю складність часу, однак не розпач, а почуття обнадійливе мають викликати в нас зростаюча активність громадськості, про-

276 буження почуття гідності серед нашої молоді і в широких верствах тих найсвідоміших громадян, які близько беруть до серця сучасні проблеми, вболівають за долю рідної мови й культури.

Олесь Гончар

Народився, щоб осяяти Україну (Про Тараса Шевченка)

Серед великих світочів духу, яких дали людській цивілізації народи нашої країни, одне з найперших місць належить геніальному синові України Тарасові Шевченку.

В темній від горя кріпацькій хаті він народився, щоб осяяти всю Україну! Щоб стати тим, у кому найповніше виявив себе творчий геній українського народу.

Дротову з'яву на світ доля зустріла з панським канчуком у руці, і мала вона колір жандармських мундирів, пашіла мертвотним вогнем далеких пустель, та все ж і в битві із, здавалось би, всемогутньою долею поет вийшов переможцем; із безодні відчаю і страждань він піднявся над світом, високочолій, виславши вперед, до нащадків, своїх вірних гінців — любов і крилату надію!

Шевченко довів, що не кожна галузка верби йде на шпідрутени; посаджена навіть у пустелі, вона може дати початок садам для майбутнього.

Все, до чого доторкався Шевченків геній, набувало здатність рости й плодоносити. Серед тих, кого називаємо творцями літературної мови нашого народу, Шевченкові належить перше місце. В його ліриці та поемах українське слово постало у всіх своїх чарах, у неперевершеній силі виразності, влучності й художнього блиску.

Поезії Кобзаря народжені для того, щоб не вмирати ніколи. Через часові відстані ми ще ясніше бачимо життєвий і творчий подвиг цієї людини, відкриваємо унікальність його всебічно обдарованої особистості. Ще повніше осягаємо неперехідне значення Шевченкової творчості, співучих і грізних його поезій, у яких і сьогодні все дихає життям, захоплює летом думки, глибиною і красою людського почуття.

«Кобзар» — так зветься книга, що є головною книгою всього поетового життя. Страшно подумати, що яка-небудь випадковість могла би позбавити народ наш, позбавити Україну цієї заповітної книги, яка для багатьох поколінь стала мудрою наставницею, вчила і вчить усіх нас совісті і добру, вірності синівському обов'язку. Поезія «Кобзаря» позначилась на духовному формуванні і моральному обличчі всього народу, вона багато в чому визначила рівень його соціальної і національної самосвідомості.

У світовій літературі навряд чи можна назвати книгу такого впливу і такої дії на народ, книгу, яка так багато значить для життя нації. Вірші й поеми, що з них скомпонувано «Кобзар», народжувалися на тернистих дорогах Тарасового життя, писалися то в моторошних казематах, ті безсмертні рядки мережились при світлі білих ночей Півночі і в палаючих закаспійських пустелях, під нещадним сонцем вигнання.

У «Кобзарі» поет виповів передусім себе, свою особистість, від першого й до останнього рядка книга наповнена індивідуальним чуттям автора. Тут біль і гнів зневоленого бунтаря, його темперамент, шира та беззахисна у своїй відвертості й відкритості його душа. І разом з тим читач знай-

277 де в цій книзі досвід усезагальний, народний, досвід, воістину вистражданий поетом на перехрестях життя. Творцем цих нуртуючих пристрасно віршів могла бути лише людина, яка усвідомила своє покликання й повстала супроти феодално-поміщицького гніту, людина яка дошукувалася найвищих істин буття, осмислювала життя в самому рухові часу, в багатоманітності його виявлення.

Олесь Гончар

Подвиг Каменяря

Слово до 125-річчя з дня народження І. Франка

Світанок життя Івана Франка починався біля маленького вогню закуреної батьківської кузні, а високий життєвий захід цієї людини догоряв у променях європейської слави.

Після Тараса Шевченка в українській літературі не було постаті такого масштабу. Шевченко і Франко — це справді ті два могутніх крила, які винесли українське слово, українську культуру на простори світові.

Іван Франко народився в серпні 1856 року в сім'ї сільського коваля. Рідне село його, Нагуєвичі, розкидало свої хати по схилах Карпатських гір, це була типова трудова Галичина, яка в ті часи входила до складу Австро-Угорської монархії.

Проте Іван Франко ніколи не був письменником тільки Галичини. Коли у вересні 1906 року вчена рада Харківського університету надала йому почесне звання доктора російської словесності, то це було визнання його літературних і наукових заслуг не лише гуртком прогресивної харківської інтелігенції, це його, сина Галичини, увінчала шаную і любов'ю вся Україна, мовби засвідчивши цим актом загальнонаціональне значення Франкової геніальної творчості, його багатоплідної подвижницької праці, його боротьби.

Не можб не вражати енциклопедизм Франка, океанно широкий діапазон його творчих інтересів, захоплень; не можна не схилитись в довічній пошані перед непокійливим розумом генія, перед тими роботящими руками, які так невсипущо, так самозречено трудилися задля України, задля свого народу.

Мабуть, немає в світі такого народу, до культури якого б не сягали Франкове зацікавлення, його безкінечно допитлива думка. Невситима душа поета прагнула черпати з усіх культур, з духовних набутків народів Заходу і Сходу, черпала, щоб збагачувати рідну культуру, розвивати і вдосконалювати знання, уявлення, мистецькі смаки української нації.

Іван Франко був ясновидцем, думка його сягала далеко, та навряд чи міг і він передбачити, з якими проблемами зустрінуться незабаром його нащадки, у яких складнощах постане перед людиною світ на порозі нового тисячоліття. "

Що більше ускладнюється життя, то, мабуть, гострішою буде наша потреба вдивлятися в досвід минулих епох, у досвід тих, хто, беручи на себе відповідальність з каменярьською силою й мужністю торував новим поколінням шляхи у прийдешність.

Думаючи про Франка, ми щораз думаємо про людську велич. Маємо на увазі не лише титанізм його праці, глибину й незалежність суджень, море вселюдських знань, що він увібрав; не менш нас вражає вняткова

278

цілеспрямованість його рідкісного трудолюбства, сама послідовність його життя, сила віри письменника у рідний народ, незламна віра в будівничі, сказати б, єдині можливості народів і людськості, адже саме від цього — і ні від чого іншого — на планеті нині залежить усе.

Франко стоїть серед тих великих порадиників, мислителів-гуманістів, до яких людство завжди буде звертатись.

Франкові самою природою відведено місце в ряду найвишарпаних гуманістів епохи, адже завдяки йому, його непокійливій совісті, його невсипущій праці ставали ми ближчими до людства, міцнішою й вищою ставала самосвідомість цілих поколінь українського народу, що виходив на арену світових подій уже з Франковою мужністю, з Франковим досвідом, з його духом печаттю.

Олесь Гончар

Україно, день твій гряде!

Слово напередодні референдуму 1 грудня 1991-го

Боже, які ми були довірливі! Скільки разів упродовж історії дозволяли себе ошукати! А на братерську нашу довірливість нам відповідали по-топтанням Переяславських угод, різаниною в Батурині, підступним зруйнуванням Січі, соловецькими та сибірськими розправами над славними, найбезстрашнішими синами нації... Сучасні реаніматори імперії, наскрiзь прогнилої, наскрiзь аморальної, невже вони й справді розраховують на те, що

зрачена Чорнобилем Україна вже не відчує болю, що з пам'яті народу геть вищезло все, чим позначена його страдницька історична дорога? Що забули ми і легендарні Крути, ці українські Фермопили, і звірства муравйовських банд, і як у сліпій садистській ненависті розстрілювали вони наш золотoverхий Київ, будинок та унікальну бібліотеку Грушевського, першого Президента Української Народної Республіки, ділячись кронштадтськими снарядами в саму нашу історію, в саму душу України...

Невже й сьогодні недолугі збирачі приреченої, агонізуючої імперії вважають нас здатними забути геноциди, голодомори, терори, забути криваву науку Тбілісі й Вільноса і сльози солдатських матерів, чіх дітей ради великодержавних амбіцій було безповоротно кинуто в пекло Афганістану, цього найпотворнішого породження загребущого імперського тоталітаризму.

Ті, що вчора лицемірно прикидались нашими друзями, сьогодні обкидають Україну брудом дезінформації, розпалюють українофобію, нічим не гребують, щоб викривленим, спотвореним виставити перед світом образ нашого народу, безсоромними вигадками та шовіністичними брехнями принизити нашу незалежність.

Однак ні погрозами, ні шантажем, ні фальшивими великодержавницькими лестощами вже не зломити нашої всенародної волі, нічим не затримати владну ходу нового часу: день референдуму, соборний твій день, Україно, гряде!

Це має бути не просто кількісна перемога, а перемога нашої солідарності, демократичної єдності, гуманізму, світла перемога вільних, безстрашних людей. Хай не буде серед нас байдужих, пасивних, ніяких! Адже нас почують і ті, що впали на дорозі. Що в колимських снігах загубились,

279 і в тундрі лягли навечно, і в братських могилах. Ми чуємо їх, вони почують нас. Ми чуємо всіх, хто упродовж століть виборював нашу державність, нашу довгождану свободу.

До жодного з народів ми не почуваємо зловорожості. Радусьмоь тому, що росіяни, і люди багатьох інших національностей, для кого українська земля давно стала рідною, виявляють готовність проголосувати 1 грудня за незалежність України, де всі ми разом будемо не рабами системи, а повноправними господарями своєї долі.

Тож єднаймося!

Референдум глибше пізнає кожного з нас, він буде перевіркою нашої гідності, нашої честі, референдум визначить міру нашої здатності бути самими собою, стати нарешті вільними людьми.

Сама історія запитає кожного з нас у цей день: хто ти? Чи справді вичавив із себе тоталітарного раба, чи здатен відстояти себе як людину, відстояти завтрашній день своєї згорьованої, прекрасної України?

Віряться, що на цей вищий голос усі ми, брати і сестри, разом відгукнемося спільним, радісним і життєствердним: так!

24X11991

Олесь Гончар

Слава Україні, незалежній, соборній! Слово у Верховній Раді України 5 грудня 1991 року

Те, що сталося в році дев'яносто першому, назавжди ввійде в історію нашого народу. Бо ж сталася подія справді планетарної ваги. Незважаючи на піднятий шквал дезінформації, українофобії, незважаючи на шантаж та погрози високопосадових стратегів, залякування преси та телевізії, виявилось, що люди наші сьогодні вже не надто лякливі, що часи тотального страху більше над нами не владні. Інсинуації й вигадки Україна слухала терпляче, — такий уже наш національний характер, — проте, залишаючись зі своєю совістю сам на сам, народ України видобув із глибин душі заповітне, оте своє вирішальне, магічне «так!».

Сказали «так!» шахтар і хлібороб, люди військові і солдатські матері, художня й технічна інтелігенція — всі, кому дорога доля України, її прийдешнє.

Схід і Захід республіки в передвиборних бурях ще глибше поєдналися. Чи не вперше не чути було полемік, хто більший, а хто менший патріот та чий Бог кращий. Виявилось, що Бог для всіх нас єдиний — Бог справедливості і свободи.

То хто ж переміг? Які партії, течії, які лідери, чії команди? Перемогла всенациональна відданість принципам демократії, перемогли ясний розум нашого народу, честь і гідність незалежно мислячих громадян республіки. Без пострілу, без кровопролиття здобуто найдорожче — свободу, хіба ж це не історичне звернення?

Народження молодого української держави — це свято для всіх. Зокрема й для тих, кому президентська булава не дісталася, бо гадаю, що поразки ніхто з претендентів не зазнав, бо вони вели боротьбу по-лицарськи чесно, з чуттям відповідальності перед Україною, чим сприяли піднесенню самосвідомості народу, явивши навіть найдальшим регіонам взірць політичної культури й цивілізованості, — тож подякуймо їм за це.

І, звичайно ж, від душі вітаємо з обранням Президента республіки Леоніда Макаровича Кравчука, вітаємо з прийняттям присяги на вірність народові України — хай високе всенациональне довір'я додає нашому Президентові снаги та державної далекоглядності в тих трудах і випробах, що, мабуть, чекають і його, Президента, і всіх нас.

Зі словом ширшої відданості звертаємось ми, українці, до мільйонів росіян, поляків, євреїв, угорців, греків, кримських татар, людей всіх національностей, для котрих українська земля стала рідною матір'ю: дякуємо вам, друзі, за те, що повірили нам, підтримали нас на крутому повороті історії. Голосуючи за вільну Україну, ви ж бо голосували й за власну свободу, і Україна цього не забуде, вона вмє цінувати дружбу, відповідати добром на добро. Ми усвідомлюємо, що демократія невідпальна, демократія може бути тільки для всіх без винятку, бо той, хто пригночує інших, неминуче й сам деградує, про це свідчить досвід зникаючої імперії.

Чи треба сьогодні ще раз нагадувати, як послідовно, етап за етапом руйнувалася колонізаторами наша державність, наша національна культура, як нещадно й жорстко вигублювалася мова, народна мораль і віра, прекрасні звичаї вікові, як фізично винищувались творчі сили нації, її мистецькі таланти, інтелект народу, його духовний і науковий потенціал... І, нарешті, Чорнобиль — ця українська Голгофа, цей похмурий свідок злочинності режиму, крайньої антигуманності тоталітарної системи, Чорнобиль — вершина відомого сатанізму. Геноциди, голодомори, терори, — здавалось, ми давно уже мали б загинути, зникнути як нація, і, може, саме Провидіння рятувало і врятувало нас!

Стає реальністю мрія багатьох віків. Сини й дочки нашого народу покоління за поколінням жертвовно виборювали нашу Незалежність. Від козацьких часів, від Шевченка й Франка, від Лесі Українки й Олени Пчілки, від Лисенка й Грушевського генетично передавалась естафета духовності, ідеали свободи ставали духовним прапором і для тих наймолодших наших генерацій, що, нескорені, замордовані, гинули у гулагах, за дротами незліченних режимницьких концтаборів. Вклонімося ж, Україно, пам'яті замучених, полеглих твоїх дітей, їхній жертвості й їхньому героїзму, бо всі вони — співтворці твоєї свободи.

Дозвольте сказати слово про український Парламент. Своїми затяжними суперечками, бурхливою емоційністю ви, шановні наші депутати, часом викликали нарікання виборців, але коли йшлося про головне, про суверенітет, про долю України, — в цьому ви досягали згоди, тож хвала вам за це.

Попереду праця і праця — творча, вільна, конструктивна, бо тільки вона зробить надійною здобуту незалежність. Народ натерпівся. Ждемо від Парламенту і від Президента мудрої й динамічної економічної політики в інтересах людини, в інтересах розбудови мирної, не мілітарної, безядерної України.

В ці дні на Вкраїну дивиться світ. Численні спостерігачі зі всіх континентів, прибувши до нас, побачили образ України в істинному світлі, в її відкритій відданості принципам демократії й гуманізму, побачили народ, гідний рівноправно брати участь у житті європейського і світового співтовариства.

Особливо глибока наша відданість українській нашій діаспорі, яка так багато робила і робить для міжнародного визнання України, для піднесення її престижу, науки й культури, для допомоги потерпілим від чорнобильської катастрофи. Дорогі наші брати й сестри, розсіяні по світах! Вашу діяльність можемо назвати справді подвижницькою. Ми раді, що нарешті

281

впали мури відчуження, штучно зведені силами зла, і ми сьогодні знову разом — разом у своїх діях і вчинках, у своїй негаснучій любові до України, нашої отчої багатостраждальної землі.

Не розбрат, а тільки єдність може бути гарантом Незалежності, так нелегко здобутої спільними зусиллями волі, розуму, безпомилливим вибором усіх громадян України.

Все йде, все минає, писав колись безсмертний Тарас. Прийдуть нащадки і — віряться — побачать Україну оновлену, вільну від екологічного лиха, від успадкованої з тоталітарних часів аморальності й таких принизливих нестатків та злиднів, віряться, що на місці гнилих нуклідних морів золотітимуть хліба народного добробуту, квітватимуть сади — сади Незалежності і Свободи.

Слава ж нашій Україні воскресаючій, незалежній, соборній, слава їй на вічні віки!

Виступ Юрія Мушкетика 21 січня 1990 р.

Нас усіх зби́рало на цій площі одне слово — «злука». Зізнаюся, воно незвичайне для мене, як, мабуть, і для вас. Мабуть, через те, що наш народ знав у минулому лише супротивне слово «розлука». Його вимовляли всі ті, кого лиха доля гнала за моря і океани до далекої Канади, Сполучених Штатів, Австралії, на Кубань і Далекий Схід, кого гнали в гнилі болота на Ладозі і на чихі кістках збудований Пiтер, на Біломоро-Балтійський канал, на шахти Магадану.

Це слово вимовляли ті, хто сiдав на коня і мчав на край Дикого поля заступити своїми грудьми вітчизну, кидався з однієї сторони в іншу, захищаючи покраю, розірвану королями, султанами, царями, цiсарями Україну. В усі віки над нашою землею віяли потужні супротивні вітри і хилили наші прапори то в той, то в той бiк. Трагічно, з сльозою зронили це слово лицарі, які копали шаблями могили для своїх побратимів.

Однак й моги́л тих не лишилося. У нас немає моги́л наших славних предків, біля яких ми могли б помолитися і помiркувати над своєю долею, їх понищили вороги, немає моги́л Острияниці, Сагайдачного, Хмельницького, Палія, Гонти. Лишилася тільки одна моги́ла — славетного кошового Січі Запорозької Івана Сірка, її тричі рівняли з землею копита боярських коней.

Сьогодні ми стали в живий ланцюг. Я думаю, що цей ланцюг проліг не тільки по наших дорогах, а й сягнув у глибні віків, у ньому з нами стоять всі, хто боронив свободу України. Її недоля пекла їм, наче ворожа стріла під серцем, саме так вона пече і всім нам.

Нині у нас на вустах слово «злука», а також інші, близькі і рідні йому слова — возз'єднання, єднання, єдність.

Вона, єдність, потрібна нам, щоб відродитися, відродити нашу національну гідність, нашу культуру, нашу мову, нашу історію. Вона потрібна нам, щоб домогтися суверенності, аби нам не клали в узолів'я чорнобилі, гнилі моря, не викачували до грама та не продавали за безцінь за кордон найкращу в світі полтавську нафту, не плондрували найкращі в світі чорноземи, аби ми нарешті відчули себе господарями на власній землі.

Ми зiбралися сюди, щоб продемонструвати свою єдність, подивитися одне одному в очі, піднести свій голос на захист голубого неба, чистих вод, нашого минулого і майбутнього, во славу України!

282

Євген Свєрстюк

Духовні джерела відродження Виступ на І з'їзді Народного Руху України

Дорогі люди! Поділяю з вами радість нашого великого свята і маю надію, що до наступного з'їзду ми визріємо до того, щоб доповідь на тему «Духовні джерела відродження» поставити на перше місце, і ми відкриємо з'їзд нашою давньою українською молитвою.

Ми живемо в неспокійному світі відчуження людини від своєї суті. Криза людини, духовна криза людства — нині найбільша тривога світу. Людина змаліла і заплуталася у надпродукції речей, ідей та арсеналів зброї — і свої витвори вона почала ставити понад свого Творця.

Звичайно, ми в авангарді людства — в області революцій, руйнування традицій, самознищення. Ми перші дали світові Чорнобиль. Ми перші переживаємо кризу людини — і саме ця криза вимагає перебудови і нового мислення.

На вітрині мод зарясніло слово «духовність». Воно вже стало легким, як полова. Одні для заповнення духовного вакууму заводять духову оркестру й агітмузей у приміщенні храму. Ті почали давати служителям культу громадські доручення. Ті несуть своїх дітей до церкви охристити, але потім не вчать їх жити по-християнському. Ті збирають матеріял про при-шельців з космосу та цікавинки з індійської культури. Інші, зрештою, прикладають духовні зусилля в науковій та мистецькій праці — і теж наче входять у сферу духовного...

Але чому ці похвальні заняття не виробляють того високого етичного ідеалізму, офірної любові, безкорисливого служіння ідеалам, які породжувала висока віра, що йшла від Нагірної проповіді Христа?

Будівельні камінці вторинного походження можна цінувати, збирати, шліфувати, але храму з них не збудуєш. Згадаймо давній переказ про двох будівників. Одного чоловіка з тачкою, наповненою камінням, запитали: «Що ти робиш?» — «Та от звеліли возити каміння — возу». «А що ти робиш?» — запитали другого, такого ж. — «Я будую собор святого Петра».

Собор святого Петра в Римі стоїть завдяки тому — другому. Всі великі собори минулого — це, передусім, пам'ятки високого духу. Всі великі творіння Данте, Рафаеля, Сервантеса, Шевченка — це теж творіння не пера і пензля, а творіння духу. Всі безумно одважні пошуки невідомої землі, експедиції Колумба і Магеллана йшли від одержимості духом і великої віри у великого Бога.

Без віри, що гори рушать, малі люди будуть надити рибку на міліни

й гризтись за привілеї, і ніколи не знатимуть: «Хто моря переплив і спалив кораблі за собою, той не вмер, не здобувши нового добра» (Леся Українка).

Де і коли люди відірвалися від джерел? ХХ вік визрів як епоха гльо-бальних доктрин, експериментів, винаходів. Запаморочливі відкриття змінили образ світу. Люди заметушилися в силівоному полі науки.

Суєтні люди і сірі воли науки підхопили легенду про всемогутнього ідола і запишались. Великі ж вчені забили тривогу.

Володимир Вернадський: «Демократія—свобода думки й свобода віри, якій особисто я надаю не меншого значення, але яка, здається, зараз, — може, тимчасово історичною — втрачає свою силу в духовному житті людства».

283

Тейяр де Шарден: «Всього пробувати, все доводити до кінця, прагнути до осягнення найповнішої свідомо ста — це найвище право моральності, обов'язкове у світі, який підлягає духовним перетворенням».

...Моральність динамічна мусить бути звернена у майбутнє — в пошуках Бога.

...Бог пронизує Всесвіт, який треба виповнити своїм зусиллям, — і це неодмінний мотор усього дальшого розвитку життя.

...Добре в кінцевому результаті лише те, що спричинюється до піднесення Духа, на землі ... що спричинює духовний розвиток Землі».

Антагонізм науки й віри — це неіснуюча проблема, вигадана догматиками, які не знають ні науки, ні віри.

За всієї відмінності сприймання феномену духа французом Шарде-ном, українцем Вернадським і звичайним селянином, який у зв'язку із зеленими святами знав, що Святий Дух зійшов на простуватих рибалок і митників та дав їм силу апостолів, — за всієї відмінності вони однаково розуміли головне: Дух дає нам силу, сенс і перспективу. Зрештою, це міг би розуміти кожен: адже наша ера відкрилася найбільшою духовною революцією саме через діяльність тих апостолів, яким Євангелія заяснила і — вперше в історії — заговорила різними національними мовами.

Ми втратили це розуміння не лише через фетишизацію науки і людську слабкість перед світом речей. У нас держава організувала духовну розруху і руйнувала духовну культуру протягом трьох поколінь. Морально стероризована, духовно ослаблена людина, приглушена тотальною пропагандою бездуховного матеріалізму, звикала до примітивного, кон'юктурного мислення.

Наше виховання орієнтувало дитину на задоволення матеріальних потреб і зневажало тисячолітню мудрість самовдосконалення:

«Лише Закон свободу може дати».

Фальшива псевдонаука орієнтувала на перекручене тлумачення високого ідеалізму і проповідництва наших клясиків. Ми загубили ключ до їхньої душі — до спадщини. Школа систематично руйнувала ту культуру, яка й сама легко руйнується без щоденного плекання.

Не будемо спрощувати: ніхто навмисно моралі не руйнував — зруйновано основу, на якій тримається споруда моралі. Ця основа — Абсолют.

Великі християнські цінності — Істина, Добро, Краса — були вистрадані й осягнені на висхідному шляху служіння Богові і в напруженому відчутті Страху Божого. В основі їх лежить той безкорисливий ідеалізм, який стає потребою високої душі, спрямованої до Бога. Тільки Абсолют був джерелом і провідною зорею.

Крах цінностей починається з узаконеного грабунку і заперечення Бога. Висхідний шлях Духа відкинуто. На зворотному шляху вже нема засвічених ідеалів — вони полишаються за спиною, Під істину робляться личини правдоподібності. Добро — вимовляють з посмішкою, Красу зневажають і використовують для потреб...

Храм без божества, любов без офіри, шлях без страждань — ось та низка дешевих заміників, що зовні нагадують правдиве і живе, а насправді є тільки спародійованими образами його.

Затоптано і загублено моральні максими.

Все це мало б засвоїтися з молоком матері, все це дитина мала б повторювати щодня в ранній молитві...

Чому нас так присмодно вражають українські студенти, що приїжджають з Америки, з Польщі, з Канади? Чому вони в чужій стихії зберегли

український дух, мову, лице? Чому їм нічого не треба пояснювати, наче наперед є моральна домовленість?

У них живий релігійний корінь — і вони живі. Польща об'єдналася у солідарності проти казенної сили в незалежній церкві. Українців Заходу єднає церква. А хіба наших козаків у боротьбі за віру і волю єднала не церква?

Ми мусимо відродити людину—мусимо відродити її духовний корінь. Інакше ми не склеїмо її з найкращих гасел і прислів'їв.

Не треба ставити наївних запитань, мовляв, кожен уявляє Бога по-своєму, не всі на Заході вірять, не всіх віра перероджує...

Це проблеми глибинні та вічні. Важливо, щоб над головами всіх була святиня — як сонце однакове для всіх. І щоб стояти до неї лицем.

Яка істотна різниця між катом Грозним і катом Сталіним? У розмові з Ейзенштейном, який ставив фільм про Грозного, Сталін висловився приблизно так: «Бог мешал Йвану... Он правильно начинал дело, но потом шел замаливать грехи...».

Образ абсолютно безбожного вождя особливо страшний тим, що він став прикладом для виховання абсолютно безбожної людини. Всупереч усім вченням великих, які відкривали закони природи, науковий атеїзм було оголошено єдино правильним і науковим поглядом, за яким людина має боротися з природою і з людиною, переламати свою власну природу, щоб потім перебудувати її всупереч досвіді тисячоліть. Вершиною виховання мала бути беззавітна відданість ідеям, тобто стан сліпого послуху, готовність на все і переступ усіх законів моралі.

В епоху страшної руїни храмів і руїни людини катастрофічне падіння моралі, віри і права йшло одночасно. В активісти вийшов потенційно кримінальний елемент, і йому всі грабунки, вбивства і насильства наперед прощались іменем влади. Він входив у життя народу, як ніж у масло. Безконтрольний і безкарний, він сидів зверху.

Що сталося з народом? Чи пропала раптом тисячолітня проповідь добра і любові? Ні, не пропала. Люди все розуміли, все пам'ятали. Їх здеморалізував теоретично обгрунтований терор — безперервний і безнадійний. Зло взяло гору і закріпилося. Народ заляканий... Заляканий, але не знищений морально. Треба звільнити його здорові сили.

Перебудова може початися тоді, коли чесні й порядні візьмуть гору. Коли озбросні бойовою фразеологією злочинці і лакеї почнуть ховатись.

Рух мусить мати моральний фундамент — традиційний, народний. Українська традиція є християнською. Цим духом вона живилася і розбудовувалася справіку. Мова, пісня, душевний лад проникли наскрізь добротою цього джерела. Його замулювали навали татаро-монголів, лютих царів, але його розчищували Скворода, Гоголь, Шевченко, Куліш... Тривала нерівна — вічна боротьба за джерела. До революції Україна прийшла приспаною і окраденою, порізною, але з великим запасом духовних сил. Відречення від святині було важкою драмою.

Я той, хто кинув Бога й Небо, Аби тобі був світлий час, —

гукав у відчаї Володимир Сосюра. Це була безумна даремна жертва: світлий час без Неба не настане.

Сиві, змучені, похилі, ми підсумовуємо життєвий досвід: що с'є над нами. В цьому «щось» — увесь інфантелізм блудних синів блуд-

285

ного часу. Пророки, генії, чужі і наші національні мислителі тисячу літ казали, хто є над нами. А ми, напівосвічені, дипломовані і «серцем голи догола», зробили з великого Бога предків слово «щось».

- Нині нам потрібен храм для науки мудрости. Не та казенна церква, яка повторює стиль і навіть жаргон партійно-бюрократичного апарату. Народові потрібна справжня церква Христова, українська — і православна, і католицька, і протестантська. Потрібен священик-подвижник, добрий учитель, священик-патріот, народній вихователь і лідер. Бо недуги духовні облягли нас ще більше, ніж фізичні. Морально ми геть занедбані...

Нам потрібна література, яка будить «дух, що тіло рве до бою». Нам потрібна нова школа, передусім для армії вчителів — учорашніх слухняних агітаторів.

Нашим дітям треба повернути азбуку моралі й духовності. Якщо ми хочемо, щоб наші діти поважали нас і закони, мусимо їм відкрити джерело закону — Закон Божий. Нині ще ці слова викликають бездумну посмішку. Нині в нас є лише віз, який і досі там, — у болоті застою.

Над світом летить епоха науково-технічної революції. Ми всім «союзом незламним» прийняли її на рівні дикунів. Вона спалила наші природні багатства, довела нас до розорення і підвела до прірви наших непоправних правителів. Їхній талісман — принцип насильства — втратив силу.

На наших очах тихо відбувається моральна зміна світу. Ідоли падають так швидко, що носії їх тільки розгублено водять очима. Фальш і брехня йдуть потоком, але вже їх нікому слухати. А тим часом на нашому полігоні тривають старі ігри в рабів і погоничів. Погоничі не роздумують, що їхня мова вже не дійсна. Ми тільки починаємо прокидатись до духовного життя і згадувати азбуку моралі. Фальшиві стереотипи ще ходять в обігу. Обман і самообман, неправдива інформація, догідливі начальству звіти — наш кошмар ще триває.

Але росте народний рух. Народ прокидається, і він диктуватиме зміни. Чи готова наша інтелігенція до розмови на рівні високого слова, на рівні національного обов'язку, на рівні гідності? Адже це єдино прийнятна мова завтрашнього дня.

Ми вітаємо нове мислення, яке проклямає пріоритет загальнолюдських

моральних вартостей. Але мислення є мислення: сказавши «А», воно

мусить сказати і «Б», і «В»... Почати треба з вибачення перед дітьми:

«Діти, закрийте вчорашні підручники. Вибачте—там обман. Не клясових,

а загальнолюдських моральних вартостей дотримувались ваші діди та

прадіди. Вони мали рацію.

Ми хотіли створити новий світ і новий тип людини — ідейної, національно байдужої, відданої вождям і готової для них на все. Ми скинули моральний бар'єр і відкрили широку дорогу Новій людині. Туди кинулись пролази, агресивні нездари, егоїсти, циніки — виявилось, що в театрі життя роллю «ідейного товариша» грати найлегше. А от порядного, чесного, доброго, розумного — не зіграєш: ним треба бути. Таку людину ми затоптали...

Ще до вашого народження, діти, ми знизили також рівень думки, господарності, культури і духовності; бо підозрювали й винищували найкультурніших. І нині, коли цивілізовані нації розв'язують великі проблеми життя, ми доводимо одне одному аксіоми та перевидасмо вчорашні підручники — з доповненнями. Закрийте підручники.

Ми боролися з пережитками минулого в свідомості — з пережитками власності, з індивідуалізмом, з релігією... Звичайно, з людською скнарністю, з глухим егоїзмом та суєтністю треба боротись. Але саме цих слабостей ми не зачіпали. Ми боролися проти людської справжності і незалежності, що спирається на право власності, на гідність особи, на право вільної совісті... Ми переслідували духовність в усіх проявах — ми культивували людину черству і байдужу...

Якщо ви, обмануті, можете вірити в святиню — вірте, діти! Бо віра дає сили для життя, і хай вас рятують крила молодости — священні пориви».

1989 р. Ліна Костенко

Якщо самі ще не осмислили, то чого хочемо від світу?

Я не знаю, хто, коли й кого нагородив уперше. Мабуть, це було давно. І яка це була нагорода—священний камінчик, золота бляшка чи зуб акули? У стародавніх греків — лавровий вінок. У фінікійців, здається, перстень. Знаю тільки, що з давніх-давен були і є нагороди, так би мовити, двох категорій: нагороди нечесні, що заохочують служити владам, і нагороди почесні, за справжні заслуги перед суспільством.

Ті перші сипалися щедро, і часто з рук неправедних.

Ті другі завжди приходили з запізненням, а часом і посмертно.

Досить згадати хоча б трьох славетних поетів — Данте, Петрарку і Торквато Тассо. Всі знають знаменитий портрет Данте з лавровим вінком на голові. Важко собі уявити цю горду голову без лаврового вінка. А одначе живий Данте не був увінчаний цим лавровим вінком, це прималював йому Рафаель, вже на посмертному портреті.

Петрарка теж так і не дочекався гідного визнання. І з гніву, з образи за поезію, за поетів він сам собі поклав на свою втомлену голову лавровий вінок — не з марнославства, а щоб не була понижена в очах людства велич поетичного генія. Торквато Тассо так і збожеволів, зацькований, прикутий ланцюгом до ліжка, і лавровий вінок йому, вже мертвою, покладали на груди.

Така сумна історія найславетніших лауреатів, то що вже казати про тих, що не сягнули їхньої слави, хоч і мали талант і працювали подвижницьки для своїх народів?

Лаври здавна вважалися символом перемоги і слави. Була навіть легенда, що в лавр не може вдарити блискавка. Але в голови поетів завжди били всі громи і блискавки всіх суспільних нещастя.

Недарма Ярослав Івашкевич дискретно сказав у одному вірші, що доля плете поетові два вінки. Тобто — лавровий і терновий. Далі в процесі гірких еволюцій людства на поетів одягали і солдатську шапку, і арештантську робу, і стріляли їм у спину, і ставили чобіт на груди. Вдосконалювалась також і система заохочень. І все глибшою робилася прірва між двома типами поетів, особливо помітна в наш час. Ще зовсім недавно про це я писала:

Буває час орлів, а нині різне птаство. З державної руки сипнули їм пшона.

Відцвірінькали, і настав грізний час — блискавка вдарила у фальшиві лаври, і вони обсипалися із суєтних голів. Я щаслива, що дорога спокус і нагород була мені завжди чужа. Що я мала моральне право написати:

Митцю не треба нагород. Його судьба нагородила. Коли в людини є народ, тоді вона уже людина.

А однак, такий парадокс — і я вже одержую нагороди. Хоча й писала: «Для лаврів сучасності треба чавунні скроні». Лаври не лаври, а за останні три роки це вже друга премія. Але щастя в тому, що це вже в якісно інший час. Ну, і таки ж не посмертно.

Що ще важливо — що перша премія присуджена там, на Батьківщині, а ця тут, від українців діаспори. І це вселяє надію на магнетичний процес притягання двох духовних материків, так трагічно й давно вже роз'єднаних, розбитих на дві культури, дві літератури. Адже література кожного народу становить одну цілість. Генрік Ібсен чверть століття жив поза Норвегією, а створив скандинавську перлину «Пер Гюнт». Байрон помер у Греції, Гоген жив на Таїті, але вони не були відчужені від своїх національних культур. Може, настане час, що талановиті письменники еміграції зможуть прийняти нагороди з рук України.

Принаймні вже ось на фестивалі поетів будуть запрошені українські поети звідусіль, куди їх закинула доля, забувши їм сплести ті два вінки, а одягши на них таку шапку-невидимку, що й досі ми там не знаємо кращих ваших поетів, а ви — наших.

Коли три роки тому мені вручали Державну премію імені Т. П. Шевченка, я подякувала Шевченкові. Бо не державі ж дякувати, не партії — яке вони мають відношення до Шевченка? А в цьому випадку чиста премія з чистих рук — я дякую найперше високошановним фундаторам цієї премії, пані Тетяні та панові Омеляну Антоновичам за їхню великодушну посвяту справі української культури. Дякую журі, що визнала мене гідною цієї високої відзнаки. Дякую всім, хто прийшов і приїхав на це урочисте дійство, що схилив не лише до радості, але й спонукує до глибших роздумів. Бо кому й за що дякую — це ясно і самоочевидно. Але Чому я вважаю за необхідне підкреслити цю вдячність — мушу пояснити. Звичайно ж, не тільки тому, що це почесно і людськи примно—одержати премію. І не тому, звичайно, що там, в Україні, знатимуть, що мене не лише обікрадено у Нью-Йорку, а й нагороджено у Вашингтоні. А насамперед ось чому.

Українська література на сучасному етапі входить у таку вже звичну для неї, а на цей раз, можливо, ще болочішу й тяжчу фазу, ніж у всі періоди дотеперішніх «відлиг». Ми ж не маємо нормального літературного процесу. Ми живемо від періоду до періоду. Ми задихаємось і гинемо між цими періодами. І коли, нарешті, настає, здавалось би, найвищий час, щоб творити справжню літературу, знову зчиняються суспільні катаклізи-ми, знову треба йти від письмового столу на мітинги, в боротьбу, знову прокручуються в барабані історії ті ж самі проблеми, ті ж гасла, не вирішені, не викричані протягом багатьох століть. Сьогодні нам повертають дециду тієї свободи, яку письменники інших країн мають уже давно. Сьогодні нам повертають письменників, що були вбиті півстоліття тому. А коли ж літературі буде повернута ненаписане сьогодні? Знову писати нема коли, знову треба йти в політику. Знову це програмує нашу літературу на відставання від світового рівня.

У нас і віддавна вже нема глибокого розуміння ролі літератури в духовному розвитку нації. Наші «рідні примітиви», як сказав один розумний чоловік, просто нездатні усвідомити, що таке письменницька праця.

Наше літературознавство часом має рівень долітературного мислення. Люди часом надто швидко на заперечення на всіх рівнях некомпетентності. Все це призвело до того, що наша література, при всіх її для нас очевидних досягненнях — об'єктивно і досі є, так би мовити, всесвітньо невідомою літературою. Це патологічна ситуація, з неї треба виходити. Треба повірити тим, хто знає шлях, або принаймні його шукає.

Тим часом навіть тут, у, здавалось би, вільному світі, просять у мене інтерв'ю як у письменника, а питають, чому ж це я не йду у політику? Одна жінка у Філадельфії під час мого виступу запитала: чи маю я право слухати музику слова, коли найактуальніша зараз ідея визволення України? Ось така специфіка буття української літератури. Український письменник ніби як не має права належати своєму мистецтву, реалізувати свій талант, зрештою, усамітнитися, чути оту саму «музику слова», писати. Він не може, як Гюго, поселитися на маяку. Він все одно буде вдвлятися у те своє трагічне море, і все світитиме, щоб хоть не заблукав, не розбився об рифи наших проблем.

У той час, як інкрустовані очі Мадонни, періоду раннього Відродження, викликають захоплення всього світу, і всі знають, що це Італія. А наш дивовижний митець Архипенко — у художньому музеї у Філадельфії є його роботи, а підписано: «Вопл in Russia», «народився в Росії». На саркофазі Яна-Казимира в Парижі — фрагменти Берестецької битви, такі шляхетні крилаті гусари і якісь темні варвари — вся ж справа у художньому осмисленні подій. Як мистецтво подає образ свого народу, його ментальність — так світ і сприйме. Ми дозволили розкрутитися цій інерції. Ми не зупинили її незаперечними досягненнями людського духу. Все сподіваємося на майбутнє. А якщо глянути з майбутнього в життя сьогоденне? Які духовні скарби надав сьогоднішній день літературі? Навіть самі ще не осмислили, чого ж ми хочемо від світу?

Дорогі мої, політика — діло сьогоденне, а поезія вічна. В початку було Слово. В початку людства. І в початку кожної нації. Кінець Слова може бути кінцем нації. І саме тому, що нам лелека не приніс у колыску Гомера, що «Слово про Ігорів похід» знайшов Мусін-Пушкін, а не, скажімо, Іван Вишенський, тому нам так і тяжко тепер.

Коли я чую назви індіанських річок і гір, і сучасні американці їх вживають, вже не знаючи, що вони колись означали, я думаю про трагедію свого народу. В Пенсильванії бачила «стежку апалачів», на межі гір і неба. Апалачів уже нема, залишилася тільки стежка.

А мій народ йде на межі поля і неба. І якби Тарас Шевченко не написав «Заповіт», занедужавши тоді в Переяславі, то хто зна, чи йшов би досі наш народ навіть і по цій межі свого національного буття. А однак йде. Завдяки своєму геніальному поетові. Вся річ у тому, щоб не уврлася ця можливість творення справжньої поезії. Все потрібно — і йти у вир суспільних проблем, боротьби і протистояння. І писати. Не змарнувати можливостей Слова. Бо добігає кінець ХХ століття, а ми все ще тільки боремося за право на свою мову.

І ось чому я вдячна вам — не стільки за себе, скільки за те, що ви віддали належне самому феномену письменницької праці. В цих політичних катаклізмах, в шумі й галасі громадянських пристрастей, коли немає

19
— 6-1564

289

коли писати, нема коли творити Слово, — оця скромна подія — вручення літературної премії українському поету у Вашингтоні — хай свідчить, що все у нас є: і Рух, і громадянська мужність, і той безсмертний дотик до душі — поезія.

Вашингтон,

Джорджтаунський ун-т. Травень 1990 р.

Володимир Яворівський

Прощавай, тисячоліття!

Промова, виголошена по І програмі Українського радіо 25 грудня 2000 року

Десять століть. Тисяча років. Дванадцять тисяч місяців. Триста шістьдесят тисяч днів. Вісім мільйонів шістсот сорок годин. П'ятсот вісімнадцять мільйонів чотириста тисяч секунд. Приблизно сорок п'ять — п'ятдесят поколінь українців прожили на нашій землі, продовжуючи український рід. Така найпростіша арифметика, доступна школярикові молодших класів.

Однак це наше, українців, тисячоліття, бо після багатьох кривавих тирловищ, міграцій, освоєнь та обживань життєвого простору у попередньому, першому тисячолітті нової ери наша нація лише зав'язувалася, лише пускала свій корінь у цю благодатну землю, пускала глибоко і надійно в самому центрі європейського материка. Наче передчувала, що її терзатимуть сусіди південні і північні, східні і західні і що вона мусить вистояти за будь-яку ціну.

Маючи молоду і буйну силу, сильні амбіції, романтичну харизму, унікальне геополітичне місце, відчуваючи себе «пупом» Європи, ми могли легко «призбирувати» сусідські землі і творити, після Риму, другу центральну слов'янську суперімперію. Вірогідність її появи більш як реальна. Могла існувати Київська чи Руська імперія на базі слов'янського етнічного фактора. І Київ міг би стати другим Римом з багатого вищим рівнем культури та демократії. Та щось підказало нам: імперії минулі, вони неодмінно розсипатимуться під своєю вагою та внутрішніми конфліктами.

Тому ми, як правило, сиділи вдома, облаштовуючи свою землю і домівку. Ми трималися правцею за рало, а в лівці мали про всяк випадок меч. Лише про всяк випадок, і — в лівці. Ми жили, дивлячись собі під ноги, а не в сусідські землі.

Як нація ми формувались повільно, але надійно і фундаментально, ніби знали, що нас чекає попереду — які трагедії і несподіванки, які карколомні повороти долі, що дикий гонор орд розіб'ється об незнищений стоїцизм нашого духу та волячу терплячість. Ми ніби готувалися до нашої трагічної історії в другому тисячолітті. Інтуїтивно чи передбачувано розумом — то вже інша річ. Ми були часткою природи і тому молилися сонцю, деревам, дощу, землі. Поетичні матеріалісти, які обожнювали не себе, а те, що довкола нас.

Це тисячоліття — такі наше, бо в ньому ми народилися як етнічна спільнота, як велика людська родина, яку охрестив наш князь Володимир. Наші вороги, самі того не усвідомлюючи, допомагали нам об'єднуватися, ставати плече до плеча. Ми почали свою біографію з будівництва храмів

290

на київських пагорбах, одбиваючи набіги диких орд на нашу плодючу землю. Ми трималися свого дому, і наші вороги думали, що ми просто неповороткі і ледачкуваті. Незахищені з усіх сторін світу, щомиті чекаючи нападу, тупотіння кінських копит і гелготу ординців, ми тягнулися до науки, маючи за культ не лише силу, а й розум і житейську мудрість. Дочка Ярослава Мудрого Ганна, ставши жонкою французького короля, вчила його грамоти, а знаменита бібліотека Ярослава Мудрого була першою бібліотекою у світі. Ми дали людству неповторну архітектуру, дали дивовижні пісні, вишивання, взірці першої дипломатії і першої демократії. Князя жона, княгиня Ольга, правила нами не гірше Святослава. Більшість важливих для держави питань вирішувало народне віче. Козацька військова рада «турнула» з посади не одного поганенького гетьмана, якщо він замахувався на монархічне правління. І це — задовго до всіх, розхвалених нині, європейських демократій, у двері яких ми лякливо стукаємо сьогодні: а мо' відчинять?

Та ми не дали взірців тортур навіть у найжорстокіші і нелюдські часи історії. Навіть шибениця і паля — не наші винаходи. А гільйотина і кулемет — тим більше. Не забуваймо про це, українці. Ми натомість дали світові «Руську правду» як еталон майбутніх законів, а наш гетьман Пилип Орлик напише першу в світі конституцію, задовго до польської і французької, не кажучи вже про американську. Порох забуття і втрата державності надовго поховують ці факти за гіпертрофованою й перебільшеною величиною «старшого брата», але це ж наша, українська, історія, ми повинні підняти її з непам'яті. Ніхто, крім нас самих, цього не зробить. Бо нікому крім нас це непотрібно.

Ми формувалися як осідлий, домашній і неагресивний народ, ми рідко ходили по чуже, вмюючи обстоювати своє, кривне. Тому об наш спокій і непоказне, неефектне лицарство розбивалися і татаро-монгольські, і турецькі орди. Коли нас чіпали у власному домі — перемогти нас було неможливо. Ми не приховуємо того, що і Богдан Хмельницький вибухнув гнівом і очолив одне з найпотужніших національно-визвольних повстань саме тому, що польський шляхтич зачепив його родинне гніздо. Так, ми — домашні, але не приведи Господи чіпати нас у нашому домі. Цю рису ми беремо з собою і в третє тисячоліття. Вона, саме ця риса, принесла нам багато горя і страждань, бо двері нашого дому здебільшого були відкритими, і тому частіше заходили вороги, як друзі.

Ми вперто витворювали свої традиції, свій характер і етнічний образ, навіть власну політичну систему, яка нам пасувала. Козацьке братство з етикою непохитного побратимства, прамі, демократичні вибори старшини і гетьмана, колегіальні рішення на січі, виборні судді і відкрите судочинство, культ особистої і колективної свободи виключали навіть можливість рабства і кріпацтва аж до входження в Російську імперію. Навіть маючи незліченну кількість полонених, ми не мали невольників. Нам завжди вистачало землі, простору і сонця. Та нам завжди бракувало саме колективного гонору і національної самовпевненості — таких природних речей для багатьох наших сусідів. Особливо тих, які, ще не вмюючи ходити і говорити, ледь відповзши від отчого порогу, стали називати себе «старшим братом». Звідси безліч наших драм і трагедій.

Перших шість століть цього тисячоліття такі були українськими. Ми потужно і рішуче утверджували себе на цій землі як самобутня, сильна і державна нація. Софія і Лавра своїми куполами світили на пів-Європи,

19*

29

1

наші ченці писали літописи, фіксуючи нашу історію для нащадків. На подільських пристанях стояли лодії, вивантажуючи найкращі товари з усього світу. На Андріївському узвозі вистоювали в чергах до наших князів іноземні послы. Ми жадібно засвоювали чуже, цікаве і прийнятне для нас, але передусім — свято пантрували своє, ділячись ним із іншими. Ми любили красу, навіть пишноту, хоч вони кололи очі нашим ворогам, принадували їхню варварську похоть і руйнівну втіху.

Ми опосіли землю на дорозі з Європи до Азії і з Азії до Європи на пограниччі двох цивілізацій — осідлої та кочівної, тому багато хто з нас взяв собі за філософію «моя хата скраю», відгородившись навіть від сусіда парканом, зате держава залишилася розгородженою і відкритою. Лише зараз, на зламі тисячоліть, ми означаємо її реальними кордонами без колючого дроту. Для осідлої, яка рухається лише в часі, нації — це дивовижна рідкість. Тому впродовж тисячоліття ми не розширювали свою територію, а навпаки — віддавали її, потверджуючи цим свою великість і навіть тлохтївату щедрість.

Ми були сильними і впевненими в собі, наша молода кров грала, як брага, тому ми не боялися кровозмішання, не замикали на ключ свій генетичний код — це теж ознака потужної нації, її здоров'я і незнищенності. Татарська, монгольська й турецька кров підкинула в наші зніці карості, а на наші рум'яні лица покляла смаглець, і ми від того стали ще красивіші й оригінальніші. Ляський чинник додав багатьом з нас (передусім — жінкам) шляхетної вишуканості, а можливо, й манірності. Ми ніколи не асимілювали принукою, вони добровільно розчинялися в нашому середовищі, природно стаючи українцями.

Нашу тисячолітню історію не треба ні підмальовувати, ні чепурити, хоч її вихолостили й переписали на свій лад чужинці, відвівши у ній для нас роль другорядних статистів. У нашій історії є все: героїзм і ницість, жертвний патріотизм і відступництво, є лицарі і покидьки. Зрештою, читати її можна і без брому, якщо не заламувати мелодраматично руки і не хапатися за серце, а вперто думати над нею. Українська історія густо заселена особистостями. Іменними, а частіше — безіменними, без яких вона б ніколи не відбулася. Серед цих особистостей є все. Є постаті зрозумілі й однозначні, як Святослав, Богун, Наливайко, Мазепа, Стус, Чорно-віл. Є загадково роздвоєні, розчакнуті, як Роксолана, Богдан Хмельницький, Гоголь, Хвильовий, зрештою — Кравчук. Є світлі, наче народжені з німбом, як Ярослав Мудрий чи Данило Галицький. Є сірі й невиразні, як Юрась Хмельницький. Є й не козаки, а лише політичні козачки, котрі прислугували сильнішим, як брати Кирило та Григорій Розумовські, Голобородько, Підгорний, Щербинський, Івашко. Були й такі, які всю свою душу, долю і життя покляли на вітвар української волі, готові були навіть смертю своєю підтвердити те, що Україна не вмерла, — як Калнишевський, Тарас Шевченко, Франко, Грушевський, Петлюра, Бандера, Шухевич, Світличний...

Я шукаю прикладу українця — цинічного і свідомого ката власного народу — і не знаходжу. Повторюю — свідомого, цілеспрямованого ката. Хіба що безіменні яничари з українських полків у турецькому війську. Бо навіть виконавці найбільшої трагедії останнього століття — винищення всього світу української нації в роки сталінщини — навіть серед них, які стояли «на перших номерах» (Якір, Косіор, Постишев, Каганович), немає українців. Я нічого не прикрашаю, я й сам вражений цим фактом.

Одначе чи не найвишому злеті нашого національного духу, здається, лише за єдину історичну мить до завершення формування й утвердження сильної, об'єднаної, амбітної держави Україна, з демократичним укладом життя, з миролюбним, домашнім характером — Доля відступила від нас. За що саме — я не маю відповіді, я ще думаю над нею. Однак фатальна помилка Богдана у Переяславі — це вже наслідок, це — розплата. Багато хто буде не згоден зі мною, списуючи все лише на лукаву агресивність Росії, але я не хочу забувати того, що нація була вже морально зламана і виснажена, вона вже не мала ні сили, ні наміру відстояти навіть те, що значилося в Переяславській угоді.

Не маючи свого місця на історичному кону, нація відходить в історичну масовку, впадає у напівсон, пробуджуючись лише для того, щоб добути харч, поживитися та продовжити свій рід і знову, хай і сторожко, ввівока, але — дрімати. Щоб — вижити. Навіть у рабстві. Двісті п'ятдесят років ми існували, як озимина під снігом.

Буде відчайдушна спроба Мазепи за допомогою шведів вирвати нас із рабства, але поразка Карла під Полтавою лише більше зажене нас у безнадію, забуття і безправ'я.

Проповідуватимуть Вишенський, Сковорода, але їх чутимуть лише одиниці. Засурмить «Енеїдою» Котляревський, але нація лише перевернеться на другий бік. «Я так люблю її, люблю...», «Загинеш, загинеш, Україно», «Поховайте та вставайте!» — з усіх сил волатиме до нас Шевченко, але вже мало хто повірить, що звертаються саме до нас, давно забутих Богом. Тим більше — нашою рідною мовою, яку вже вважають незаконною і — неіснуючою. Навіть мертва латина була в кращому становищі.

Із наших рук вибито шаблю, але у нас, хай і нелегально, але залишалося слово. Тому нація спромоглася на Франка, Лесю, Стефаніка, Грушевського, Винниченка. Розвал назавжди Австро-Угорської та тимчасовий розпад Російської імперії дав нам змогу нагадати світові про себе: ми, українці, є, ми хочемо мати свою державу... та не доказали, бо під нашими вікнами вже стояли людолови Муравйова-вішателя.

Більшість українців (і я в тому числі) ніколи не чекають добра від високосного року. А були ж у нашій тисячолітній історії високосні століття. Чотирнадцяте. Криваве, позначене набігами орд, нищенням Києва, захопленням полонянок у ясар, чварами князів і морами. Вісімнадцяте. Повна втрата державності, знищення Катериною Січі, введення кріпацтва. Ми відкинуті на узбіччя історії. Надовго. У хвилини відчаю, думалось, — назавжди.

Та найтрагічнішим стало для нас двадцяте, високосне, століття. Після такого тотального геноциду комуністичним режимом, після таких масованих депортацій, розстрілів, «ламання хребтів» — годі було й думати про наше відродження.

Та ми з вами, братове, є. Є ми. Є наша Українська держава. Не така, якої хочемо, не така, якої варта наша багаторазова історія в цьому тисячолітті, означена велетенськими жертвами, приниженнями, занепадом, але іншої у нас сьогодні нема. І ніхто нам її не подарує. Мусимо пройти і це дантове коло самопорятунку, самоствердження і, зрештою, самовідродження у власному домі.

У це перше українське тисячоліття можна кинути навздогін каменюкою, бо воно було жорстоким і не завжди справедливим до нас, воно нас

293 виснажило і провело крізь нелюдські тортури, воно трощило нас, місило, як глину, ділило, топило у горіщі й безпам'ятстві, викреслювало із світової історії, опускало до ролі рабів, озлоблювало і знедуховлювало. Та ми цього не робимо. Бо такі залишилися народом, нацією. Хай і хворою, знесилою, але ж спраглою життя і перспективи. Тому ми виймаємо з-за пазухи, прощаючись із тисячоліттям, — не камінь, а наш глевкий, бо змішаний на сльозах і потові багатьох поколінь, український хліб. Ми не культивуємо зла і ненависті, бо на собі спізнали їх мертвотний тягар.

Отож, дивлячись тобі вслід, ми, українці, кажемо: прощай, жорстокий часе, ми випили твою гірку чашу до дна, але не щезли, не розפורшилися по світу і не прокляли ні тебе, ні свою землю і Долю. Ми піднімаємо руку над чолом і неквапливо махаємо тобі навздогін рукою. І помічаємо, що рука наша тремтить від хвилювання.

Бачачи це, наші діти нас розуміють — першими повертають свої обличчя у нове українське тисячоліття.

— Здрастуй. Це ми, українці... ми вже за все розрахувалися сповна. Нарешті ми маємо право на щастя...

Любов Мацько

Уклін Полтаві

Вітання Полтаві з 1100-літтям

Боговибрана, благословенна Полтаво!

Уклінно вшановуючи твій ювілей, зв'язуємося у ширій любові всім обширом і глибинно незрадливого українського серця.

Історичні заслуги Полтави як осереддя українського непереминучі. Ми всі виростили з відчуттям того, що Полтава є столицею класичної української літератури. Полтава — животнова, відновна, торжествувальна, неповторна корона рідного краю — правдивим золотом сяє в духовно-інтелектуальному житті нашої країни, живить скарбами рідної землі, гріє душу чарами м'якої вимови, стелиться рушниками мудрих доріг Григорія Сковороди.

Полтава як щира молитва, як материнська пісня, як усміх Наталки і пісня Петра була, є і буде берегиною українського духу, храмом нашої віри і надії.

Полтаво-мати! Що зростила гроно українських муз, шляхетна панно під вінцем любові, премилостива і всепрощенна добродійко, хай не згірчить полин незгоди медів твоєї доброти і людинолюбства, хай ясніє у віках зоря твоєї краси і мудрості, хай колоситься врожаєм українське поле, нехай вільно плине ріка нашої мови.

Гартуймо наш дух і волю до державного життя в Україні!

Звернення Папи Римського Іоанна Павла II до українського народу під час перебування в Україні

Пане Президенте, шановні представники уряду, члени дипломатичного корпусу, достойні брати у єпископстві, дорогі брати і сестри!

Я довго очікував цього візиту і ревно молився, щоб він міг здійснитися. Нарешті, з глибоким шануванням і радістю я зміг помилуватися оновленою землею України. Дякую Господові за цей дар, яким він мене сьогодні обдарував. Історія церкви знає двох римських архієреїв, які в далекому

294 минулому прибули в Україну, — Святого Климента наприкінці I-го сторіччя та Святого Мартина Першого в половині VI-го сторіччя. Вони були заслані на Крим, де і померли, як мученики. Їхній теперішній наступник, навпаки, прибуває до Вас в атмосфері радісного прийому, прагнучи стати паломником славних храмів, колиски християнської культури і всього європейського світу. Приходжу до Вас, дорого жителі України, як друг Вашого благородного народу. Приходжу як брат у вірі обняти стількох християн, які серед найважчих страждань зберегли вірність Христові. Приходжу, спонуканий любов'ю, щоб усім дітям цієї землі, українцям кожної культурної та релігійної приналежності, висловити свою пошану та ширю приязнь. Вітаю Тебе, Україно, відважний та стійкий свідку приєднання до цінностей літ. Стільки Ти вистраждала, щоб у важкі хвилини відстояти свободу.

Мені спадають на думку слова Святого Апостола Андрія, який, як каже традиція, побачив над київськими горами майбутню велич країни князя Володимира та його народу. Але видіння, яке мав Апостол, не стосується тільки Вашого миру, воно спрямоване також і в майбутню країни. Здається мені, очима серця та правди бачу, як по всій Вашій благословенній землі поширюється нове світло. Це те світло, яке випромінює оновлене підтвердження вибору, зробленого далекого 988 року, коли Христос був тут прийнятий — як дорога, правда і життя...

Якщо сьогодні маю радість бути тут серед Вас, то це завдячуючи запрошенню, яке мені зробили Ви, пане Президент Леонід Кучма, як також і Ви, достойні брати в єпископстві традицій східних і західних Я шире вдячний за цей люб'язний жест, який дозволив мені вперше, як наступнику Святого Апостола Петра, ступити на землю цієї країни. Моя вдячність, перше всього, звернена до Вас, пане Президент, за цей ширий прийом, за люб'язні слова, з якими Ви щойно звернулись до мене від імені всіх Ваших співвітчизників. У Вашій особі бажаю привітати весь український народ, вітаючи його із здобуттям незалежності та дякуючи Господові за те, що це сталося без кровопролиття. З глибини серця випливає оте побажання, щоб український народ зміг продовжувати свій шлях мирно, завдяки одностайному ствердженню різних етнічних, культурних та релігійних груп. Загальний людський добробут неможливий без миру.

З вдячністю звертаюся тепер до Вас, достойні брати єпископи греко-католицької та римо-католицької церков. Я зберіг у серці Ваші неодноразові запрошення відвідати Україну. І тепер я радий, що, нарешті, можу на них відповідати.

В першу чергу радий думкою про Святу літургію, яку будемо мати, щоб з'єднатися у молитві до Господа нашого Ісуса Христа. Уже відтепер передаю Вашим вірним мої ширі привітання. Який величезний тягар Вам довелося перенести минулими роками! Але тепер Ви виявляєте ентузіазм і перебудовується, шукаючи світла і утешення Вашому славному минулому. Як паломник миру і братерства, я вірую, що мене приязно приймуть також і ті, які, хоч і не належать до католицької церкви, однак мають серце відкрите до діалогу і співпраці. Бажаю запевнити їх, що я не прибув сюди з поганими намірами, але для того, щоб славити Христа разом з усіма християнами кожної церкви і кожної церковної спільноти та щоб запросити всіх синів і дочок цієї благородної землі звернути свій погляд на того, хто віддав своє життя за спасіння світу. У такому дусі ширю вітаю перше усього православних владик, єпископів, монахів, священників і

вірних, які становлять більшість громадян країни. З приємністю пригадую, що стосунки між римською та київською церквами протягом історії знали світлі періоди. Придивляючись до них відчуваємо себе заохоченими сподіватись у майбутньому на дедалі більше благословіння на шляху, що веде до повної єдності. На жаль, були також і сумні періоди, в яких Христова любов була затьмарена. Впавши ниц перед Господом, признаємо наші провини, прохаючи прощення за помилки, вчинені у далекому і близькому минулому. І ми з нашого боку запевняємо прощення за заподіяні несправедливості. Найщиріше побажання, яке випливає з мого серця, — це те, щоб помилки минулого не повторилися у майбутньому. Ми покликані бути Христовими свідками і бути ними раз. Нехай спогад про минуле не гальмує сьогодні поступу на шляху до берегів об'єднання, що сприяє братерству та співпраці. Збувається те, що ще вчора було немислимим. Це є поруч із нами. Христос закликає усіх нас до того, щоб оживити у серці почуття братерської любові. Покладаючись на любов, і з Божою допомогою, можна представити це.

Моє привітання до всіх громадян України! Не дивлячись на відмінності Вашої культури та релігійної приналежності. Ви всі українці. Вас об'єднують спільні історичні події, а також сподівання, які вони принесли із собою. Весь український народ зазнав надзвичайно важких і виснажливих випробувань. У межах шойно закінченого сторіччя я маю згадати проміжок двох світових воєн, повторні голодомори, стихійні лиха, усі ті дуже сумні події, які залишили за собою мільйони жертв. Зокрема, під гнітом тоталітарних режимів — комуністичного та нацистського — народ був під загрозою втрати, власної національної, культурної та релігійної ідентичності, нищення своєї інтелектуальної віхи, охорони всенародної та релігійної спадщини. І, нарешті, вибух атомного реактора в Чорнобилі з його драматичними та безжалісними наслідками як для довкілля, так і для життя стількох людських істот. Але відтоді стався новий поштовх у Вашій країні — відмовитись від ядерної зброї. Вона також спонукала громадян до енергійного пробудження, мужності і відновлення.

Важко пояснити епохальні зміни останніх десятиріч виключно ходом подій. Але, яке б пояснення ми не хотіли дати, певно, що з усього досвіду впливає нова надія — не розчаруватися в подіях, які тепер вирують в серцях стількох, а найперше, серед молоді. І тому тепер по містах і селах України так терміново необхідно сприяти розквітові нового справжнього гуманізму. Як Ваш великий поет Тарас Шевченко пише у відомій поезії:

Врага не буде, супостата, А буде син і буде мати, І будуть люди на землі.

Дорогі українці, обіймаю Вас усіх: від Донецька до Львова, від Харкова до Одеси та Севастополя.

У слові «Україна» є заклик до величі Вашої Батьківщини, яка своєю історією засвідчує особливе покликання бути межею та дверима між Сходом і Заходом. Протягом сторіч ця країна була привілейованим перехрестям різноманітних культур, місцем зустрічі духовного багатства Сходу і Заходу. Україна має виразне європейське покликання, яке підкреслюють також священні корені Вашої культури. Висловлюю побажання, щоб ці корені могли зміцнити Вашу національну єдність та ініційовані тепер реформи високої справжньої чинності, якою б Ви всі могли користуватися.

2%

Нехай же ця земля і далі розвиває своє благородне завдання з гордістю, яку висловлював шойно цитований поет, коли писав:

Нема на світі України, Немає другого Дніпра!

Народе, що живеш на цій землі, не забувай цього!

З душею, переповненою цими думками, роблю перші кроки цього так палко бажаного і сьогодні щасливо розпочатого візиту. Нехай Господь благословить Тебе, дорогий народе України! Нехай завжди береже Твою улюблену Батьківщину!

23 червня 2001 р., м. Київ

Промова Миколи Леонтійовича Устияновича на «Соборі учених руських» у Львові 19(31) жовтня 1849

Родимці! На широкій картині святої слов'янщини лежить земля красная, багата, текущая медом і молоком, земля, на котрій віками не забракло ні хліба, ні солі. Над Вислоком і Доном суть її границі, а Бескид і море її сторожами. Вколо неї облягли золотим вінцем красні її посестриці, як состави тіла середоточе серце. Тим осередком величественного дерева, тим серцем слов'янщини єсть руськая земля, а на ній мешкає нарід, славний колись багатством і силою, но сто раз славнійший судьбами своїми. Бувальщина єго записана кервою і сльозами, а серце роздерте кривдами і всякою злобою. Братняя вражда, чорні хмари орд азіатських, томительство віри, довольство і властолюбіє втисли в чувственную грудь єго тяженькое горе смутку і розпуки, а на уста студеную печать смерті. Гляньмо на того сина руської землі.

О, нема народу в слов'янщині, котрий би так з високого шабля багатства і слави грянув в недолу, так глибоко запав в безвестіє! Відлучен від усього, щоб духа оживити, достоїнство чоловічеськое дивгнути, серце розвеселити, надію піднести зможе, загорив в собі огонь божества і став ся німим служебником сліпоти ума і довольним орудієм самолюбія сильніших.

А дно естества єго так красне, а душа єго так чесними питомства обдарована! О, придивімся ще і душі тій, гляньмо і на дно естества єго, а знайдем там не єдноє золотое зерно, которое лиш тільки вправної требеє руки, аби розсвітати ясным клейнодом заранньої звідки.

Родимці! В краснім животнім світлі душі величається кожда відросьль слов'янського велита, а серце його — Русь красавая, той син недолі, має ж вовіки гробовим сумувати сумом, вовіки носити сором сліпоти на чолі, осувати потиром чужого довольства і ніколи не спізнати власної честі, власних народних прав і небесного божества в своїй груді?

Родимці! Європа подала світу новую бувальщини карту, а на ній золотими буквами стоїть виписано: воскресеніє! Кождий нарід потряс підвалинами естества свого, зачав новую жизнь, жизнь свободи і долі; а ми ж на тоє переболіли найтяжчує в Європі неволю, аби і надалі віддихати тяжким віддихом скону, мов під тягарем могили?

За діло ж, братця, за діло! А тим ділом єсть: розсвіт на галичій землі, розсвіт на тім темнім участку Русі! Воскресеніє народної жизни! Воскресеніє животного ядра з-під гробової могили!..

20 — 6-1564

297

Найдор^лшим мастком народу єсть язык єго, він єсть душею, він єсть ядром єго жизни. Ткнешся бесіди, тикаєшся єго жизни, хватаси му за серце і сповняєш убійство не єдиноєго чоловіка, але мільйонів. Нинішня борба сербів і хорватів за бесіду розпочалась. О, не подаваймо ж руки до борби і в наших краю! Слов'янщина аж занадто велика, аби помістити в ширі-нях своїх голос жизни 15 мільйонів народу. Залишивши бесіду нашу, учинимо святокрадство найсвятіших прав чоловічества, обдирство народного престолу Русі, а може, і цілої слов'янщини.

Хто ж бо в слов'янщині не знає тої мови святої Русі, тої бесіди серця, того наповидного ласкання, котрим мати першеє дитя своєї милості любує, тої красивої пісеньки, яку ластівка під стріхою щечече, хто не знає барви цвіту і вони тої літорослі золотобережної України? На слов'янським виросла вона серці і всякими цвітами приоздобила ю красавая мати. Всякій чувства душі і ума появи приодіває вона золотими точками. Аж хочем налюбоватися її приадами милості, пійдім до основ'яненкової Марусі, аж желасм надивитися ненаглядним її барв красотам, вержмо око на єго всхід сонця; аж хочем узброїтис в кріпость, послухаймо громкого Шевченка, аж розвеселитис і попустувати — возьмім Котляревського; аж напоследок статочного образу хочем, прочитаймо єдин тільки короткий уступ з «Перекинчика» під назвою «Бандурист», через незабвенного нашого Шашкевича написаний; а сли би-смо не пожаловали потрудитис до пісней народу, до тої комори природних народних гадок, знайшли би-смо не єдну звідку, котра би славу найкращому письменникови кождого народу принесла. О тій красі бесіди руської добре знають слов'яни, з того-то джерела черпали наші побратимці поляки для свого языка овую обиль-ность, которою днесь так велично їх мова ся красує. Руськими то цвітами покрили вони давню наготу краснорічія свого.

20

ПРАКТИЧНІ ЗАВДАННЯ ДЛЯ САМОСТІЙНОЇ РОБОТИ

1. Підготувати і виголосити епідейктичну вітальну і подячну промови мамі (татові) до дня народження, ювілею, свята Матері (свята Батька).
2. Виконати риторичний аналіз тексту Олеса Гончара «Україно, день твій гряде!» (Слово напередодні референдуму 1 груд. 1991 р.) // Високоліття. Олесю Гончару — 75. — К., 1993. — С. 199.
3. Виконати риторичний аналіз тексту Олеса Гончара «Слава Україні, незалежній, соборній!» (Слово у Верховній Раді України 5 груд. 1991 р.).
4. Виконати риторичний аналіз тексту Олени Теліги «Вступне слово на академію в честь Івана Мазепи» // *Теліга О.* О краю мій. — К., 1999. — С. 130—134.
5. Виконати риторичний аналіз тексту промови Пантелеймона Кулі-ша над могилою Тараса Шевченка у Петербурзі «Слово над гробом Шевченка» // *Куліш П.* Твори: В 2 т. — К., 1989. — Т. 2. — С. 521—522.

6. Виконати риторичний аналіз тексту Євгена Маланюка «Над могилою Максима Рильського» // *Маланюк Є.* Земна мадонна. — Братислава, 1991. — С. 327—331.

7. Виконати риторичний аналіз політичного памфлету І. Багряного «Помийте руки!» та вітальної промови «Привітання добрусівцям у США» // *Багрянний І.* Публіцистика. — К., 1996. — С. 438,467-^68.

8. Виконати риторичний аналіз двох парламентських промов народних депутатів України (за вибором з матеріалів преси).
9. Виконати риторичний аналіз дипломатичного тексту (за вибором з матеріалів преси).
10. Записати на магнітофонну плівку і, озвучивши, проаналізувати епідейктичну промову, підготовлену до ювілейного свята.
11. Проаналізувати з погляду риторики судову звинувачувальну промову.
12. Проаналізувати з погляду риторики судову захисну промову.
13. Проаналізувати з погляду риторики радіорекламу за якийсь місяць.
14. Проаналізувати з погляду риторики телерекламу за певний місяць.
15. Підготувати і виголосити дорадчу промову з вільної теми.
16. Підготувати і виголосити звинувачувальну промову з обраної теми.
17. Підготувати і виголосити захисну промову з обраної теми.
18. Підготувати похвальну промову громадського звучання (до урочистого засідання).
19. Підготувати вітальну промову ювілярові.
20. Підготувати епідейктичну промову до державного свята (за вибором).
21. Підготувати вітальну промову для близької людини.
22. Підготувати (і провести) диспут на актуальну суспільно-політичну тему.
23. Підготувати (і провести) диспут на морально-етичну тему.
24. Підготувати еристичну бесіду у своїй групі або у класі під час педагогічної практики.
25. Підготувати похвальну промову навчальному закладу, в якому вчиться.
26. Підготувати промову з однієї і тієї самої теми для трьох різних аудиторій.
27. Підготувати агітаційну промову про певного кандидата в депутати до Верховної Ради України.
28. Підготувати агітаційну промову про конкретного кандидата в депутати до місцевих органів самоврядування.
29. Підготувати дорадчу промову про претендента на вакантну посаду.
30. Підготувати вітальну промову для улюбленої вчительки.
31. Підготувати подячну промову батькам.
32. Підготувати подячну промову рідній школі.
33. Підготувати дорадчу промову про книжки.
34. Підготувати епідейктичну промову до Дня вчителя.
35. Підготувати дорадчу промову до Дня знань.
36. Підготувати промову до зустрічі з однокласниками.
37. Підготувати вітальну промову випускникам своєї школи.
38. Підготувати прощальну промову для однокурсників при врученні дипломів.
39. Підготувати епідейктичну промову своєму університетові і місту, в якому навчаєтесь.

ТЕМИ КОНТРОЛЬНИХ РОБІТ

1. Основні поняття риторики.
2. Основні закони риторики.
3. Категорія етосу в риторичній.
4. Категорія пафосу в риторичній.
5. Ознаки педагогічної майстерності оратора.
6. Образ оратора.
7. Поняття риторичного ідеалу.
8. Образ аудиторії.
9. Основні етапи підготовки і виголошення промов.
10. Аргументація. Види аргументів.
11. Логічні помилки і шляхи їх уникнення.
12. Мовний вигляд промови (мовні засоби аргументів та образності).
13. Історія і досвід давньогрецької риторики.
14. Риторика Горгія.
15. Риторичне вчення Арістотеля.
16. Риторика Сократа.
17. Ораторство Демосфена.
18. Риторика Платона.
19. Історія і досвід давньоримської риторики. 20^ Риторичні трактати Цицерона.
21. Цицерон про образ оратора.
22. Риторика Києво-Могилянської академії.
23. Риторична система Феодана Прокоповича.
24. Гомілетика Іоанія Галятовського.
25. Досвід церковно-християнської риторики.
26. Види судових промов і мовні ознаки їх.
27. Види епідейктичних промов і мовні ознаки їх.
28. Види дорадчих промов і мовні ознаки їх.
29. Особливості політичного красномовства.
30. Особливості рекламних промов та оголошень.
31. Риторика діалогічного мовлення. Еристика.
32. Мовні засоби дискусії.
33. Мовні засоби полеміки.
34. Риторика в навчальному процесі.
35. Риторика у вихованні особистості.
36. Мій риторичний ідеал.
37. Культура мовлення як ознака риторичної освіти мовця.
38. Політичне красномовство українських парламентаріїв.
39. Риторика в повсякденному житті (аналіз і критика досвіду).
40. Риторика в сучасних засобах масової інформації.
41. Сучасні українські промовці й оратори (на вибір).

КОНТРОЛЬНІ ЗАПИТАННЯ

1. Предмет і завдання риторики як науки і навчальної дисципліни.
2. Значення риторики для сучасного українського суспільства (в умовах побудови правової Української держави).

3. Фаховий аспект риторики і педагогічна майстерність.
4. Риторика у зв'язках з іншими науками.
5. Категорія моралі (етосу) в риторичі.
6. Риторика в освітній системі (в ретроспективі і перспективі).
7. Діалектична єдність красномовства і педагогічної майстерності.
8. Поняття стилю в риторичі.
9. Стилї усної форми мови.
10. Стилї писемної форми мови.
11. Стилї експресивні, описові, функціональні.
12. Ознаки гарного стилю та ознаки поганого стилю.
13. Основні розділи риторики.
14. Основні закони риторики.
15. Основні етапи риторичної підготовки промов.
16. Основні вимоги до оратора й аудиторії.
17. Передумови виникнення риторики у Давній Греції.
18. Давньогрецькі риторичні школи.
19. Великі оратори Давньої Греції.
20. Місце риторичної техніки в ораторстві давніх греків.
21. Поняття істини, моралі, краси й гармонії у давньогрецькій риторичі.
22. Патріотизм у красномовстві Демосфена.
23. «Риторика» Арістотеля як вершина давньогрецького красномовства.
24. Риторика республіканського Риму.
25. Секрети майстерності Цицерона.
26. Риторика в Римській імперії.
27. Риторична діяльність Гая Юлія Цезаря.
28. Основні роди і види промов.
29. Педагогічні ідеї риторики Квінтіліана.
30. Епідектичне красномовство.
31. Біблія як джерело риторичних засобів.
32. Риторика Книги Екклесіаста.
33. Риторика Нагірної проповіді Христа.

3-1 Риторика Послань апостолів.

35. Риторика євангелій від апостолів Матфея, Луки, Іоанна, Павла.
36. Проповідь як основний жанр церковної риторики.
37. Великі грецькі проповідники.
38. Проповідь у ранньоукраїнській культурі (періоду Київської Русі).
39. «Слово о законє и благодати» митрополита Іларіона як зразок ранньоукраїнської риторики.
40. Риторика «Слова о полку Ігорєві».
41. Патристика як ораторська проза.
42. Риторика «Киево-Печерського патерика».
43. Риторичні ознаки послань Івана Вишенського.
44. Риторика в Києво-Могилянській академії.
45. Риторичне вчення Феодана Прокоповича.
46. Особливості судової риторики.
47. Гуманістичне спрямування сучасної риторики.
48. Теорія і практика мовної комунікації як продовження розвитку класичної риторики в нових умовах.
49. Риторика як шлях удосконалення особистості і фахівця.
50. Античний риторичний ідеал.
51. Український (слов'янський) риторичний ідеал.
52. Сучасний риторичний ідеал.
53. Сучасні українські промовці. (На ваш вибір і погляд).
54. Комунікативні якості мови.
55. Мовленнєвий етикет та інші мовні формули в риторичі.
56. Мовна правильність і краса в промові.
57. Вчення про тропи.
58. Вчення про риторичні фігури.
59. Мій риторичний ідеал.

МОДУЛЬ ДЕРЖАВНОГО СТАНДАРТУ «РИТОРИКА»

ПП. 17.01.	Блок 1. Вступ.	
ПП.17.01.01.	Риторика як наука і навчальна дисципліна. Предмет риторики.	
ПП.17.01.02.	Основні поняття класичної риторики.	
ПП.17.01.03.	Основоположні розділи класичної риторики.	
ПП.17.01.04.	Риторика в системі інших наук.	
ПП.17.02.	Блок 2. Античні джерела риторики.	
ПП. 17.02.01.	Міфологія красномовства.» Передумови виникнення риторики у Давній Греції та її особливості.	
ПП. 17.02.02.	Видатні ритори античної Греції (Перікл, Ісократ, Лісій, Горгій, Демосфен* Сократ, Платон).	
ПП. 17.02.03.	Внесок Арістотеля у систематизацію риторичних знань античності. Специфіка риторики елліністичного періоду.	
ПП. 17.02.04.	Функції риторики у Стародавньому Римі за доби республіки. Ораторство Цицерона.	
ПП.17.02.05.	Риторична діяльність Г. Ю. Цезаря. Риторика часів Римської імперії. Педагогічна риторика М. Ф. Квінтіліана.	
ПП.17.03.	Блок 3. Історія української риторики.	
ПП.17.03.01.	Виникнення і характерні риси вітчизняної риторики. Словесна культура Київської Русі.	
ПП. 17.03.02.	Риторизм у мовотворчості Івана Вишенського, Григорія Сковороди.	
ПП.17.03.03.	Риторика в Києво-Могилянській академії.	
ПП. 17.03.04.	Риторична спадщина Феофана Прокоповича. Роль Феофана Прокоповича у модернізації риторичної теорії.	
ПП.17.04.	Блок 4. Інвенція як розділ класичної риторики.	
ПП. 17.04.01.	Задум, ідея, тема. Гіпотеза. Концепція.	
ПП.17.04.02.	Моделювання аудиторії.	
ПП.17.04.03.	Стратегії і тактики.	
ПП.17.05.	Блок 5. Основні поняття і закони диспозиції.	
ПП.17.05.01.	Основні частини промови (вступ, виклад, висновки), їх характеристика.	
ПП.17.05.02.	Методи викладу матеріалу (дедуктивний, індуктивний, аналогічний, стадійний, концентричний).	

ППЛ 7.05.03.	Тези і аргумент як основні категорії диспозиції. Логічна аргументація (зако́ни тотожності, суперечності, виключення третього, достатньої підстави). Логічні помилки.	
ПП. 17.05.04.	Аналогічна аргументація.	
ПП.17.05.05.	Демонстрація. Типи висновків, доцільність їх застосування.	
ПП.17.06.	Блок 6. Елокуція.	
ППЛ 7.06.01.	Комунікативні ознаки мовлення.	
ПП.17.06.02.	Елоквенція. Поняття тропів і фігур та критерії їх виділення й розрізнення.	
ППЛ 7.06.03.	Види тропів і їх використання у публічних промовах.	
ППЛ 7.06.04.	Характеристика основних фігур. Роль і місце фігур у промові. Специфіка їх використання.	
ПП.17.06.05.	Риторичний аналіз тексту.	
ППЛ7.07.	Блок 7. Акція як завершальний етап реалізації риторичної мети.	
ШП.17.07.01.	Риторичний ідеал.	
ППЛ 7.07.02.	Образ оратора. Образ аудиторії.	
ППЛ 7.07.03.	Умови ефективної мовленнєвої комунікації. Шляхи подолання опору аудиторії.	
ППЛ 7.07.04.	Вимоги до виступу. Кінетика, жести. Інтонування. Техніка дихання і техніка мовлення.	
ППЛ7.08.	Блок 8. Види красномовства.	
ППЛ7.08.01.	Основні роди, види і жанри красномовства.	
ШПЛ7Ж02.	Академічне красномовство (його структура і мовні ознаки).	
ППЛ 7.08.03.	Політичне красномовство (його структура і мовні ознаки).	
ПП.17.08.04.	Дипломатичне красномовство, його мовні ознаки.	
ППЛ 7.08.05.	Похвальне (епідейктичне) красномовство.	
ПП.17.08.06.	Діалогічне красномовство. Еристика (дебати, полеміка, диспут).	
ППЛ 7.08.07.	Гомілетика. Жанри релігійних промов та їх специфіка.	
ПП.17.08.08.	Риторичний аналіз промови.	

СПИСОК РЕКОМЕНДОВАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

- Абрамович С.* Риторика та гомілетика. — Чернівці, 1995.
- Аверинцев С. С.* Риторика и истоки европейской литературной традиции. — М., 1996. *Александров Д. Н.* Риторика. — М., 1999. *Андреев В. И.* Деловая риторика. — М., 1995.
- Андреев В. И.* Деловая риторика: Практический курс делового общения и ораторского мастерства. — М., 1995. *Анушкин В. И.* Первая русская «Риторика». — М., 1989. *Античные риторика.* — М., 1978.
- Античные теории языка и стиля: Антология текстов.* — JL, 1996.
- Апресян Г. З.* Ораторское искусство. — М., 1978.
- Аристотель.* Поэтика/Пер. Б. Тена. — К., 1967.
- Бацевич Ф.* Основи комунікативної девіатології. — JL, 2000.
- Безменова Н. А.* Очерки по теории и истории риторики. — М., 1991.
- Белова А. Д.* Лингвистические аспекты аргументации. — К., 1997.
- Буда В. А.* Лінгвостилістика сучасного історичного роману про добу козацтва. — К., 1998. *Ваганова Д. Х.* Риторика в интеллектуальных играх и тренингах. — М., 1999.
- Введенская Л. А., Павлова Л. Г.* Культура и искусство речи: Современная риторика. — Ростов н/Д., 1995. *Виндельбанд В.* Платон. — К., 1993. *Волков А. А.* Основы русской риторики. — М., 1996. *Волперский В. П.* Русские риторика XVII—XVIII вв. — М., 1988. *Гурвич С. С., Погорілко В. Ф., Герман М. А.* Основы риторики. — К., 1988. *Демосфен.* Речи. — М., 1994.
- Державин В.* Вчення античної риторики про фігури сенсу. — Мюнхен, 1965.
- Дюбуа Ж., Зеллин Ф., Клиненберг Ж.-М.* и др. Общая риторика. — М., 1986.
- Єрмоленко С. Я.* Нариси з української словесності. Стилістика та культура мови. — К., 1999. *Зеленецький К. П.* Частная риторика. — СПб., 1850.
- Златоструй.* Древняя Русь X—XIII веков. — М., 1990. *Зязюн І. А., Сагач Г. М.* Краса педагогічної дії. — К., 1997. *Іванова С. Ф.* Путь к современной риторике. — М., 1990. — Ч. 1, 2.
- Іванько І. В.* Теофан Прокопович // Філософська думка. — 1970. — № 6. *Качуровський І.* Основи аналізу мовних форм (стилістика). Фігури і тропи. — К., 1995.
- Квинтилиан Марк Фабий.* Дванадцять книг риторических наставлений. — СПб., 1854.
- Клюев Е. В.* Риторика. Инвенция. Диспозиция. Злокуция. — М., 1999. *Кожина М. Я.* Стилістика и риторика в их взаимоотношениях // Stylistyka. — Orole, 2000. — IX. *Кони А. Ф.* Избранное. — М., 1989.

- Корж Я. Г., Луцька Ф. Й Із скарбниці античної мудрості. — К., 1988. Корнилова Е. Я. Риторика — искусство убеждать. — М., 1998. Космеда Т. А. Аксиологічні аспекти прагмалінгвістики. — Л., 2000. Костомаров В. Г. Языковой вкус эпохи. — М., 1994. Кохтев Я. Я. Ораторская речь: Стиль и композиция. — М., 1992. Кочан І. Лінгвістичний аналіз тексту. — Л., 1999. Кошанский Н. Ф. Общая риторика. — СПб., 1824. Кошанский Я. Ф. Частная риторика. — СПб., 1824. Кошачевський С. С. Техніка мови. — К., 1963.
- Кравець Л. В. Риторика як класична основа системи освіти європейських народів // Рідні джерела. — 2000. — № 4. Кравець Л. В. Риторика від джерел до сучасності // Укр. мова і л-ра. — 2000. — № 5. Культура парламентської мови. — М., 1994.
- Ломоносов М. В. Краткое руководство к красноречию // Полн. собр. соч.: В 7 т. — М; Л., 1952. — Т. 7. Мацько Л. І. Лінгвістична риторика // Наука і сучасність. — К., 1999. Мерзляков А. Ф. Краткая риторика. — М., 1828.
- Михальская А. К. Педагогическая риторика. — М., 1998. Молдован В. В. Судова риторика. — К., 1996. Мурашов А. А. Основы педагогической риторики. — М., 1996. Неориторика: генезис, проблеми и перспективи. — М., 1987. Ножин Е. А. Мастерство устного выступления. — М., 1989. Огієнко І. Українська культура. — К., 1918. Одарченко П. Про культуру української мови. — К., 1997. Ораторы Греции. — М., 1985.
- Орлов Е. Демосфен и Цицерон. Их связь и деятельность. — СПб., 1898. Павлова К. Г. Спор, дискуссия, полемика. — М., 1991. Риторика и стиль. — М., 1985.
- Рождественский Ю. В. Проблемы современной риторики // Риторика и стиль. — М., 1984. Рождественский Ю. В. Риторика публичной лекции. — М., 1989. Рождественский Ю. В. Теория риторики. — М., 1997.
- Савенкова Л. О. Комунікативні процеси у навчанні. — К., 1996. Сагач Г. М. Живе слово лектора. — К., 1989. Сагач Г. М. Живе слово полеміста. — К., 1991.
- Сагач Г. М., Юнина Е. А. Риторика в интеллектуальних играх. — К., 1991.
- Сагач Г. М. Золотослів: У 2 т. — К., 1998.
- Сердюк О. П. Основы управління комунікативним процесом. — К., 1998.
- 307
- Сперанский А. Ф. Правила высшего красноречия. — М., 1973. Стратий Л. М., Литвинов В. Д., Андрущенко В. А. Описание курсов философии и риторики профессоров Киево-Могилянской академии. — К., 1982.
- Струганець Л. Теоретичні основи культури мови. — Т., 1997. Ткаченко А. Мистецтво слова: Вступ до літературознавства. — К., 1998. Томан Іржі. Мистецтво говорити. — К., 1986. Уиченко С. Л. Цицерон и его время. — М., 1972.
- Хазазеров Т. Г., Ширина Л. С. Общая риторика: Курс лекций. — Ростов н/Д, 1999.
- Цицерон М. Т. Речи: В 2 т. — М., 1993. — Т. 1—2.
- Цицерон М* Т. Три трактата об ораторском искусстве. — М., 1994.
- Ченіга І. П. Ораторське мистецтво на Україні в XVI—XIX ст. // Укр. мова і л-ра в шк. — 1989. — № 10.
- Чмут Т. К. Культура спілкування. — Хмельницький, 1999.
- Шейнов В. П. Риторика. — Минск, 2000.
- Шопенгауэр А. Зрестика, или искусство спорить. — СПб., 1900. Ярмусь С. Гомілетика: Курс лекцій. — Вінніпер, 1980. *Genre and the New Rhetoric* / Eds, A. Freedman, R. Medway. — London, 1994.

ЗМІСТ

Передмова	3
ВСТУП	6
Риторика як наука і навчальна дисципліна	6
Основні поняття класичної риторики	10
Основоположні розділи класичної риторики	14
Зв'язок риторики з іншими науками	16
1. .... ІСТОРІЯ РИТОРИКИ	21
Антична риторика	21
Міфологія красномовства	21
Риторика Давньої Греції	23
Горгій	29
Ораторство Демосфена	32
Сократ як ритор	36
Платон про риторику	38
Риторика Арістотеля	40
Риторика еллінської Греції	44
Риторика Стародавнього Риму	45
Риторика Цицерона	46
Оратор Гай Юлій Цезар	50
Риторика в Римській імперії	52
Нова риторика періоду Римської імперії	54
Вітчизняна риторика	55
Мовотворчість Івана Вишенського	60
Мовна спадщина Григорія Сковороди	65
Риторика в Києво-Могилянській академії	68
Феофан Прокопович	73
2. .... ТЕОРЕТИЧНА РИТОРИКА	90
Інвенція	90
Основні закономірності риторики	90
Концепція	91
Моделювання аудиторії	94
309	
Стратегія і тактика	97
Комунікативні ознаки мовлення	102
Диспозиція	110
Основна частина диспозиції	110
Виклад	110
Дедуктивний метод	113
Індуктивний метод викладу	114
Аналогічний метод	114
Стадійний метод	115
Концентричний метод	115
Аргументація	116
Теза	116
Аргумент	117
Закони логіки	118
Аналогічна аргументація	122
Демонстрація	126
Логічні помилки	127
Висновки	130
Елокуція	133
Тропіка	142
Тропи	143
Метафора	143
Метонімія	147
Парономазія	148
Риторичне запитання	149
Риторичне звертання	150
Риторичний оклик	151
Риторичне порівняння	151
Антономазія	155
Персоніфікація	156
Алегорія	156
Іронія	157
Тавтологія	161
Фігури кількості	162
Парцеляція	164
Еліпс	165
Період	166
Акція	171
Інтонування	172
Техніка дихання і техніка мовлення	176
Образ оратора	180
Образ аудиторії. Подолання опору аудиторії	182
Риторичний ідеал	186
Види красномовства	190
Основні роди, види і жанри красномовства	190
Академічне красномовство	197
Політичне красномовство	201

Дипломатичне красномовство.....	203
310	
Суспільно-побутове красномовство.....	215
Діалогічне красномовство.....	216
Еристика.....	216
Гомілетика.....	220
Ритмічність і ритм мови.....	233
Риторичний аналіз.....	238
Тексти промов для риторичного аналізу.....	245
Практичні завдання для самостійної роботи.....	299
Теми контрольних робіт.....	301
Контрольні запитання.....	302
Модуль державного стандарту «Риторика».....	304
<i>Список рекомендованої літератури.....</i>	<i>306</i>

Навчальне видання

Мацько Любов Іванівна Мацько Оксана Михайлівна

Риторика

2-ге видання, стереотипне

Оправа і титул художника *В. С. Жиборовського* Художній редактор *Г. С. Муратова* Технічний редактор *А. І. Омоховська*
Коректор *Р. Б. Попович* Комп'ютерна верстка *А. Коркішко*

Підп. до друку 25.03.2004. Формат 84x108/32. Папір офс. № 1. Гарнітура Times New Roman. Офс. друк. Ум. друк. арк. 16,38. Обл.-вид. арк. 19,84.
Тираж 3000 пр. Вид. № 10667. Зам. № 6-1564
Видавництво «Вища школа», вул. Гоголівська, 7г, м. Київ, 01054
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 04.12.2000 серія ДК № 268
Надруковано з плівок, виготовлених у видавництві «Вища школа», уЗ АТ «ВІПОЛ», вул. Волинська, 60, м. Київ, 03151
Свідоцтво про внесення до Держ. реєстру від 27.12.2001 серія ДК № 752